

SOSIAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

BURAXILIŞ № 33 (III HİSSƏ)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
SOSIAL ELMLƏR VƏ PSIXOLOGİYA FAKÜLTƏSİ

SOSIAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 33
(III HİSSƏ)
Bakı - 2023

ISSN 2409-0859

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ**

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

SOSİAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

**BURAXILIŞ № 33
(III HİSSƏ)**

BAKİ – 2023

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi, mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmə nömrəsi: **3885, 25.05.2014-cü il.**

Ünvan: 1148, Azərbaycan, Bakı, Z.Xəlilov, 23, Bakı Dövlət Universiteti, 2 korpus, otaq
812, tel. 012 438 14 47, sayt <http://sociology.bsu.edu.az/>
E-mail: q.abbasova@mail.ru

Sosial və humanitar elmlərin müasir problemləri. Ali məktəblərarası elmi əsərlər
toplusu. Buraxılış № 33 (III hissə). Bakı, 2023, 270 s.

Redaksiya heyəti

Rəbiyyət Nurullah qızı Aslanova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Əziz Bəşir oğlu Məmmədov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
İzzət Əşrəf oğlu Rüstəmov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Rəna Fuad qızı İbrahimbəyova, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor, BDU
Zeynəddin Camal oğlu Hacıyev, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Bəxtiyar Həmzə oğlu Əliyev, AMEA-nın müxbir üzvü, psixologiya elmləri doktoru, professor,
BDU
Kamilə Ramiz qızı Əliyeva, psixologiya elmləri doktoru, professor, BDU
Tatyana İvanovna Bilenko, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Droqobıç dövlət pedaqoji
universiteti (Ukrayna)
Sergey Nikolayeviç Volkov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Penza texnoloji akademiyası
(Rusiya)
Ləzifə Nağı qızı Qasımova, pedaqogika elmləri doktoru, professor, BDU
Hikmət Əbdul oğlu Əlizadə, pedaqogika elmləri doktoru, professor, BDU
Qəmər Cəfər qızı Mürşüdlü, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Kəmalə Həsən qızı Pənahova, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Qızılgül Yasin qızı Abbasova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, baş redaktor, BDU
Daxil Cahangir oğlu Vəliyev, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, redaktor müavini, BDU
Vüsalə Kərəm qızı Musayeva, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, buraxılışa məsul redaktor, BDU

Topluda müasir dövrün aktual problemlərindən bəhs olunur. Məqalələrdə müəlliflər tərəfindən qaldırılan məsələlərin geniş çeşidi dünyamızın tarix, fəlsəfə, politologiya, sosiologiya, pedaqogika, psixologiya, iqtisadiyyat, mədəniyyətşünaslıq, sənətşünaslıq və digər sosial-humanitar sahələrdə baş verən proseslərə bir çox yeni aspektlərdən nəzər salmağa imkan verir. Toplunun materiallarından elmi işçilər, ali və orta ixtisas məktəblərinin humanitar fənləri tədris edən müəllimlər, tələbələr və aspirantlar faydalana bilərlər. Məqalələr müəlliflərin redaktəsi ilə çapa verilmişdir.

HUMANİTAR ELMLƏR

PSIXOLOGİYA

ПРОБЛЕМА ТРАНСФОРМАЦИИ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Мустафазаде Фатима Рафет
магистрант II курса БГУ
mustafazadefatime@icloud.com

Ключевые слова: культурные ценности, трансформация, культура, ценности и война.

Açar sözlər: mədəni dəyərlər, trasformasiya, mədəniyyət, dəyərlər və müharibə.

Keywords: cultural values, transformation, culture, values and war.

Во все времена национально-нравственные ценности влияли на национальное мышление народа и на формирование идеологии. Само собой разумеется, что отражение нравственных ценностей осуществляется на основе влияния мыслителей на общество, а также пропаганды ценностей, поддерживающих духовность, в широком пространстве.

В своих исследованиях Рональд Инглхарт и Кристиан Вельцель пришли к выводу, что межкультурное разнообразие в мире ценностей можно определить по двум основным дихотомиям [1]:

1. Традиционные ценности и секулярно-рациональные ценности («светско-рациональные ценности»);

2. Ценности выживания и ценности самовыражения.

Традиционные ценности показывают важность религии, детско-родительских отношений, уважения к власти и традиционных семейных ценностей. Такие общества характеризуются высокой национальной гордостью и националистическим мировоззрением.

Светско-рациональные ценности противоположны традиционным ценностям. Такие общества придают меньше значения религии, традиционным семейным ценностям и авторитету.

Ценность выживания подчеркивает экономическую и физическую безопасность. Это связано с относительно этноцентричным мировоззрением, низким уровнем доверия.

Ценность самовыражения характеризуется защитой окружающей среды, повышением толерантности к иностранцам, гендерным равенством, а также повышением требований к участию в принятии экономических и политических решений [2, с.195].

Однако преобладание тех или иных ценностей среди населения во многом зависит от преобладающих в стране философских, политических и религиозных идей. Светско-рациональные ценности были выражены философами и политиками во время Французской революции и в результате получили широкое распространение, особенно в странах с историей социал-демократической или социалистической политики, где большинство населения обучалось философии в университетах. В либеральных постиндустриальных экономиках самовыражение становится более важным, поскольку население воспринимает выживание и свободу выражения как самоочевидную ценность.

Стремление к свободе выбора и независимости универсально для человека. Но поскольку люди чувствуют все большую неуверенность в своих шансах на выживание, стремление к свободному выбору становится менее важным. Поскольку физическое выживание становится неопределенным, стремление к физической и экономической безопасности преобладает над демократией. Когда основные физиологические потребности и потребности в безопасности удовлетворены, самовыражение как ценность усиливается. Исследование ценностей показывает, что ценность самовыражения очень важна для возникновения и развития демократических институтов в обществе [3].

В период с 1981 по 2007 год результаты Всемирного исследования ценностей показывают рост уровня счастья в 45 из 52 стран. С 1981 года экономический рост, демократизация и социальная толерантность, произошедшие в ряде стран мира, заставили людей почувствовать, что они имеют право на свободный выбор, а это, в свою очередь, приводит к более высокому уровню счастья в мире. Среди опросов, проведенных World Values Survey в разные годы, самое резкое снижение уровня счастья произошло в 1990-е годы в бывших коммунистических странах, к числу которых можно отнести и Азербайджан [3].

За последние 30 лет в политической, экономической и социальной сферах стран мира произошли радикальные изменения и быстрый технологический прогресс. Часто это связывают с явлением глобализации. Сотни миллионов людей посещают одни и те же сайты, смотрят одни и те же телеканалы. Иногда это называют «макдональдизацией» мира. Фактически, анализ «Мирового исследования ценностей» показывает, что массовые ценности вообще не концентрировались за последние три десятилетия. Хотя происходят изменения в нормах семьи, брака, пола, все развитые индустриальные общества движутся в одном направлении примерно с одинаковой скоростью. Это приводит к параллельному действию, а не к концентрации. Более того, в то время как экономически развитые общества меняются быстрее, в экономически вялых обществах изменений мало. В результате расхождение между преобладающими ценностями между странами с низкими доходами и странами с высокими доходами увеличивается [2].

Основной целью эмпирической части исследования было изучение трансформации ценностных ориентаций в азербайджанском обществе в послевоенный период (во время Второй Карабахской войны). Всего в опросе приняли участие 161 респондент, в том числе 74 мужчины и 87 женщин из Азербайджана города Баку.

В опросе были использованы три разные методики, в котором приняли участие 150 человек из 161. Из них 87 женщин и 63 мужчины. Кроме того, с помощью 4-го опросника (анкетный опрос) всего было опрошено 11 человек (участники войны).

В исследовании использовались следующие методики:

1. «Методика измерения культурных ценностных ориентаций (SVS — Schwartz Value Survey)» Ш.Шварца;
2. «Тестирование личной системы ценностей» А.В.Либина;
3. «Опросник терминальных ценностей» И.Г.Сенина;
4. Анкетный опрос.

Таблица I: Респонденты, принявшие участие в опросе

Общий	Женщины	мужчины
150	87	63
122 человека	20-29 лет	
19 человек	30-39 лет	
6 человек	40-49 лет	
3 человека	старше 50 лет	

Уровень образования респондентов варьируется следующим образом:

Таблица II: Уровень образования респондентов

63 человек	87 человек
высшее образование (бакалавр)	полное высшее образование

На вопрос «Участвовал ли кто-то из ваших родственников в войне?» 53 респондента ответили «да», 97 ответили «нет».

«Методика измерения культурных ценностных ориентаций (SVS — Schwartz Value Survey)» Ш.Шварца:

Корреляционный анализ результатов «Методика измерения культурных ценностных ориентаций (SVS — Schwartz Value Survey)» Ш.Шварца, периода до и после Второй Карабахской войны показал нам, что война способствовала укреплению наших ценностей. Нельзя отрицать, что ценности выступают среди людей мощным социальным инструментом. Ценностям в нашем обществе придается особое значение, что еще более очевидно, когда речь идет о «Нашей Родине».

По результатам опроса, фактор войны обусловил повышение значимости культурных ценностей, но если мы обратим внимание на период до Второй Карабахской войны, то увидим, что культурные ценности народа были достаточно высокими в период этот период.

Следующий опросник – «Опросник терминальных ценностей» И.Г.Сенина.

Таблица III: Результаты опроса после Второй Карабахской войны приведены ниже:

	Низкий (20-29)	Средний (30-39)	Высокий (40-49)
Собственный престиж	22	114	14
Высокое материальное положение	13	108	27
Креативность	57	86	7
Активные социальные контакты	24	125	1
Развитие себя	1	149	0
Достижения	0	150	0
Духовное удовлетворение	8	142	0
Сохранение собственной индивидуальности	1	149	0

Согласно результатам опроса, проведенного в послевоенный период, по сравнению с довоенным периодом, по выбору 150 респондентов, умеренные значения считаются более приемлемыми для респондентов. Ценности «Активные социальные контакты», «Достижения» участниками опроса вообще не выбирались, а такие ценности как «Развитие себя», «Достижения», «Духовное удовлетворение», «Сохранение собственной индивидуальности» в незначительной степени.

Следующий применяемый опросник – «Тестирование личной системы ценностей» А.В.Либина.

По результатам корреляционного анализа опросника «Тестирование личной системы ценностей» А.В.Либина, можно сказать, что личные ценности были высокими даже в период до Второй Карабахской войны. Однако можно сказать, что в послевоенный период личные ценности совершили резкий скачок до максимума.

Последним методом был анкетный опрос. Приняли участие 11 человек (участники войны). Стоит отметить, что возрастной диапазон участников 28-55 лет, все принявшие участие в анкетировании имеют высшее образование. Было изучено отношение участников Отечественной войны к молодому поколению в послевоенный период. В

анкетный опросник также вошли вопросы о личных ценностях участников Отечественной войны. По итогам анализа полученных ответов можно сделать такой вывод, отношение участников войны к молодому поколению изменилось в положительную сторону.

Как видно из полученных результатов Вторая Карабахская Война оказала влияние на трансформацию ценностных ориентаций в Азербайджанском обществе.

В нынешнее время развитие государства и общества Азербайджана ставит серьезные задачи в области формирования и обучения подрастающего поколения. Для развития любого государства нужны здоровые, смелые, мужественные, дисциплинированные и образованные люди, готовые учиться, работать на благо Родины, в случае необходимости встать на ее защиту. В реализации этих задач очевидно возрастающее значение формирования чувства воинского патриотизма у обучающейся молодежи. В связи с этим совершенствование формирования воинского патриотизма у молодежи является весьма актуальным вопросом для государства, общества и системы образования. Эти цели могут быть достигнуты не только практической работой, но и разработкой и внедрением современных психолого-педагогических подходов и образовательных технологий в этой области.

ЛИТЕРАТУРА

1. Demidova, L.T. (2011). Socio-cultural value of the content of the Humanities as a factor of socialization of a student. Kazan: Publishing house of Kazan state energy University, 88 p.
2. Golovanova, I.I., Sibgatullina, T.V. (2015). Designing the “Self—Concept of creative Self Development” of Students during the training process in pedagogics. Review of European Studies, 7(5), 193-199 p.
3. Isaev, I.F. (2001). High school teacher U.S. Professional teacher training. Moscow: Belgorod, 250 p.
4. Khinkanina, A.L. & E.Serova, O. (2016). Characteristics of Value and Professional Orientation of the Technical University Students as Ideal Views on the Activity Goals. International Journal of Environmental and Science Education, 11(13), 5942-5950 p.

ПРОБЛЕМА ТРАНСФОРМАЦИИ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Мустафазаде Фатима Рафет

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается анализ проблемы трансформации нравственных ценностей в современном меняющемся мире, а также культурно-ценностных ориентаций. Чтобы добиться успеха в этой работе, правильнее было бы рассматривать формирование воинского патриотизма у молодежи как дуальную образовательную технологию. Таким образом, задачей такого процесса является формирование и развитие у молодого поколения важнейших морально-психологических и волевых качеств, таких как смелость, сила духа, ответственность, трудолюбие, самоотверженность, законопослушность, целеустремленность, настойчивость, физическая выносливость. Эти качества, в свою очередь, очень необходимы, как будущему защитнику Родины, готовому внести свой вклад в обеспечение безопасности общества и государства.

MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA MƏDƏNİ DƏYƏRLƏRİN TRANSFORMASIYASI PROBLEMİ

Mustafazadə Fatimə Rafət

XÜLASƏ

Məqalə müasir dəyişən dünyada mənəvi dəyərlərin transformasiyası probleminin təhlilindən, eləcə də mədəni dəyərlər oriyentasiyasından bəhs edir. Bu işdə uğur qazanmaq üçün gənclərdə hərbi vətənpərvərlik hissinin formalaşdırılmasını ikili xarakter daşıyan tərbiyə texnologiyası kimi qəbul etmək daha düzgün olardı. Belə ki, belə bir prosesin vəzifəsi gənc nəsildə cəsarət, xarakterin möhkəmliyi, məsuliyyət, zəhmətkeşlik, fədakarlıq, qanuna tabelik, qətiyyət, əzmkarlıq, fiziki dözümlülük kimi ən mühüm mənəvi, psixoloji və iradi keyfiyyətləri formalaşdırmaq və inkişaf etdirməkdir. Bu keyfiyyətlər, öz növbəsində, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə töhfə verməyə hazır olan Vətənin gələcək müdafiəçisi kimi çox zəruridir.

THE PROBLEM OF TRANSFORMATION OF CULTURAL VALUES IN AZERBAIJAN AT THE PRESENT STAGE

Mustafazadə Fatimə Rafat

SUMMARY

The article tells about the analysis of the problem of the transformation of spiritual values in the modern changing world, as well as about the orientation of cultural values. In order to succeed in this business, it would be more correct to consider the formation of a sense of military patriotism in young people as an educational technology of a dual nature. So, the task of such a process was to form and develop in the younger generation the most important moral, psychological and volitional qualities, such as courage, firmness of character, responsibility, hard work, dedication, obedience to the law, determination, perseverance, physical endurance. These qualities, in turn, are very necessary as a future defender of the Fatherland, ready to contribute to ensuring the security of society and the state.

UŞAQLARIN PSİXİ İNKİŞAFINDA DİZONTOGENEZ

Cəfərova Laləzar Elşad qızı
ADPU-nun Şəki filialının
“Ümumi elmi fənlər” kafedrasının müəllimi
lale_psixoloq@mail.ru

Açar sözlər: dizontogenez, psixi dizontogenezin səbəbləri, psixi dizontogenezin tipləri, inkişafdan qalma, inkişafın ləngiməsi, disharmonik inkişaf, təhrif edilmiş inkişaf, zədələnmiş inkişaf, defisitar inkişaf

Ключевые слова: дизонтогенез, причины психического дизонтогенеза, виды психического дизонтогенеза, недоразвитие, задержка развития, дисгармоничное развитие, искаженное развитие, поврежденное развитие, дефиниционное развитие

Key words: dysontogenesis, causel of mental dysontogenesis, types of mental dysontogenesis, stuinting, retardation of development, diaharmonic development, distorterted, damagen development, definitional development

Ontogenez – orqanizmin ardıcıl olaraq, mərhələlərlə kəmiyyət keyfiyyətə daha təkmil quruluş və funksiya dəyişməsidir. **Dizontogenez** – ontogenezin hər hansı bir mərhələsində orqanizmin inkişafının pozulmasıdır. Hal – hazırda dizontogenez anlayışı postnatal dizontogenezi də əhatə edir. Sözü geniş mənada “dizontogenez” termini şərti qəbul edilmiş fərdi inkişaf normasından kənaraçıxmaları ifadə edir. **Psixi dizontogenez** – psixi funksiyaların ardıcılığının, ritminin və tempinin dəyişilməsi ilə xarakterizə olunan psixi inkişafın patologiyasıdır. Psixi dizontogenez ya psixikanın bütöv şəkildə, yaxud da onun ayrı-ayrı tərkib hissələrinin pozulmasına gətirib çıxarır. Psixi dizontogenezin başlıca səbəbləri aşağıdakılardır:

- İrsi faktorlar (gen dəyişiklikləri və xromosom abberasiyaları səviyyəsində);
- Bətdaxili zədələr (məsələn, virus infeksiyaları, intoksikasiyalar, ana və dölnün qan dövranının pozulması);
- Perinatal patologiya (bətdaxili asfiksiya, doğuş travması, qan qruplarının uyğun gəlməməsi);
- Erkən postnatal zədələnmələr (yeni doğulmuşun infeksiya və zədələri);
- Mühit faktorları (ekologiya, qidalanma, valideynlərin zərərli vərdisləri, stress).

Psixi dizontogenezin aşağıdakı **tiplərini** fərqləndirirlər: reqressiya, dağılma, retardasiya, asinxroniya.

Reqressiya – funksiyaların daha erkən yaş səviyyəsinə doğru geri qayıtmasıdır. Müvəqqəti reqressiya – funksional xarakter daşıyır. Daimi reqressiya- funksiyaların zədələnməsi ilə bağlıdır. Müvəqqəti reqressiyaya nümunə olaraq, müvəqqəti olaraq yerinə vərdislərinin itirilməsini göstərmək olar ki, bu da həyatın ilk illərində somatik xəstəliklərə də gətirib çıxara bilər. Daimi reqressiyaya nümunə olaraq, avtonom nitqə qayıtmağı göstərmək olar. Funksiya yetişkən olmadıqda reqressə meyl daha çox xarakterikdir. Eyni zamanda reqress zamanı təkcə senzitiv mərhələdə olan funksiyalar deyil, həmçinin kifayət qədər inkişaf etmiş funksiyalar da zədələnir.

Reqress hadisəsi dağılma hadisəsindən fərqlənir. Dağılma zamanı funksiya daha erkən yaş dövrü səviyyəsinə geri qayıtmır, əksinə onun kobud şəkildə pozulması və ya dayanması müşahidə olunur. Sinir sisteminin zədələnməsi nə qədər ağırdırsa, reqress bir o qədər davamlı və dağılma bir o qədər zəruri olur.

Retardasiya – psixi inkişafın geri qalması və ya dayanmasıdır. Retardasiyanın ümumi (total) və xüsusi (parsial) növlərini fərqləndirirlər.

Asinxroniya – təhrif olunmuş, disharmonik psixi inkişafdır.

Dizontogenez (yun. *dis* - *pozğunluq*, *ontos* - *varlıq*, *genesis* - *mənşə*, *inkışaf*) – orqanizmin fərdi inkışafının pozulmasıdır. “Dizontogenez” terminini ilk dəfə 1927-ci ildə alman alimi **Albert Şvalbe** (1844-1916) bətdaxili orqanizm strukturlarının formalaşmasının normal inkışafdan kənaraçıxmalarını ifadə etmək üçün istifadə etmişdir. Sonralar bu termin daha geniş mənada işlənməyə başlandı. Bu ad altında ontogenezin, o cümlədən postnatal mərhələnin müxtəlif formalı pozulmaları başa düşülür. “Dizontogenez” termininə sinonim kimi “pozulmuş inkışaf” anlayışı işlədilir. Rus alimi **V.V.Lebedinski** L.S.Vıqotskinin müddəalarına əsaslanaraq, dizontogenezin **psixoloji parametrlərini** müəyyənləşdirmişdir (1985) :

Birinci parametr – pozulmanın funksional lokallaşmasıdır. Qüsurun iki növünü fərqləndirirlər:

1) Fərdi qüsurlar – qnoziz(yun. qnosos- bilik), praksis(yun. prakxis –hərəkət) və nitqin ayrı-ayrı funksiyalarının pozulması ilə şərtlənir.

2) Ümumi qüsurlar – tənzimləyici sistemlərin (yarımkürələr qabığı) pozulması ilə şərtlənir.

Ümumi və fərdi qüsurlar müəyyən iyerarxiya yaradır. Tənzimləyici sistemlərin pozulması psixi inkışafın bütün aspektlərinə təsir edir. Bu zaman fərdi qüsurlar bəzi hallarda tənzimləyici sistemlərin qorunma imkanları ilə əvəz olunur.

İkinci parametr – zədənin müddətidir. Bu parametr psixi inkışafın pozulmasının xarakterini müəyyənləşdirir. Zədə nə qədər erkən baş vermişsə, inkışafdanqalma ehtimalı bir o qədər çoxdur. Müddət parametri ilə bu və ya digər funksiyaların pozulması arasında əlaqə vardır. V.V.Lebedinski fikrinə görə, ilk növbədə senzitiv mərhələdə olan psixi funksiyalar, sonra isə zədələnmiş yerlə əlaqədar olanlar sıradan çıxır. Ona görə də, psixi inkışafında pozulma olan uşağın bəzi funksiyaları qorunur, bəziləri zədələnir, bəziləri isə müxtəlif səviyyədə ləngiyir. Erkən zədələnmə adətən, psixi funksiyaların inkışafdan qalmasına, sonrakı zədələnmə isə formalaşmış psixi funksiyaların strukturunun dağılmasına gətirib çıxarır. Psixi funksiyaların dayanıqlı olmaması **regress**(lat.regressus – qayıtma, geriye hərəkət) hadisəsinə səbəb olur (funksiyaların daha erkən yaş səviyyəsinə qayıtması).

Üçüncü parametr – birincili və ikincili qüsurlar arasında qarşılıqlı əlaqələrdir. Birincili qüsurlar inkışafdan qalma və zədələnmə xarakterli, ikincili qüsurlar isə anomal inkışafın psixoloji cəhətdən öyrənilməsi və korreksiyası üçün əsas obyektidir. İkincili qüsurların daha erkən korreksiyası uşağın psixi inkışaf xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Psixi inkışafında pozulmalar olan uşağın təlim və tərbiyəsində buraxılan müddət yuxarı yaşlarda avtomatik cəhətdən kompensə olunmur. Bu halda pozulmanın aradan qaldırılması üçün mürəkkəb və xüsusi səylər tələb olunur. İnkişafın patologiyasında funksiyalararası əlaqələrin, disproporsiyaların pozulması, müxtəlif psixi funksiyaların zamanında inkışafının ləngiməsi müşahidə olunur. Nəticədə, inkışafın asinxroniyası meydana gəlir. Bunun əsasında iki hadisə dayanır: retardasiya və akselerasiya. **Retardasiya** – ayrı-ayrı inkışaf dövrlərində natamamalıq və geri qalma deməkdir. **Akselerasiya** – funksiyalardan hər hansı birinin inkışafı qabaqlanması, tipoloji xronologiyayı əhəmiyyətli dərəcədə ötməsi deməkdir. Bəzi hallarda akselerasiya və retardasiyanın qarışması da mümkündür: məsələn, əqli inkışafın ləngiməsi halında mexaniki hafizə və nitqin aktiv şəkildə inkışafı (hidrosefaliya zamanı).

Dördüncü parametr – funksiyalararası qarşılıqlı əlaqələrin pozulmasıdır. Uşağın normal psixi inkışafı şəraitində psixi funksiyaların aşağıdakı qarşılıqlı münasibət tiplərini ayırd edirlər: funksiyalararası qarşılıqlı təsirin müddətdən asılı olmaması, funksiyalararası qarşılıqlı təsirin assosiativ və iyerarxik əlaqələri. Funksiyalararası qarşılıqlı təsirin müddətdən asılı olmaması ontogenezin erkən mərhələləri üçün xarakterikdir. Məsələn, 2 yaşına qədər təfəkkür və nitqin inkışafının nisbi sərbəstliyi.

Qarşılıqlı təsirin ən mürəkkəb iyerarxik tipi plastiklik və dayanıqlığa malikdir. Bu isə öz növbəsində lazım gəldikdə psixi funksiyaların kompensator dəyişikliyinə həyata keçirməyə şərait yaradır.

Yuxarıda göstərilən parametrlər əsasında **V.V.Lebedinski dizontogenezin təsnifatını** təklif edir:

1. *İnkişafdanqalma*
2. *İnkişafın ləngiməsi*
3. *Disharmonik inkişaf*
4. *Təhrif edilmiş inkişaf*
5. *Zədələnmiş inkişaf*
6. *Defisitar inkişaf*

Psixi inkişafdanqalma daha çox oliqofreniya zamanı üzə çıxır (total psixi inkişafdanqalma nümunəsi). Psixi inkişafdanqalmanın lokal nümunəsi kimi nitqin ümumi inkişafdanqalmasını göstərmək olar. İnkişafdanqalma üçün xarakterik cəhət zədələnmənin erkən olmasıdır. Bu zaman beyin tam formalaşmır (məsələn, əqli gerilik). Müxtəlif psixi funksiyaları inkişafı bərabər şəkildə baş vermir, daha çox ali psixi funksiyaların inkişafdanqalması təzahür edir (təfəkkür və nitq).

Psixi inkişafın ləngiməsi idraki və emosional sferanın formalaşma tempinin ləngiməsi ilə xarakterizə olunur. Emosional sferanın inkişafının ləngiməsi infantilizmin müxtəlif klinik variantlarında təzahür edir. Bu zaman zədələnmənin mozaikliyi müşahidə olunur. Yəni, kifayət qədər inkişaf etməmiş funksiyalarla bərabər, qorunmuş funksiyalar da müşahidə olunur.

Zədələnmiş inkişaf da psixi inkişafdanqalma kimi eyni etiologiyaya malikdir (irsi xəstəliklər, bəzəndə xüsusi, doğuş və doğuşdan sonra infeksiyalar, intoksikasiya, mərkəzi sinir sisteminin travmaları). Patogenezin başlıca fərqi beyinə daha gec (2-3 yaşdan sonra) patoloji təsirlə bağlıdır. Bu zaman beyin sistemlərinin böyük əksəriyyəti artıq formalaşmış olur. Nümunə olaraq, orqanik demensiyanı göstərmək olar. Orqanik demensiya üçün emosional sfera və şəxsiyyətin, məqsədyönlü fəaliyyətin pozulması, intellektin kobud regressi xarakterikdir.

Defisitar inkişaf ayrı-ayrı analizatorların ağır pozğunluqları ilə əlaqədardır. Bu halda inkişaf informasiyanın görmə, eşitmə analizatorları vasitəsilə əldə edilməsinin defisiti, dayaq-hərəkət sisteminin kifayət qədər fəaliyyət göstərməməsi şəraitində baş verir. Birincili qüsurların çoxu sıx bağlı olan funksiyaların inkişafdanqalmasına doğru gedir.

Təhrif olunmuş inkişaf zamanı ayrı-ayrı psixi funksiyaların ümumi, zədələnmiş inkişafın mürəkkəb şəkildə birləşməsi yaranır. Nəticədə keyfiyyətcə yeni patoloji törəmələr meydana gəlir. Tipik nümunə kimi erkən uşaq autizmi sindromunu göstərmək olar.

Disharmonik inkişaf təhrif olunmuş inkişafı xatırladır. Fərqli cəhət isə ondan ibarətdir ki, inkişafın əsasında psixikanın, xüsusilə də emosional-iradi sferada yaranan anadangəlmə və yaxud sonradan meydana gələn təhrifləri dayanır. Nümunə kimi psixopatiyanı göstərmək olar. Psixopatiya üçün uşağın qıcıqlandırıcılara adekvat olmayan reaksiyası, cəmiyyətdə həyat şəraitinə çətinliklə uyğunlaşması xarakterikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynova N.T., Məlikov M.Ş. Xüsusi pedaqogikanın müasir problemləri. Dərs vəsaiti. ADPU-nəşriyyatı, Bakı: 2018
2. Сорокин В.М. Специальная психология : учебник для студ. вузов для направл. подгот. бакалавров под ред. Л. М. Шипицыной. - СПб. : Речь, 2003.

3. Специальная психология: Учеб. Пособ. для студ. высш. Учеб. Заведений, В.И.Лубовский, Т.М.Розанова, Л.И.Солнцева и др. под ред. В.И.Лубовского 2-е изд. испр. М: изд. центр Академия, 2005
4. Психологические особенности детей и подростков с проблемами в развитии. Изучение и психокоррекция : учеб. пособие для студ. вузов, / под ред. У. В. Ульяновской. - СПб. : Питер, 2010.
5. Дизонтогенез психического развития : учеб.-метод. пособие / И. В. Пятницкая, А. В. Симоненко. – Минск : БГМУ, 2012.
6. “Azərbaycanda Sağlamlıq İmkanları Məhdud olan Uşaqlara Təhsil Xidmətlərinin Göstərilməsi Haqqında Tədqiqat” Müasir Təhsilə və Tədrisə Yardım Mərkəzi, 2009

UŞAQLARIN PSİXİ İNKİŞAFINDA DİZONTOGENEZ

Cəfərova Laləzar

XÜLASƏ

Məqalədə dezontogenez anlayışının mənası açıqlanır. Uşaqların psixi inkişafında dezontogenezin yaranmasını şərtləndirən səbəblər haqqında geniş məlumat verilir. Həmçinin məqalədə dizontogenezin tiplərinin təsnifatı və hər bir tip haqqında ətraflı izahat öz əksini tapmışdır.

ДИЗОНТОГЕНЕЗ В ПСИХИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ДЕТЕЙ

Джафарова Лалазар

АННОТАЦИЯ

В статье объясняется значение понятия дезонтогенез. даны обширные сведения о причинах дизонтогенеза В психическом развитии детей , а также дана классификация типов дизонтогенеза и подробное объяснение каждого типа.

DYSONTOGENESIS IN MENTAL DEVELOPMENT OF CHILDREN

Jafarova Lalazar

SUMMARY

The article explains the meaning of the concept of dysontogenesis. Extensive information is given on the causes of dysontogenesis in the mental development of children. The article also includes the classification of dysontogenesis types and a detailed explanation of each type.

РОЛЬ ДЕТСКОЙ ТРАВМЫ В АГРЕССИВНОМ ПОВЕДЕНИИ БОЛЬНЫХ ШИЗОФРЕНИЕЙ

Амрахлы Сеидбяйли Фидан Рафаэль
магистрант 2 курса БГУ
fidan.amrakhli@gmail.com

Ключевые слова: шизофрения, агрессия, детские травмы

Açar sözlər: şizofreniya, aqressiya, uşaq travmaları

Key words: schizophrenia, aggression, child trauma

Благодаря долгим изучениям шизофрении, стало известным фактом, что во время психотических эпизодов агрессия является основной эмоцией, которую испытывают пациенты. Это происходит в силу того, что во время психотических эпизодов больные не могут проконтролировать импульсы агрессии. Акты агрессии больных шизофренией затрагивают не только самого больного, но также его семью и других окружающих его людей. Риск актов агрессии порождают стигматизацию по отношению к больным, что в свою очередь порождает еще больше агрессии. Таким образом на больных навешивается ярлык опасности для общества. Агрессивное поведение и импульсивность чаще всего встречается у пациентов больных параноидной шизофренией и может проявляться не только во время психотических эпизодов, но и во время ремиссии. Пациенты чаще всего направляют агрессию против себя. Импульсивность определяется, как не запланированное действие, которое не может контролироваться сознанием.

В процессе развития психических расстройств лежат многие факторы — как психологические, так и биологические, причем вторые часто связаны с наследственностью. Больше всего, неблагоприятное влияние на психическое здоровье оказывают психические травмы детского возраста, в первую очередь различные виды физического, сексуального и эмоционального насилия.

Например, типичную сцену эмоционального насилия над детьми мы можем наблюдать ежедневно в любой семье: мать или отец кричат на ребенка. Нередко бывает так, что мать сама подвергается насилию (хотя бы эмоциональному) со стороны мужа либо один или оба родителя в детстве находилась в агрессивной среде, для которой повышенный тон и систематическое унижение со стороны окружающих — родителей, учителей, сверстников — является нормой. Травмой для ребенка является наблюдение домашнего насилия: к примеру, когда ребенок видит избиение матери отцом или даже просто слышит злобные перепалки между родителями.

По тяжести неблагоприятных последствий к пережитому в детстве насилию приравнивается игнорирование детей, подразделяющееся, в свою очередь, на физическое и эмоциональное. Пример физического игнорирования: младенец плачет в мокрых пеленках, ему холодно и неудобно, но мать занята своими делами (или пьяна) и не обращает на него внимания. Пример эмоционального игнорирования — равнодушная реакция родителей на плач и другие проявления душевного неблагополучия ребенка.

Нынешние исследования показывают, что тяжелые стрессы детского возраста могут иметь необратимые последствия для развития мозга и психики. С пережитым насилием в детстве или даже просто дефицитом родительской любви связаны такие изменения личности, как снижение самооценки и неуверенность в себе, склонность к тревоге и плохому настроению, легкость возникновения чувства ви-

ны. Множество исследований указывают на достоверную и весьма прочную связь между неблагоприятными событиями детства и многими психическими расстройствами, включая депрессию, тревогу, расстройства личности и даже психозы, в том числе у больных шизофренией. Продemonстрировано, что насилие над детьми ухудшает психическое здоровье не только в детском возрасте, но и на протяжении всей жизни индивида. Согласно данным исследователей из Института психиатрии Королевского колледжа в Лондоне, изучивших 23 544 случая депрессивного расстройства, плохое обращение с детьми не только существенно повышает риск развития депрессии в течение жизни, но и способствует таким ее неблагоприятным характеристикам, как затяжной характер, склонность к рецидивам и недостаточная реакция на антидепрессанты.

Возникшие из-за травм детства снижение самооценки, депрессия и тревога повышают потребность индивида в алкоголе и других психоактивных веществах, включая никотин и запрещенные наркотики (важно отметить, что люди, страдающие психическими расстройствами, значительно чаще здоровых людей злоупотребляют алкоголем и другими психоактивными веществами, а индивиды с зависимостью от психоактивных веществ значительно чаще окружающих обнаруживают симптомы депрессии, тревоги и других психических расстройств). Алкоголь позволяет быстро и легко преодолеть психологический дискомфорт, связанный с житейскими невзгодами или психическими расстройствами, и с этим, в числе прочих причин, связана его способность вызывать зависимость. Таким образом, в основе проблем с алкоголем, возникающих у не слишком счастливых людей и лиц с уязвимой психикой, сплошь и рядом лежат медицинские факторы, а не пресловутые «распущенность» и «слабоволие». Детский психолог американского происхождения - Линда Палмер (Linda F. Palmer) говорит о том, что испытанный еще в младенчестве стресс может иметь необратимые последствия для всей жизни индивида.

Травмы детского возраста не только причиняют вред психике, но и нарушают процессы нормального развития и созревания мозга, препятствуя, в частности, нормальному формированию отделов мозга, с работой которых связаны память, внимание и другие когнитивные (познавательные) функции. Таким образом, негативное обращение с детьми может послужить причиной их неважной успеваемости, а также недостаточной способности к обучению в течение всей последующей жизни. Такими механизмами (наряду с другими причинами) объясняются трудности подъема по социальным ступеням для выходцев из агрессивных социальных низов.

Под влиянием психических травм детского возраста, уменьшается объем гиппокампа с последующим ослаблением его функций. Гиппокамп является древней и важнейшей структурой мозга, с нормальным функционированием которой связаны, в частности, консолидация (закрепление) памяти, образование новых нервных клеток (так называемых нейробластов) и переработка негативного эмоционального опыта. Нарушение гиппокампа под влиянием тяжелой травмы способна приводить к необратимым последствиям.

Нейропсихолог Томас Эльберт (Thomas Elbert) считает, что тяжелые травмы детского возраста (например, пребывание ребенка в заложниках у террористов) способны навсегда разрушить личность: «Если ребенок пережил душевную травму, то он остается ранимым всю жизнь. Некоторые эксперты усматривают в этом адаптацию к опасному окружению, стратегию выживания. Лично мне так не кажется. Скорее, человек упирается в потолок своих возможностей. Это слабое место в мозге. Мы просто не созданы для такого чудовищного опыта в столь нежном

возрасте». Весьма интересным в приведенном высказывании опровержение устойчивого представления о том, что невзгоды детства усиливают устойчивость характера. Противостояние внешней агрессии повышает собственную агрессивность (отсюда склонность некоторых индивидов с неблагополучным детством к насилию и насильственным преступлениям) и способность давать отпор обидчикам (если не приводит к изменениям личности противоположного рода — подчиняемости и готовности вновь становиться жертвой насилия), но при этом почти всегда тяжелые травмы становятся причинами повышенной психической уязвимости, а следовательно, провоцируют подверженность психическим расстройствам.

Среди видов агрессивной реакции выделяют следующие: физическая агрессия, вербальная агрессия, косвенная агрессия, негативизм, раздражение, подозрительность, обида и аутоагрессия.

1. Физическая агрессия предполагает применение физической силы против другого.

2. Вербальная агрессия включает в себя проявление агрессии словесный способом.

3. Косвенная агрессия включает в себя появление агрессии окольными путями.

4. Негативизм - протестная форма поведения, как правило против авторитетного лица.

5. Раздражение - готовность раздражаться при малейшем возбуждении.

6. Подозрительность - недоверие и настороженность направленная к миру.

7. Обида - проявляется в зависти и ненависти к окружающей среде.

8. Аутоагрессия или чувство вины - действия и чувства направленные против себя, чаще всего это причинения вреда себе.

Важно еще раз подчеркнуть, что травматичным для детской психики является просто сам по себе недостаток родительской (в первую очередь материнской) любви, который может наблюдаться во внешне благополучных («приличных») семьях. Вот пример типичной ситуации из клинической практики: семья обладающая высоким социальным положением, родители погружены в карьеру, дочь не получает необходимой эмоциональной заботы — при том, что ни в чем материальном семья не испытывает недостатка. Дочь воспитывается в сильной строгости. Мать (отчасти намеренно, отчасти из-за холодности характера) никогда ее не хвалит, но при этом никогда не упускает возможности указать на неправильное поведение (вещи в доме разбросаны), неидеальную успеваемость (четверка за диктант вместо пятерки) и прочее. Что может происходить с ребенком? Девочка растет с заниженной самооценкой (при этом у нее высокий интеллект и очень недурная внешность, но девочка невысоко оценивает как первый, так и вторую). Низкая самооценка и склонность к самоуничтожению остается, невзирая на отличный школьный аттестат и легкость поступления в хороший институт и последующую престижную работу. Девочка лишена честолюбия и карьерных устремлений, но быстро поднимается по служебной лестнице, поскольку умна, профессиональна и ответственна — никогда не подведет. Интересно, что люди со склонностью к тревоге часто являются подарком для работодателя — они никогда ничего не откладывают на завтра, все делают вовремя и с отличными результатами, они критичны к себе и больше всего боятся не оправдать ожиданий и предстать в дурном свете перед руководством. Из-за низкой самооценки девочка выходит замуж за первого встречного (несмотря на великолепные внешние данные, она считает, что никому не нужна), и такой брак закономерно оказывается неудачным.

Каким может быть младенческая травма, обрекающая ребенка на последующие хождения к психиатрам и не всегда успешное лечение? Ребенок может плакать,

потому что к нему никто не подходит, у него мокрые пеленки и он хочет есть, но родители игнорируют все это: они где-то прочитали или услышали, что с первых дней в жизни детей следует держать в дисциплине для их же блага, чтобы не разбаловать, что кормить младенца нужно по часам, а не тогда, когда он просит об этом, и конечно же пореже брать его на руки.

Необходимо признаться, что многие психологи весьма скептически относятся к классическому психоанализу Зигмунда Фрейда. Многие постулаты классического психоанализа представляются нам спекулятивными и умозрительными. Но с чем психоаналитик, вне всякого сомнения, попал «в точку», так это с постулатами о ранней детской травме.

Британский психиатр и психоаналитик Джона Боулби (John Bowlby) считает, что с первых дней жизни ребенок должен находиться «в теплых, тесных и непрерывных связях с матерью или с той, кто ее замещает». Интересно, что сама психоаналитическая теория привязанности, сформулированная Джоном Боулби почти три четверти века назад, находит подтверждение в самых современных доказательных биологических исследованиях, в том числе в опытах на животных. Например, показано, что всего лишь один день прожитый в разлучении от матери во всех случаях приводит к дезорганизации мозговых рецепторов и вдвое увеличивает число погибших здоровых нейронов у новорожденных крыс. Подобные данные легко распространяются на человеческий вид, так как развитие нервной системы у всех млекопитающих подчиняется одним и тем же общим закономерностям. Таким образом, мы можем предположить, что между детской травмой, наличием включенности семьи, нарушением психики и агрессивным поведением наблюдается определенная связь. В своей диссертационной работе, я буду проверять какова тенденция этой связи. Если углубиться в суть агрессии у больных шизофренией, помимо нейробиологических процессов, которые зарождают агрессию, важное место отводиться, также, психологическим факторам пациента, в особенности наличия фактора детской травмы. Этот фактор является значимым не только в контексте агрессии, но также может являться одним из факторов, которые лежат в основе этиологии болезни. Наиболее часто встречающимися детскими травмами в жизни больных шизофренией является насилие, как физического так и сексуального характера. Уже было показано, как насилие над детьми может стать благоприятной почвой для развития депрессии, нарушений тревожности, посттравматических расстройств, личностных и диссоциативных дисфункций. Чем выше степень насилия в детстве, тем выше вероятность возникновения психических расстройств в дальнейшем. Однако всегда считалось, что детская травма не может стать причиной возникновения психотических эпизодов шизофрении. Тем не менее, наука сегодня не так уверена в утверждении описанном выше. Джон Рид, Лиза Гудман, Энтони Моррисон, Коллин Росс и Волькмар Адерхольд в своих трудах показывают, что фактор насилия в детстве имеет непосредственное отношение к степени сложности психологического расстройства. Пациенты, столкнувшиеся с насилием в детстве, обычно госпитализируются с ранних лет, длительности и частота госпитализаций у них тоже выше. А также у этих пациентов выраженность симптомов шизофрении тоже высокая. Еще одним важным фактом является, попытки суицида, которые чаще встречаются у пациентов, подвергнувшихся насилию в детстве, нежели у других пациентов.

Исследования проведенные Муензеймайером в 1993 году, показало, что те, кто подвергались насилию или неадекватному поведению в детстве, проявляли больше симптомов, чем другие пациенты. Согласно данным, общей популяции было

выяснено, что лишь 8% людей, которые подвергались насилию в детстве не проявили ни одного симптома.

На сегодняшний день основными считаются пять «характерных симптомов» шизофрении, в которые входят: галлюцинации, бред, спутанность мышления, нарушенное поведение и негативная симптоматика.

Согласно исследованию, проведенному в 1994 году Россом, среди стационарных пациентов, было выявлено, что у пациентов подвергнувшихся насилию в детстве наблюдалось гораздо больше позитивных симптомов шизофрении, нежели негативных симптомов. Симптомы у этих пациентов были следующими: комментирующие голоса, бред отношения, вмешательство посторонних мыслей, параноидальные идеи, чтение мыслей других и зрительные галлюцинации.

Энсинк в своей работе, опубликованном в 1992 году, отмечает, что содержание галлюцинаций у пациентов подвергшихся сексуальному насилию, несет характер флеш-беков. В пример приводятся такие зрительные галлюцинации, как «Я видела сперму в своей еде и в напитках» или «У меня имеются сексуальные отношения с политическим деятелем». В других случаях, во время галлюцинаций возникают зрительные или слуховые галлюцинации конкретного случая из детства. Таким образом, их прежние переживания вызывают у них страх, которые покрывается защитой в виде агрессии, которую они направляют против себя. Например, человек, который подвергся сексуальному насилию со стороны дяди, во время галлюцинаций слышал, что он «порочен» и что он должен себя убить. Карл Абрахам в 1907 году, в своей работе отмечал один пример пациентки, которая подвергалась сексуальному насилию в детстве, а позже насилие повторялось в ее жизни со стороны мужа. В состоянии психотического эпизода, пациентка «видела дьявола, имевшего схожие черты с мужем, который держал копьё и вонзал в нее». Важно отметить, что упоминание дьявола, согласно исследованиям проведенным в Новой Зеландии среди пациенток, подвергшихся сексуальному насилию, встречалось в 15% случаев, а в контрольной группе лишь в 3% случаев. Недавние исследования в Британии, показывают, что чаще всего злобеще слуховые галлюцинации встречаются у пациентов, подвергшихся насилию в детстве.

Исследования проведенные выше, показывают связь между детской травмой, симптомами шизофрении в контексте корреляции, но не доказывают наличие причинной связи. Должны учитываться не только факторы детской травмы, но также прочие сопутствующие факторы – бедность, насилие родителей по отношению друг к другу, наркомания и психические проблемы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дж. Рид, Л. Мошер, Р. Бенталл Модели безумия, 2004, 400 с.
2. Л. Гудман, Энтони П. Мориссон Детская травма, потеря и стресс. США, 2004 – 257 с.
3. Дж. Боулби Создание и разрушение эмоциональных связей. США, 2005, 180 с.
4. М. Сойка, Нейробиология агрессии и насилия, 2011, 913-920 с.
5. Дж. Волавка, Л. Ситром, Пути агрессии, которые влияют на процесс лечения шизофрении, 2011, 920 с.
6. Э. Дэвис, Дж. Бердетт, Профилактика «шизофрении» создание условий для более здорового общества, 2006 - 336 с.
7. М. Серпер, Дж. Бергман, Психотическое насилие: Мотивы, Методы. 2003 -200 с.

РОЛЬ ДЕТСКОЙ ТРАВМЫ В АГРЕССИВНОМ ПОВЕДЕНИИ БОЛЬНЫХ ШИЗОФРЕНИЕЙ

Амрахлы Сеидбәйли Фидан Рафаэль

АННОТАЦИЯ

Данная статья показывает корреляцию между детскими травмами, агрессивным поведением у больных шизофренией. Значимыми являются не только наличие или отсутствие агрессивного обращения с ребенком, но также создание и разрушение привязанности между ребенком и опекуном. Согласно проведенным исследованиям, отмечается, что во время психотических эпизодов, больные шизофренией воссоздают ситуации имеющие отношения к детским травмам. Чаще всего, больные шизофренией испытывают агрессию по отношению к себе – аутоагрессию.

ŞİZOFRENIYA XƏSTƏLƏRİNİN AĞRESSİV DAVRANIŞINDA UŞAQLIQ TRAVMASININ ROLU

Əmrahlı Seyidbəyli Fidan Rafael

XÜLASƏ

Bu məqalə şizofreniya xəstələrində uşaqlıq travması ilə aqressiv davranış arasındakı əlaqəni göstərir. Əhəmiyyətli olan təkcə uşağa qarşı aqressiv rəftarın olub-olmaması deyil, həm də uşaqla valideyn arasında bağlılığın yaranması və məhv edilməsidir. Araşdırmalara görə, psixotik epizodlar zamanı şizofreniya xəstələrinin uşaqlıq travmaları ilə bağlı situasiyaları yenidən göz qabağına gəlməsi qeyd edilir. Çox vaxt şizofreniya xəstələri özlərinə qarşı aqressiya - autoaqressiya ilə qarşılaşırlar.

THE ROLE OF CHILDHOOD TRAUMA IN THE AGGRESSIVE BEHAVIOR OF PATIENTS WITH SCHIZOPHRENIA

Amrahli Seyidbayli Fidan Rafael

SUMMARY

This article shows the correlation between childhood trauma and aggressive behavior in patients with schizophrenia. What is significant is not only the presence or absence of aggressive treatment of the child, but also the creation and destruction of attachment between the child and the caregiver. According to studies, it is noted that during psychotic episodes, patients with schizophrenia recreate situations related to childhood traumas. Most often, patients with schizophrenia experience aggression towards themselves – auto-aggression.

YENİYETMƏLƏRİN ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINA AİLƏDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏRİN TƏSİRİ

*Nəzərli Ləman Mübariz qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
leman.nazarli@mail.ru*

Açar sözlər: yeniyetmə, şəxsiyyət, ailədaxili münasibət, valideyn, sağlam münasibət, qeyri-sağlam münasibət.

Ключевые слова: подросток, личность, семейные отношения, родитель, здоровые отношения, нездоровые отношения.

Keywords: teenager, personality, family relations, parent, a healthy relationship, unhealthy relationship.

Son dövrlərin əsas problemlərindən biri olan yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasında ailədaxili münasibətlərin təsiri məsələsi öz aktuallığını qoruyub saxlayan problemlərdən biridir. Müasir həyat şəraitində yeniyetmələrin şəxsiyyətinin inkişafında ailədaxili münasibətlərin düzgün şəkildə qurulması və onların fikirlərinə anlayışın göstərilməsi məsələləri də vacib şərtlərdəndir. Ailə istər yeniyetmənin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında, istərsə də onun gələcək inkişafında əsas rol oynayır. Buna görə də yeniyetmə şəxsiyyətinin inkişafının daha uğurlu olması üçün isə ailənin təməlinin düzgün qoyulması da önəmli amillərdəndir.

Hər birimizin ailəsində, qohumlarımızda, ətrafımızda bu yaş dövründə olan uşaqlara rast gəlirik. Qeyd etmək olar ki, yeniyetməlik yaş dövrü standart bir yaş həddi deyil, bəzi uşaqlarda bu dövr gec və yaxud da tez başlaya və ya gec qurtara bilər. Ancaq yeniyetməlik yaş dövrü daha çox oğlanlarda 10-14, qızlarda 11-15 yaşı əhatə edir. Ailədaxili münasibətlər əsasən ata və ananın ailədəki rolu və münasibəti ilə şərtlənir. Bu münasibətlər həm ailənin möhkəmliyinə, həm də uşaqların tərbiyəsinə xüsusi təsir göstərir. Yeniyetmə ata və ana vasitəsilə təbiət və cəmiyyət haqqında təsəvvürlərə və anlayışlara yiyələnir, özünü qiymətləndirmək meyarlarını mənimsəyir [1].

Yeniyetməlik yaş dövrünü həyatın önəmli bir yaş dövrü olaraq qeyd edə bilərik. Bu yaş dövrü təkcə sosial və mədəni baxımdan deyil, həm də təhsil baxımından da mühüm qərarların qəbul edildiyi bir dövrdür. Yeniyetməlik dövründə onlar artıq həyatları ilə bağlı qərar qəbul etmə baxımından da vacib bir dövrə yaşayırlar. Bu yaş dövrünə çatana qədər yaşadıkları təcrübələr uşaqlar üçün çox həlledicidir, biz bunu heç vaxt gözdən keçirməyib bilmərik. Burada hər şey 12 yaşında başlanır, çünki uşaq dünyaya gəldiyi ilk gündən etibarən sosial bir varlıq, sosial bir canlı və daima ətrafı ilə ünsiyyət içərisindədir. Bu ünsiyyət yavaş-yavaş bir model şəklində şəxsiyyət nümunəsi formalaşdırmağa başlayır. Uşaqlıq dövründən etibarən bəzi şeylər formalaşmağa başlayır, ancaq yeniyetməlik dövrü bu formalaşmanı yaşadığımız son dövrəndir. Bundan sonra yetkinlik həyatına girdiyimiz zaman bir çox xüsusiyyətlər, bir çox şəxsiyyət xüsusiyyətləri, bir çox psixoloji xüsusiyyətlər və psixi pozğunluqlar özünü göstərir. Bu xüsusiyyətlər özünü göstərdikdən sonra problemlə tez-tez qarşılaşırıq. Odur ki, bu ara dövrə çatmadan əvvəl uşaqlarımızla bağlı bəzi psixoloji xüsusiyyətləri bilməli və bununla bağlı çalışmalı, eyni zamanda ilkin tədbirlər görməliyik [7].

Yeniyetməlik yaş dövrü elə bir dövrdür ki, bu dövrdə yeniyetmələr öz müstəqilliklərini qoruyub saxlamağa çalışmaqla yanaşı, öz mənilik şüurlarını, “mən” obrazını, və “ideal mən” əlaqəsini formalaşdırır və inkişaf etdirirlər. Bütün bunlardan əlavə olaraq yeniyetmələrdə eyni zamanda özünüqiymətləndirmə və özünəmənasibətin formalaşması

amilinə də rast gəlinir. Sadalanan bu amillər yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasında da əhəmiyyətli rol oynayır.

Şəxsiyyət insanın psixoloji siması olub, şüura, mənliyə malik olan, öz hərəkətlərinə cavabdeh, gerçəkliyi dərk edib müəyyən istiqamətdə dəyişdirən, ünsiyyətə girməyi bacaran, müəyyən ictimai-tarixi dövrdə yaşayıb fəaliyyət göstərən konkret canlı insandır. Yeniyetməlik yaş dövründə şəxsiyyətin formalaşmasında bir sıra müxtəlif dəyişikliklər baş verir. Bunlara misal olaraq göstərə bilərik ki, bura yeniyetmənin yeni kollektivə, cəmiyyətə daxil olması, ünsiyyət dairəsinin genişlənməsi, həyat çevrəsinin genişlənməsi və.s aiddir. Lakin bunlar içərisində ən önəmli faktor yeniyetmədə ünsiyyət tələbatının meydana gəlməsi prosesidir. Çünki yeniyetmə bu dövrdə daha çox yoldaşları ilə, həmyaşıdları ilə ünsiyyət qurmağa meyl göstərir.

Yeniyetmələr çox mühüm inkişaf dövrü yaşayırlar, çünki onlar öz şəxsiyyətlərini müəyyən etməli və təkmilləşdirməli olduqları bir mərhələdədirlər. Şəxsiyyətin bu tərfi yeniyetmənin inkişafına kömək edən bir neçə amildən asılıdır. Bunlara dostlar, təcrübələr, bacarıq, bilik və ən əsası ailə aiddir. Ailə yeniyetmə şəxsiyyətinin inkişafı üçün ən mühüm mühitdir. Yeniyetmələrlə vaxt keçirən valideynlər həvəsləndirmə təklif edir, yeniyetmələrə özlərinə inam yaratmağa, bacarıq və şəxsiyyətlərini inkişaf etdirməyə kömək edirlər. Beləliklə, yeniyetmələr özlərini təhlükəsiz, başa düşülən və dəyərli hiss edirlər [5].

Ailədə mənəvi psixoloji iqlimin yaradılması, ailənin ideya, mənəvi estetik sərvətlərinə dəyər qoyulması onun möhkəmliyinə dayanıqlı olmasına şərait yaradır. Ailədə sağlam, psixoloji mühit yaratmaq üçün, ər və arvad arasında daim qarşılıqlı anlaşma mövcud olmalıdır. Cəmiyyətin kiçik modelini və özəyini təşkil edən ailə, ailədaxili münasibətlər öz dinamik inkişafı ilə diqqəti hər zaman cəlb etmişdir. Bildiyimiz kimi “ailə strukturu” ailə üzvlərindən və ailə bütövlüyünü şərtləndirən münasibətlərdən ibarətdir. Ailənin inkişaf dinamikası mürəkkəb və çoxcəhətli proses olub, insan həyatı üçün olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edən, cəmiyyətin özəyi hesab olunan bir mühitdir. Ailənin taleyi bu həyatın fərəhli, uğurlu olub-olmaması, ərin və arvadın bir-birinə məhəbbəti ilə yanaşı, həm də şəxsiyyətindən asılıdır. Ailə mədəniyyəti bir-birinə hörmətdən, səmimi münasibətdən, qarşılıqlı etimaddan, fikir və hisləri qarşılıqlı etibar tərzində bölüşməkdən, yeri gələndə birinin digərinə qarşılıqlı güzəştə getməyindən, ağıllı və təmkinli yaşayışından yaranır.

Sağlam ailə münasibətləri ümumilikdə uşaqların rifahı və inkişafı üçün vacibdir. Ailədə möhkəm münasibətlər qurmaq, onlara çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə və sərbəst olmağı öyrənməyə kömək edir. Sağlam ailə münasibətləri yeniyetmələrin inkişafına müsbət təsir göstərir. Ailə üzvləri arasında olan sağlam münasibətlər o deməkdir ki, uşağınız müstəqil, yetkin insanlar kimi böyüdükcə sevildiyini, təhlükəsiz və müstəqil olduğunu hiss edirlər. Sağlam ailə münasibətlərinin qurulmasında ailənin üzərinə düşən vəzifələrə bunlar aiddir: sevgi dolu, qayğıkeş və hörmətçil olmaq; səmimi, dəstəkləyici və pozitiv olmaq; ailə gəzintiləri; ailə yeməkləri; fikir ayrılıqları baş verdikdə ünsiyyət qurmaq; yeniyetmənin qazandığı uğurların qeyd edilməsi; möhkəm bağlar qurmaq üçün işləri birlikdə görməyə vaxt ayırmaq və.s aiddir [6].

Uşaqlarla rəftar və davranış zamanı valideynlər bəzi vaxtlarda birtərəfli iştirak edirlər. Valideynlərdən birinin uşağı çox əzizləməsi, yaxud tez-tez onun üçün “havadarlıq” etməsi, “hələ uşaqdır düzələr” və s. bu kimi mühafizəkar mövqeləri uşaqların tərbiyəsində birtərəfli ölçülərə gətirib çıxarır. Çünki ailənin tərbiyə imkanları valideynlərin və uşaqların qarşılıqlı əlaqəsi ilə müəyyən olunur [2, s.25].

Ailədaxili münasibət istər yeniyetmənin öz mənliyini formalaşdırmasında, istərsə də onun sosiallaşma prosesində mühüm rol oynayır. Xüsusən də, valideynlərin yeniyetmələrlə qurduqları münasibət yeniyetmələrdə bir sıra emosiyaların formalaşmasına təsir göstərir. Məsələn, valideynləriylə sağlam bir münasibət quran yeniyetmənin özünə inam hissəsinin müsbət olaraq inkişaf etdiyini söyləmək olar. Ana və ata arasındakı qeyri-sağlam

münasibətlər yeniyetmənin sosial mühitindəki münasibətlərə də təsir edərək, yeniyetmənin ətrafı ilə qeyri-sağlam bir münasibət qurmasına səbəb olur. Bu vəziyyət yeniyetmənin sosial həyatda təcrid olunmasına səbəb olar. Ailə daxilində mənfi münasibətdən təsirlənən, ətrafı ilə qeyri-sağlam və təhlükəli bir münasibət quran yeniyetmə sosial normalardan kənara çıxan davranışlar nümayiş etdirir. Xüsusilə, ailə içindəki təzyiq amilinin intensivliyindən asılı olaraq, yeniyetmənin bu tərz qruplara qarşı marağının artması tez-tez rast gəlinən bir vəziyyətdir. Yeniyetmənin valideynləriylə qurduğu münasibətə əlavə olaraq, valideynlərin öz aralarında qurduqları münasibətlər də yeniyetmənin şəxsiyyətinin formalaşması prosesinə də təsir göstərir [3, s.70].

Bəzən yeniyetməlik haqqında belə deyilir: "Bu dövrün əsas xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, o özünü dünənə qədərki uşaqların arasında görmür, valideynləri isə onları böyüklərin sırasına buraxmır". Əgər, ata-ana övladına azadlıq vermirsə, güvənmirsə, etibar etmirsə, bu həmin yeniyetmənin ailədən təcridə uzaqlaşması ilə nəticələnir. O özünə başqa bir sığınacaq axtarmağa başlayır, bununla da yeniyetməlik yaşında olanlarda psixoloji gərginliklər yaranır. Məsələn, elə valideynlər var ki, geyim seçimlərində belə uşağa sərbəstlik vermirlər. "Sən heç nə bacarmırsan", "sən işə yaramırsan" və s. kimi sözlərlə uşaqların özlərinə qarşı olan inamlarını qırırlar. Bu atmosfer altında böyüyən uşaqlar təbii ki, gələcəkdə də daim valideynlərinə qarşı rəqib münasibətində olurlar. Bunu valideyn-övlad arasında gərginliklərin yaranmasının ilkin səbəblərindən biri kimi göstərmək olar [4].

Sadəcə bütün bu xüsusiyyətlər qeyri-sağlam münasibətə yol açır. Və bu münasibətlər yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasına mənfi təsir göstərmiş olur. Valideynlər və yeniyetmələr arasında baş verən münaqişələr bu yaş dövründə daha tez-tez rast gəlinərsə də, bu münaqişələri eyni zamanda ailədaxili münasibətlərdəki dəyişiklikləri qiymətləndirmək üçün bir vasitə olduğunu düşünmək olar.

Yeniyetmənin bir şəxsiyyət kimi inkişafında son illər yeniyetmələrin sağlamlığına və rifahına daha güclü yanaşmaya diqqətin artırılması, eyni zamanda valideynlərlə yeniyetmələr arasında səmimi və əlaqəli münasibətlərin vacibliyi müşahidə olunur. Bu münasibətlər yeniyetmələrin müstəqil şəxsiyyət kimi inkişafı üçün təhlükəsiz baza yaradır. Son olaraq qeyd edə bilərik ki, yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasında istər valideyn-övlad münasibətinin, istər ailədaxili sağlam münasibətin, istərsə də qeyri-sağlam münasibətin təsiri onun gələcək həyatında bir şəxsiyyət kimi inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. N.İmamverdiyeva, N.Mirzəliyeva. Yeniyetməlik və yetkinlik yaşına çatmış uşaqların sosiallaşmasına ailədaxili münasibətlərin təsiri. Bakı, 2022.
2. <https://aztehsil.com/news/8825-valideynler-yeniyetme-ovladlarina-nece-yanasmalidirlar.html>
3. Psikiyatr Dr. Mücahit Öztürk. Ergen psixolojisi.
4. <https://mibbmemima.com/az/cuales-son-los-factores-que-contribuyen-al-desarrollo-de-la-identidad-adolescente/>
5. Yörükoğlu 1984.
6. <https://narinc.az/2021/01/15/yeniyetme%C9%99-xarakterinin-formalasmasinda-ail%C9%99daxili-unsuy%C9%99tin-rolu/>
7. <https://kidshelpline.com.au/parents/issues/building-healthy-family-relationships>

YENİYETMƏLƏRİN ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINA AİLƏDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏRİN TƏSİRİ

Nəzərli Ləman

XÜLASƏ

Yeniyetməlik dövrü insanın həyatında çox əhəmiyyətli bir mərhələdir və müasir dövrdə yeniyetmənin bir şəxsiyyət kimi inkişafında ailədaxili münasibətlərin təsiri məsələsi ön plana çəkilməmişdir. Yeniyetməlik dövrü fərdin şəxsiyyət kimi formalaşmasına, öz mahiyyətini dərk etməsinə, daxili və xarici aləmi anlamasına, hər tərəfdən inkişaf etməsinə və həyatda öz yollarını seçməsinə imkan yaradır. Ailədaxili münasibətlər isə bu prosesin əsasını təşkil edir. Ailə bir insanın yaşamaq, öyrənmək və inkişaf etməsini təmin edən bir tərbiyə mühitidir. Məqalədə qeyd olunur ki, yeniyetmələrin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında ailədaxili münasibətlərin həm müsbət, həm də mənfi təsirləri mövcuddur.

Ədəbiyyatların təhlilindən o nəticəyə gəlinir ki, müsbət ailə münasibətləri yeniyetmələrdə müstəqil düşünməyə, özünə inamı inkişaf etdirməyə, problemləri həll etməyə və öz inkişafına nail olmağa kömək edir. Lakin mənfi ailə münasibətləri, ailədaxili ziddiyyətlər yeniyetmələrdə özünə inamı azalda, onların inkişafına, psixoloji sağlamlığına ciddi təsir edə bilər. Buna görə də, valideynlər həm özlərini tanıyıb inkişaf etdirməli, həm də yeniyetmələrin duyğularını, tələblərini anlamağa çalışmalıdır. Valideynlər, özlərinin və yeniyetmələrin tələblərini daha yaxşı anlamağa çalışdıqda, bu proses həm valideynlər, həm də yeniyetmələr üçün daha səmərəli və xoşbəxt bir tərbiyə münasibəti yarada bilər.

ВЛИЯНИЕ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ ПОДРОСТКОВ

Назарли Ламан

АННОТАЦИЯ

Подростковый возраст очень важный этап в жизни человека, и в современное время на первый план выходит вопрос о влиянии семейных отношений на развитие подростка как личности. Подростковый возраст дает возможность личности сформироваться как личность, понять свою сущность, понять внутренний и внешний мир, развиваться со всех сторон и выбирать свой жизненный путь. Семейные отношения являются основой этого процесса. Семья это образовательная среда, обеспечивающая жизнь, обучение и развитие человека. В статье отмечается, что существуют как положительные, так и отрицательные последствия внутрисемейных отношений в формировании личности подростка.

Из анализа литературы делается вывод, что позитивные семейные отношения помогают подросткам мыслить самостоятельно, развивать уверенность в себе, решать проблемы и достигать саморазвития. Однако негативные семейные отношения и внутрисемейные конфликты могут снизить уверенность подростков в себе и серьезно повлиять на их развитие и психологическое здоровье. Поэтому родители должны знать и развивать себя, стараться понять эмоции и запросы подростков. Когда родители работают над тем, чтобы лучше понять свои собственные потребности и потребности своего подростка, этот процесс может создать более эффективные и счастливые родительские отношения как для родителя, так и для подростка.

TO THE FORMATION OF THE PERSONALITY OF TEENAGERS THE INFLUENCE OF INTRA-FAMILY RELATIONSHIPS

Nazarli Laman

SUMMARY

Adolescence is a very important stage in a person's life, and in modern times, the issue of the influence of family relationships on the development of a teenager as a personality is brought to the fore. Adolescence provides an opportunity for an individual to develop as a personality, to understand his essence, to understand the inner and outer world, to develop from all sides and to choose his own path in life. Family relations are the basis of this process. Family is an educational environment that ensures a person lives, learns and develops. The article mentions that there are both positive and negative effects of intra-family relations in the formation of teenagers as a personality.

From the analysis of the literature, it is concluded that positive family relationships help adolescents to think independently, develop self-confidence, solve problems and achieve self-development. However, negative family relations and intra-family conflicts can reduce self-confidence in teenagers and seriously affect their development and psychological health. Therefore, parents should know and develop themselves, and try to understand the emotions and demands of teenagers. When parents work to better understand their own and their teen's needs, this process can create a more effective and happy parenting relationship for both parent and teen.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО ЛИДЕРСТВА И ВЛИЯНИЯ ЛИДЕРА В РАМКАХ СОЦИАЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИИ

Мустафаев Эльвин Расим
Магистрант II курса БГУ
elvin.mustafayev.bdu@mail.ru

Ключевые слова: лидер, политика, власть, отдалённое лидерство, информационный конструкт

Açar sözlər: lider, siyasət, hakimiyyət, vasitəli liderlik, məlumat konstrukt

Key words: leader, politics, authority, distant leadership, information construct.

Политическое лидерство это один из уникальных феноменов политической и общественной жизни, связанный с осуществлением властных функций. В современном обществе политическое лидерство представляет собой способ построения власти, основанный на интеграции различных социальных слоев (групп) посредством специфических механизмов вокруг выдвигаемой лидером программы (концепции) решения социальных проблем и задач общественного развития [см.1, С.157-158].

Везде, где возникают те или иные группы людей, существует лидерство. То есть, это один из существенных признаков любой организации. Лидер - (от англ. leader - ведущий) - авторитетный член организации или малой группы, личностное влияние которого позволяет ему играть существенную роль в социальных процессах, ситуациях. Лидерство - один из механизмов интеграции групповой деятельности, когда индивид, или часть социальной группы, выполняет роль лидера, т.е. объединяет, направляет действия всей группы, которая ожидает, принимает и поддерживает его действия.

Одним из первых развернутое описание образа лидера-государя и практические советы для правителей дал Н. Макиавелли. Он считал, что государь для сплочения общества и поддержания порядка может использовать любые средства, в том числе - хитрость и силу.

В западной политико-психологической и социально-психологической литературе понятие лидерства и различные его концепции возникли изначально на базе эмпирических исследований малых групп. Однако, несмотря на то, что трактовка явления лидерства и понимание его причин и механизмов проделали значительную эволюцию, до сих пор ни в социальной психологии, где лидерство рассматривается преимущественно в контексте малых групп, ни в политической психологии, где под лидером понимается политический деятель и где анализ ведется на уровне больших социальных групп, однозначного понимания этого феномена нет. Каждый исследователь, определяя лидерство, делает акцент на какой-либо один аспект этой проблемы.

Видный американский философ, теоретик прагматизма Дж. Дьюи утверждал, что развитие общества происходит случайно, "от ситуации к ситуации" на основе импульсов, получаемых от великих лидеров. По его мнению, "Небольшое число людей, которые знают, чего они хотят, ведут за собой толпу". Другой американский философ Сидни Хук, назвавший свой вариант прагматизма "экспериментальным натурализмом", посвятил проблеме лидерства монографию "Герой в истории": "История есть творение великих людей, и только лидеры могут влиять на развитие человечества. Если капитализм сумеет выдвинуть сильных и умелых лидеров, то будет снят вопрос о замене его социализмом". Хук фетишизировал роль политического лидера, считая его независимым от народа, от классов. "Вторая мировая война явилась не результатом общего кризиса капитализма, а следствием злой воли Гитлера", - утверждал он.

"Культ героя вырабатывается с детства", - повторял он тезис Фрейда. Люди в массе никогда не освобождаются от зависимости: сначала они зависят от родителей, затем от учителей или кого-либо еще, кто играет определенную роль определяющую роль, кто дает ответ на их вопросы. Поэтому толпа ищет вождя, который играл бы в обществе роль, аналогичную роли отца в семействе. [см.2, С.298]

Фрейд был одним из первых, кто обратил внимание на то, что появление вождя в массе - закономерное явление. В ее основе лежит идентификация ребенка с отцом - "самая ранняя и самая первоначальная форма эмоциональной связи индивида". Отождествление индивида с вождем, по Фрейду, происходит из семейных отношений, и преклонение перед вождями имеет несомненную связь с детскими "комплексами".

В своей же сути, лидерство - это влияние на других людей. Данное влияние имеет три особенности: во-первых, чтобы оно было постоянным; во-вторых, воздействие лидера должно осуществляться на всю группу, организацию, общество; в-третьих, политического лидера отличает явный приоритет во влиянии. Достаточно убедительное определение лидерству дал Ж. Блондель - политическое лидерство есть "феномен власти". "Лидерство - это власть, потому что оно состоит в способности одного лица (или нескольких лиц) заставлять других делать то позитивное или негативное, что они не делали бы, или, в конечном счете, могли бы не делать вообще... Лидер - это тот, кто в силу тех или иных обстоятельств оказывается "над" нацией (в случае общенационального политического лидерства) и может отдавать приказы остальным гражданам". [см.3, С.12]

Существует множество подходов к проблеме политического лидерства, делающих акцент на различных аспектах феномена, представляют возможность всестороннего исследования этого явления. Многие исследования лидерства опираются на типологию, разработанную немецким философом и социологом Максом Вебером. Он выделяет три типа лидерства.

1. Традиционное лидерство определяет принадлежность к элите, вера в святость традиций (характерно для "доиндустриального общества");

2. Харизматическое лидерство основано на вере в способности вождя, его исключительность, культ личности;

3. Рационально-легальное лидерство основано на вере в законность существующего порядка (бюрократическое лидерство, агент определенной государственной функции).

"Власть", по Макс Веберу, обусловлена шансом действующего лица на то, чтобы навязывать свою волю другому индивиду даже при условии сопротивления со стороны последнего. Она является, таким образом, внутренним фактором общественной связи и указывает на наличие неравенства, которое заключается в том, что один из индивидов, совершающий поступок, может навязывать свою волю другому. Субъектами могут быть группы, государства и отдельные индивиды. Политику же Вебер определяет как "стремление к участию во власти или к оказанию влияния на распределение власти, будь то между государствами, будь то внутри государства между группами людей, которые оно в себе включает..." [см.4, С. 17]

Политическое лидерство, как и любое другое, есть явление групповое. Не может существовать лидер-одиночка, без связи с последователями. Только наличие ведомых превращает индивида в ведущего. Таким образом, отношения между политическим лидером и его последователями есть сердцевина, главный компонент политического лидерства.

Главной особенностью отношений между политическим лидером и его последователями является то, что это отношения власти. "Когда один человек имеет возможность приказывать другому, и другой скорее всего выполнит это приказание, мы гово-

рим о том, что этот человек имеет власть над другим. Однако власть - это не действие, а, скорее, возможность действия, характеристика тех отношений, которые сложились между людьми. Власть потенциальна. Когда же действие основанное на властных отношениях все-таки совершается, когда один человек заставляет другого что-то сделать в соответствии с его волей, в психологии принято говорить о влиянии". [см.5, С. 150]

В самом общем виде под социальным влиянием понимается процесс, через который поведение одного или нескольких людей производит изменение в состоянии других людей. Влияние может затронуть чувства, ценности, мотивацию или отношение к тем или иным вещам и явлениям. Под влиянием другого лица или лиц человек может изменить свое поведение. Влияние, будучи процессом взаимодействия между людьми, является психологической основой лидерства. Чтобы стать лидером и оставаться им, человеку мало обладать потенциальной властью, надо пользоваться ей, постоянно оказывать влияние на других людей, навязывать им свою волю и проводить через них свои решения, превращать этих других в своих последователей.

Говоря о политических лидерах, подразумевается так называемое "отдаленное" лидерство, т.е. политическое лидерство высокого уровня, лидерство вождей, за которым идут многочисленные массы. Важнейшей отличительной чертой "отдаленного" лидерства является то, что общение политических лидеров с последователями редко осуществляется непосредственно, в личных контактах. Определяющим для него становится общение опосредованное, осуществляемое при помощи различных СМИ.

Очень часто избиратели имеют дело не со своими личными и непосредственными впечатлениями от лидера, его деятельности и его жизни, а с рассказом о лидере, с сообщением, подготовленным, специально для восприятия другими лицами, содержащим определенную точку зрения и составленным - явно или неявно, сознательно или бессознательно - с целью повлиять на получателя этого сообщения. Это сообщение может состоять из слов, демонстрации самого лидера или его поступков, политических символов и т.д. Другими словами, материалом сообщения может быть все, что угодно. Главное в нем то, что этот материал "уже обработан для целей определенной коммуникации" и предполагает наличие сознания, наделяющего их значением". [см.6, С.13-14]

Таким образом, в качестве лидера мы имеем не реальную личность, как в случае лидерства "лицом-к-лицу", а некоторый "информационный конструкт". [см.5, С.116] Этот конструкт формируется в результате коммуникации между политическим лидером и аудиторией посредством СМИ и именно поэтому может обладать практически любыми заданными характеристиками, соответствующими ожиданиям избирателей.

Подводя итог, можно прийти к выводу, что различное понимание феномена лидерства, в частности, политического лидерства, обусловлено различием исходных методологических позиций. Однако, большинство исследователей определяют этот феномен как взаимодействие лидера и его последователей. Говоря о политических лидерах, приводится такое выражение как "отдаленное" лидерство, т.е. лидерство высокого уровня, за которым идут многочисленные массы. Важнейшей отличительной чертой "отдаленного" лидерства является то, что общение политических лидеров с последователями редко осуществляется непосредственно в личных контактах. Определяющим для него становится общение опосредованное. Особый интерес вызывает то, как происходит взаимодействие, оказывающее влияние на общественное мнение, при котором посредником выступают средства массовой информации.

С целью изучения этого влияния будет проведено эмпирическое исследование, осуществляемое в двух формах: контент-анализа СМИ и опроса общественного мнения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост.: Ю.И. Аверьянов.-М.: Изд-во Московского коммерческого университета, 1993. - 711с
2. Политология. Учебное пособие / Под ред. Б.И. Краснова. - М.: Изд-во "Союз", 1995.-670с
3. Блондель Ж. Политическое лидерство. - М.: Принт-пресс, 1992. - 240 с
4. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Новое время. - 1990. - № 2. с. 24-32
5. Абашкина Е., Егорова-Гантман Е. Политиками не рождаются: как стать и остаться эффективным политическим лидером. - М.: Антиква, 1993. - 280с
6. Барт Р. Избранные работы Семиотика. Поэтика. - М.: Прогресс, 1989. – 616с

ИССЛЕДОВАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО ЛИДЕРСТВА И ВЛИЯНИЯ ЛИДЕРА В РАМКАХ СОЦИАЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИИ

Мустафаяев Эльвин Расим

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена теме подходов к пониманию политического лидерства и влияния, оказываемого лидером на сознание людей. В ней анализируются такие понятия как лидер, информационный конструкт и отдалённое лидерство, а также даётся определение термина «лидер». Помимо этого, по названной тематике приводятся взгляды таких научных и политических деятелей как Н. Макиавелли, С. Хук, З. Фрейд, Ж. Блондель, М. Вебер.

SİYASİ LİDERLİYİN VƏ SOSIAL PSIXOLOGİYA ÇƏRÇİVƏSİNDƏ LİDERİN TƏSİRİNİN ARAŞDIRILMASI

Mustafayev Elvin Rasim

XÜLASƏ

Məqalə siyasi liderliyə və liderin insanların şüuruna təsirini mövzusunə fərqli yanaşmalar həsr edilmişdir. Məqalədə lider, məlumat konstruktı və vasitəli liderlik kimi anlayışlar təhlil edilir və "lider" termininin tərifı verilir. Əlavə olaraq məqalədə N. Makiavelli, S. Huk, Z. Freyd, J. Blondel, M. Veber kimi elmi və siyasi xadimlərin bu mövzu haqqında fikirləri yer almışdır.

RESEARCH ON THE POLITICAL LEADERSHIP AND INFLUENCE OF THE LEADER WITHIN THE FRAMEWORK OF SOCIAL PSYCHOLOGY

Mustafayev Elvin Rasim

SUMMARY

The article is devoted to the topic of approaches to understanding political leadership and the influence a leader has on the consciousness of people. It analyzes such concepts as leader, information construct and distant leadership, and also gives a definition of the term “leader”. In addition, on this topic, the views of such scientific and political figures as N. Machiavelli, S. Hook, Z. Freud, J. Blondel, M. Weber are given.

YENİYETMƏLƏRDE DEVIANT DAVRANIŞA TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR

Bəşirova Türkan Elşən qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
turkanbesirli563@gmail.com

Açar sözlər: Sosial normalar, deviant davranış, yeniyetməlik, aqressiv davranış, məktəb mühiti.

Ключевые слова: Социальные нормы, девиантное поведение, подростковый возраст, агрессивное поведение, школьная среда.

Keywords: Social norms, deviant behavior, adolescence, aggressive behavior, school environment.

Deviant davranış həm qeyri-rəsmi sosial qaydaları, həm də daha formal ictimai gözləntiləri və qanunları əhatə edə bilən sosial normaları pozan hərəkətlər kimi müəyyən edilir. Digər tərəfdən, sosial cəhətdən məqbul davranış, digər insanların yanında olmaları üçün ümumiyyətlə uyğun hesab edilən hərəkətlərə aiddir. Psixoloji, bioloji və sosioloji izahatlar da daxil olmaqla, insanların niyə deviant davranışla məşğul olduğunu izah edən müxtəlif nəzəriyyələr mövcuddur. Əslində, deviant davranışda rol oynayan bir çox faktor var. Bunlara genetica, şəxsiyyət, tərbiyə, ətraf mühit və ictimai təsirlər daxildir.

Yeniyetməlik dövrü intensiv və sürətli inkişaf və dəyişiklik dövrüdür. Bu, yeniyetmələrin fərdi və sosial uyğunlaşma prosesində çətinliklər yaşaması gözlənilən bir dövrüdür. Ancaq bu dövrdə yaşanan çətinliklər şiddətli və davamlı olmağa başladığında və yeniyetmənin müvəffəqiyyətli bir şəxsiyyət formalaşmasına mane olan xüsusiyyətlərə sahib olmağa başladığında davranış pozğunluqlarından bəhs edilə bilər (4, s. 25).

Yeniyetmə yaşadığı dəyişikliklərə uyğunlaşmağa çalışarkən yeni maraqlara yönəlir, cəmiyyətin dəyər mühakimələri ilə ailəsinin münasibətləri arasında sorğu-sual prosesindən keçir və verilən cavablara uyğun olaraq öz müstəqil kimliyini yaratmağa çalışır. Burada müstəqillik arzusu və artıq valideynlərin nəzarəti altında olmamaq və öz qərarlarını vermək və nəticələrinə görə məsuliyyəti öz üzərinə götürmək istəyi bir tərəfdən aqressiv bir şəxsiyyət quruluşuna və asılı bir şəxsiyyət quruluşuna səbəb ola biləcək bir paylanma göstərə bilər. Təcavüz, qarşıdurma, yalan kimi qəbul edilməz davranışlar qalıcı hala gəldiyində, sadəcə müvəqqəti yeniyetməlik böhranından deyil, daha qalıcı bir quruluşdan danışmaq lazımdır. Yeniyetməlik dövrünün orta və lisey dövrlərini əhatə etdiyini nəzərə alsaq, bu dövrə aid davranış pozğunluqları xüsusilə məktəbdə uyğunlaşma problemləri ilə özünü göstərir (7).

Davranış pozğunluqlarının başlama yaşı oğlanlarda yeddi, qızlarda isə on üçdür. Ümumiyyətlə, oğlanlarda qızlara nisbətən 4-12 dəfə çox rast gəlinir. Onun tezliyi 18 yaşdan kiçik şəxslərdə oğlanlarda 6-16%, qızlarda 2-9% arasında dəyişir. Davranış problemləri uşaq və yeniyetmələrdə narahatlıq, depressiya, yuxu problemləri və ya nevroz və ya psixoz kimi bir çox psixi pozğunluğun əlaməti ola bilər, həmçinin ailə münasibətləri, məktəb həyatı və dostluq kimi sahələrdə problemlər ola bilər. Erkən aşkar edilməzsə və lazımi tədbirlər görülməzsə, yetkinlik dövründə antisosial şəxsiyyət pozğunluğunun inkişafına səbəb ola bilər. Yeniyetmələrdə davranış pozğunluqlarının müalicəsində ilk növbədə ailəni prosesə cəlb edəcək, bütün ailə və sosial resurslardan istifadə haqqında məlumat verəcək məsləhətçi tələb olunur. Effektiv və empatik ünsiyyət dilinin üstünlük təşkil etdiyi, yeniyetmənin müstəqillik istəyinin qəbul edildiyi, onun düşüncə və davranışlarının mühakimə və sorğu-sual edilmədən dəstəkləndiyi bir mühit yaradılmalıdır. Yeniyetmənin psixi vəziyyəti, ailə vəziyyəti və ailə münasibətləri ətraflı anamnezlə araşdırılmalıdır. Yeniyetmələrlə işləyərkən fərd, ailə, məktəb və ekspert masanın dörd ayağını təşkil edir. Bu

zaman psixoloq nə ailə ilə koalisiya qurub yeniyetməyə münasibət sərgiləməməli, nə də ailəni bu prosesdən kənarda qoymamalıdır. Yeniyetmələrlə işləyərkən etibarlı münasibət qurmaq üçün müştəriyə məxfilik prinsipi tətbiq edilməli, lakin intihar və narkotik istifadəsi kimi riskli vəziyyətlərdə bu ölkəni tərk edəcəyi bildirilməlidir (4, s. 15).

Yaş-Yeniyetmələrin uşaqlara və ya gənclərə nisbətən inkişaf baxımından problemli davranışlara daha çox meyilli olduğuna dair sübutlar var. Ənənəvi olaraq, inkişaf modelləri yeniyetməlik dövrünü artan risk alma dövrü kimi xarakterizə edir. Tədqiqatlar göstərir ki, yeniyetməlik dövründə normaları pozan davranışlar, narkotik maddələrdən sui-istifadə və riskli cinsi davranış halları artır. Əlavə olaraq, gec yeniyetmə problemli içki içənləri problemsiz içki içənlər və çəkinənlərlə müqayisə edən araşdırmalar problemli içki içənlərin dərstdən yayınma və cinayətkar davranışlar kimi daha çox xarici davranışlar nümayiş etdirdiyini aşkar etdi. Cinayətkar davranışın yayılma nümunələri göstərir ki, cinayətkar davranış erkən yeniyetməlik dövründə (11-14) o qədər də yayqın deyil, orta yetkinlik dövründə (15-18) demək olar ki, universal yayılma səviyyəsinə qədər inkişaf edir, orta və gec yeniyetməlik illərində (18-20) zirvəyə çatır və azalır. gec yeniyetməlikdən sonra davamlı olaraq. Yaşlı yeniyetmələr daha gənc olanlara nisbətən daha az risk qavrayışlarını bildirirlər. Bəziləri hesab edirdilər ki, yeniyetməlik dövründə icra prosesləri hələ də inkişaf edir ki, impuls nəzarəti, uzaqgörənlik və digər özünütənzimləmə qabiliyyətləri yetişməmişdir və buna görə də həyəcan və ya mükafat axtaran davranışları dəyişdirə bilməz.

Cins-Cinslə əlaqədar olaraq, maddə istifadəsi kimi deviant davranışlarda iştirak nümunələrində fərqlər görünür. Əslində, kriminoloq Sutherland tərəfindən təklif edilmişdir ki, kişi olmaq cinayət davranışının yeganə ən yaxşı demoqrafik göstəricisidir. Bundan əlavə, cinayətə üstünlük verən inanclar erkən və orta yeniyetməlik dövründə cinayətkar davranışın sonrakı artımını proqnozlaşdırır. Tədqiqat 12-17 yaşlı kişi gənclər arasında alkoqol və tütün istifadəsinin daha yüksək olduğunu göstərir. Yeniyetmə oğlanlarda alkoqoldan istifadə, istifadə tezliyi və həddindən artıq içmə nisbətləri yeniyetmə qızlara nisbətən daha yüksəkdir (8).

Həmçinin aşağı sosial-iqtisadi status yeniyetmələri riskli davranışlara cəlb etmək riskini artırır. Əslində, gənc yeniyetmə şagirdləri əhatə edən tədqiqatın nəticələri göstərir ki, aşağı gəlirli ailələrdən olan şagirdlər riskli davranışlara daha çox meyillidirlər. Bundan əlavə, rifahdan asılı ailələrdə olan yeniyetmələr ən pis fiziki və əqli sağlamlıq nümayiş etdirirlər və cinsi fəaliyyətin daha erkən başlamasına və daha çox zorakılığa meyillidirlər. Aşağı gəlirli ailələr çox vaxt cinayət nisbətlərinin və yoxsulluğun daha yüksək olduğu, icma resurslarının minimal olduğu və uşaqların keyfiyyətsiz məktəblərə məruz qaldığı məhəllələrdə yaşayır. Bundan əlavə, iqtisadi stress valideynlərin uşaqları dəstəkləmək və tərbiyə etmək qabiliyyətini azaldır.

Yeniyetmələrin cinayətkar davranışlarda iştirakındakı fərqlər onların məktəbdəki performansı ilə də əlaqədar olmuşdur. Bryant və Zimmerman məktəbdə yaxşı oxuyan və məktəbdə dəyər görən yeniyetmələrin, performansları ilə daha az maraqlanan şəxslərlə müqayisədə zaman keçdikcə maddələrdən istifadəni artırma ehtimalının daha az olduğunu iddia edirlər. Məktəbdən həzz aldıklarını və təcrübələrini qiymətləndirdikləri üçün getdiklərini və təhsillərini davam etdirmək üçün gözləntiləri olduğunu bildirən yeniyetmələr, çox güman ki, məktəbdə uğur qazanmaq şanslarını təhlükə altına qoyan seçimlərdən qaçırırlar. Məlumatlar maddə istifadəsi ilə məktəbdəki performans (davamiyyət, qiymətlər və məzuniyyət daxil olmaqla) arasında güclü əlaqə olduğunu göstərir. Hirschi akademik performans və ümumi pozuntular arasındakı əlaqənin şagirdin ailə və məktəbə bağlanması ilə vasitəçilik etdiyini irəli sürdü. Beləliklə, üçüncü dəyişən həm qanun pozuntusuna (maddə istifadəsi daxil olmaqla) həm də akademik performansı təsir göstərə bilər.

Bir sıra tədqiqatlar yeniyetmələrin müxtəlif qrupları arasında deviant davranışda iştirakda fərqləri sənədləşdirmişdir. Məsələn, irqi/etnik qruplar arasında əhəmiyyətli fərqləri qeyd edən yeniyetmələrin riskli davranışları ilə bağlı çoxsaylı tədqiqatlar mövcuddur. İnsan inkişafının ekologiyası (Bronfenbrenner) və sosial nəzarət nəzəriyyəsi (Hirschi) nəzəriyyələrində göstərildiyi kimi, deviant davranışların inkişafına təsir göstərmək üçün sosial və ətraf mühit amilləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan bir sıra fərdi xüsusiyyətlər mövcuddur (5, s. 55).

Məktəblər tez-tez yeniyetmələrin davranışlarının inkişafı üçün vacib kontekst kimi nəzərdən keçirilir, çünki yeniyetmələr vaxtlarının çoxunu məktəbdə keçirirlər. Məktəb kontekstinin şagirdin davranışlarına əhəmiyyətli təsir göstərə bilən aspektlərindən biri də məktəb sosial mühiti ilə bağlı qavrayış və hisslərdir. Bu qavrayışları və hissləri təsvir etmək üçün istifadə edilən məktəb iqlimi, məktəb bağlılığı və məktəb bağı kimi bir sıra terminlər olmuşdur. Ədəbiyyatda qeyd olunur ki, "məktəb iqlimi" şagirdlərin məktəb həyatının şəxsiyyətlərarası və prosessual ölçüləri haqqında təsəvvürlərini ehtiva edir. Məktəb iqlimi məktəbin fəaliyyətinin əsasını təşkil edən münasibətlərin, inancların, dəyərlərin və normaların məcmusudur. Məktəb iqlimi məktəbdəki böyükklərin bu münasibətləri, inancları, dəyərləri və normaları necə modeləşdirməsi və tətbiq etməsi ilə motivasiya olunur. Müsbət müəllim-uşaq münasibətləri uşaqlara öyrənmə fəaliyyətləri ilə məşğul olmaq və məktəb mühitində lazım olan müxtəlif sərişlərdə hərəkət etmək üçün lazım olan müsbət dəstəyi təmin edir (7).

Şagird-müəllim münasibətləri ilə riskli davranışda iştirak arasındakı əlaqəni araşdıran tədqiqatlar məhdud olsa da, bəzi tədqiqatlar göstərmişdir ki, şagirdlərin müəllimlərlə bağlılıq qavrayışları onların riskli davranışları ilə bağlıdır.

Məsələn, rəhbərlik və professor-müəllim heyəti ünsiyyətdə olmadıqda və problemləri həll etmək üçün birlikdə işləmədikdə, müəllimlərin əhval-ruhiyyəsi aşağı olur. Bundan əlavə, şagirdlərin aid olduqlarına inanmadıqları və məktəb müəllimləri və işçiləri tərəfindən onlara qayğı göstərilmədiyini hiss etdikləri məktəblər daha yüksək səviyyədə pozğunluq yaşayır. Digər tərəfdən, məktəb kollektivi, şagirdlər və valideynlər arasında şagird nailiyyətlərinə yüksək gözləntilər, nizam-intizamlı məktəb və sinif mühiti, məktəb kollektivi və şagirdlər arasında yüksək əhval-ruhiyyə, şagirdlərə müsbət münasibət, şagirdlərin fəallığı, müsbət sosial münasibətlər kimi amillər şagirdlər arasında məktəb iqliminə müsbət təsir göstərir (6, s. 37).

Mənsubluq hissi şagirdlərin məktəbdə nə dərəcədə şəxsən qəbul edildiyini, daxil edildiyini və dəstəkləndiyini hiss etmə dərəcəsini təsvir etmək üçün istifadə edilən konstruksiya. Şagirdin aidiyyət hissi məktəb iqliminin ümumi konstruksiyasının mühüm hissəsi hesab olunur. Şagirdlərin məktəbə aid duyğusunun olmamasının deviant davranışlarda iştirakla bağlı nəticələrə səbəb olduğu irəli sürülür. Təhlillərin nəticələri göstərdi ki, özünə hörmət, məktəbə aidiyyət hissi və nailiyyət hissini qiymətləndirən şagirdlərdə cinayətkar davranış və maddə istifadəsi halları əhəmiyyətli dərəcədə aşağıdır. Şagirdin məktəbə bağlılıq hissi məktəbin sosial mühitində inkişaf edir. Bundan əlavə, Kester iddia etdi ki, məktəb strukturu və həmyaşıdların təsiri şagirdlərin məktəbə aid hisslərinə təsir etmək üçün qarşılıqlı əlaqədə ola bilər. Məsələn, tədqiqatlar ardıcıl olaraq göstərir ki, kiçik orta məktəblər daha güclü aidiyyət hissi yaratmaq üçün böyük məktəblərdən daha yaxşı vəziyyətdədirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Angelo Reyes Dullas, et.al, (2021) Determinants of a Variety of Deviant Behaviors: An Analysis of Family Satisfaction, Personality Traits, and their Relationship to Deviant Behaviors among Filipino Adolescents, *Frontiers in Psychology*.

2. Agnew , R. A. 1991 . Longitudinal test of control theory and delinquency. Journal of Research in Crime and Delinquency
3. Bandura , A. 1977 . Social learning theory , Englewood Cliffs, Prentice-Hall .
4. Baumrind ,D. 1971 . Current patterns of parental authority . Developmental Psychology Monographs
5. Carlson, Amber (2012) “How Parents Influence Deviant Behavior among Adolescents: An Analysis of their Family Life, Community, and Peers,”
6. Gabriel Merrin, (2018) Developmental Changes in Deviant and Violent Behaviours From Early to Late Adolescents, Psychology of Violence.
7. <https://www.verywellmind.com/socially-acceptable-to-socially-deviant-addictions22243#:~:text=Deviant%20behavior%20is%20defined%20as,formal%20societal%20expectations%20and%20laws.>
8. <https://data.unicef.org/topic/adolescents/overview...>

YENİYETMƏLƏRDE DEVIANT DAVRANIŞA TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR

Bəşirova Türkan

XÜLASƏ

Deviant davranış həm qeyri-rəsmi sosial qaydaları, həm də daha formal ictimai gözləntiləri və qanunları əhatə edən sosial normaları pozan hərəkətlər kimi müəyyən edilir. Psixoloji, bioloji və sosioloji izahatlar da daxil olmaqla, insanların niyə deviant davranışla məşğul olduğunu izah edən müxtəlif nəzəriyyələr mövcuddur. Deviant davranışın inkişafında rol oynayan bir çox faktorlara genetikə, şəxsiyyət, tərbiyə, ətraf mühit və ictimai təsirlər daxildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yeniyetməlik dövrü intensiv və sürətli inkişaf və dəyişiklik dövrüdür. Bu, yeniyetmələrin fərdi və sosial uyğunlaşma prosesində çətinliklər yaşaması gözlənilən bir dövrüdür. Ancaq bu dövrdə yaşanan çətinliklər şiddətli və davamlı olmağa başladığında və yeniyetmənin sağlam bir şəxsiyyət formalaşmasına mane olan xüsusiyyətlərə sahib olmağa başladığında davranış pozğunluqlarından bəhs edilə bilər. Davranış pozğunluqlarının başlama yaşı oğlanlarda yeddi, qızlarda isə on üçdür. Davranış problemləri uşaq və yeniyetmələrdə narahatlıq, depressiya, yuxu problemləri və ya nevroz və ya psixoz kimi bir çox psixi pozğunluğun əlaməti ola bilər, həmçinin ailə münasibətləri, məktəb həyatı və dostluq kimi sahələrdə problemlər ola bilər. Erkən aşkar edilməzsə və lazımı tədbirlər görülməzsə, yetkinlik dövründə antisosial şəxsiyyət pozğunluğunun inkişafına səbəb ola bilər.

Həmçinin aşağı sosial-iqtisadi status yeniyetmələri riskli davranışlara cəlb etmək riskini artırır. Əslində, gənc yeniyetmə şagirdləri əhatə edən tədqiqatın nəticələri göstərir ki, aşağı gəlirli ailələrdən olan şagirdlər riskli davranışlara daha çox meyillidirlər. Yeniyetmələrin cinayətkar davranışlarda iştirakındakı fərqlər onların məktəbdəki performansı ilə əlaqədar olmuşdur. Bryant və Zimmerman məktəbdə yaxşı oxuyan və məktəbdə dəyər görən yeniyetmələrin, performansları ilə daha az maraqlanan şəxslərlə müqayisədə zaman keçdikcə maddələrdən istifadəni artırma ehtimalının daha az olduğunu iddia edirlər.

ВЛИЯНИЕ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ ПОДРОСТКА

Баширова Тюркан

АННОТАЦИЯ

Девиантное поведение определяется как действия, нарушающие социальные нормы, которые могут включать как неформальные социальные правила, так и более формальные социальные ожидания и законы. Существуют различные теории, объясняющие, почему люди ведут себя девиантно, включая психологические, биологические и социологические объяснения. Многие факторы, участвующие в развитии девиантного поведения, включают генетику, личность, воспитание, окружающую среду и социальные влияния.

Следует отметить, что подростковый возраст – это период интенсивного и быстрого развития и перемен. Это период, когда подростки, как ожидается, испытают трудности в процессе личной и социальной адаптации. Однако когда трудности, переживаемые в этот период, становятся тяжелыми и стойкими и у подростка начинают проявляться особенности, препятствующие формированию здоровой личности, можно говорить о нарушениях поведения. Возраст возникновения поведенческих расстройств – семь лет у мальчиков и тринадцать лет у девочек. В целом у мальчиков оно встречается в 4–12 раз чаще, чем у девочек. Поведенческие проблемы могут быть симптомом многих психических расстройств у детей и подростков, таких как тревога, депрессия, проблемы со сном или неврозы или психозы, а также проблем в таких областях, как семейные отношения, школьная жизнь и дружба. Если не выявить его на ранней стадии и не принять соответствующие меры, это может привести к развитию антисоциального расстройства личности во взрослом возрасте. Исследования показывают, что вовлеченность подростков в девиантное поведение связана с рядом индивидуальных особенностей.

Кроме того, низкий социально-экономический статус увеличивает риск рискованного поведения подростков. Фактически, исследования с участием молодых студентов-подростков показывают, что студенты из малообеспеченных семей более склонны к рискованному поведению. Различия в вовлеченности подростков в делинквентное поведение были связаны с их успеваемостью в школе. Лица, которые лучше учатся в школе, будут демонстрировать меньше правонарушений. Брайант и Циммерман (2002) утверждают, что подростки, которые хорошо учатся в школе и видят в ней ценность, с меньшей вероятностью со временем будут увеличивать употребление психоактивных веществ, чем те, кто менее озабочен своей успеваемостью.

THE EFFECT OF DEVIANT BEHAVIOR ON THE FORMATION OF ADOLESCENT PERSONALITY

Bashirova Turkan

SUMMARY

Deviant behavior is defined as actions that violate social norms, which may include both informal social rules and more formal societal expectations and laws. There are various theories explaining why people engage in deviant behavior, including psychological, biological, and sociological explanations. The many factors involved in the development of

deviant behavior include genetics, personality, upbringing, environment, and societal influences.

It should be noted that adolescence is a period of intense and rapid development and change. This is a period when adolescents are expected to experience difficulties in the process of personal and social adjustment. However, when the difficulties experienced during this period become severe and persistent and the adolescent begins to have characteristics that prevent the formation of a healthy personality, it can be said about behavioral disorders. The age of onset of behavioral disorders is seven in boys and thirteen in girls. Behavioral problems can be a symptom of many mental disorders in children and adolescents, such as anxiety, depression, sleep problems or neurosis or psychosis, as well as problems in areas such as family relationships, school life and friendships. If not detected early and appropriate measures are not taken, it can lead to the development of antisocial personality disorder in adulthood. Studies show that the involvement of adolescents in deviant behavior is related to a number of individual characteristics.

Also, low socioeconomic status increases the risk of adolescents engaging in risky behaviors. In fact, research involving young teenage students shows that students from low-income families are more likely to engage in risky behaviors. Differences in adolescents' involvement in delinquent behaviors were related to their school performance. Individuals who perform better in school will exhibit less delinquent behavior. Bryant and Zimmerman argue that adolescents who do well in school and see value in school are less likely to increase their substance use over time than those who are less concerned with their performance.

ÜNSİYYƏT SOSIAL-PSIXOLOJİ PROBLEM KİMİ

Əliyeva Fidan Ədalət qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
fdan.aliyeva@gmail.com

Açar sözlər: ünsiyyət, münasibət, dialoq, qarşılıqlı təsir, fəaliyyət, informasiya mübadiləsi, insanların bir-birini qavraması və anlaması.

Ключевые слова: общение, взаимоотношения, диалог, взаимодействие, действие, обмен информацией, восприятие и понимание людьми друг друга.

Keywords: communication, relationship, dialogue, interaction, action, information exchange, people's perception and understanding of each other.

Sosial psixologiyada əsas istiqamətlərindən biri olan ünsiyyət fenomeninin düzgün formada dərk edilməsi bir çox problemin həllində əhəmiyyətli rol oynayır. Ünsiyyət fenomeninə bir çox sosial psixoloji yanaşma yetərli olmadıqda problemin fəlsəfi aspektdən təhlili psixoloji mahiyyətinin dərkində önəmli rol oynayır. Ünsiyyət problemi həmçinin sosial psixologiyada müxtəlif məktəblərdə fərqli aspektlərdən araşdırılsa da, əsasən pozitivist yanaşmadan çıxış edilərək tədqiq edilmişdir.

Ünsiyyət fərdin müəyyən simvollarından istifadə edərək başqalarına təsir etmək qabiliyyətidir. Ünsiyyət bir proses kimi müəyyən edilə bilər (Dökmen, 1989). Ünsiyyətin cəmiyyətin fəaliyyət həyatında oynadığı rola zərər qədər də şübhə yoxdur. Artıq insan şəxsiyyətinin ictimailəşməsi, fərdin şəxsiyyətə çevrilməsi prosesi gedir, fərdin “sosial insan” (Marks) kimi ünsiyyət olmadan formalaşması mümkün deyil. Bununla belə, ünsiyyət eyni zamanda sosial xarakter daşıyan hər hansı bir insan fəaliyyəti üçün zəruri şərtidir. Biz sovet psixologiyasının ənənəsinə uyğun olaraq fəaliyyət zamanı danışırıq.

Panferov deyirdi ki, “insan fəaliyyəti ünsiyyət olmadan mümkün deyil”. Panferova insan fəaliyyətində, xüsusən də sosial yönümlü hərəkətlərdə ünsiyyətin vacibliyini vurğulayır. Bu ideya insan təbiətini dərk etməyə sovet yanaşmasını əks etdirir və ünsiyyətin insan həyatındakı rolunu vurğulayır. Bu sitatdan irəli gələn bir neçə əsas məqama nəzər salaq:

1. Ünsiyyət və fəaliyyətlərin sosial xarakteri: Bu kontekst vurğulayır ki, əksər insan hərəkətləri və fəaliyyətləri sosial aspektə malikdir. İnsan təkbaşına hansısa fəaliyyətlə məşğul olanda belə, bu fəaliyyətin nəticələri, onun mənası və dəyəri cəmiyyətlə əlaqələndirilə bilər. 2. İctimai və xarici fəaliyyət formaları: fəaliyyətin ictimailiyi həmişə onun həyata keçirilməsinin zəhəri formalarında özünü göstərmir. Məsələn, insan təcrid olunmuş vəziyyətdə işləsə belə, onun işinin nəticələri cəmiyyətə təsir edə bilər və ya digər insanlar üçün faydalı ola bilər. 3. Ünsiyyət ilkin şərt kimi: “İnsanın istənilən fəaliyyəti ünsiyyət olmadan mümkün deyil” ifadəsi ünsiyyətin insan həyatının ayrılmaz hissəsi olduğunu vurğulayır. O, nəinki təcrübəni zənginləşdirir, həm də ideya, bilik və resursların mübadiləsinə imkan verir ki, bu da bütövlükdə cəmiyyətin inkişafına töhfə verir. Bütün bunlar insan fəaliyyətinin sosial mahiyyətini vurğulayır və bu fəaliyyətin tərkib hissəsi kimi ünsiyyətin vacibliyini vurğulayır. Bu cəhət ictimai və fərdi şüurun inkişafında, eləcə də cəmiyyətin onun üzvlərinə təsirində ünsiyyətin əhəmiyyətini və yerini vurğulayır (7).

Kütləvi kommunikasiyanın böyük rol oynadığı müasir cəmiyyət kontekstində daha da aktuallaşır. Əsas məqamlara nəzər salaq: Münasibətlərin dialektikası: Bu, sosial və fərdi şüur arasındakı dialektik əlaqələrin dərk edilməsinin vacibliyini vurğulayır. Ünsiyyət bu proseslərin baş verdiyi yerdir. Ünsiyyət vasitəsi ilə fərdi şüur formalaşır, inkişaf edir və sosial norma və dəyərlərlə qarşılıqlı əlaqədə olur. Cəmiyyətin psixoloji təsiri: Cəmiyyət ünsiyyət prosesləri vasitəsilə fərdlərə təsir edir. Bu təsir insanlarda fikirlərin, dəyərlərin, stereotiplərin formalaşdırılması və hətta davranış nümunələrinin dəyişməsi şəklində özünü

göstərə bilər. Ünsiyyət informasiya, fikir və emosiyaların mübadiləsinə imkan verir ki, bu da insanın psixologiyasına təsir edir. İctimai Ünsiyyət: Televiziya, internet və sosial media kimi kütləvi kommunikasiyaların artan əhəmiyyəti ünsiyyəti daha da genişləndirir və eyni zamanda bir çox insana təsir edir. Bu, media və informasiya texnologiyalarının ictimai şüurun formalaşmasında və bir çoxlarının fikrinə təsirində rolunu vurğulayır. Beləliklə, kommunikasiyanın ictimai və fərdi qavrayışların və psixologiyasının formalaşmasında mühüm rol oynadığını, müasir dünyada isə kütləvi kommunikasiyanın bu təsiri gücləndirərək onu daha da görünən və əhəmiyyətli etdiyini vurğulayır. Bu sitat sovet və marksist elmi ədəbiyyatda, eləcə də xarici qeyri-marksist tədqiqatlarda kommunikasiya tədqiqatlarının çatışmazlığını vurğulayır. Müəllif hesab edir ki, cəmiyyətin inkişafını, insan şəxsiyyətini və onların münasibətlərini dərk etmək üçün ünsiyyətin vacibliyinə baxmayaraq, bu aspekt nisbətən az öyrənilmiş və qiymətləndirilməmişdir. Ünsiyyət insan həyatının və cəmiyyətin əsas aspektidir. Bu mövzuda tədqiqat sosial və şəxsi proseslərin müxtəlif aspektlərinin tam başa düşülməsi üçün zəruri hesab olunur [1, s.8].

D. Mayersin "Sosial psixologiya" dərslərində sosial münasibətlər, ünsiyyət problemi ictimai və şəxsi münasibətlərin əsasını təşkil edən önyarğı, aqressiya, dostluq, yaxınlıq, məhəbbət fenomenləri kontekstindən araşdırılaraq təhlil edilir. Önyarğı məqsədyönlü neqativ yönəlmə kimi səciyyələndirilir. Cəmiyyətdə sosial statusu, daxili və xarici konfliktlər zamanı "Mən"-in özünüdəyərləndirməsini qoruma cəhdi önyarğının əsas funksiyalarından hesab olunur. Cəmiyyətdə önyarğının formalaşaraq genişlənməsinin sosial identiklik, konformizm, institusional dəstək fonunda baş verdiyi göstərilir [6; s. 415].

Ə. Bayramovun və B. Əliyevin "Hüquq psixologiyası" dərslərində ünsiyyətin əsas funksiyaları kimi birgə fəaliyyət və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin formalaşması göstərilir. Ünsiyyət prosesində informasiya mübadiləsi və insanların bir-birini qavraması ilə yanaşı qarşılıqlı təsir həyata keçirilir ki, bu da ünsiyyətin nüvəsi hesab edilir [2; s. 266].

Psixologiya sahəsində təsir, qarşılıqlı fəaliyyət, və ünsiyyət kimi mövzular təhlil edilir. Q.A. Kovalyov və N.V. Kozarinova, bu mövzuları müxtəlif metodoloji yanaşmalarla araşdırmış və bu sahədə müxtəlif paradigmalara vurğu edir. Təsir və qarşılıqlı fəaliyyətin müxtəlif cəhətləri təhlil edilir, və bu proses zamanı insanların bir-birini necə təsir etdikləri və birgə fəaliyyət göstərdikləri nəzərdə tutulur. Bunun üç paradigması - "obyekt," "subyekt," və "subyekt-subyekt" - təsiri və qarşılıqlı fəaliyyəti açıqlayır. Q.V. Dyakonov bu paradigmaları daha da təhlil edir və qarşılıqlı fəaliyyət psixologiyasının dünya ilə dialoji yanaşmasını vurğulayır. Ünsiyyət mövzusunda da informasiya ötürməsi, təsir prosesi, və şəxsiyyətlərarası münasibət kimi üç model müzakirə edilir. E. Bernin tranzaksiya modeli və transaksiya modeli arasındakı fərq də qeyd edilir [9].

Q.V. Dyakonov birgə fəaliyyət və ünsiyyət kontekstində qarşılıqlı fəaliyyətin təbiəti ilə bağlı üç yanaşmanı fərqləndirir. Birinci yanaşma fərdi fəaliyyətin strukturu və birgə fəaliyyətin fərdi fəaliyyətin bu və ya digər məcmuəsinə aid edilməsi ideyasından çıxış edir. "Birgə-fərdi fəaliyyət" (L.İ. Umanskiy), kommunikasiyanın xətti-ötürülmə modeli (N.V. Kazarinova), psixoloji təsirin dərkində "obyekt" paradigması (Q.A. Kovalyov) birinci yanaşmanı özündə əks etdirir. İkinci yanaşmada birgə fəaliyyətin sosial makrostrukturunu ilkin və əsas olaraq götürülür. Sosial makrostruktur birgə fəaliyyətin daxili mikrostrukturunu müəyyənləşdirmiş olur. L.İ. Umanskiy "birgə-ardıcıl fəaliyyət təlimi, N.V. Kazarinovanın kommunikasiyanın interaktiv-tsiklik modeli, Q.A. Kovalyovun psixoloji təsirin "intersubjekt" paradigması bu yanaşmanı əsas kimi götürür. Qarşılıqlı fəaliyyət probleminin həllində üçüncü yanaşma daxili mahiyyətin təsdiqindən çıxış edir və insanlararası münasibətin intersubjekt-interpersonal, bütöv – prosessual anlamını əsas olaraq götürür. Bu yanaşmanın məntiqi bu və ya digər dərəcədə "birgə-qarşılıqlı fəaliyyət"lə (L.İ. Umanskiy), kommunikasiyanın transaksiya modeli ilə (H.V. Kazarinova) və

psixoloji qarşılıqlı fəaliyyətin “intersubjekt” paradigması ilə (Q.A.Kovalyov) ilə uyğunluq təşkil edir [9].

Q.V.Dyakonov ekzistensial yanaşmada dialoq, ünsiyyət fəlsəfəsinin mahiyyətini açıqlayaraq göstərir ki, adi şəur, sağlam düşüncəyə əsasən, eləcə də ünsiyyətin xətti-ötürülmə və interaktiv-tsiklik modelləri baxımından istənilən fikir, istənilən davranış ayrılmaz şəkildə fəaliyyət göstərənə, danışana məxsusdursa, dialoji baxışda bu davranış və düşüncədə mü sahibin iştirakı və ortaqlığı danılmazdır. Yəni, hər bir ünsiyyətdə “başqası”nın varlığı, yəni, ontoloji birgə iştirakçılıq danılmazdır. Bu baxımdan, M.Baxtin göstərir ki, insan heç zaman özü ilə üst-üstə düşmür. Ona heç zaman $A=A$ bərabərliyini tətbiq etmək olmaz. İnsanın gerçək həyatı məhz özü ilə üst-üstə düşməyən anında baş verir. İnsan özü ilə eyniləşə bilməməsinin nəticəsində açıqlıq, azadlıq, məsuliyyət, hadisəvilik, intensionallıq, subyektivlik, paradok- sallıq, universallıq, unikalıq və s. kimi xüsusiyyətləri əldə edir.

Varoluşçu fəlsəfənin və humanist psixologiyanın görkəmli nümayəndələrindən biri olan Rollo Mey ekzistensialist yanaşmada dünyayla münasibətin üç modulunun mövcud olduğunu göstərir. Bunlar Umwelt, Mitwelt və Eigenweltdir. Umwelt ətrafımızdakı, bioloji dünyanı, Mitwelt eyni növə aid olan, paylaşılan dünyanı, Eigenwelt isə hər kəsin öz dünyasını ehtiva edir. İnsan eyni zamanda hər üç modul daxilində mövcud olur. Ekzistensialist yanaşmaya əsasən, insanın ətrafla münasibəti Mitwelt və Eigenwelt daxilində öz bütövlüyünü əks etdirmiş olur. Burada artıq başqaları ilə uyum deyil, onlarla ilişki münasibətin, ünsiyyətin özəyini təşkil edir. Bu münasibətlərin əsasında isə insanın özü ilə olan ilişki dayanmış olur. İnsanın özünə məxsus olan dünyanın, yəni, Eigenweltin əsaslandırılmamış gerçəklik kimi qəbul edilməsi ekzistensialistlərə görə, sıxıcı intellektualistlərin yanaşmasıdır və həyatın canlılığının əlindən alınmasına xidmət edər [8; s.167-171].

Dini fəlsəfənin görkəmli nümayəndələrindən biri olan S.Frank da ünsiyyət fenomenini obyektiv gerçəkliklərin dərk baxımından deyil, subyektin daxili aləminin təzahürü kimi təhlil edir. Ünsiyyət qarşı tərəfə sadəcə kənar obyekt kimi baxışı, kənar obyektin dərkini özündə daşımır. Bu fenomen real mənəvi nüfuz etmə anlamını özündə ifadə edir. S.Frankın yanaşmasında ünsiyyət “Mən” və “Sən”i bir-birinə açan, onlara “Biz” gerçəkliyini qazandıran zərurətdir. Bu zaman “Biz” qətiyyətlə “Mən”lərin cəmini ifadə etmir. O, “Mən”in “Sən”ə olan ehtiyacı səbəbindən doğan fəvqəlfərdi gerçəklikdir. S.Frank gerçək qrup bütövlüklərinin əsasında da ünsiyyət fenomeninin bu anlamının dayandığını göstərir [5; s.216-229].

Öz baxışlarında iudaist ənənəni, dini yaşantını və müasir fəlsəfi təfəkkürü birləşdirən M.Buber ünsiyyət problemini dialoq fenomenindən çıxış edərək açmağa çalışır. Buberin yanaşmasında dialoq kommunikasiyanın təzahürü deyil, mistik anlam daşıyan varoluşda iştirakçılığı ehtiva edən fenomendir. Buberin yanaşmasına əsasən, dialoq kommunikasiyanın ünsiyyətə çevrilməsi anında baş verən hadisədir. Lakin, o, insanların yalnız bir-biri ilə ünsiyyəti ilə məhdudlaşmır. O, ünsiyyət zamanı əks olunaraq insanların bir-birinə olan münasibətini özündə ehtiva edir [3; s. 99].

Dialoqun əsl mahiyyətini açıqlamaq üçün M.Buber insanın qavrama üsullarını müəyyənləşdirir və onları bir-birindən fərqləndirir. Bu üsullardan biri müşahidədir ki, bu zaman müşahidəçi məqsədyönlü şəkildə qarşıdakının mümkün qədər çox xüsusiyyətlərini çəkməyə, görməyə çalışır. Qavramanın digər bir üsulu da seyr etməkdir ki, bu zaman seyrçi özünə heç bir gərginlik vermədən, tam azad şəkildə seyr edir. Müşahidə və seyr etmə qarşı tərəfi fərqli üsullarla öyrənməyə yönəlsə də, onun özündən kənarda baş verən proses kimi təzahür edir. Yəni, müşahidəçinin və seyrçinin iştirakçılığını tələb etmir. Qavrayışın digər bir üsulu da var ki, bu şəxsin açıqlığını, yəni, üz tutma və cavab gözləmə anını özündə ifadə edir. Buber qavrayışın bu formasını nüfuz etmə kimi

səciyyələndirir. O, dialoqun imkanlarını da nüfuz etmənin imkanları ilə eyniləşdirir [3; s. 101].

ƏDƏBİYYAT

1. А.А. Леонтьев “Психология общения” (Тартуский ГОСУДАРСТВЕННЫЙ университет) Тарту 1974
2. Bayramov Ə.S., Əliyev V.N. Hüquq psixologiyası (dərslik) Bakı, “Təhsil”, 2012
3. Бубер Мартин. Два образа веры: Пер. с нем. / Под ред. П.С.Гуревича, С.Я.Левит, С.В.Лёзова. – М.: Республика, 1995. – 464 с. – (Мыслители XX века).
4. Dökmen, Ü. (1989). Oхu bacarıqları, maraq və vərdişləri üzrə psixo-sosial tədqiqatlar bir araşdırma. Nəşr olunmamış tədqiqat. Ankara: A. Ü. Təhsil Elmlər Fakültəsi.
5. Франк С.Л. С нами Бог. Сост. и предисл. А.С.Филоненко. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 750, {2} с. – (Philosophy).
6. Майерс Д. Социальная психология. – 7-е изд. СПб.: Петр, 2005–794 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).
7. Мотивация и личность / А.Маслоу. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2006. – 352 с. – (Серия «Мастера психологии»).
8. Rollo May. Varoluşun kəşfi. Varoluşçu Psikoloji Metinleri. İngilizce- den çeviren: Aysun Babacan. Okuyan.us. 3 basım. İstanbul, Ocak 2014. 228 с.
9. <http://hpsy.ru/public/x1677.htm> Дьяконов Г. В. Проблема общения и взаимодействия: диалогический подход.

ÜNSİYYƏT SOSIAL-PSIXOLOJİ PROBLEM KİMİ

Əliyeva Fidan

XÜLASƏ

Ünsiyyət problemi sosial-psixoloji problem kimi son dövrlərdə daha çox araşdırılmışdır. Ünsiyyət fərdin şəxsiyyətə çevrilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. İnsan dünyaya fərd kimi gəlir, lakin ictimai münasibətlərə daxil olaraq başqa insanlara təsir edir, bir-birlərini qavrayır və anlaşırlar. İnsanda sosial bacarıqların formalaşmasında və özünü ifadə etməsində ünsiyyət mühüm rol oynayır. Qarşılıqlı fəaliyyət zamanı ünsiyyət çox vacib rol oynayır. Ünsiyyət fenomeninin sosial psixologiya üçün əhəmiyyətli bir konu olduğu vurğulanır. Bu fenomen, insanların simvolları istifadə edərək bir-birini təsir etmə bacarığı ilə bağlıdır. Ünsiyyət proses kimi təşkil edilə bilər və cəmiyyətin fəaliyyət həyatında kritik bir rola sahibdir. İnsanın ictimailəşməsi, sosial insan olma prosesi, ünsiyyət olmadan mümkün deyil. Hər hansı bir sosial fəaliyyət zamanı ünsiyyət tələb olunur. Bu ənənə, fəaliyyət zamanı ünsiyyətin əhəmiyyətini vurğulayan Sovet psixologiyasına uyğun olaraq davam etməkdədir. Bu, sosial psixologiya sahəsində ünsiyyət fenomeninin incələnməsində bir istiqaməti təşkil edir və müxtəlif yanaşmalarla araşdırılmış bir məsələdir.

COMMUNICATION AS A SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEM

Aliyeva Fidan

SUMMARY

The problem of communication as a socio-psychological problem has been studied more in recent times. Communication plays an important role in the transformation of an individual into a personality. A person comes to the world as an individual, but by entering into social relations, they influence other people, perceive and understand each other. Communication plays an important role in the formation of social skills and self-expression in a person. Communication plays a very important role during interaction. It is emphasized that the phenomenon of communication is an important topic for social psychology. This phenomenon is related to the ability of people to influence each other using symbols. Communication can be organized as a process and has a critical role in the functioning of society. Human socialization, the process of becoming a social person, is impossible without communication. Communication is required during any social activity. This tradition continues in line with Soviet psychology, which emphasizes the importance of communication during action. This is a direction in the refinement of the phenomenon of communication in the field of social psychology and is an issue that has been investigated with different approaches.

ОБЩЕНИЕ КАК СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Алиева Фидан

АННОТАЦИЯ

Проблема общения как социально-психологическая проблема в последнее время все больше изучается. Общение играет важную роль в превращении человека в личность. Человек приходит в мир как личность, но, вступая в общественные отношения, он влияет на других людей, воспринимает и понимает друг друга. Общение играет важную роль в формировании социальных навыков и самовыражения человека. Общение играет очень важную роль во время взаимодействия. Подчеркивается, что феномен общения является важной темой социальной психологии. Это явление связано со способностью людей влиять друг на друга с помощью символов. Коммуникация может быть организована как процесс и играет решающую роль в функционировании общества. Социализация человека, процесс становления социальной личности, невозможна без общения. Общение необходимо во время любой социальной деятельности. Эта традиция продолжается в русле советской психологии, подчеркивающей важность общения во время действия. Это направление уточнения феномена коммуникации в области социальной психологии и проблема, которая исследовалась с разными подходами.

MİLLİ ŞÜURUN FORMALAŞMASININ SOSIAL PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mircəlallı Nigar Mirqurban qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
nigar.mircelalli@gmail.com

Açar sözlər: milli özünüdərk, milli şüur, xalq, psixologiya, mən obrazı və s.

Ключевые слова: национальное самосознание, национальное сознание, народ, психология, образ Я и др.

Key words: national self-awareness, national consciousness, people, psychological, self-image, etc.

Şəxsiyyətin milli şüuru məsələsi dünya psixologiyasında tədqiqatçıların maraq dairəsindədir. Bu anlayışın öyrənilməsinin vacibliyi uzun illərdir ki, millətin dövlət quruculuğu prosesinin bərpası və xalqın mənşəyinə müraciət prosesini nəzərə alaraq yerli alimlər üçün prioritet məsələ olub. Bu problem informasiya müharibəsi, ideologiyaların toqquşması, millətin milli şüurunda baş verən dəyişikliklər kontekstində xüsusilə aktualdır. Məhz buna görə də milli şüurun mahiyyətini və formalaşma amillərini nəzərə almaqla onun hərtərəfli psixoloji təhlilinə təcili ehtiyac var.

V.Sokolovanın fikrincə, milli şüur və milli özünüdərk bir insanın və ya bütöv bir xalqın tarixin gedişində konkret bir toplum sistemində formalaşmış milli dəyərlərin daşıyıcısı kimi dərk edilməsini və qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Tədqiqatçının fikrincə, göstərilən anlayışın mühüm tərkib hissəsi özünü təsdiq etməyi, başqa xalqlar arasında öz yerini qazanmağı və öz yerini tutmağı hədəfləyən sosial fəaliyyət subyekti rolunu yerinə yetirməsi və özünü həyata keçirməsinin qiymətləndirilməsidir [7]. M.Borişevski özünün milli şüur və milli özünüdərk tərifini şəxsiyyətin vətəndaş yönümlülüüyünün hüdudlarında formalaşdırır. Bu yanaşma milli şüurla milli özünüdərkə ayrılmazlığını nəzərdə tuturdu [5]. Ümumiyyətlə, M. Borişevskiye görə özünüdərkətmə strukturuna dörd əsas komponent daxildir:

- özünə hörmət;
- təqib;
- sosial-psixoloji gözləntilər;
- “Mən-obrazı”.

Özünüqiymətləndirmə fərdin özünü aid etdiyi cəmiyyətin milli dəyərlər sistemi ilə bağlı xüsusiyyətlərə nə dərəcədə malik olduğunu müəyyən edən fərdin mühakiməsidir. Bu cür dəyərlərə, məsələn, milli xarakterin xüsusiyyətləri və fərdin dərk etdiyi millətin bu günü və gələcəyi üçün məsuliyyət daxildir. M.Borişevski milli şüurun strukturunda özünüqiymətləndirməni aşağıdakı parametrlərlə səciyyələndirir:

- adekvatlıq;
- yüksəklik;
- sabitlik;
- özünütənqid dərəcəsi.

Belə meyarlar özünüdərkətmənin digər növlərinin qiymətləndirilməsinə uyğundur [5]. V. Borisov milli şüurun formalaşmasında dəyərlərin mühüm rolu barədə də fikirlər söyləyir və qeyd edir ki, fərdin dəyərlərlə əlaqələndirdiyi kateqoriyalar sistemi bu məsələdə mühüm və sabit amildir [3].

Özünüdərkətmə strukturunun növbəti məqamı, M.Borişevskiye görə, təqibdir ki, tədqiqatçı bunu fərdin onun üçün vacib olan məqsədləri seçmək və onlara nail olmaq üzərində cəmləməsi kimi şərh edir. Qeyd etmək lazımdır ki, belə məqsədləri milli dəyərlər sistemi müəyyən edir. Müstəqil seçim imkanını nəzərə alaraq, insan milli sfera ilə bağlı seçimini edir ki, bu da yuxarıda qeyd olunan təqiblərə, özünüqiymətləndirməyə və özünü

milli dəyərlərin daşıyıcısı kimi dərk etməyə əsaslanır. M.Borişevski qeyd edir ki, təqib və özünüqiymətləndirmə parametrləri eynidir.

Sosial-psixoloji gözləntilər fərdin özünün və ya digər etnik qrupların, eləcə də millətlərin nümayəndələrinin onun milli dəyərləri və gözlənilən davranışı ilə bağlı qiymətləndirmələrini qavramasıdır. Özünə hörmət və şəxsi təqib səviyyəsi sosial və psixoloji gözləntilərin inkişafında mühüm amillərdir. Bu amillər kollektiv şəkildə insanda milli dəyərlərin daşıyıcısı kimi özü haqqında ümumiləşdirilmiş integrativ təsəvvürlərə səbəb olur, bununla da "Mən obrazı"nın formalaşmasını şərtləndirir. Tədqiqatçı bu fikirləri milli dəyərlərin daşıyıcısı kimi eyni zamanda onların subyektivi olan insanın özü haqqında, habelə konkret xalqa və ya etnik qrupa mənsubluq nöqteyi-nəzərindən öz hərəkətləri haqqında əks olunmuş mühakimələri kimi səciyyələndirir [5].

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Borişevski milli şüurun konstruksiyalarını və onlar arasındakı əlaqələri təsvir edərkən həm millətə, həm də etnosa aid terminlərdən istifadə edir. Bu, onun millətə - dövlətə çevrilmiş etnosa verdiyi tərifdən irəli gəlir. Tədqiqatçı milli şüur və milli özünüdərk dedikdə "şəxsin özünü müəyyən bir milli (etnik) birliyin bir hissəsi kimi dərk etməsi və özünü uzunmüddətli prosesdə formalaşmış milli (etnik) dəyərlərin daşıyıcısı kimi qiymətləndirməsi kimi başa düşür" [4, s.138]. Şəxsiyyətin milli şüuruna aşağıdakı komponentlər daxildir:

- milli identifikasiya (şəxsin konkret xalqa mənsubluğunu, onunla qohumluğunu dərk etməsi);
- biliyi, o cümlədən fərdin mənsub olduğu xalqın tipik xüsusiyyətlərini dərk etməsi;
- xalqın tarixinə, eləcə də bu gününə və ya gələcəyinə şüurlu münasibət;
- şəxsin milli ərazi haqqında biliyi;
- yalnız şüurlu deyil, həm də müəyyən bir xalqın dəyərlərinə fəal münasibət.

Əgər milli identifikasiyadan danışırıqsa, onda M.Borişevski onu tək-cə tərkib hissəsi kimi deyil, həm də milli şüurun inkişafında əsas amil hesab edir. Alimin fikrincə, fərdin bu cür özünüdərk və müəyyən millətlə eyniləşdirməsi olmadan onda milli şüurun inkişafı mümkün deyil. Bundan əlavə, milli məsuliyyət (indiki və gələcək üçün öz məsuliyyətini dərk etmək) və milli qürur (millətə mənsubiyyətin dərk edilməsi, onun təzahürü ümumi maraqların, milli mədəniyyətin və s.) fərdin milli özünüdərkliyinin yuxarıda qeyd olunan komponentlərinin olması ilə bağlıdır [5].

Milli şüurun fəaliyyət səviyyələrini makro və mikro səviyyələri fərqləndirən O.Barkanova tədqiq etmişdir. Birincisi bütün etnik qrupa aiddirsə, ikincisi birbaşa fərdə aiddir. Tədqiqatçının tərtib etdiyi tərif iki səviyyəli konsepsiyaya əsaslanır: milli şüurun eyni zamanda müxtəlif xalqlar arasında öz etnik kimliyini dərk etməsi, həm də özünə və başqa xalqlara münasibətinin formalaşmasıdır [1].

Tədqiqatçı milli şüurun strukturunu üç komponentdə açıqlayır. Birincisi kognitivdir ki, bu da insanın özünün və digər xalqların mədəni və məişət həyatında, dəyər və maraqlarından, milli xarakterindən, konkret vəziyyətlərdə özünəməxsus davranışından xəbərdar olması ilə bağlıdır. Belə milli özünüdərk şəxsiyyətdə milli özünüdərkliyin və eyniləşdirmənin formalaşmasına gətirib çıxarır. Milli şüurun növbəti komponenti affektivdir. Bu komponentin təzahürü fərdin tək-cə özünü deyil, həm də başqa xalqlara mənsub olan insanları emosional və qiymətləndirici qavrayışı ola bilər. Tədqiqatçı belə münasibətin üç növünü qeyd edir:

- müsbət;
- mənfi;
- ambivalent.

Fəaliyyətin sonuncu komponenti antaqonizm, uyğunluq, qaçma, əməkdaşlıq kimi anlayışlar, yəni fərdin davranışının xüsusiyyətləri və digər xalqların və ya onların

mədəniyyətinin nümayəndələri ilə qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyətə münasibəti ilə müəyyən edilir [1].

O.Barkanovanın yanaşmasını nəzərə alsaq belə qənaətə gəlmək olar ki, tədqiqatçı milli şüuru müəyyənləşdirərkən əsas diqqəti milli kimliyə deyil, etnikliyə yönəldir. Milli və etnik komponentlərin vəhdətinə dair oxşar münasibətə L.Ondarın əsərlərində rast gəlirik. Alimin fikrincə, milli özünüdərk özünü konkret etnik birliyə həm şüurlu, həm də şüursuz aid etməkdir. Zəruri amil milli şüurdur - öz və yad etnik qruplardan ibarət “etnik dünya” haqqında fərdi təsəvvürlər sistemidir [6]. Tədqiqatçının qeyd etdiyi kimi, milli özünüdərk öz mahiyyətinə görə həm proses, həm də məhsuldur. Birincisi, bu, etnik özünüdərk, etnik özünə münasibət və etnik davranışın özünüdərkəməsi ilə bağlıdırsa, ikincisi, hərəkətlər, stereotiplər, etnik mənlik, etnik heysiyyət (bu obraza münasibət və milli mənsubiyyətə münasibət) milli özünüdərk məhsulu kimi səciyyələndirir.

M.Şüqay tərəfindən işlənib hazırlanmış milli özünüdərk strukturu üç komponentdən ibarətdir. Koqnitiv komponent fərdin öz millətinin etno-mədəni və etno-psixoloji özəlliklərini bilməsi və qavrayışı deməkdir. Emosional-dəyər komponenti fərdin etnik-mədəni, etno-psixoloji motivasiyası və ehtiyacları ilə, tənzimləyici komponent isə konkret bir xalqa mənsubiyyətini göstərən özünü belə şüurlu dərk etməsi ilə müəyyən edilir [10]. Eyni zamanda, M.Şüqay konsepsiyasında birinci komponenti milli şüur sahəsinə, ikincisini isə müəyyən etnik icmaya mənsub olan şəxsin şəxsiyyətinin strukturuna aid etmək olarsa, məzmun tənzimləyici komponentin müəyyən edilmədiyi qalır [8].

A.Berezin milli özünüdərk məsələsini araşdırarkən onun mənşəyinə diqqət yetirmişdir. Alim sosial-mənəvi müstəvidə şəxsiyyətin öz müqəddəratını təyin etmə dəyərlərinə əsaslanaraq milli və etnik özünüdərk bir-biri ilə sıx bağlı olduğunu vurğulayır. Bunu nəzərə alaraq A.Berezin “etnomilli şüur” və “etnomilli özünüdərk” kimi anlayışlardan istifadə etmişdir. Tədqiqatçının tərifinə görə, bu, insanın öz etnik qrupunun mövcudluğunun və fəaliyyətinin xas etnodifferensiallaşdırıcı və etnik konsolidasiya edən komponentləri ilə bağlı şüurlu qiymətləndirmələrinin və fikirlərinin nisbətən sabit sistemidir. Bu komponentlərin assimilyasiyası fərdə özünü müəyyən etnik qrupun nümayəndəsi kimi dərk etmək imkanı verir. Alimin qeyd etdiyi etno-milli şüurun strukturu millətin nümayəndələrinin, ilk növbədə, özünün etnik mənsubiyyətinin subyekt kimi özünü dərk etməsini, öz etno-psixoloji xüsusiyyətlərini, icmasının psixoloji və mədəni xüsusiyyətlərini əhatə edir. Bundan əlavə, yuxarıda qeyd olunan komponentlər eyni zamanda etno-milli şüurun inkişaf amilləridir [2].

O.Şevçenko milli dəyərlərin və normaların şəxsiyyət tərəfindən qəbul edilməsini milli identifikasiyanın digər amili hesab edir. Şəxsiyyətin milli identifikasiyasının təzahürü onun milli öz müqəddəratını təyin etməsi və milli kimliyinin formalaşmasıdır. Nəticədə, şəxsiyyətin müəyyən bir mənsubiyyət nöqtəyi-nəzərindən özü haqqında bilik və təsəvvürlərini özündə cəmləşdirən, milli şüurun bir növ inteqrasiya olunmuş forması olan insanın milli “mən obrazı” formalaşır [9].

V.Sokolovanın fikrincə, milli şüur mənəvi sferada etnogenez hadisələrin mürəkkəb sistemi olub, hər bir xalqın mövcudluğu və inkişafının mərkəzi mövqelərini, xarakteroloji fərqlərini əks etdirir. Milli şüurun təzahürləri aşağıdakı hadisələrdir:

- milli xarakter;
- milli ideya;
- milli kimlik;
- milli özünüdərk.

Beləliklə, tədqiqatçı milli mənlik şüurunu milli şüurun tərkibinə əlavə edir və birinci fenomenin iki komponentini fərqləndirir: rəşional (müəyyən sosial-etnik icmaya mənsubluğunun dərk edilməsi) və emosional (millətin digər nümayəndələri ilə birliyini yaşaması). V.Sokolova həm milli şüurun, həm də milli özünüdərk formalaşmasının

əsasını konkret millətin dəyər və ideallarının, təlimatlarının, mentalitetinin və etno-millə stereotiplərinin qarşılıqlı əlaqəsində görür. Milli xarakterin və etnik kimliyin formalaşmasında da məhz bu amillər həlledicidir [7].

Tədqiqatlar çərçivəsində milli şüurun və milli özünüdərk formalaşmasında mədəniyyətin mühüm rolunu qeyd etmişdir. V.Sokolova bu anlayışı şəxsiyyətin şüurunun və özünüdərk formalaşmasını ehtiva edən, onun ən aktual ehtiyaclarını, maraqlarını və baxışlarını, habelə ətrafdakı reallığa və özünə münasibətini əks etdirən mürəkkəb, çoxölçülü sistem kimi müəyyən edir. Dəyərlər vətəndaşlığın formalaşmasında da mühüm rol oynayır, çünki fərdin cəmiyyətin dəyər sistemini nə dərəcədə mənimsəməsi və bu sistemin ehtiyac-motivasiya sferasına nə dərəcədə nüfuz etməsi onun vətəndaş təbiətinə birbaşa təsir göstərir [7].

Beləliklə, fərd həm emosional, həm duyğu, əqli və əxlaqi dəyərlərdən təsirlənir. Bundan əlavə, tədqiqatçı iddia edir ki, belə üsullar kompleksi təkcə yerli xalqların deyil, həm də digər xalqların nümayəndələrinin vətəndaşlıq və milli şüurunun inkişafına kömək edir [7]. Bununla belə, əks təsir məsələsi, yəni Azərbaycan xalqı olmayan, digər xalqlara xas olan etnikləşmə amillərinin təsiri altında uşaqlar, şagirdlərin, gənclərin milli şüur və milli özünüdərk səviyyəsinin dəyişməsi əlavə araşdırma tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Барканова О. В. Динамика национального самосознания личности в период ранней юности: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.13 / О. В. Барканова. – Красноярск, 2006. – 194 с
2. Березін А. М. Психологічні чинники генези національної самосвідомості особистості: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / А. М. Березін. – К., 2002. – 208 с.
3. Борисов В. В. Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді : дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.07 - теорія і методика виховання / В. В. Вікторович. – К., 2005. – 528 с.
4. Боришевський М. Й. Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві / М. Й. Боришевський // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. – К: Український центр політичного менеджменту, 2003. – С. 138–144.
5. Боришевський М. Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості / М. Й. Боришевський. – К: Беркут, 2000. – 63 с.
6. Ондар Л. М. Взаимосвязь структурных компонентов национального самосознания личности: на примере тувинских подростков: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Л. М. Ондар. – Красноярск, 2006. – 200 с.
7. Соколова В. Ф. Психологічні особливості розвитку національної самосвідомості студентської молоді засобами української літератури: дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / В. Ф. Соколова. – К., 2005. – 196 с.
8. Співак Л. М. Специфіка змісту та структури національної самосвідомості особистості у психологічній науці / Л. М. Співак // Проблеми сучасної психології. – 2012. – № 1. – С. 73–77.
9. Шевченко О. В. Національна ідентифікація у становленні Я-образу особистості: дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / О.В. Шевченко. – К., 2005. – 213 с.
10. Шугай М. А. Психологічний аналіз розвитку національної рефлексії в процесі навчальної діяльності молодших школярів: дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / М. А. Шугай. – Острог, 2002. – 245 с.

MİLLİ ŞÜURUN FORMALAŞMASININ SOSIAL PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mircəlalı Nigar

XÜLASƏ

Məqalə milli özünüdərk məsələsinə və onun milli şüur və milli kimliklə əlaqəsinə həsr olunub. Şəxsiyyətin milli şüur və milli özünüdərk etmə problemi tədqqiqatçılar tərəfindən uzun illərdir ki araşdırılır. Milli şüurun formalaşmasının sosial - psixoloji xüsusiyyətlərinin təhlil edilir.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ

Мирджалалли Нигяр

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена проблеме национального самосознания и его взаимосвязи с национальным сознанием и национальной идентичностью. Проблема национального самосознания и национального самосознания изучается исследователями на протяжении многих лет. Анализируются социально-психологические особенности формирования национального самосознания.

SOCIAL PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE FORMATION OF NATIONAL CONSCIOUSNESS

Mirjalalli Nigar

SUMMARY

The article is devoted to the issue of national self-awareness and its relationship with national consciousness and national identity. The problem of national consciousness and national self-awareness of identity has been studied by researchers for many years. The socio-psychological features of the formation of national consciousness are analyzed.

ÇƏTİN TƏRBIYƏ OLUAN YENİYETMƏLƏRLƏ SOSIAL İŞİN TƏŞKİLİ

Orucova Aysən Namiq qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aysenoruc01@gmail.com

Açar sözlər: yeniyetmə, məktəb, tərbiyə, sosial iş

Ключевые слова: подросток, школа, воспитание, социальная работа.

Keywords: teenager, school, upbringing, social work

Cəmiyyət bir çox meyarlara (narkomaniya, alkoqolizm, aqressiya) görə ideal deyil, bunun nəticəsində inkişaf yolunda olan yeniyetmə bir çox problemlərlə, suallarla, və dilemmalarla üzləşir. Yeniyetmə özü həyat təcrübəsinin olmaması səbəbindən çəşqinliyin öhdəsindən gələ bilməz. Vəziyyəti həll etmək və anlamağa kömək etmək üçün tez-tez sosial yardım tələb olunur. Müəyyən bir vəziyyətin qavranılması sosial diaqnostika əsasında təhlil edilir, onun strukturu, formaları və təzahür növləri vurğulanır. Uşaqlarda və yeniyetmələrdə özünü məhv edən davranışın təhlilinə, aqressivliyin, intihar davranışının, narkomaniyanın, alkoqolizmin səbəbləri və risk faktorlarının təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir. Uşaqlarda psixokorreksiya fərdi rəşional psixoterapiya üsulları və qrup iş texnologiyaları ilə təmsil olunur. Bütün üsullar uşaq və yeniyetmələrin deviant davranışının və bütövlükdə cəmiyyətin bir üzvü kimi özünü qavrayışının qarşısının alınmasında mütəxəssislərin uşaq və yeniyetmələrlə işinin səmərəliliyini artırmağa yönəldilmişdir [1].

Yeniyetməlik dövründə baş verən dəyişikliklərin universal xarakter daşdığı və bütün cəmiyyətlərdə yeniyetmələrin bu dəyişikliklərə məruz qaldığı bildirilir. Yeniyetmələrin bir-birindən fərqləndiyi cəhət isə bu dəyişikliklərin hansı təsirlərə malik olmasıdır. Məsələn, bu dəyişikliklər bəzi yeniyetmələrdə özünə inam hissini artırır, onlarda əminlik hissi yarada bildiyi halda, bəzilərinə utancaqlıq və özünə inamsızlığa səbəb ola bilər. Dəyişikliklərin yeniyetmələrə təsirinin bu qədər fərqli olmasının səbəbi dəyişikliyin baş verdiyi prosesin formalaşması ilə bağlı olduğu irəli sürülür.

Yeniyetmələrin yaşadığı bir çox dəyişiklik və inkişafı yanaşı, onların psixoloji, emosional və sosial ehtiyacları da dəyişir. Demək olar ki, insanlara xas olan xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də kommunikasiya yaratmaqdır. Bu mənada insan ətraf mühitə uyğunlaşmaq və yaşadığı cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmaq üçün bir çox davranışları öyrənir və mənimsəyir. Bu proses ümumiyyətlə sosial inkişaf adlanır. Bu dövrdə yeniyetmənin azadlığı və müstəqilliyi artır, ünsiyyət bacarıqları inkişaf edir, ünsiyyət üslubları şəxələninir. Ailə əvvəllər qarşılaşmadığı vəziyyətlərə qarşı tədbir görə və məhdudiyyətlər qoya bilər. Bütün bunların səbəbi yeniyetmənin yaşadığı bütün struktur, fiziki və emosional dəyişikliklərin bütöv olması, artan zehni bacarıqları ilə özünü və dünyanı anlamağa çalışmasıdır [2].

Bir insanın həyatında əhəmiyyətli bir keçid olan və böhran dövrü olaraq da adlandırılan yeniyetməlik, həm yeniyetmənin, həm də digər ailə üzvlərinin uyğunlaşmalı olduğu bir mərhələ olaraq görülür. Bu dövrə xas problemlərlə bağlı yeniyetmə və ailəsi ilə aparılacaq sosial iş çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təcrübələr və ədəbiyyat araşdırıldığında, bu xidmətlərin məktəb mərkəzli tədqiqatlar vasitəsilə təmin edildiyi və bu xidməti göstərən peşəkarlar arasında sosial pedaqoqların əhəmiyyəti vurğulanır. Bu funksiyaları yerinə yetirmək üçün sosial işin yeniyetmələrə və onların ailələrinə çatdıla bələyi ən mühüm sosial qurumun məktəblər olduğu iddia edilir. Çünki hal-hazırda orta məktəb təhsilini davam etdirən bir çox yeniyetmə var [3].

Yeniyyətlərin çətinliklərinin əsas səbəbləri bunlardır: ailədə düzgün olmayan münasibətlər, həmyaşıdlarından təcrid, ümumiyyətlə məktəb mühitinə uyğunlaşmamaq, hər hansı bir şəkildə və hər hansı bir kiçik qrupda özünü təsdiq etmək istəyi [4].

Ölkəmizdə yalnız psixoloqların və istiqamət verən bələdçi müəllimlərin öz işlərini yerinə yetirdiyi məktəb sistemində komanda şəklində işləyəcək peşəkar kadrlara ehtiyac var. Məktəb psixoloqlarının uşaqları emosional, sosial və koqnitiv cəhətdən qiymətləndirmək, psixometrik testlər keçirmək və uşağın fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun təhsil proqramları hazırlanmasına diqqət yönəltmək kimi rollarına diqqət yetirilir. Məktəb sosial işçilərinin şagirdlərin öyrənməsinə təsir edə biləcək ailə, məktəb, icma və şəxsi amilləri qiymətləndirmək, məsləhət vermək, işin idarə edilməsi və böhrana müdaxilə kimi vəzifələri olduğunu qeyd etmək olar. Bu kontekstdə məktəb sosial işçilərinin işinə qoruyucu-profilaktik, reabilitasiya-müalicəvi və maarifləndirici müdaxilələr daxildir.

Uşaqlarda və yeniyyətlərdə deviant davranış müasir cəmiyyətdə qəbul edilmiş hüquq və əxlaq normalarına zidd olan hərəkətlər və ya fərdi hərəkətlər sistemi kimi başa düşülməlidir (xüsusilə müasir cəmiyyətdə, çünki əxlaqi və hüquqi dəyərlər zamanla yenidən işlənməyə və dəyişdirilməyə meyllidir). Uşaqlarda deviant davranış ən çox yeniyyətməlik dövrünün kəskin böhranının təzahürü kimi baş verir. Yetkinlik yaşına çatmayanların deviant davranışının qarşısının alınması, şübhəsiz ki, zəruridir və Azərbaycanda cəmiyyətin və gənc nəslin hazırkı inkişafı mərhələsində dəqiq uyğun olan iş üsullarını əhatə etməlidir. Həssas keçid dövründə vaxtının çox hissəsini məktəblərdə keçirən yeniyyətlərə məsləhətlərin verilməsi vacibdir. Yeniyyətlərin və valideynlərin yaşadıkları problemlərə həll yolları axtardıkları və bu həll yollarından birinin də məktəblər vasitəsilə onlara məsləhətlərin verilməsinin zəruriliyi olduğu müəyyən edilmişdir. Bu kontekstdə məktəblərdə məsləhət sisteminin gücləndirilməsinə ehtiyac var.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Həsənov, Ə.Ağayev, Pedaqogika (dərslük), "Nasir" nəşriyyatı, 2007.
2. İbrahimov, H.Xəlilov. Sağlam övlad, düzgün tərbiyə, təmiz nitq. Bakı, "Misri" nəşriyyatı, 2004.
3. Поддубная Т.Н., Хатит Ф.Р., Шебанец Е.Ю. / К проблеме формирования социальной компетентности подростков. / Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 3. Педагогика и психология, 2015 № 2 (159). С. 70-76
4. Хатит Ф.Р., Шебанец Е.Ю., Сельмидис Л.Ф. / Коррекция подростковой лжи в деятельности социального педагога / Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 3. Педагогика и психология, 2015. № 4 (169). С. 115-124.

ÇƏTİN TƏBİYƏ OLUNAN YENİYYETMƏLƏRLƏ SOSIAL İŞİN TƏŞKİLİ

Orucova Aysən

XÜLASƏ

Yeniyyətməlik dövrü insan inkişafı prosesinin bir hissəsi kimi qəbul edildikdə, bioloji, idrak və sosial-emosional dəyişikliklərin sürətlə baş verdiyi bir dövr kimi qiymətləndirilə bilər. Yetkinliyə hazırlıq və keçid dövrü kimi xarakterizə edilə bilən yeniyyətməlik dövrü irsiyyət, uşaqlıq təcrübəsi, sosial və mədəni normalar kimi bir çox faktordan təsirlənə bilər. Müasir elmi-pedaqoji ədəbiyyatda çətin tərbiyə olunan yeniyyətlərin kollektiv obrazı yaranmışdır. Bu obraz bir qayda olaraq, təhsilin və davranış mədəniyyətinin aşağı səviyyəsi, bilik əldə etmək istəyinin olmaması və ya müsbət fəaliyyətlərə maraq olmaması, boş vərdislər və əxlaqsız hərəkətlərə haqq qazandırmaq üçün əxlaqi anlayışların

transformasiyası ilə xarakterizə olunur. Çətin yeniyetmələrlə işləmək üçün üsul və vasitələri seçərkən onların sosial-pedaqoji və psixoloji xüsusiyyətlərini, təhsil səviyyəsini, maraqlarını, şəxsi təcrübəsini nəzərə almaq lazımdır.

ОРГАНИЗАЦИЯ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ С ПОДРОСТКАМИ СО СЛОЖНЫМ ХАРАКТЕРОМ

Оруджева Айшан

АННОТАЦИЯ

Подростковый возраст, рассматриваемый как часть процесса развития человека, можно рассматривать как период быстрых биологических, когнитивных и социально-эмоциональных изменений. Подростковый возраст, который можно охарактеризовать как период подготовки и перехода к взрослой жизни, может находиться под влиянием многих факторов, таких как наследственность, детский опыт, а также социальные и культурные нормы. В современной научно-педагогической литературе создан собирательный образ подростков с трудной учебой. Для этого образа, как правило, характерен низкий уровень образования и культуры поведения, отсутствие стремления к получению знаний или отсутствие интереса к позитивной деятельности, пустые привычки и трансформация моральных представлений для оправдания аморальных поступков. При выборе методов и инструментов работы с трудными подростками необходимо учитывать их социально-педагогические и психологические особенности, уровень образования, интересы и личный опыт.

ORGANIZATION OF SOCIAL WORK WITH TEENAGERS WITH DIFFICULT NATURE

Orujova Ayshan

SUMMARY

Adolescence, when viewed as part of the human development process, can be viewed as a period of rapid biological, cognitive, and social-emotional change. Adolescence, which can be characterized as a period of preparation and transition to adulthood, can be influenced by many factors such as heredity, childhood experiences, and social and cultural norms. In modern scientific and pedagogical literature, a collective image of teenagers with difficult education has been created. This image, as a rule, is characterized by a low level of education and behavioral culture, a lack of desire to acquire knowledge or a lack of interest in positive activities, empty habits and the transformation of moral concepts to justify immoral actions. When choosing methods and tools for working with difficult teenagers, it is necessary to take into account their socio-pedagogical and psychological characteristics, educational level, interests, and personal experience..

UŞAQ VƏ YENİYETMƏLƏRDƏ NEVROZ ZAMANI ŞƏXSİYYƏTİN VƏ DAVRANIŞIN XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN SƏCİYYƏSİ

Xurşudova Elnarə İbrahim qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
Elmi rəhbər: p.ü.f.d Elnarə Şəfiyeva
elnarexursudova2000@mail.ru

Açar sözlər: nevroz, etiologiya, şəxsiyyət, davranış, predispozisiya

Ключевые слова: невроз, этиология, личность, поведение, предрасположенность

Key words: neurosis, etiology, personality, behavior, predisposition

“Nevrozlar” adı altında təsvir edilən sinir sisteminin funksional xəstəlikləri müasir baxımdan xeyli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Elmi, tarixi və psixoloji cəhətdən yanaşdıqda nevrozik, stresslə əlaqədar və somatoform pozuntular ilk növbədə, psixoloji sarsıntının nəticəsi kimi meydana çıxır. Ümumiyyətlə, nevroz terminini ilk dəfə Uilyam Kullen adlı şotland həkim tərəfindən təklif edilmişdir. Müasir psixologiyada psixonevroz və ya nevrozik pozğunluq kimi də tanınan nevroz termini sıxıntıya səbəb olan, lakin rəşional düşüncəyə və ya fərdin gündəlik həyatda fəaliyyət göstərmə qabiliyyətinə mane olmayan hər hansı psixi balanssızlığı ifadə edən ümumi bir termindir [4]. Bir xəstəlik olaraq, emosional sıxıntının və ya şüursuz münəqişənin müxtəlif fiziki, fizioloji və psixi pozğunluqlar (fiziki simptomlar, narahatlıqlar və ya qorxu və fobiylar kimi) vasitəsilə ifadə edildiyi psixiatrik vəziyyəti təmsil edir. O bəlkə də ən sadə şəkildə “ətraf mühitə uyğunlaşmaq qabiliyyətinin zəif olması, öz həyat tərzini dəyişdirə bilməməsi və daha zəngin, daha mürəkkəb, daha qaneədiçil şəxsiyyət inkişaf etdirə bilməməsi” kimi müəyyən edilmişdir (Boeree 2002). Nevrozu daha ağır pozğunluqlara aid olan psixozla səhv salmaq olmaz. Termin faktiki pozğunluğu və ya xəstəliyi ifadə edir, lakin onun ümumi tərifinə əsasən nevroz normal insan təcrübəsi, insan vəziyyətinin bir hissəsidir [6]. Bəzi nevrozlar eqo müdafiə mexanizmlərindən qaynaqlana bilər, lakin bu iki anlayış sinonim deyil. Müdafiə mexanizmləri ardıcıl mənlilik hissini (eqo) inkişaf etdirmək və saxlamaq üçün normal bir yoldur, halbuki yalnız yaşayışda çətinliklər yaradan düşüncə və davranış nümunələri nevroz adlandırılmalıdır.

Diqqət yetirmək lazım olan ilk məqam odur ki, əsasən irsi xarakter daşıyan fizioloji şərtlər var. Ən bariz olanı nevroziklik və ya emosional qeyri-sabitlik adlandırılan temperament xüsusiyyətidir. Ola bilsin ki, hər hansı bir irsi xüsusiyyət həddindən artıq olduqda insanda nevrozik problemlərin inkişafına daha çox həssas edir. İkinci məqam ondan ibarətdir ki, insanın mədəniyyəti, tərbiyəsi, təhsili və ümumiyyətlə öyrənməsi insanı həyatın gərginliyi ilə məşğul olmağa hazırlaya bilər ya yox. Bu amillər həm də hər hansı predispozisiya edən fizioloji vəziyyətləri ləğv etməyə və ya onları daha gücləndirməyə xidmət edə bilər. Üçüncü nöqtə insanların həyatında nevrozun müxtəlif emosional, davranış və idrak əlamətlərinə səbəb olan stress amillərinə aiddir. Bu stressorlar qeyri-müəyyənlik və qarışıqlıq vəziyyətlərindən ibarət olaraq başa düşülə bilər və adətən şəxsiyyətlərarası münasibətləri əhatə edə bilər [4].

Psixanalitik nəzəriyyədə nevroz, Ziqmund Freydin təklif etdiyi təsirsiz mübarizə strategiyasıdır, eqonun bir və ya bir neçə mübarizə və ya müdafiə mexanizmindən istifadə edərək İd və Supereqo arasında emosional münəqişələri həll etmək səylərinin uğursuz olduğu bir vəziyyətdir. Freydin özünün Giriş mühazirələrində qeyd etdiyi kimi, insan “yalnız o zaman nevroz xəstəsi olur ki, onun eqosu libidonu hansısa yolla bölüşdürmək qabiliyyətini itirir”.

Uşaqlarda nevrozların xüsusiyyətləri

Uşaq yaşlarında təsadüf edən nevrozun əmələ gəlməsinə və klinik xüsusiyyətlərinə təsir edən başlıca cəhət, tam inkişaf mərhələsinə çatmamış sinir sistemidir. Q.E.Suxareva (1974) qeyd etmişdir ki, əgər uşaq hələ kiçik yaşlarından qarşısına çıxma biləcək həyatın çətinliklərinə qarşı hazırlanmayıbsa, yəni onun tərbiyəsi və fiziki hazırlığı qənaətbəxş deyilsə, belə uşaqlar asanlıqla nevroza tutula bilirlər [2]. Ən kiçik yaşlardan özünü göstərən nevrozun əsl səbəbi kimi müntəzəm ana qayğısının olmaması göstərilir. Anasına öyrənmiş uşaq uzun müddət anasını görmədikdə əhvalı dəyişilir, yuxusu pozulur, göz yaşları içində anasını gözləyir. Bəzən isə əks hallar meydana çıxır. Ana uşağına lazımı qayğıyı göstərmir, onunla maraqlanmır. Hər iki halda ananın uşağına münasibəti uşağın psixikasında ciddi dəyişikliklərə və nevrotik halın inkişaf etməsinə səbəb olur. Nevrotik halların formalaşmasına yalnız valideynlər yox, eyni zamanda ailənin digər üzvlərinin (nənə, baba, böyük bacı, qardaş) təsir göstərir. Ümumiyyətlə, nevrozun mənşəyini müzakirə edərkən, ailə diqqət mərkəzində durur. Birincisi, nevroza qarşı hər hansı genetik meyl irsi ola bilər, ikincisi dediyimiz kimi ailə uşağa həyatın streslərinin öhdəsindən gəlməyə hazırlaşmaq üçün az şey təmin edib. Belə bir nəticəyə gəlsək, nevrotiklərin hamısı heç də nevrotik uşaq böyütmür və nevrotik uşaqların hamısı nevrotik valideynlər tərəfindən tərbiyə olunmamışdır. Hətta, kifayət qədər emosional cəhətdən sabit və yaxşı təhsil almış uşaqlar, yeniyetmələri və böyükləri sıxışdırıcı stressli hadisələr vardır. Bunlar arasında valideynlərin qəfil ölümü, onların boşanması və ya yenidən evlənməsi, yoxsulluq, evsizlik, immiqrasiya, təcavüz, cinsi istismar, müharibə dövrü təcrübələri nevrotik halların yaranmasına səbəb ola bilər.

Uşaq hələ sosial aləmdə yaşamaq və inkişaf etmək üçün tələb olunan bacarıqları öyrənmək prosesindədir və bununla da stressə çox həssasdır. Onun həm valideyn himayəsinə, həm də təhlükəsizliyə ehtiyacı var. Uşaq bilməlidir ki, valideyn onun yanında olacaq. Bu etibarlılıq valideynin övladına göstərdiyi məhəbbət vasitəsilə ötürülür. Əgər uşaq bu sevgini dərk edə bilmirsə (hətta həqiqətən mövcud olsa belə), o kifayət qədər narahatlıq, bacarıqsızlıq və sevilməməlik hissləri ilə qalacaq. Bütün bunlar da uşaqlarda kiçik yaşlardan nevrozun yaranmasına səbəb olan fakt kimi göstərilir. Uşağın yaşı artdıqca ailə daxili münasibətlərin də təsiri güclənir. Ata ilə ana arasında münasibət pis olarsa, evdə tez- tez baş verən dava-dalaş, deyilən təhqiramiz sözlər, xüsusən də ailənin dağılması uşaqlarda nevrozların yaranması üçün əlverişli şərait yaradır. Ailədə iki və ya daha artıq uşaq olarsa, bir cəhət heç vaxt unudulmamalıdır - yaşından və cinsindən asılı olmayaraq valideynlərin münasibəti eyni olmalıdır.

Məktəb yaşlı uşaqlarda nevrozların yaranmasında başlıca rol oynayan amillərdən biri də uşağın gərgin müaliə etməsidir. Uşağını vunderkindlər cərgəsində görmək istəyən valideynlər, bəzən öz övladlarının fiziki və intellektual imkanlarını nəzərə almadan onlardan çox şey tələb edirlər. Onları istirahət rejimindən, harmonik inkişafın vacib elementlərindən həmyaşıdları ilə oynamaqdan məhrum edirlər [2]. Bəzən özlərinin həyata keçirə bilmədikləri arzularını övladlarının gerçəkləşdirməsini istəyirlər. Övladlarından mükəmməl olmaqlarını gözləyən valideynlər, uşaqlarda nevrozların yaranması üçün əlverişli şərait yaradır. Tərbiyədə valideynlərin yüksək tələbkarlığı, uşağın imkanlarını səhv olaraq və yaxud daha yüksək qiymətləndirmələri və “özlərində” yarada bilmədiklərini övladlarında yaratmağa və “ideal” uşaq görmək istəmələri də nevrozun inkişafına zəmin yaradır [1].

Uşaq yaşlarından təsadüf edən nevrozun başlıca formaları isteriya və nevrasteniyadır [2]. İsteriya nevrozu uşaqlarda da böyüklərdə olduğu kimi cərəyan edir. Lakin emosional reaksiyalar onlarda daha coşqun təzahür edir. Belə uşaqların xasiyyətində həmyaşıdlarına qarşı laqeydlilik, hətta dözümsüzlük və qəddarlıq kimi münasibətlər qeyd olunur. Bəzən isteriya reaksiyaları mutizm, kəkələmə kimi əlamətlərin meydana çıxmasına səbəb olur.

Belə uşaqlarda fantastik fikirlər söyləməyə, yalan danışmağa meyillik müşahidə olunur. Onlarla münasibətdə olmaq çətinləşir, ərköynlük, dözümsüzlük tezliklə kəskin isterik reaksiyalara səbəb olur. Uşaq özünü yerdə-yerə vurur, bədənində xəsarət yetirir və.s.

Məktəbəqədər yaş dövründə nevrasteniya ümumi yorğunluq, tez əsəbiləşmə, ərköynlük, yuxu pozulmaları kimi əlamətlərlə təzahür edir. Məktəb yaş dövründə yuxarıda göstərilən əlamətlərlə yanaşı, qıcığa qarşı həssaslığın artması, diqqətin zəifləməsi nəticəsində dərslərin mənimsənilməsi prosesində çətinlik çəkmək qeyd olunur. Bəzi uşaqlarda maraq dairəsinin azalması, başladığı işi: dərslərini hazırlayarkən, ev işlərində valideynlərinə kömək edərkən və.s axıra çatdırma bilməmək, dərs zamanı və ya televizora baxarkən yuxulama kimi əlamətlər meydana çıxır. Belə uşaqları xarakterizə edən əsas cəhətlərdən biri də odur ki, onların həddindən artıq həssas, daim ətrafa qarşı şübhəli və öz maraq dairələrindən kənar hər şeyə neqativ münasibət göstərmələridir. Uşaqlarda nevrasteniya yuxu pozulmaları ilə müşahidə olunur. Gecənin çox hissəsini oyaq və yarıyuxulu keçirən uşaq səhərə yaxın yatır, səhərlər çətinliklə ayılır, yataqdan yorğun və bikiq qalxaraq dərslə getməkdən boyun qaçırır. Bir tərəfdən sinir sisteminin vəziyyəti və uşağın fiziki halı, digər tərəfdən də, ailədə mövcud olan psixogen amillərin intensivliyi nevrozların gedişini mürəkkəbləşdirir, müalicəni xeyli çətinləşdirir.

Yeniyyətlərdə nevrozların xüsusiyyətləri

Bir çox insanda yeniyyətməlik dövründə nevrozlar yaranır. Bəzən dramatik, fiziki və emosional dəyişikliklər bəzi yeniyyətmələri sıxışdırma bilər. Daha çox ehtimal ki, bu dəyişikliklər sosial səriştə nümayiş etdirmək və həmyaşıdlarının razılığını qazanmaq ehtiyacı ilə birlikdə, böyük stressə səbəb ola bilər və yeniyyətmənin emosional imkanlarını alt-üst edə bilər. Çəkisi, fiziki görünüşü, zəifliyi, ləngiməsi və öyrənmə problemləri, sosial utancaqlıq və ya yəndəmsizliyi, cinsi oriyentasiyası irqi, etnik mənsubiyyəti, milli mənşəyi və.s səbəbiylə yaşıdları tərəfindən rədd edilən yeniyyətmələr xüsusilə həssasdırlar. Bir çoxları əgər resursları varsa və xüsusən də ailə və dostlarından dəstək alırlarsa, erkən yetkinlik dövründə sağalırlar, digərləri yox. Uşaq kimi yeniyyətmə də hələ inkişaf mərhələsindədir və cinsi rəqabətdə iştirak edən sosial bacarıqları tələb edən əlavə yükə malikdir. Bunlar adətən digər yeniyyətmələri, xüsusən də bacarıq və uğurlarına heyran olanları təqlid etməklə öyrənilir. Öyrənmə daha sonra qəbul və təsdiq şəklində digər yeniyyətmələrdən təsdiq əldə etməklə dəstəklənir. Bu təsdiq olmadan yeniyyətmə öz sosial bacarıqlarına inam hiss etmir və yenidən necə hərəkət edəcəyini heç vaxt bilməmək narahatlığı ilə yaşayır. Yeniyyətmədə təcrid və özünə nifrət hissi yaranır.

Məlumdur ki, yeniyyətməlik yaş insanın fizioloji, psixoloji, mənəvi və sosial cəhətdən yetkinləşməsində olduqca vacib rol oynayır. Məhz bu yaş dövründə orqanizmin bütün morfoloji və funksional strukturunun formalaşması sona çatır. Cinsi hormonların təsiri altında yenidən neyroendokrin formalaşma, vegetativ sinir sisteminə dəyişikliklər və orqanizmdə ümumi əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Bu əlamətlər eyni zamanda yeniyyətməlik yaş dövrünə xas olan yaş simptomları kimi də qiymətləndirilir. Məhz bu baxımdan yeniyyətmələrdə nevrotik pozuntuların diaqnozunu qoymaq bir qədər çətindir. Bu dövrdə daxili sekresiya vəziləri intensiv fəaliyyətə başladığından sinir sisteminin funksional pozuntuları meydana çıxır. Bu yüksək oyanıqlıq, əsəbilik, həyəcanlanma, coşğun affektiv reaksiyalar şəklində özünü biruzə verə bilər.

Cinsi yetişmə yeniyyətmənin fiziki inkişafının vacib amillərindəndir. Milli-etnoqrafik, iqlim, individual və.s xüsusiyyətlərdən asılı olaraq bu proses şərti olaraq oğlanlarda 12-13, qızlarda 11-12 yaşları əhatə edir. Yeniyyətmə seksual xarakterli filmlərlə, ədəbiyyatlarla maraqlanmağa başlayır. Belə şəraitdə psixoloq, pedaqoq, valideynin məqsədi marağın qeyri-sağlam xarakter kəsb etməsinin qarşısını almaqdır. Onlar üçün düzgün rejim təşkil etmək, idmana cəlb etmək, diqqətlərini onlar üçün maraqlı olan fəaliyyətlərə yönəltmək lazımdır [3].

Yeniyyət dövründə tədris prosesinin də xarakteri dəyişir. Yeniyyət həyatında səhvlərə yol verir. Müvəfəqiyyətsizliklərə uğrayır, lakin bunları gizlədə bilir. Bütün bunların hamısı yeniyyətlərdə fiziki və psixi baxımından yorulmalara səbəb olur. Ümumiyyətlə, fəaliyyətin neqativ qiymətləndirilməsi yeniyyətin şəxsiyyətinə toxunur və onda qeyri-tamliq (yarımçıqlıq) kompleksi formalaşır. Böyükklərin belə münasibəti nəticəsində yeniyyətlərdə özünüqiymətləndirmə aşağı enir və nevroitik hallar müşahidə olunur.

Yeniyyətlilik dövrü boyunca ən çox görülən və tez-tez rast gəlinən xəstəliklərdən biri də qidalanma pozuntularıdır. Erkən yeniyyətlilik dövründə (10-14) yaşlarında qidalanma pozuntularının rast gəlmə tezliyi az olsa da, ən çox bu mərhələdə qidalanma pozuntularının alovlandığını deyə bilərik. Qızlarda daha çox rast gəlinməsi, aparılan tədqiqatlarında qızlar üzərində olması faktını təsdiq edir. Yeniyyətlərdə müşahidə olunan qidalanma pozuntularına həyat üçün potensial təhlükə daşıyan qəsdən çəkinin aşağı salınmasından tutmuş artıq çəkinin yaranmasına gətirib çıxaran həddindən artıq qida qəbuluna qədər geniş spektr pozuntular daxil edilir. Ümumiyyətlə, qidalanma pozuntularının yaranmasına səbəb olan amillər bioloji, psixoloji və sosial olmaqla ayrılır. Uşaq yaşlarından tətbiq edilən ciddi pəhriz tərbiyələri, valideynləri tərəfindən uşağa qarşı yüksək tələblər, perfeksionizm kimi amillər yeniyyətlilik dövründə qidalanma pozuntuları ilə birgə nevrozla da müşahidə olunmağa başlayır.

Bir çox ədəbiyyatlarda nevrozların etiologiyasında bu xəstəliyin bir çox səbəblərin birləşməsindən yaranan vəziyyətlər kateqoriyasına aid olduğunu başa düşmək mümkündür. Nevrozların etiologiyasını müəyyən edərkən, bir qayda olaraq hansısa bir səbəbin ayırd edilməsi çox çətindir.

Nəticə olaraq, nevrozlar mürəkkəb bir məsələdir, eynilə uşaq və yeniyyət nevrozlarında müşahidə olunan şəxsiyyətin və davranışın xüsusiyyətlərini öyrənmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir zamanda bu mövzu ilə bağlı ətraflı daha çox araşdırmaya ehtiyac var.

ƏDƏBİYYAT

1. E.İ.Şəfiyeva "Anomal inkişafın psixologiyası" 2012, 400 səh.
2. N.V. İsmayılov "Psixiatriya", Bakı-2013, 528 səh.
3. N.V.İsmayılov, F.N.İsmayılov, "Tibbi Psixologiya və Psixoterapiya", Bakı -"Maarif"- 2002, 379 səh.
4. Boeree, Dr. C. George. "A Bio-Social Theory of Neurosis", Copyright 2002
5. F.Əhmədov "Azərbaycanda geniş yayılmış sinir xəstəlikləri", Bakı-2019, 467 səh.
6. Janov, Dr.Arthur. "Neurosis", Copyright 1998.

UŞAQ VƏ YENİYETMƏLƏRDƏ NEVROZ ZAMANI ŞƏXSİYYƏTİN VƏ DAVRANIŞIN XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN SƏCİYYƏSİ

XÜLASƏ

Məqalədə aktual problemlərdən biri olan nevrozlar haqqında danışılır. Xüsusilə, nevroz zamanı həm uşaqların, həm də yeniyyətlərin davranışında və şəxsiyyətində baş verən dəyişikliklərə əhatəli şəkildə toxunulub.

ОСОБЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ И ПОВЕДЕНИЯ ПРИ НЕВРОЗИЗМЕ У ДЕТЕЙ И ПОДРОСТКОВ

АННОТАЦИЯ

В статье говорится об одной из актуальных проблем – неврозах. В частности, комплексно рассматривались изменения в поведении и личности как детей, так и подростков при неврозах.

CHARACTERISTICS OF PERSONALITY AND BEHAVIORAL CHARACTERISTICS DURING NEUROSISM IN CHILDREN AND ADOLESCENTS

SUMMARY

The article talks about on of the current problems, neuroses. In particular, changes in the behavior and personality of both children and adolescents during neurosis have been comprehensively addressed.

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ САМООПРЕДЕЛЕНИЕ СТАРШЕКЛАССНИКОВ

*Гейдарова Лала Арзу
магистрант II курса БГУ
lala.heydarova.99@mail.ru*

Ключевые слова: профессия, специальность, профессиональное самоопределение, способности.

Açar sözlər: peşə, sənət, peşəkar öz müqəddəratını təyinetmə, qabiliyyətlər.

Keywords: profession, speciality, professional self-determination, capabilities.

В современном мире с развитием общества: социально-экономической, политической, культурной и других сфер, происходит также динамика развития в мире профессий. Образуются новые профессии, некоторые постепенно теряют свою значимость из-за процессов, происходящих в обществе, а некоторые находятся на грани исчезновения.

С изменениями, происходящими в обществе, также изменяются и запросы, потребности людей.

В образовательных проектах Совета Европы и ЮНЕСКО отмечается, что миру необходимы специалисты, умеющие успешно и продуктивно сотрудничать с представителями разных культур, специалисты с глубокими знаниями, умеющие брать на себя ответственность, умеющие использовать новые технологии, а также легко адаптирующиеся к обстоятельствам и способные самореализовываться [3]. В этом процессе большое значение уделяется понятию профессионального самоопределения личности.

Профессиональное самоопределение-это нахождение своего места, своего предназначения в мире профессий, оценивание своих возможностей, осознание своих потребностей, а также степень удовлетворенностью профессией, который сопровождается постижением ценностей, норм, правил конкретной профессии. Профессиональное самоопределение, с одной стороны изучает отношение человека к миру профессий в целом, а с другой - соотношению своих возможностей, склонностей, интересов к конкретной профессии.

Понятие «профессиональное самоопределение» изучалось различными учеными, такими как: М.Р. Гинзбург, К.А. Абульханова-Славская, Н.С. Пряжников, Е.И. Головахи, Э.Ф. Зеер, Е.А. Климов.

В современной психологической литературе существуют два подхода к пониманию самоопределения. Первый подход рассматривает самоопределение как естественный процесс, возникающий в подростковом и юношеском возрастах и выступающий как личностное новообразование старшего школьного возраста. Сторонниками этого подхода к личностному самоопределению являются С.Л.Рубинштейн, К.А.Абульханова-Славская, В.Ф.Сафин и другие.

Сторонники второго подхода: Е.А.Климов, Н.С.Пряжников и другие рассматривают процесс самоопределения как искусственно организованный. Они рассматривают профессиональное самоопределение в юношеском возрасте. Основной упор в самоопределении делается на самодетерминацию, собственную активность, сознательное стремление занять определенную собственную позицию.

В своем труде «Профессиональное самоопределение: теория и практика» Н.С.Пряжников пишет, что «сущностью профессионального самоопределения является самостоятельное и осознанное нахождение смыслов выполняемой работы и всей жизнедеятельности в конкретной социально-культурной ситуации» [2].

При выборе профессии учащиеся старших классов сталкиваются со многими факторами, которые будут влиять на их дальнейшую профессиональную жизнедеятельность. К этим факторам относятся: семья, в которой он родился, общество, в котором он живет, индивидуальные особенности, склонности, интересы, потребности. Также в некоторых случаях немаловажную роль при выборе профессии играют и жизненные факторы. Так, одним из основных факторов, влияющих на профессиональное самоопределение, является семья. Главный вопрос, над которым задумываются многие семьи с детьми: «Кем они будут, когда вырастут?»

Родители могут повлиять на своих детей прямо и косвенно. При прямом воздействии родители намеренно влияют на выбор своих детей, предпринимая при этом определенные шаги. Положительным при этом является то, что родители, которые видят склонности, интересы своих детей к определенной сфере, стараются направлять их, поддерживать их выбор. В результате своевременно принятых правильных решений, проблема выбора профессий считается удачной. Но не всегда прямое воздействие, может положительно повлиять на профессиональное самоопределение учащихся. Многие родители хотят видеть своих детей в тех областях, в которых они сами работают. Почему-то родители думают, что если они преуспели в какой-то определенной области, то их дети тоже покажут такой же результат. Но нелюбимая профессия, работа таких людей не приносит никакой пользы, так как она является вынужденной, и человек работает не с полной отдачей.

При выборе профессии часто наблюдается и косвенное влияние семьи. Так, например, подростков привлекает профессия родителей, так как они в семье видят их отношение к работе, знают суть работы, а также благосостояние семьи. Если все это удовлетворяет подростка, то он глубже знакомится с профессией родителей, может пойти по этому пути.

Многие подростки перед выбором профессии интересуются новыми современными, востребованными профессиями, в которых они могут добиться хороших результатов. Например, такие как, графический дизайнер, программист, таргетолог и другие.

Профессиональное самоопределение является центральной проблемой в старшем школьном возрасте. Именно в этом возрасте решается дальнейшая судьба школьников. Школьнику предстоит выбрать свой профессиональный путь. Возникает вопрос «Кем быть, чтобы работа приносила пользу как себе, так и обществу?» Старшеклассники начинают изучать мир профессий. В этом большая роль отводится профконсультации, которая проводится в школах. Школьные психологи оказывают помощь старшеклассникам при выборе профессии. Проводятся информативные занятия, раздаются опросники для выявления склонностей, интересов учащихся. Также консультации могут проводиться как индивидуально, так и в группах.

Таким образом, если рассматривать профессиональное самоопределение как построение образа желаемого будущего в области профессиональной деятельности, а также деловых отношений с людьми, учитывая свои личные качества, то большую помощь старшеклассникам могли бы оказать беседы психологов с ними по следующим вопросам:

1. Что ты можешь дать обществу?
2. Что ты можешь лучше всего?
3. Каким ты хочешь строить своё будущее?
4. Что в людях привлекает тебя?
5. Какое тебе нужно получить образование, чтобы добиться своей цели?

Старшеклассникам необходимо понять, что профессия это вид трудовой деятельности, который требует определённого уровня знаний, умений и подготовки человека

и, что профессия является источником дохода. А специальность является определённым видом занятия конкретной профессии. Это важно понять, так как выбирая профессию человек выбирает себе и работу, и определённые жизненные ценности, образ жизни, и даже среду проживания.

Необходимо также им глубже ознакомиться с классификацией профессий. Профессии делят, во-первых, по характеру труда, а именно, физического, умственного, творческого и т.д. Во-вторых, профессии различаются по уровню квалификации: требующие специального высшего образования, например, учитель, инженер, врач; требующие среднего специального образования, например, бухгалтер, строитель и т.д.

Существуют также массовые профессии, которые требуют квалификации, например, продавец. А также существуют профессии, которым не нужна квалификация. Это, в основном, чернорабочие.

Есть также профессии, которые классифицируются по отраслям хозяйства (промышленность, сельское хозяйство и др.)

В своей книге «Психология профессионального самоопределения» Е. А. Климов выделяет 5 типов профессий:

1. Тип «Человек-Человек». Здесь автор подчёркивает постоянное и непосредственное общение одних людей с другими, что является главным содержанием труда.

2. Тип «Человек-Техника». Такие профессии связаны с созданием, монтажом, сборкой, ремонтом технических устройств, средств.

3. Тип «Человек-Знаковая система». Сюда входят профессии, связанные со знаковой информацией – с текстами, формулами, таблицами, схемами и т.д.

4. Тип «Человек-Художественный образ». Это профессии, связанные с созданием, моделированием и проектированием художественных произведений.

5. Тип «Человек-Природа». Профессии, связанные с изучением живой и неживой природы, с уходом за растениями и животными и с профилактикой и лечением заболеваний растений и животных, относятся к этому типу [1].

Плодотворная профориентационная работа способствует формированию у старшеклассников таких качеств, как осознание своих знаний, личностных особенностей, объективное оценивание своих способностей к обучению, а также умение осознанно осуществлять выбор профессионального направления, соответствующего своим склонностям, индивидуальным особенностям и интересам. Главным же является высокий уровень учебной мотивации по избранному направлению и готовность нести ответственность за сделанный выбор.

ЛИТЕРАТУРА

1. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения: учеб. пособие. – М.: Академия, 2010.-301с.
2. Пряжников.Н.С.Профессиональное самоопределение:теория и практика.-М.: “Академия”, 2007. Стр.21.
3. K. Əliyeva, R. Cabbarov Tələbələrdə sosial-psixoloji adaptasiyanın səviyyəsi ilə özünügerçəkləşdirmənin əlaqəsi – Psixologiya jurnalı, N.2, Bakı 2017, s.69.

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ САМООПРЕДЕЛЕНИЕ СТАРШЕКЛАСНИКОВ

Лала Гейдарова

АННОТАЦИЯ

Цель статьи заключается в рассмотрении понятия «профессиональное самоопределение старшеклассников». Анализируются факторы выбора профессии, а также указываются трудности, с которыми сталкиваются при этом старшеклассники. Раскрываются такие понятия как «профессия» и «специальность», их различия, а также даётся классификация профессий. В статье нашло своё отражение и влияние профессиональных консультаций психологов на выбор профессии.

YUXARI SİNİF ŞAGİRDŁƏRİNİN PEŞƏKAR ÖZ MÜQƏDDƏRATINI TƏYİNƏTMƏSİ

Lalə Heydərova

XÜLASƏ

Məqalənin məqsədi “orta məktəb şagirdlərinin peşəkar öz müqəddəratını təyin etmə” anlayışını araşdırmaqdır. Həmçinin ixtisas seçimi faktorları təhlil edilir və yuxarı sinif şagirdlərinin üzləşdiyi çətinliklər göstərilir. “Peşə” və “ixtisas” kimi anlayışların mənaları və onların fərqləri üzə çıxarılır, peşələrin təsnifatı qeyd edilir. Məqalədə psixoloqların peşəkar məsləhətləşmələrinin peşə seçiminə təsiri də öz əksini tapıb.

PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION OF HIGH SCHOOL STUDENTS

Lala Heydarova

SUMMARY

The purpose of the article is to examine the concept of «high school students professional self-determination». Analyzed the factors for choosing a profession and also indicated the difficulties that high school students faced by. Revealed such concepts as «profession» and «specialty», their differences and also given a classification of professions. The article also reflects the influence of psychologist's professional consultations on the choice of profession.

ОТРИЦАТЕЛЬНОЕ И ПОЛОЖИТЕЛЬНОЕ ВЛИЯНИЕ КОМПЬЮТЕРНЫХ ИГР НА ДЕТЕЙ СТАРШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

*доц., д.ф.н.п. Маммедли Ирана Магоммед гызы
Багиров Гусейн Урфан оглу
магистр II курса БГУ*

Ключевые слова: компьютерные игры, шутер, стратегия, киберспорт, игрок

Açar sözlər: kompyuter oyunları, şuter, strategiya, kibersport, oyunçu

Key words: computer games, shooter, strategy, cybersport, player

В XXI веке компьютерные игры занимают одну из важнейших ролей в жизни каждого человека, как взрослых так и молодых людей и детей. Стремительное развитие компьютерных игр начиная с 90-х годов прошлого века, привело к появлению самых разнообразных видов игр и их поджанров. Сейчас компьютерные игры являются неотъемлемой частью жизни почти всех людей живущих на планете. В чем же заключается такой успех компьютерных игр? Большая интерактивность, большое количество внутриигрового контента, способы заработка основанные на компьютерных играх, в том числе ежегодные чемпионаты, турниры и ставки делающиеся на основе проводящихся турниров, возможность использования компьютерных игр как средства обучения школьников. Но настолько ли полезны компьютерные игры? Как и у любого занятия, у компьютерных игр тоже есть свои отрицательные стороны при их чрезмерном использовании. Каковы же положительные и отрицательные стороны влияния компьютерных игр на детей старшего школьного возраста?

Начнем рассмотрение положительных сторон влияния компьютерных игр на детей старшего школьного возраста. Компьютерные игры имеют широкий спектр жанров, и это позволяет юным геймерам найти любую игру, которая придется им по вкусу. Можно выделить следующие самые популярные жанры игры: шутеры, стратегии, головоломки, спортивные игры, хорроры, роугл-лайки, симуляторы и игры на двоих. 1. Шутер один из самых популярных жанров игр. Действия в таких играх чаще всего происходят от первого лица и основная часть игры заключается в выполнении заданий, уничтожении виртуальных противников и прохождении сюжетов игры. Шутеры по своей сути не несут слишком много смысловой нагрузки на себе и чаще служат как средство развлечения, нежели как способ выработки полезных качеств у ребенка, но также стоит отметить то, что шутеры часто смешиваются с другими жанрами, например с головоломками, позволяющими напрячь свое мышление и решить задачу поставленную перед игроком. Также шутер можно считать одним из эффективных способов развития реакции и внимания. 2. Стратегии (пошаговые стратегии и стратегии в реальной времени), получили широкое признание среди игроков, хотя этот жанр игр считается ушедшим в прошлое. Чаще всего процесс игры происходит от вида сверху, таким образом управляются юниты, постройки и происходит изучение происходящего на карте во время игры. Стратегии стоит разделить на пошаговые стратегии и стратегии в реальном времени.

Процесс игры в пошаговых стратегиях происходит поочередно. Компьютерные противники и игрок делают поочередные ходы и во время этих ходов производятся действия, к примеру: постройка зданий, обучение войск, налаживание дипломатических отношений с компьютерным противником, введение экономических изменений, повышение налогов и т.д.

В стратегиях в реальном времени же все происходит в сию же минуту, и решение приходится принимать моментально. В отличии от пошаговых стратегий в стратеги-

ях в реальном времени решения нужно принимать быстрее и обдумывать их последствие на два или три шага вперед. От скорости мышление, принятие решений от действия игрока будет прямо зависеть то, как пойдет его игра и сможет ли он добиться в ней победы. В отличие от шутеров, в стратегиях используется мышление, память, внимание и чем больше они используются, тем больше они развиваются. Мышление происходит быстрее, решения принимаются также быстрее, идет бурное развитие внимания. Количество охватываемых функций в игре становится все больше и больше, а скорость игры может достичь нечеловеческих высот. Стратегии более положительно влияют на психологические процессы происходящие в голове детей старшего школьного возраста. Мышление, внимание и память становятся намного сильнее за счет игры в стратегические игры.

Стоит ли говорить о том, какое место сейчас компьютерные игры занимают в мировом спорте? Киберспорт на данный момент занимает лидирующие позиции по популярности в мире. Трансляции по киберспорту на данный момент набирают по 10 миллионов зрителей по всему миру. Призовые награды, достигающие 10-ти миллионов долларов, мотивируют игроков становиться мастерами своего дела и зарабатывать на этом большие деньги. Так что в наших реалиях киберспорт можно рассматривать как полноценный и очень прибыльный способ заработка, не смотря на большое скептическое отношение родителей к такому роду занятиям.

Каковы же отрицательные стороны влияния компьютерных игр на детей старшего школьного возраста? Чрезмерная игра в компьютерные игры могут привести к физиологическим проблемам, например к проблемам в спине и суставах, искривлению позвоночника, сутулости, ухудшению зрения. При игре в компьютерные игры у детей старшего школьного возраста может развиваться агрессия, безынициативность, вялость и потеря интереса к реальной жизни. Агрессия может появиться в то время, как ребенок сталкивается с трудностями в процессе игры. При проигрыше, неудачном прохождении уровня нервы детей сильно возбуждаются, что приводит к частым срывам, к крикам, к агрессивному отношению к родителям, ударам по клавиатуре, мыши или рабочему столу. Безынициативность появляется при чрезмерной игре в компьютерные игры. Дети теряют всякий интерес к реальной жизни, и получают удовольствие только от достижений в игре. Вялость у детей старшего школьного возраста появляется в следствии пассивного образа жизни, при постоянном времяпрепровождении перед компьютером. В таких случаях пропадает интерес к учебе, к общению с родителями, со сверстниками, уменьшается количество друзей, школьные оценки становятся хуже и исчезает тяга к открытиям, с достижениям реальных целей. В таких случаях дети даже не могут ответить на самые банальные вопросы о том, кем они хотят стать в будущем. Неопределенность в выборе профессии тоже одно из последствий в злоупотреблении компьютерными играми.

Из этого следует сделать вывод, что компьютерные имеют как положительные, так и отрицательные стороны. При правильном подборе игр, и учитывании количества времяпрепровождения перед компьютером можно рассчитывать на то, что компьютерные игры будут не только развивать детей, но и развивать их психологические возможности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гордеева, А. В. Увлеченность компьютерными играми: психологический аспект / А.В. Гордеева [Интернет-ресурсы]. – Режим доступа: <http://banderus2.narod.ru/91597.html> (дата обращения: 5.02.2016).
2. Королева, М.В. Влияние компьютерных игр на физическое и психическое здоровье детей / М.В. Королева // Международный студенческий научный вестник. – 2015. – № 5 – С. 440-441 ; URL: www.eduherald.ru/137-13798 (дата обращения: 05.02.2016).
3. Петрова, Е.И. Дети и компьютер / Е.И. Петрова // Философские проблемы информационных технологий и киберпространства. – 2012. – № 1 (134). – С. 133-141
4. Поночевная, О.Л. Влияние компьютерных игр на физическое и психическое здоровье младшего школьника / О.Л. Поночевная [Интернет-ресурсы]. – Издательский дом МЦФЭР. – Режим доступа: <http://www.za-partoi.ru/game-zavisimost/> (дата обращения: 05.02.2016).

ОТРИЦАТЕЛЬНОЕ И ПОЛОЖИТЕЛЬНОЕ ВЛИЯНИЕ КОМПЬЮТЕРНЫХ ИГР НА ДЕТЕЙ СТАРШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Маммедли Ирана, Багиров Гусейн

АННОТАЦИЯ

Тема данной статьи заключается в том, какое положительное и отрицательное влияние могут иметь компьютерные игры на детей старшего школьного возраста. Какие игры более благоприятны для развития психологических способностей детей старшего школьного возраста. Какое время стоит уделять играм и в какие игры нужно играть, чтобы избежать их отрицательного влияния.

KOMPUTER OYUNLARININ BÖYÜK MƏKTƏB UŞAQLARINA MƏNFİ VƏ MÜSBƏT TƏSİRİ

Məmmədli İrana, Bağirov Hüseyn

XÜLASƏ

Bu məqalənin mövzusu kompüter oyunlarının böyük məktəb uşaqlarına hansı müsbət və mənfi təsirləri ola bilər. Böyük məktəb uşaqlarının psixoloji qabiliyyətlərinin inkişafı üçün hansı oyunlar daha əlverişlidir. Oyunlara nə qədər vaxt ayrılmalı və onların mənfi təsirindən qaçmaq üçün hansı oyunlar oynanmalıdır.

NEGATIVE AND POSITIVE IMPACT OF COMPUTER GAMES ON HIGH SCHOOL CHILDREN

Mammadli İrana, Bagirov Huseyn

SUMMARY

The topic of this article is what positive and negative effects computer games can have on older children. Which games are more favorable for the development of the psychological abilities of older school children. How much time should be devoted to games and what games should be played to avoid their negative impact.

YENİYETMƏLƏRİN VƏTƏNPƏRVƏRLİK RUHUNDA TƏRBIYƏSİNDƏ MƏKTƏBİN VƏ SOSIAL ELMLƏRİN ROLU

Babayeva Sədəf Şahin qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
sadafbabayeva@gmail.com

Açar sözlər: Vətənpərvərlik, yeniyetmə, məktəb, tərbiyyə, sosial elmlər, dəyərlər

Ключевые слова: Патриотизм, подросток, школа, образование, социальные науки, ценности.

Keywords: Patriotism, teenager, school, education, social sciences, values.

Dəyərlərin tədrisi müasir təhsil sistemimizin bir hissəsinə çevrilib. Bu dəyərlər arasında vətənpərvərlik anlayışı da mühüm yer tutur. Digər tərəfdən, keçmişdən bu günə qədər ölkələr vətənpərvərliyin öyrədilməsini tərbiyəvi məqsəd kimi qəbul etmişlər. Ölkələr arasında müxtəlif siyasi, sosial və təhsil strukturlarına baxmayaraq, təhsil proqramlarında vətənpərvərlik tərbiyəsinin üstüörtülü və ya açıq şəkildə yer verildiyi görünür. Sosial elmlər kursu vətənpərvərlik tərbiyəsi üçün ən çox düşünülməli olan kurs hesab edilə bilər. Sosial elmlərin hər birinin məqsəd və məzmunu nəzərə alındıqda bu əlaqə aydın görünür. Məlum olduğu kimi vətənpərvərlik əsas vətəndaşlıq dəyərlərindən biridir və bəlkə də vətəndaşlıq anlayışının ən əsas elementidir. Dünyanın bütün ölkələrinin təhsil sistemlərində əsas məqsədlərdən biri vətənpərvər şəxsiyyətlər yetişdirməkdir. Demək olar ki, vətənpərvər şəxsiyyətlərin yetişdirilməsi Azərbaycan Milli Təhsil Sisteminin əsas hədəfləri sırasında prioritetdir. Bu kontekstdə vətənpərvərlik tərbiyəsində bütün məktəb dərsləri əhəmiyyətli olsa da, sosial elmlər dərsi ön plana çıxır. Bundan əlavə, vətənpərvərlik tərbiyəsində mühüm vasitəçi sayıla biləcək tarix və coğrafiya tədrisinin sosial elmlər kursunda yeri sosial elmlər kursunun rolunu konkretləşdirir. Başqa sözlə, Sosial Elmlər bir tərəfdən Tarix, Coğrafiya və Vətəndaşlıq kimi sahələrə aid məzmun təqdim etməyə çalışarkən, digər tərəfdən isə sosial bacarıq və dəyərlərə diqqət yetirən və affektiv məqsədlərlə yanaşı, idrak məqsədlərini də özündə ehtiva edir [1].

Yeniyetməlik yaş dövrü insanın əxlaqi baxış və əqidənin, həyat prinsipi və idealın bünövrəsinin qoyulduğu və təkamül keçirdiyi dövrü. Xüsusiyyətlərinə görə yetərincə ziddiyyətli olan bu yaş dövründə vətənpərvərlik dəyərinin düzgün şəkildə aşılmasının hərəkətverici qüvvəsini məktəb təşkil edir. Məktəblərin ən əsas vəzifəsi sosial mədəniyyəti yeni nəsillərə ötürməkdir. Mədəniyyətin ən əsas elementləri olan dəyərlər və simvollar məktəblər vasitəsilə inkişaf etdirilir. Bu baxımdan, məktəblərdə cəmiyyətin davamlılığını təmin edən dəyərlərin yaşadılması milli təhsil siyasətinin tələbidir. Akademik fəaliyyətlərlə yanaşı, güclü xarakterə malik yeniyetmələrin yetişdirilməsi məktəblərin, eləcə də ailələrin əsas vəzifəsidir. Məlumdur ki, ailələr məktəblərdə dəyər tədrisini dəstəkləyirlər. Məktəblərin əsas funksiyası şəxsiyyəti sosial, siyasi və iqtisadi baxımdan yetişdirməkdir. Yeniyetmələrə öz ölkəsinə yüksək mənsubiyyət hissi qazandıran məktəblər həm də fərd-dövlət münasibətlərinin yaşandığı formal strukturlardır. Ona görə də icbari təhsil çərçivəsində yeniyetmələrə vətəndaşlıq hüquq və vəzifələrinin aşılması, vətənpərvərlik dəyərinin aşılması məktəbin vəzifəsinə çevrilmişdir. Müəllimlər təhsilin ümumi və konkret prinsiplərinə uyğun olaraq məktəblərdə vətənpərvərlik dəyərini çatdırmalıdır. Ona görə də aydındır ki, məktəblərin əsas məqsədi vətəndaşlıq tərbiyəsi və fəal vətəndaşlar yetişdirməkdir. Məktəblər bu vəzifəni daha çox sosial elmlər dərsləri vasitəsilə yerinə yetirir və vətəndaşlığın emosional ölçüsünü təşkil edən vətənpərvərlik dəyərini öyrədirlər. Beləliklə, fərd millətin üzvü olduğu qənaətinə gəlir [2].

Məktəblər sosial elmlər kurikulumunun ümumi məqsədlərindən biri olan ölkələrinə aid məsələlərə həssaslıqla yanaşan gənclər yetişdirmək imkanı verir. Sosial elmlər müasir cəmiyyətlərdə qloballaşmanın səbəbkarı olan mədəni və sosial-iqtisadi fərqliliklərə malik insanların xoşbəxt sosial həyat üçün sosiallaşmasına və birgəyaşayışına şərait yaradan, yeganə məqsədi yaxşı vətəndaşlar yetişdirmək olan bir kursdur. Sosial elmlər kursunun əsas məqsədlərindən biri olan vətənpərvərlik məqbul vətəndaşların sahib olmalı olduğu mühüm dəyərdir. Vətənpərvərlik insanın hadisə və faktlara münasibətini, reaksiyasını və düşüncə tərzini müəyyən edir. Vətənpərvərlik öz ölkəsinə sədaqət kimi müəyyən edilə bilər. Ona görə də vətənpərvərlik milli dəyərlər uğrunda özünü fəda etməkdir. Vətənpərvər insan yaşadığı cəmiyyətlə barışıq içində olan, bütün alt və yüksək mədəniyyətləri qoruyan, eyni hissləri yaşayan insandır. Bu yolla həm vətəndaş şüuru inkişaf etdirilir, həm də fərd hərtərəfli dünyagörüşü əldə etməyi hədəfləyir. Ona görə də vətənpərvərliyin dəyəri milli siyasətin davam etdirilməsində rol oynayan qurumların qorunmasını tələb edir [3].

Müxtəlif mənbələrdə yurd, torpaq, mülk kimi məfhumlarla da ifadə olunan vətən sözünün lüğətdə mənası: "Bir xalqın yaşadığı, doğulduğu, böyüdüüyü və mədəniyyətini yaratdığı torpaq parçası" kimi müəyyən edilir. Hüquqi baxımdan vətən bir ölkənin əldə etdiyi torpaqlar kimi müəyyən edilir. Vətən maddi və mənəvi elementləri özündə birləşdirən məfhumdur. Maddi mənada vətən insanın yaşadığı torpaq parçası, mənəvi mənada isə insanın yaşadığı bir torpaq parçasına aid hiss edib ona sahib çıxması kimi müəyyən edilir. Tarixən bu anlayış ilk dəfə İngiltərədə meydana çıxsada da, Fransada baş verən hadisələr vətən anlayışını gücləndirdi. Fransa inqilabı, krallıqların dövlət olmaqdan çıxması, Qərbi Avropanın millət, xalq və vətən anlayışları ilə eyniləşdirilməsi vətən anlayışının formalaşmasına, müstəqil qərb xalqlarında millət və yurd hissənin sürətlə yayılmasına səbəb oldu. Vətəndaşlıq, konstitusiyaya və qanunlarla müəyyən edilmiş qarşılıqlı hüquq və vəzifələrə əsaslanan fərdlərlə dövlət arasında bir əlaqə kimi ifadə edilir. Bir sözlə, vətəndaş olmaq "bir ölkədə doğulub boya-başa çatmaq və ya yaşamaq vəziyyəti" kimi izah olunur. Vətəndaşlığın tarixi inkişafına baxdığımızda ilk vətəndaşlıq təcrübələrinin e.ə. 8-ci əsrdə Yunan şəhər dövlətlərində başladığı görülür, lakin müasir vətəndaşlıq Fransız İnqilabının və sonrakı inkişafın məhsuludur. 1789-cu ildə Fransa inqilabı ilə ilk dəfə siyasi mənə qazanan "vətəndaş" anlayışı lüğətlərdə öz yerini tutdu. Ölkəmizdə vətəndaşlıq anlayışının indiki mənası ilə 19-cu əsrin sonu, 20-ci əsrin əvvəllərində dilimizdə öz yerini tutduğu görünür. Vətəndaşlıq dövlətlə fərd arasında hüquqi nizam yaradan və öz gücünü hüquq nizamından alan bir qurum kimi müəyyən edilir. Bunun səbəbi vətən anlayışı ilə dövlət və şəxsiyyət arasındakı əlaqənin ayrılmaz olmasıdır. Başqa sözlə, konsepsiya ondan ibarətdir ki, vətəndaşlıq dövlət və fərd arasında hüquqi münasibəti konkretləşdirir [4].

Kor-koranə vətənpərvərlik (blind patriotism): Ölkənin siyasət və hərəkətlərini sorğu-sual etmədən qəbul etmək və onlara şübhəsiz sədaqətlə sadıq olmaq kimi müəyyən edilir. Fərdin bu sədaqəti bütün milli siyasətlərdə, hətta ayrı-seçkilik yaradan və başqa millətlərə zərər verən və ya insan hüquqlarına zidd siyasətlərdə də keçərlidir. Cəmiyyətdən cəmiyyətə, zamandan-zamana fərqlənə bilən kor vətənpərvərliyin dərindən bağlanan obyektləri vətən, millət, dövlət, fikir, ideologiya və ya anlayış ola bilər. Bu öhdəlikdə dəyişməyən yeganə şey bu obyektlərə və ya onlara xidmət etmək mənasına gələn hərəkətlərə "şərtsiz sədaqət"dir. Ölkəni, onun siyasətini tənqid etməmək, başqalarının buna dözə bilməmək, hətta bunu xəyanət kimi qəbul etmək kor-koranə vətənpərvərliyin ən tutarlı göstəricisidir. Kor vətənpərvərlər daha çox millətçilik, milli təhlükəsizlik və mədəni çirkənmə ilə maraqlanırlar, milli rəmzlərə (bayraq, himn və s.) daha çox bağlıdırlar və bu mövzularda tənqidlərə dözmədikləri üçün ölkə haqqında məlumatlara sahib olmaq istəmirlər [5].

Konstruktiv (qurucu) vətənpərvərlik (constructive patriotism): Fərdin vətənini sevməsinə, ölkəsinə məqsədlərinə uyğun idarə etməyə və inkişafını təmin etməyə, lazım

gəldikdə tənqid etməyə əsaslanır. Fərdlərin qərar qəbul edərkən müəyyən qrupların məqsədlərini nəzərə almaq əvəzinə ölkənin rifahını və ümumbəşəri idealları və dəyərləri ön planda tutaraq hərəkət etdiyini, müəyyən bir qrupun və ya cəmiyyətin siyasət və hərəkətlərinə qarşı çıxma bildiyini ifadə edən tənqidi öhdəlik lazım gəldikdə qurucu vətənpərvərliyin ən əsas xüsusiyyətidir. Vətəninə sadıq, onu sevən konstruktiv vətənpərvər insanın bu sevgisi, sədaqəti onu sorğu-sual etməkdən, tənqid etməkdən, dəyişməyə çalışmaqdan mane olmur. Konstruktiv vətənpərvərlər kor vətənpərvərlərdən daha çox siyasi maraq və iştirak nümayiş etdirirlər və sosial dəyişikliklərə daha açıqdırlar. Kor vətənpərvərlik isə daha çox ənənəvi mədəniyyətdən asılıdır. Qurucu vətənpərvərlər ölkə üçün görülən müsbət işləri yüksək qiymətləndirməklə yanaşı, lazım gəldikdə konstruktiv tənqid etməkdən, onun ideallarına uyğun olaraq cəmiyyətin dəyişməsinə töhfə verməkdən çəkinmirlər [6].

Nəticə etibarlı ilə vətən sevgisi müqəddəslik və mənəviyyatı olan xüsusi bir məfhumdur. Mənsub olduğumuz milləti, vətəndaşı olduğumuz dövləti, səmada dalğalandırdığımız bayrağı, danışdığımız dili, həm yaşadığımız, həm də yaşatdığımız mədəniyyəti sevmək mənasını verən vətənpərvərliyin vətəndaşlar üzərinə qoyduğu müəyyən tələblər və vəzifələr var. Digər tərəfdən, vətən sevgisi təkcə keçmişə və bu günümüzdə deyil, həm də gələcəyimizə aid bir məfhumdur. Ona görə də təhsil sisteminin əsas məqsədlərindən biri fəal, məhsuldar və vətənpərvər yeniyetmələr yetişdirməkdir. Bu kontekstdə məktəblər həm ixtisaslı, həm də vətənpərvər yeniyetmələrin yetişdirildiyi bir məkandır. Effektiv vətəndaşlıq təhsilinin əsası dəyər transferinə əsaslanır. Dəyərlər şəxsiyyəti yaşadır, cəmiyyəti gələcəyə aparır. Dəyərlər tələbələr tərəfindən həm məktəbdə, həm də məktəbdən kənarda əldə edilməli olan mədəni təcrübələrdir. Bir növ, sosial həyatı quran və formalaşdıran dəyərlər sosioloji reallıqlardan, fəlsəfi düşüncələrdən qidalanmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aydın, M. Z. ve Akyol Gürler, Ş. (2013). *Okulda değerler eğitimi*. Ankara: Nobel Yayınları.
2. Barnes, K. (2010). *Blind patriotism, stereotyping, and the mediating role of threat* (Master's theses). Ball State University, Muncie.
3. Hand, M., & Pearce, J. (2009). Patriotism in british schools: Principles, practices and press hysteria. *Educational Philosophy and Theory*, 41(4), 453-465.
4. Karasu Avcı, E. (2016). Vatanseverlik değerine ilişkin okul öncesi öğretmen adaylarının görüşlerinin incelenmesi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 24(5), 2501-2518.
5. Mumyalmaz, H. (2013). Vatanseverlik kavramı üzerine öğretmen görüşlerinin yaş gruplarına göre değerlendirilmesi. *Kapadokya Eğitim Dergisi*, 3, 40-52.
6. Oh, E. J., Williams, R. L., Bliss, S. L., & Krohn, K. R. (2009). Constructive and blind patriotism: Relationship to emphasis on civil liberties, national security, and militarism in a Korean and American University. *Korean Social Science Journal*, 36(1), 93-122.

YENİYETMƏLƏRİN VƏTƏNPƏRVƏRLİK RUHUNDA TƏRBİYƏSİNDƏ MƏKTƏBİN VƏ SOSIAL ELMLƏRİN ROLU

Babayeva Sədəf

XÜLASƏ

Bir millətin yaşamasını milləti təşkil edən şəxsiyyətlərin vətənə verdikləri dəyər, sədaqət və fədakarlıq dərəcəsi ilə əlaqələndirmək olar. Türk millətinin, Azərbaycan xalqının vətənə sevgisi və bağlılığı, Qarabağ müharibəsi başda olmaqla bir çox hadisə ilə bütün dünyada

sübut edilmiş bir həqiqətdir. Yeniyetmələrin vətənpərvərlik dəyərinə nə dərəcədə önəm verməsi, bu dəyərin məktəblərdə necə öyrədilməsindən asılıdır. Bu məqalədə sosial elmlər proqramında yer alan dəyərlərdən biri olan “Vətənpərvərlik” dəyərini qazanmaqda məktəbin rolu araşdırılıb. Vətənə, millətə sədaqət, lazım gəldikdə vətən uğrunda hər cür fədakarlıqdan çəkinməmək hissi və düşüncəsi kimi təyin olunan vətənpərvərlik dəyəri yeniyetmələrə kiçik yaşlarından öyrədilməli bir dəyərdir. Vətənpərvərlik dəyərinin öyrədilməsi ilə yanaşı, şanlı Azərbaycan tarixinin yazılmasında əməyi olan qəhrəmanlarımızın həyatının araşdırılması vətənpərvərliyin əhəmiyyətinin dərk edilməsinə və tədrisin səmərəliliyinə töhfə verəcəkdir.

THE ROLE OF SCHOOL AND SOCIAL SCIENCES IN EDUCATING TEENAGERS IN THE SPIRIT OF PATRIOTISM

Babayeva Sadaf

SUMMARY

The survival of a nation can be related to the degree of value, loyalty and sacrifice of the individuals who make up the nation. The love and devotion of the Turkish nation and the people of Azerbaijan to the motherland is a fact that has been proven all over the world by many events, including the Karabakh war. The degree to which individuals attach importance to the value of patriotism depends on how this value is taught in schools. This article examines the role of the school in acquiring the value of "Patriotism", which is one of the values included in the social sciences curriculum. The value of patriotism, which is defined as loyalty to the motherland and the nation, and the feeling and thinking of not shying away from any kind of sacrifice for the sake of the motherland when necessary, is a value that should be taught to children from an early age. In addition to teaching the value of patriotism, researching the lives of our heroes who contributed to the writing of the glorious history of Azerbaijan will contribute to the understanding of the importance of patriotism and the effectiveness of teaching.

РОЛЬ ШКОЛЫ И ОБЩЕСТВОЗНАНИЯ В ВОСПИТАНИИ ПОДРОСТКОВ В ДУХЕ ПАТРИОТИЗМА

Садаф Бабаева

АННОТАЦИЯ

Выживание нации может быть связано со степенью ценности, лояльности и жертвенности людей, составляющих нацию. Любовь и преданность турецкой нации и азербайджанского народа Родине – факт, доказанный во всем мире многими событиями, в том числе Карабахской войной. Степень, в которой люди придают значение ценности патриотизма, зависит от того, как эту ценность преподают в школах. В данной статье рассматривается роль школы в обретении ценности «Патриотизм», которая является одной из ценностей, включенных в учебную программу по общественным наукам. Ценность патриотизма, которая определяется как верность Родине и нации, а также чувство и мышление не уклоняться от каких-либо жертв ради Родины, когда это необходимо, – это ценность, которой следует учить детей из ранний возраст. Помимо обучения ценности патриотизма, исследование жизни наших героев, внесших вклад в написание славной истории Азербайджана, будет способствовать пониманию важности патриотизма и эффективности преподавания.

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ АРТ-ТЕРАПИИ ПРИ КОРРЕКЦИИ СИНДРОМА ЗАИКАНИЯ

Сулейманова Арзу Гасымовна
магистрант 2 курса БГУ
arzu.suleymanova.2012@gmail.com

Ключевые слова: нарушение речи, синдром заикания, методы коррекции, арт-терапия

Açar sözlər: nitqin pozulması, kəkələmə sindromu, korreksiya üsulları, art-terapiya

Key words: speech disorder, stuttering syndrome, correction methods, art therapy

Синдром заикания является распространенным расстройством речи, которое затрагивает миллионы людей по всему миру. Он может стать причиной серьезных проблем в общении и повлиять на качество жизни. Традиционные методы лечения заикания не всегда эффективны, поэтому в последнее время врачи и специалисты по речевой терапии все чаще обращаются к альтернативным методам лечения, включая арт-терапию. Арт-терапия – это психотерапевтический метод, который использует художественное творчество для лечения психических расстройств, включая речевые проблемы, в том числе синдром заикания.

Цель данной научной работы состоит в том, чтобы исследовать эффективность использования арт-терапии в качестве метода коррекции синдрома заикания. В рамках исследования необходимо изучить теоретические аспекты синдрома заикания, его причины и особенности, а также рассмотреть существующие методы коррекции этого нарушения речи.

Синдром заикания

Синдром заикания, или дисфемия, это расстройство речи, которое проявляется в повторении или нарушении ритма слов и фраз. Начало заикания обычно происходит в возрасте от 2 до 5 лет, когда у детей идет развитие речи и языковых навыков.

Есть несколько определений заикания, предложенные учеными.

Заикание есть внезапное нарушение непрерывности артикуляции, вызванное судорогой, наступившей в одном из отделов речевого аппарата, как физиологического целого [2].

Заикание — это своеобразный невроз, спорадически в процессе речи внешне проявляющийся в судорогах звукопроводящих механизмов, с одновременными болезненными изменениями в сфере психической, в частности — эмоциональной и волевой [3].

Заикание – это системное нарушение речи, характеризующееся изменением темпа, ритма и плавности речи, обусловленное судорожным состоянием речевого аппарата [4].

Причины заикания могут включать в себя генетические факторы, психологический стресс или травму головного мозга. Заикание также может быть связано с развитием других заболеваний, таких как болезнь Паркинсона или болезнь Альцгеймера, хронический стресс и депрессия. В случае детей, заикание может быть вызвано развитием речи, отсутствием речевых стимулов в семье или стрессом, вызванным изменениями в жизни ребенка, такими как переезд или рождение ребенка в семье.

Для коррекции синдрома заикания существует множество методов, основанных на клинических исследованиях и практическом опыте.

Одним из методов является психотерапия, которая помогает пациентам понять причины и определить ситуации, в которых они начинают заикаться, а также разработать стратегии, чтобы бороться с этими ситуациями.

Другим методом является вербальная терапия, которая предполагает работу над речью и техниками произношения. Вербальная терапия может включать в себя упражнения на речевую моторику, обучение технике глубокого дыхания, массаж мышц горла, речевое моделирование и другие подобные упражнения.

Третьим методом является фармакотерапия, которая включает в себя использование лекарств для борьбы со стрессом и тревожностью, вызванными синдромом заикания. Препараты также могут улучшать кровообращение и нервное функционирование, что способствует улучшению речи.

Наконец, одним из новых методов для коррекции синдрома заикания является арт-терапия, которая основывается на использовании творческих процессов для снижения стресса и улучшения эмоционального состояния пациента.

Коррекция синдрома заикания с помощью арт-терапии.

Метод арт-терапии направлен на нормализацию психоэмоционального состояния, что является очень важным при заикании. Метод психотерапии, связанный с выражением эмоций и иных содержаний психики человека через искусство с целью изменения состояния и структуры мироощущения. Основы метода были заложены в работах Принцхорна, З.Фрейда, К.Г. Юнга, который использовал собственное рисование для подтверждения идеи о персональных и универсальных символах, а так же Наумбург. В России, творческие проявления при психических заболеваниях изучались П.И. Карповым. В дальнейшем большое влияние на развитие арт-терапии оказали психотерапевты гуманистической направленности.

Арт-терапия является направлением в психотерапии, психокоррекции и реабилитации, которое основано на занятиях клиентов изобразительным творчеством. В узком смысле слова, под арт-терапией подразумевается терапия изобразительным творчеством, цель которого является воздействие на психоэмоциональное состояние пациента (5).

Термин «арт-терапия» был введен в употребление художником Адриан Хилл в 1938 году во время описания своей работы с туберкулезными больными в санаториях. Затем эти методы были использованы в США, для работы с детьми, вывезенными из фашистских лагерей во время Второй мировой войны. В начале своего развития арт-терапия отражала психоаналитические взгляды З.Фрейда и К.Г. Юнга, по которым конечный продукт художественной деятельности клиента выражается в его неосознаваемых психических процессах (6).

Как отмечает А.И. Копытин, арт-терапия по своей природе широка. Она позволяет много:

- развивать в себе спонтанность и совершенствовать внимание, память, мышления (когнитивные навыки);
- изучить свой жизненный опыт с необычного ракурса;
- научиться общаться на экзотическом уровне (используя изобразительные, двигательные, звуковые средства)
- самовыражаться, доставляя удовольствие себе и другим;
- развивать ценные социальные навыки (в групповой работе)
- освоить новые роли и проявлять латентные качества личности, а так же наблюдать, как изменения собственного поведения влияет на окружающих;
- повышать самооценку, что ведет к укреплению личной идентичности;
- развивать навыки принятия решений;
- расслабиться, выплеснуть негативные мысли и чувства;

Основные функции арт-терапии:

- катарсическая - очищает, освобождает от негативных состояний и переживаний;
- регулятивная – способствует снятию нервно-психического напряжения
- коммуникативно-рефлексивная – обеспечивает коррекцию нарушений общения (7).

Арт-терапия - это метод, который основывается на использовании творческих процессов в качестве инструмента для поддержания психического здоровья и решения психологических проблем. Арт-терапия может включать в себя информационную, образовательную и практическую работу (7).

Арт-терапия может быть полезной для детей с синдромом заикания по многим причинам. В первую очередь арт-терапия может использоваться как неязыковой метод, в этом случае дети могут использовать искусство, чтобы выразить свои чувства и мысли вместо использования слов, что помогает снизить нервозность и напряжение, связанные с коммуникацией. Еще одним пунктом мы можем отметить увеличение уверенности в себе. Арт-терапия может помочь детям с синдромом заикания увидеть, что они могут быть творческими и креативными. Это может помочь им преодолеть неуверенность в себе при общении с другими людьми, а также повысить самооценку.

Творческие процессы помогают пациентам выразить свои чувства и эмоции, а также освободить отрицательную энергию, что может уменьшить степень тревоги и стресса, которые могут способствовать усугублению синдрома заикания. Арт-терапевт стимулирует пациента на творческое самовыражение, не обращая внимания на само заикание. Поэтому одной из главных целей арт-терапии является совершенно естественное обучение взаимодействию между человеком и окружающим миром. В ходе выполнения заданий ребенок находится в более комфортной для себя зоне, что повышает вероятность того, что он будет говорить более свободно и раскованно. Это позволяет детям развивать свои речевые возможности в более естественной и спонтанной форме, укрепляя их уверенность в своих способностях.

Также преимуществом арт-терапевтических техник при синдроме заикания является то, что выполняя задания, связанные с использованием голоса и речи, пациенты приобретают уверенность в своих силах, привыкают к ритму речи и учатся использовать дыхание для контроля над своей речью.

Арт-терапия может помочь пациенту развить более позитивное отношение к своему заиканию, научиться контролировать свои эмоции и управлять своим речевым дыханием. Это может привести к значительному улучшению речи и повышению качества жизни заикающихся людей.

Существуют и другие положительные эффекты арт-терапии: улучшение моторики: многие техники арт-терапии, такие как рисование, резьба по дереву, манипуляции с глиной или музыкальные занятия, могут улучшить моторику и координацию детей; улучшение способности к сосредоточению внимания: арт-терапия может помочь детям развить способность к сосредоточению и контролю над своими эмоциями; облегчение напряжения в мышцах: арт-терапевтические методы могут помочь детям с синдромом заикания уменьшить напряжение в мышцах горла, шеи и груди, что может повысить гладкость речи и уменьшить перерывы в речи.

Терапевтические задания выбираются таким образом, чтобы они были максимально приближены к повседневной жизни и привычным ситуациям, что способствует развитию навыков коммуникации и улучшению речи.

Эффективность арт-терапии при синдроме заикания.

Исследования показали приятные результаты применения арт-терапии при коррекции синдрома заикания. В частности, исследование, проведенное университетом

Потсдама (Германия), показало, что регулярные занятия арт-терапией могут значительно улучшить свободу речи и снизить проблемы, связанные с дыханием и фонетическими аспектами речи.

Аналогичные результаты были получены в исследовании в Великобритании. Участники обучения с помощью арт-терапии показали значительное улучшение в области речи, а также выразительности и уверенности в себе.

Использование арт-терапии при коррекции синдрома заикания открывает новые возможности для людей, страдающих этим расстройством. Она позволяет им изучать свои чувства и мысли, а также развивать навыки коммуникации в безопасной и поддерживающей обстановке. Кроме того, эффективность арт-терапии была подтверждена несколькими исследованиями, что подтверждает ее значимость в лечении данного расстройства речи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Şəfiyeva Elnarə “ Anomal inkişaf psixologiyası” 2012, 400 səh.
2. Морозова Н. Ю. Как преодолеть заикание. Москва, 2002 – 192 с.
3. Рахмилевич, А. Г. Особенности интонационной стороны речи и функционального состояния внутренних мышц гортани при фонации у заикающихся. 2007 – № 6 – 233 с.
4. Борисова, Е. А. Новый подход к устранению заикания у дошкольников, имеющих общее недоразвитие речи. - Изв. УрО РАО. – 2011 – № 4 (83). – С. 108–118.
5. Андреев В. И Педагогика : учебный курс для творческого саморазвития. 2е изд. Казань 2000.- 148 с
6. Копытин А.И. Арт-терапия- Новые горизонты- М.: Когито – Центр, 2006.- 336 с.
7. Медведева Е.А, Левченко И.Ю, Комиссарова Л.Н, Добровольская Т.А. Артпедагогика и арт-терапия в специальном образовании: Учебник для вузов. – М.: Академия, 2001. – 248 с.

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРИ КОРРЕКЦИИ СИНДРОМА ЗАИКАНИЯ С ПОМОЩЬЮ АРТ-ТЕРАПИИ

Сулейманова Арзу Гасымовна

АННОТАЦИЯ

Данная статья исследует эффективность арт-терапии для коррекции синдрома заикания. Синдром заикания является расстройством речи, которое может существенно ограничивать коммуникацию и повлиять на психологическое благополучие пациента. Арт-терапия предлагает нетрадиционный подход к лечению этого расстройства, используя художественные материалы и выражение через творчество. В статье проведен обзор различных исследований, показывающих положительные результаты применения арт-терапии в коррекции синдрома заикания. Описаны различные техники арт-терапии, применяемые в этом контексте, включая изотерапию, лепку, коллаж и другие формы художественного выражения.

ART TERAPİYA İLƏ KƏKƏLƏMƏ SİNDROMUNUN KÖRREKSİYASINDA EFFEKTİVLİYİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Süleymanova Arzu Qasimovna

XÜLASƏ

Bu məqalə kəkələmə sindromunu düzəltmək üçün Art terapiyanın effektivliyini araşdırır. Kəkələmə sindromu ünsiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır bilən və xəstənin psixoloji rifahına təsir göstərmə bilən nitq pozğunluğudur. Art terapiya, yaradıcılıq yolu ilə bədii materiallar və ifadələrdən istifadə edərək bu pozğunluğu müalicə etmək üçün qeyri-ənənəvi bir yanaşma təklif edir. Məqalədə kəkələmə sindromunun düzəldilməsində art terapiyanın istifadəsinin müsbət nəticələrini göstərən müxtəlif tədqiqatlar nəzərdən keçirilmişdir. Fizioterapiya, heykəltəraşlıq, kolaj və digər bədii ifadə formaları da daxil olmaqla bu kontekstdə tətbiq olunan müxtəlif sənət terapiyası üsulları təsvir edilmişdir.

THE STUDY OF THE EFFECTIVENESS OF THE CORRECTION OF STUTTERING SYNDROME USING ART THERAPY

Suleymanova Arzu Qasimovna

SUMMARY

This article examines the effectiveness of art therapy for the correction of stuttering syndrome. Stuttering syndrome is a speech disorder that can significantly restrict communication and affect the psychological well-being of the patient. Art therapy offers an unconventional approach to the treatment of this disorder, using artistic materials and expression through creativity. The article reviews various studies showing positive results of the use of art therapy in the correction of stuttering syndrome. Various art therapy techniques used in this context are described, including physiotherapy, modeling, collage and other forms of artistic expression.

POSTTRAVMATİK STRESSİN TƏDQIQININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

İbrahimova Lamiyə Adil qızı
ADPU nəzdində Azərbaycan Dövlət
Pedaqoji Kolleci, müəllim
lamiyaibragimova01@gmail.com

Açar sözlər: stress, posttravmatik stress, stressogen amil, psixosomatik pozuntular

Ключевые слова: стресс, посттравматический стресс, стрессогенный фактор, психосоматические нарушения

Keywords: stress, post-traumatic stress, stress factor, psychosomatic disorders.

İnsanların əksəriyyəti öz həyat boyu müxtəlif psixi və fiziki travmalar alır. Emosional və ya fiziki travma vəziyyətində düşən (yaxın adamın ölümündə iştirak, zorakılıq qurbanı olmaq, hərbi əməliyyatlarda iştirak və s) insanda psixi və fiziki şok reaksiyası əmələ gəlir. Bu normal müdafiə reaksiyası olub, insana ağır stress vəziyyətindən çıxmağa imkan verir. Məsələn: insanda ağır hissiyyatı zəiflədiyindən (fiziki reaksiya) o şiddətli ağrılara dözə bilir, yaxud yaranan emosional keyləşmə (psixi reaksiya) insana, dəhşətli hadisələrə güclü emosional reaksiya vermədən, məqsədyönlü hərəkətlərini davam etdirməyə davam etdirməyə imkan verir. Keçirdiyi şokdan sonra insan əsasən normal emosional vəziyyətə qaydır. Keçmişdə qalmış fiziki və psixi travma öz əhəmiyyətini itirir və şəxsin sonrakı həyat fəaliyyətini pozmur. Lakin bəzən keçmiş fiziki və psixi travmalar insanın qəlbində dərin və silinməz iz qoyur. Uzun müddət onun mənəvi rahatlığını pozur və posttravmatik stress pozuntusu (PTSP) adlanan xəstəliyə səbəb olur. Bu xəstəlik həyat və sağlamlıq üçün real təhlükə törədə bilən hadisədən sonra yaranır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu emosional pozuntuya yalnız travmatik situasiyaların bilavasitə iştirakçıları deyil, həmçinin zorakılığın, təbii və sosial fəlakətlərin şahidi olmuş insanlar da düşər ola bilər [3].

Hans Selye stressin üç əsas inkişaf mərhələsini ayırd edir:

I mərhələ - həyəcan və ya təhlükə mərhələsi. Orqanizmin adaptə olunmuş resurslarının səfərbərliyi bu mərhələdə baş verir. Bu zaman insan gərgin və sayıq vəziyyətdə olur. I mərhələ bir növ növbəti mərhələyə hazırlıq olduğu üçün bəzən “startdan əvvəlki hazırlıq” mərhələsi adlanır. İnsan fiziki və psixi cəhətdən özünü çox yaxşı hiss edir, yüksək əhval – ruhiyyədə olur. Bu mərhələdə tez – tez “psixosomatik” kateqoriyaya daxil olan xəstəliklər təzahür edir. Həmin xəstəliklər sırasına mədə qastritləri, kolitlər, miqren, mədə yaraları, allergiyalar və s. aiddir.

Əgər stressogen amil çox güclüdirsə və öz təsirini davam etdirirsə, növbəti mərhələ - müqavimət mərhələsi başlayır. Bu mərhələdə adaptə olunmuş imkanların balanslaşdırılmış şəkildə sərf olunması həyata keçirilir. İnsan dəyişkən şərtlərə uyğunlaşaraq, optimal enerji inkişaf etdirir. O, çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün müəyyən dərəcəyə qədər sürəkli cəhd etməyə hazırdır. Yalnız hərdən üst-üstə yığılmış yorğunluq hiss edir.

Stressor yenə də təsir etməyə davam edərsə, üçüncü mərhələ başlayır. Bu mərhələdə azalmış enerji ehtiyatı tükənir, fizioloji və psixoloji müdafiələr qırılır. III mərhələ halı daha çox köməyə çağırışa bənzəyir. Bu kömək isə yalnız kənardan – ya dəstək alma, ya da stressorun aradan qaldırılması şəklində gələ bilər [4].

Bəs posttravmatik stressdə yaş kateqoriyasının nə kimi fərqi var? Uşaqlarda posttravmatik stress pozuntusu necə müşahidə olunur?

Məlumdur ki, stress uşaqlarda daha ciddi fəsadlar törədir. Çünki, uşaqlar yaşadıkları dərddə haqqında məlumat verə bilmir. Uşaqlar ailədə və cəmiyyətdə əhalinin qayğıya, köməyə və himayəyə daha çox ehtiyac duyan təbəqəsi sayılırlar. Bununla yanaşı onlarda böyüklər kimi, təbii və texniki fəlakət zonalarında ağır fiziki və psixoloji sarsıntılara məruz

qalır, hərbi əməliyyatların şahidi olur, girova çevrilirlər. Eyni zamanda, uzunmüddətli xəstəliklər və müxtəlif səbəblərdən xəstəxanaya düşmək uşaqlarda travmatik simptomların yaranmasına səbəb ola bilər. Burada sadalanan amilləri nəzərdən keçirərək təhlil edək.

Uşaqlarda fobiya və stress yaradan ən ciddi hadisə müharibə və onun dəhşətləridir. Faktlar göstərir ki, hərbi döyüş əməliyyatları ilə bağlı olan hadisələr uşaqların həyatına və sağlamlığına böyük zərbə vurur. Aparılmış tədqiqatların təhlilindən çıxış edib, onu aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik.

1. Uşağın və onun yaxınlarının əyatının və sağlamlığının bilavasitə təhlükə ilə üzləşməsi;
2. Valideynlərini və yaxınlarını itirmək;
3. Uşağın fiziki travmaya məruz qalması.

Uşaqlar çox vaxt öz həyatlarında baş vermiş hadisə ilə bağlı hər hansı səbəb olmadan günahkarlıq və narahatlıq hissi keçirirlər.

Şübhəsiz ki, uşağın yaş dövründən asılı olaraq, bu xüsusiyyətlər fərqli şəkildə özünü biruzə verir. Məktəb yaşına qədər uşaqlarda bu qəbildən olan travmatik vəziyyətlərin tipik xüsusiyyətləri repressiv avranışda özünü göstərir. Bu zaman uşaqlar valideynlər və yad adamlar qarşısında səbəbi bilinməyən qorxu hissi keçirir, əldə etdikləri vərdisləri itirir, təlqinə, kənar təsirlərə qarşı həssas olurlar.

Psixi inkişaf psixoloji xassələrin davamlılığı, sabitliyi ilə sıx bağlıdır. Bu həmin xassələrin şəxsiyyətin daimi əlamətlərinə çevrilməsi prosesində özünü göstərir. Uşağın inkişafının ayrı – ayrı mərhələlərində psixikanın bu və ya digər istiqamətdə inkişafı üçün daha əlverişli şərait yaranır. Bu şəraitlərdən bəzisi müvəqqəti, keçici xarakter daşıyır. Belə ki, psixi xassələr və xüsusiyyətlər yaş dövrlərindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Nisbətən böyük yaşlı uşaqlarda isə bu, daha çox təhsil və ünsiyyətlə bağlı problemlərdə özünü göstərir. Depressiyadan, aqressiyaya qədər müxtəlif davranış pozuntuları onlar üçün xarakterik əlamətdir. Belə uşaqlarda müxtəlif somatik xəstəliklər də özünü biruzə verir. Müharibə şəraitində valideynlərindən uzun müddət aralı düşən uşaqlarda depressiya, razılıq hiss etmək qabiliyyətinin olmaması, sosial əlaqələrin pozulması halları baş verir.

Ümumiyyətlə uşaqların şahid olduğu həyatı təhdid edici bir hadisədən sonra inkişaf edən qayğı belirtiləri, hadisəyə bağlı qaçınma davranışları və qorxu reaksiyalarını ehtiva edir. Bu hər hansı bir ölüm hadisəsini, təbii fəlakət, hər hansı bir qəza və buna bənzər adamı və həyatı təhdid edici bir hadisədən sonra illər içərisində inkişaf edə bilər. Uşaq belə bir vəziyyət qarşısında reaksiyasız və çarəsiz qalmış ola bilər.

Ümumiyyətlə məruz qalınan hadisə ilə əlaqədar kabuslar, yaşanılan hadisənin yeri, ildönümü və onu xatırladan şeylərdən qaçış və onunla əlaqədar qorxular, yuxunun pozulması, pesimist düşüncələr, qayğı, qıcıqlanma, o hadisənin birdən təkrar yaşanır kimi olmas, uşağı düşüncə olaraq da o hadisəyə əlaqədar narahat edən düşüncələr şəklində şikayətlənmələr olar.

Travmatik hadisə ilə qarşılaşmış uşaqlar və yeniyetmələr üçün aşağıdakı psixoloji problemlər mövcuddur: [7]

- ~ acizlik hissi
- ~ gələcək üçün həyəcan keçirmə və dəyişiklik qorxusu
- ~ xəcalət, aşağı özünü qiymətləndirmə və günahkarlıq hissi
- ~ aqressivlik
- ~ sosial ətrafdan təcrid olunma
- ~ kədər
- ~ travmatik oyunlar və təkrarlanan hərəkətlər
- ~ diqqət, hafizə və öyrənmə ilə bağlı problemlər
- ~ müxtəlif növlü qorxular
- ~ travmayla bağlı yuxugörmə və yuxunun pozulması

~ psixosomatik pozulmalar

1. Acizlik və müdafiəsizlik hissi- qurban mövqeyində olmaq subyektiv olaraq köməkçilik. Öz həyatını idarə etməyə və mövcud şəraiti dəyişməyə qadir olmamama kimi yaşanır. Uşaqlar dünyanı proqnozlaşdırılmamış məşum hadisələr mənbəyi kimi qavrayırlar. “insandan asılı olmayanlar və asılı olmayanlar ” mövzusunda qrup diskussiyası zamanı, bir qayda olaraq, uşaqların əksəriyyəti “heç bir şey insandan asılı deyil. İnsan heç kimə bir pislik etmədən yaşadığı halda qəflətən müharibə, zəlzələ və ya başqa bir bədbəxtlik baş verəcək hər şeyi alt-üst edir” mövqeyini inadla müdafiə edirlər.

2. Gələcək üçün həyəcan keçirmə və dəyişiklik qorxusu. Bu yuxarıda qeyd etdiyimiz müdafiəsizlik hissi ilə sıx şəkildə əlaqədardır. Həyəcan və inamsızlıq, nə isə pis bir hadisə baş verəcəyinə inam. Bu tendensiya uşaqların gələcəklə bağlı təsəvvürlərində təzahür edir. Məsələn “dünya- 5 əsrdən sonra” mövzusunda şəkil çəkərkən uşaqlar dünya müharibəsi, ölüm, qalaktika müharibəsi, qəddarlıq və s kimi sujetlər təsvir edirlər. Pis bir hadisə baş verəcəyinə inam əsasən ehtiyatlı münasibətlərdə və dəyişiklik qorxusunda təzahür edir. Məsələn, psixoloqun nə isə yeni bir fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq təklifinə çox vaxt uşaqların ilkin reaksiyaları etiraz, qəbul etməmə və köhnə. Adət edilmiş oyunu və ya məşğələni təkrarlama xahiş olur.

3. Xəcalət, aşağı özünüqiymətləndirmə və günahkarlıq hissi. Acizlik və dünyaya etibar etməməyə cavab olaraq uşaqlarda aşağı özünüqiymətləndirmə və tapdanmış hissiyyat inkişaf edir. Bu reaksiyalar tamamilə təbiidir- əgər mən acizəmsə və məndən heç bir şey asılı deyilsə. Onda mən heç bir şey ifadə etmirəm. Aşağı özünüqiymətləndirmə uşaqlarda özünü ifadə etməkdən qorxma şəkildə təzahür edir. Onlar öz fikirlərini ifadə etməyə çətinlik çəkirlər. Bu özünü uşaqlarla qrup şəklində məşğələnin ilkin mərhələlərində daha aydın büruzə verir. Uşaqların biri tərəfindən deyilmiş söz və ya çəkilmiş şəkil adətən digərləri tərəfindən təkrar olunur.

4. Qəzəb və aqressivlik- psixoloji travma almış uşaqlarda təhlükəsizlik, müdafiəsizlik və özünü hörmətin tələbatları bazası frustrasiyaya məruz qalır. Bu tələbatların frustrasiyası təbii olaraq qəzəb və aqressivliyin səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur.

5. Onu əhatə edən fiziki və sosial mühitdən təcrid olma və uzaqlaşma. Bu sosial soyuqluq uşaqların bədii təsvirlərində daha aydın təzahür edir. Sərbəst mövzuda çəkilmiş şəkillərin əksəriyyətində təbiət, bitki, quş, ev təsvir edirlər. Belə rəsmlərdə adətən insan təsviri verilmir. “Mənim ailəm” mövzusunda isə uşaqlar çox vaxt öz evlərinin boş, insansız interyerinin obrazını yaradırlar.

6. Kədər və dərd. Boşaldıla bilməyən kədər və dərd travmanın xarakteristikasının əsasını təşkil edir. İstənilən travma itki hissi ilə bağlıdır- yaxın adamın itkisi, özün haqqında təsəvvürlərin, ümidlərin itkisi və s. “Kədər paylaşıdıqca azalır, sevinc isə paylaşıdıqca artır. “ lakin bəzi hallarda travma məhz travma olur ki, o sanki insanın dilini bağlayır, danışmağa və ağır hisslərini ifadə etməyə mane olur. burda şübhəsiz ki, hisslərini ifadə etməyə mane olan səbəb yuxarıda sadaladığımız xəcalət və acizlik hissi və aqressiv implusların qarşısını almaq arzusudur.

7. Travmatik oyunlar və təkrarlanan hərəkətlər. Travmatik oyunlar travmanın bu və ya digər epizodunu təkrarlayır. Belə oyunlarda uşaqlar ən çox özlərini calandırırırlar. Travmayik oyunlar aşağıdakı cəhətlərinə əsasən adi təqlid etmə oyunlarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər:

- ~ Bu oyunlar müsbət emosiyalarla müşayiət olunmurlar,
- ~ Onlarda rollar, improvizasiyalar olmur,
- ~ Belə oyunlar uşağın inkişafına imkan yaratmır ,
- ~ Onlar zəhlətəkəndir və sonsuzadək təkrarlana bilərlər,
- ~ Bu cür oyunlar travmatik davama çevrilə bilər.

Travmatik oyunların təhlükəli xüsusiyyətlərindən biridə onların keçici olmasıdır. Travma almış uşaqlar qrupa daxil olur. Bu qrupda olan başqa uşaqlar həmin oyunu görür və bu şəkildə ehtiva olunan travmatik təcrübəni özlərinə “çəkirlər”. Uşaq bağçasındakı tərbiyəçilərin sözlərinə görə məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda bütün gün müharibə ilə bağlı oyunlar oynayırdılar. Əlbəttə ki, bu oyunların mövzusu eyni olurdu. Və aydındır ki, bu oyunlar heç də eyni yaşda olan bütün uşaqların oynadığı oyunlardan deyildir. Onlar adi oyunlardan real hadisələrə çox yüksək bənzərlikləri ilə fərqlənirdilər. Təbii ki, oyunu qadağa etmək situasiyadan məqsədəuyğun çıxış yolu hesab oluna bilməzdi. Çünki bu oyun xüsusi psixoloji müdaxilə tələb edən problemlərin mövcudluğundan xəbər verən siqnalıdır.

8. Diqqət, hafizə və öyrənmə ilə bağlı problemlər həll olunmamış travmatik təcrübə psixoloji cəhətdən tamamlanmamış hadisə olduğu üçün özü ilə bərabər daimi aktuallıq tendensiyası gətirir. İnsan, xüsusən də balaca uşaq üçün bu aktuallıq kifayət qədər üzücü prosesdir. Buna görə də onun həyat enerjisi yüksək hissəsi bu tendensiyaya qarşı durmağa və yuxarıda yazılmış ağır emosiyaların cilovlanmasına istiqamətlənib.

9. Psixosomatik pozuntular. Qaçqın uşaqlarla işləyərkən onlarda loqonevroz, enurez, bronxial astma, neyrodermitlər və s. kimi psixosomatik xəstəliklərə rast gəlinir. Psixososial reabilitasiya zamanı bu pozulmaların arxasında travmatik təcrübənin dayana biləcəyini xatırlamaq və müvafiq surətdə reabilitasiyanı yalnız bu simptomların müalicəsində deyil, travmatik təcrübənin işlənməsinə də yönəltmək vacibdir. Yaşlı adamlar bilməlidir ki, baş vermişlər haqqında danışmaq uşaqlar üçün çətindir. On görə uşaqların yaşadıkları barəsində açıq danışmalarına şərait yaratmaq üçün psixoloqdan və müəllimdən müəyyən şey tələb olunur. Birincisi, biz uşağa nə dərəcədə inana bilərik? Axı o özündən uydurmalar da əlavə edə bilər. Belə halda yaşlılar nəzərə alınmalıdır ki, bu uydurmaların meydana çıxması üçün əsaslı səbəbləri var. Çünki uşaq belə yalanlara boşuna əl atmır. Bir şey yəqindir ki, o sizin köməyinizə ehtiyac duyur. Uşaq əmin olmaq istəyir ki, ona inanırlar. İkincisi, informasiyanın gizlilik məsələsidir. Seksual zorlama-böyük cəzaya səbəb olan ağır cinayətdir. Uşağın danışdıqları barəsində polisə məlumat vermək çoxmu vacibdir? Psixoloqun və müəllimin məxfiliyinin saxlanılmasına dair söz verməyə haqqı yoxdur. Hətta onlar hansı hallarda hara müraciət etməli olduğu barədə uşağa xəbərdarlıq etməyə borcludur.

Vacib cəhətlərdən biri də psixoloqun hansı cinsdə olmasıdır. Söhbətin səmimi olması üçün onun uşaqla eyni cinsdə olması faydalıdır.

Seksual zorlamaya məruz qalmış uşaqlar çox vaxt özlərinin şəraitə nəzarət etmək iqtidarında olmadıqlarını düşünürlər. Bu düşüncəni aradan qaldırmaq və uşağa situasiyanı idarə edə biləcəyini hiss etdirmək üçün psixoloqla görüşün müddəti, tezliyi və sayı barəsində onunla razılığa gəlməli və bunlara ciddi rəiyyət olunmalıdır.

Heç kim üçün sır deyildir ki, uşaqlar həmişə öz oyunlarında onları xüsusilə həyəcanlandıran elementləri təzahür etdirirlər. Belə ki, uşaqlar oyun oynayarkən, həkim, konduktor, polis, müəllim və s. rolları ifa edirlər. Bu zaman uşaqların dəyişkənlik etmədən eyni bir oyun süjetini təkrar etdikləri nəzərə çarpır. Belə oyunlarda eyni süjetləri oynayan uşaqlar heç bir yüngüllük hiss etmirlər..

Uşaqlar ilk baxışdan aydın olmayan, dəhşətli yuxular görə bilərlər. Böyüklərdən fərqli olaraq onlar hətta bu yuxularda yaşadıkları qəzanın hansısa obrazının əks olunduğunu belə anlamaya bilərlər. Travma zamanı yaranmış hiss və ya hərəkətlər. Buraya illüziyalar, hallüsinasiyalar aiddir. Travmatik hadisəni xatırladan (simvolizə edən) bir şeylə qarşılaşan zaman intensiv olaraq neqativ hisslərin yaranması [5]. Əgər nə isə bizə travmatik hadisəni xatırladır və ya simvolizə edirsə, o zaman fizioloji reaktivlik - mədə spazmları, baş ağrıları və s. yaranır.

Travma ilə bağlı olan hər bir şeydən inadla qaçmaq. Buraya travmanı xatırladan fikir və ya söhbətlər, təsirlər, məkan və ya insanlar aiddir. Travmanın əsas epizodlarını

xatırlamamaq. İnsan baş vermiş hadisənin bəzi epizodlarını xatırlamır. Əvvəllər əhəmiyyət verdiklərimizə qarşı marağın azalması. İnsan hər şeyə laqeyd olur və onu demək olar ki, heç nə cəlb etmir. Başqalarından uzaqlaşma və yadlaşma. İnsanda tənhalıq hissləri yaranır. Emosiyaların zəifləməsi – güclü hisslər keçirməyi bacarmamaq (sevgi, nifrət və s.).

İnsanın öz həyatını qısa zaman çərçivəsində planlaşdırması. Bu zaman məhdud gələcək təsəvvürləri formalaşır. Uşaq təsəvvür edə bilmir ki, onun nə zamansa karyerası, ailəsi və uşaqları olacaq. Rus psixoloqu E. Çerepanova öz ölkəsinin müxtəlif bölgələrindən olan bu cür uşaqlarla işləyərkən belə nəticəyə gəlmişdir ki, onların çoxu həyatın tezliklə sona çatacağına inanırlar. Region xüsusiyyətlərindən asılı olaraq onların bəziləri bunun vaxtı ötmüş xlor çənlərinin partlaması, digərləri isə radiasiya zəhərlənmələri və ya genosid nəticəsində baş verəcəyinə əmindirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə., Psixologiya, Bakı 2002, 500 s
2. Cavadov R.Ə., Tağıyeva G.B. Ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmət. Bakı, 2006
3. Qaragözüv R.R., Qədirova R.H. "Psixoloji stress: özünü və uşağını xilas et!". Bakı 1997.
4. Василюк Ф.В. Психология переживания. М.: МГУ, 1984. 85 с.
5. Селье Ганс «Стресс без болезней». Москва 1994.
6. «Стресс жизни: сборник». Составители Попова Л.М., Соколов И.В. 213с.
7. Волович В.Г. Человек в экстремальных условиях природной среды. М.: Мысль, 1980. 190 с.

POSTTRAUMATİK STRESSİN TƏDQIQININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

İbrahimova Lamiyə

XÜLASƏ

Bu məqalə posttravmatik stressin əsas istiqamətlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Post-travmatik stress stressin ən dağıdıcı növüdür. Bir insanın travmatik hesab etdiyi hər hansı bir vəziyyət PTSR səbəb ola bilər. Şəxs faktiki və ya təhlükə altında olan ölüm və ya ciddi zədə ilə bağlı hadisəni yaşadığında, şahid olduqda və ya öyrəndikdə travma sonrası stress pozuntusu inkişaf etdirə bilər. Hər yaşda olan insanlar travma sonrası stress pozuntularından əziyyət çəkə bilərlər. PTSR əsas səbəbləri bunlardır: fəlakətlər, müharibələr, terror hücumları, təbii fəlakətlər, ciddi qəzalar, fiziki və ya cinsi zorakılıq; zorakılıq, o cümlədən uşaq və ya məişət zorakılığı; iş yerində travmatik hadisələr; ciddi sağlamlıq problemləri; doğuş və ya hamiləliyin pis təcrübəsi.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИЗУЧЕНИЯ ПОСТТРАВМАТИЧЕСКОГО СТРЕССА

Ибрагимова Ламия

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена изучению основных направлений посттравматического стресса. Известно, что посттравматический стресс является самым разрушительным видом стресса. Любая ситуация, которую человек считает травмирующей, может

стать причиной ПТСР. У человека может развиваться посттравматическое стрессовое расстройство, когда он переживает, видит или узнает о событии, связанном с реальной или угрожающей смертью, серьезной травмой. Люди всех возрастов могут страдать посттравматическим стрессовым расстройством. К основным причинам ПТСР можно отнести: катастрофы, войны, террористические акты; стихийные бедствия; серьезные аварии; физическое или сексуальное насилие; жестокое обращение, в том числе детское или домашнее насилие; травмирующие события на работе; серьезные проблемы со здоровьем; неудачный опыт родов или беременности.

MAIN DIRECTIONS OF STUDY OF POST-TRAUMATIC STRESS

Ibrahimova Lamiya

SUMMARY

This article is devoted to the study of the main areas of post-traumatic stress. Post-traumatic stress is known to be the most destructive type of stress. Any situation that a person finds traumatic can cause post-traumatic stress. A person may develop post-traumatic stress disorder when they experience, witness, or learn about an event that involves actual or threatened death or serious injury. People of all ages can suffer from post-traumatic stress disorder. The main causes of post-traumatic stress include: disasters, wars, terrorist attacks; natural disasters; serious accidents; physical or sexual violence; abuse, including child or domestic violence; traumatic events at work; serious health problems; bad experience of childbirth or pregnancy.

İQTİSADİYYAT, İDARƏETMƏ VƏ POLİTOLOGİYA

KİPR PROBLEMİNİN YARANMASI VƏ MAHİYYƏTİ

Cənnətəliyeva Aynur Bəylər qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
cenneteliyevaaynur26@gmail.com
dos.Məmmədov Qurban Heydər oğlu
qurbann.mammadov@mail.ru

Açar sözlər: Yaxın Şərq, Kipr adası, Türkiyə, Yunanıstan, istila, geosiyasət, kommunikasiya, dinamili, San-Stefano müqaviləsi, Lozann müqaviləsi, “eneozis” siyasəti.

Ключевые слова: Ближний Восток, остров Кипр, Турция, Греция, вторжение, геополитика, коммуникация, религиозный фактор, Сан-Стефанский договор, Лозаннский договор, политика “энеозиса”.

Key words: Middle East, Cyprus Island, Turkey, Greece, conquest, geopolitics, communication, religious factor, San Stefano Treaty, Lausanne Treaty, "eneosis" politics.

Müasir dövrdə beynəlxalq aləmdə sülh və təhlükəsizliyə təhlükə törədən hadisələrin içərisində Kipr problemi özünəməxsusluğu ilə seçilir. Coğrafi yerləşməsinə görə, Kipr adası Aralıq dənizinin üçüncü ən böyük adasıdır. Adanın strateji əhəmiyyəti kommunikasiya sistemlərinin üzərində olması ilə bağlıdır, belə ki, ada Şərqi Aralıq dənizi və buradan keçən ticarət yollarına nəzarət etməyə imkan verir. Kipr tarix boyunca adadan kənarda yaşayan digər dövlətlərin diqqət mərkəzində olmuş və adaya nəzarət uğrunda böyük mübarizə getmişdir. Osmanlı dövləti 1571-ci ildə adanı ələ keçirənə qədər ada fərqli dövrlərdə müxtəlif dövlətlərin nəzarəti altında olmuşdur. Misirlər, Xet çarlığı, Finikiyalılar, Assurlar, Əhəmənilər, Makedoniyalı İsgəndər, Romalılar, ərəblər və Venetsiyalılar Osmanlıların hakimiyyətinə qədər adanı öz nəzarətlərində saxlamışdılar [7, s.9].

Tarixi baxımından eramızdan əvvəl 1450-ci ildə Kipr Misirin nəzarətinə keçmiş, ondan sonra isə xetlər və assuriyalılar Makedoniyalı İsgəndərə qədər adada hökmranlıq etmişlər. Eramızdan əvvəl 58-ci ildə Romalılar ada ələ keçirmişdilər və Roma imperiyası 395-ci ildə iki yerə bölündükdən sonra Kipr Bizans imperiyası tərkibində Yunanıstandan ayrı qurum olaraq yer almışdır. Kiprdə yaşayan əhali ilə o dövrdə Bizans imperiyası və eləcə də Yunanıstanda yaşayan əhali arasında əlaqə pravoslav olmaları ilə əlaqədar idi. Bizans imperiyası yunan dilini adada rəsmi dil elan etdikdən sonra yunan olmayan bəzi xalqlar da rumlaşmağa başladı [4, s.62].

VII-VIII əsrlərdə ərəblərin istilaları dövründə ərəblər müəyyən müddət adadan nəzarətə sahiblənsələr də bu uzunmüddətli olmadı. Səlib yürüşləri dövründə - 1191-ci ildə ingilislərin əlinə keçməsinə baxmayaraq onlar da Kiprdə uzun müddət qala bilmədilər. 1432-ci ildən etibarən venetsiyalılar tədricən adada öz hakimiyyətlərini qurmağa başlayırlar və bu dövrdə rum pravoslav kilsəsinin əhali üzərində nəzarəti nisbətən zəifləyir. Bunun da əsas səbəbi rum pravoslav kilsəsinin Roma katolik kilsəsinə bağlanması ilə əlaqədar idi və bu vəziyyət Osmanlıların adanı ələ keçirdikləri 1571-ci ilə qədər davam edir [11, s.247]. Venetsiyalılar heç bir zaman adanı daimi yaşayış məskəni olaraq görməmişdilər. Onlar üçün Kipr müstəmləkə ərazisi idi və yerli əhalinin vəziyyəti də onları maraqlandırmırdı.

Osmanlı dövlətinin güclənməyə başladığı bir şəraitdə strateji cəhətdən çox əhəmiyyətli bir mövqedə yerləşən Kipr adasında venetsiyalıların mövcudluğu Osmanlının gələcək istilaları üçün maneə törədə bilərdi. Ona görə də Osmanlı dövləti yaranan vəziyyəti düzgün qiymətləndirərək 1571-ci ildə adanı ələ keçirir. Burada bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, adanın tarixinə nəzər saldıqda adada heç bir zaman Yunanıstan ərazisində qurulan bir dövlət və qurum hökmran olmamışdı. Əvvəlki dövrlərdə yunan kökündən gələn bəzi qurumların adada hökmran olmasına baxmayaraq uzun müddət müxtəlif dövlətlərin nəzarəti altında olması və buraya müxtəlif xalqların nümayəndələrinin köç etməsi ilə əlaqədar olaraq adada çox millətli bir kimliyə malik idi və Kiprdə yaşayan əhalinin birbaşa Yunanıstan ilə bağlılığı yox idi. Onları birləşdirən əsas məsələ yuxarıda da qeyd olunduğu kimi dil və din birliyinə malik olmaları idi [9].

1571-ci ildə Osmanlı imperatorluğunun nəzarətinə keçdikdən sonra Kiprə bir çox türk ailəsi də gəlməyə başladı. Kiprdə türklərin adada kütləvi şəkildə məskunlaşması bu dövrdən etibarən başlanır. Sultan II Səlimin adada türklərin idarəçiliyinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə verdiyi fərmanla Anadoludan təxminən 30 minə yaxın türk ailəsi buraya köçürülmüşdü. Buna baxmayaraq türkləradada yerli xalqa qarşı düşmən münasibət bəsləməmişlər və yerli xalq da Venetsiya hakimiyyətindən sonra Osmanlıları adada pis qarşılamamışdı. Adada yaşayan əhaliyə venetsiyalıların hakimiyyəti dövründə məhrum olduqları hüquqları geri verilmişdi və uzun bir müddət sonra adada yaşayan yerli xalq Osmanlı dövründə rahat yaşamağa başlamışdı. 1754-cü ildə sultan fərmanı ilə Kipr yepiskopları Kiprin xristian əhalisinin rəsmi təmsilçisi olmuş və Osmanlı sədr-əzəminə rəsmi müraciət etmək hüququ əldə etmişdilər [8].

Osmanlı dövləti həmçinin adada Venetsiya hakimiyyəti dövründə qurulan feodal quruluşu ilə bağlı qaydaları ləğv etmiş və əhali torpaq əldə etmək hüququ qazanmışdır. Torpaqsız əhaliyə dövlət tərəfindən torpaqlar paylanmış, həmçinin Venetsiya dövründə mövcud olan ağır vergilər aradan qaldırılmış və yunan pravoslav kilsəsi torpaq sahibi olmaq hüququ əldə etmişdir. Osmanlı dövlətinin bu siyasəti adada uzun müddət sabitliyi təmin etmiş və XIX əsrin əvvəllərinə qədər adada onların əleyhinə çıxışlar baş verməmişdi. Ancaq Osmanlı dövlətinin zəifləməyə başlaması Kipr adasından da təsirsiz ötürmüşdür.

Belə ki, xaricilərə verilən kapitulyasiyaların adada da hüquqi qüvvəyə malik olması, yunanlar arasında milliyətçiliyin güclənməsi və 1821-ci ildə yunan üsyanının başlaması adada vəziyyətin gərginləşməsinə səbəb olmuşdur. 1821-ci il yunan üsyanına paralel olaraq adada da türklər əleyhinə çıxışlar baş vermiş, üsyanda yunan burjuaziyası və yunan pravoslav kilsəsi əhəmiyyətli rol oynamışdı və bu üsyan pravoslav kilsəsinin əhali üzərində nə dərəcədə əhəmiyyətli rol oynadığını bir daha göstərmişdi. Üsyan yepiskop və kilsənin qabaqcıl şəxslərinin həbs olunmasıyla yatırılmışdı. Kiprdə baş verən hadisələr Yunanıstanda baş verən üsyan ilə birlikdə nəzərdən keçirilməlidir və yunanların "Megali İdea" ("Böyük ideal" və ya "Böyük fikir" mənalarında) siyasətinin bir hissəsi olduğu ayrıca vurğulanmalıdı [7, s.10].

Bu ideala görə, 1453-cü ildə Osmanlı nəzarətinə keçən İstanbul türklərdən azad ediləcək, Yunanıstan, Krit, Kipr, Rodos, Anadolu və İsgəndəriyyə şəhərinə qədər olan torpaqlar tutularaq Bizans imperiyası yenidən bərpa ediləcəkdi. 1831-ci ildə Yunanıstanın Osmanlı imperiyasından müstəqilliyini qazanması, Osmanlı imperiyasının zəifləməsinin davam etməsi adada türklərin nəzarətinin qarşıdakı dövərdə azalmasına gətirib çıxarmışdır. Vaxtilə Rusiya imperiyası XİN rəsmilərindən Kappadistriya Yunanıstanına rəhbər təyin edilmişdi [1, s.269].

Osmanlı dövləti 1877-ci il Rusiya-Türkiyə müharibəsində ruslarla müharibədə məğlub olmuş, San-Stefano (Yeşilköy) sülh müqaviləsi, daha sonra isə Berlin Konqresinin qərarına uyğun olaraq Qars, Ərdəhan və Batumu ruslara vermək məcburiyyətində qalmışdı.

Bundan əlavə bu müharibə gedişində Serbiya, Rumınyə və Çernaqoriya müstəqilliklərini əldə etmişlər, müstəqil Bolqarıstan dövləti yaradılmış, Bosniya isə Avstriyanın nəzarətinə keçmişdir [3, s.14].

Çətin vəziyyətdəki Osmanlı dövləti 1878-ci ildə, Berlin konqresi dövründə İngiltərə ilə bağladığı gizli Kipr müqaviləsinə görə, rus müdaxiləsinə qarşı İngiltərənin hərbi dəstəyini almaq üçün adanı ingilislərə icarəyə vermişdir. Ada hüquqi baxımdan Osmanlı dövlətinə bağlı olaraq qalsa da bu dövrdən Kipr Respublikası qurulana qədər ingilis nəzarətində olmuşdur. Müqavilənin çatışmayan cəhəti ingilislərin adada nə qədər və hansı müddətə qədər qalacağını göstərilməməsi idi. Müqavilənin əlavə bəndində göstərilirdi ki, ruslar Qars, Ərdahan və Batumdan çıxacaqları təqdirdə Kipr yenidən Osmanlı dövlətinə qaytarılacaqdır. İngiltərə adada iki hərbi dəniz bazasının yaradılmasına nail olmuşdu [3, s.46].

XIX əsr dünya siyasətində, okeanlarda və dənizlərdə üstün mövqelərə malik olan İngiltərənin əsas məqsədi Hindistana gedən ticarət yolunun təhlükəsizliyini təmin etmək idi və bunun üçün Aralıq dənizi İngiltərə üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. 1869-cu ildə Süveyş kanalının çəkilib başa çatdırılması adanın İngiltərə üçün əhəmiyyətini daha da artırmışdı. O dövrdə İngiltərənin Asya siyasətini həyata keçirməsindəki ən böyük rəqibi Rusiya idi və adanın ələ keçirilməsi ağır şərtlərlə Osmanlı dövləti ilə imzalanan Ayastefanos sülhünü müəyyən qədər rusların əleyhinə çevirə bilirdi.

Kipr İngiltərə üçün Atlantik Okeanından Hind Okeanına qədər dəniz yolu üzərində Cəbəllitariq və Maltadan sonra üçüncü nəzarət mərkəzi oldu. 1918-ci ildə

Brest Litovsk sülhünə görə ruslar Qars, Ərdahan və Batumu Osmanlı dövlətinə geri qaytardılar. 1878-ci ildə gizli Kipr müqaviləsinin 6-cı maddəsinə görə İngiltərə bununla birlikdə Kipri Osmanlı dövlətinə geri qaytarmalı idi, lakin İngiltərə Birinci Dünya müharibəsinin başladığını bəhanə gətirərək bunu etməkdən imtina etdi. Kiprin rəsmi olaraq ingilislərin nəzarətinə keçməsi 1923-cü il 24 iyulda imzalanan Lozan sülh müqaviləsi ilə Türkiyə tərəfindən də tanındı [5, s.25]. Bu müqavilə türkdiplomatiyasının uğuru idi.

Bununla belə, sülh müqaviləsinin aşağılayıcı şərtinə görə, Kipr adasında türk əhali ingilis və ya türk vətəndaşlıqlarından birini seçmək məcburiyyətində idi. Türk vətəndaşlığını seçən əhali 1 il ərzində adadan çıxmalı idi. Bundan sonra adadakı türk əhalinin Türkiyəyə gəlməsi nəticəsində adada türklərin sayı əhəmiyyətli dərəcədə azaldı. Lozan müqaviləsinin 16-cı maddəsinə görə, Türkiyə Kipr və digər adalar üzərindəki hüquqlarından imtina edir və adanın gələcək taleyi maraqlı dövlətlər tərəfindən həll edilməli idi. Belə bir şəraitdə Türkiyənin ada üzərində heç bir hüquq iddia etmək imkanı qalmırdı, lakin türk nümayəndə heyətinin etirazından sonra 16-cı maddənin bu hissəsi müqavilə mətnindən çıxarıldı və maraqlı tərəflərdən biri olaraq Türkiyə Kipr adasının gələcəyi haqqında söz söyləmək hüququnu özündə saxlamış oldu [2, s.25].

1925-ci ildə adanın üzərində ingilis yüksək komissarlığı ləğv olunur və ada Böyük Britaniya koloniyasına çevrilir və 1925-1959-cu illər arasında ingilis qubernatoru tərəfindən idarə olunur. Kipr rəsmi olaraq ingilis nəzarətinə keçdikdən sonra adanın idarə olunmasında ingilislər rumların tərəfini saxlamışdılar və türklərə qarşı edilən ayrı seçkililərə biganə qalmışdılar [10, s.11]. Bu idarə şəraitində türklər iqtisadi, siyasi və mədəni cəhətdən təzyiqə məruz qalmışlar, rum pravoslav kilsəsi isə adada mövqeyini gücləndirməyə davam etmişdir. Adanın ingilis nəzarətinə keçməsindən sonra yunanlar və türklər arasında münasibətlərə təsir göstərən əsas amil Yunanıstanın “eneozis” siyasəti olmuşdur. Məhz bu siyasət çox tezliklə Kipr adasının iki hissəyə parçalanmasına gətirib çıxardı.

ƏDƏBİYYAT

1. Türkiyə. Dərs vəsaiti / Müəllif-tərt. Q.Allahverdiyev, V.Sultanzadə; rəyçi. N.Məmmədov. Üçüncü kitab. B.: Çarşıoğlu, 2005, 760 s.
2. İsmail, Sabahattin. Kıbrıs'ta Yunan Sorunu (1821-2000), İstanbul, 2003, 234 s.
3. Çevikel, Nuri. Kıbrıs eyaleti. 2014, 376 s.
4. Gürel, Şükrü. Kıbrıs Tarihi, 323 s. Şimali Kıpr Türk Respublikası, 1984, 376 s.
5. Özarslan, Bahadır. Uluslararası Hukuk Açısından Kıbrıs Sorunu. İstanbul, 2007, 384 s.
6. Sönmezoğlu, Faruk. Türkiye-Yunanistan İlişkileri ve Büyük Güçler, Kıbrıs, Ege ve Diğer Sorunlar. Ankara, 2000, 324 s.
7. Toluner, Sevin. Kıbrıs Uyuşmazlığı. İstanbul, 1994, 334 s.
8. Ulu, evik Tural/ Kıbrısta çözümmü? Kalıcı barış mı? / <http://avim.org.tr/Blog/KIBRIS-TA-COZUM-MU-KALICI-BARIS-MI>
9. Yılmaz, Sait, “Büyük Güçler ve Kıbrıs” / <http://www.turansam.org/makale.php?id=956>, 12.11.2016.
10. Vatansever, Müge. Kıbrıs sorununun tarihi gelişimi. 2012, 44 s.
11. Нартов Н.А., Нартов В.Н. Геополитика, М.: ЮНИТИ-ДАНА, Единство, 2007, 527 с.

KİPR PROBLEMİNİN YARANMASI VƏ MAHİYYƏTİ

Aynur Cənnətəliyeva, Qurban Məmmədov

XÜLASƏ

Müasir beynəlxalq münasibətlərdə Kipr problemi özünəməxsusluğu ilə seçilir. Coğrafi yerləşməsinə görə, Kipr adası Aralıq dənizinin üçüncü ən böyük adasıdır. Adanın strateji əhəmiyyəti kommunikasiya sistemlərinin üzərində olması ilə bağlıdır, belə ki, ada Şərqi Aralıq dənizi və buradan keçən ticarət yollarına nəzarət etməyə imkan verir. Kipr adası tarix boyunca adadan kənarda yaşayan digər dövlətlərin diqqət mərkəzində olmuş və adaya nəzarət uğrunda böyük mübarizə getmişdir. Osmanlı dövləti 1571-ci ildə adanı ələ keçirənə qədər ada fərqli dövrlərdə müxtəlif dövlətlərin nəzarəti altında olmuşdur. Osmanlı dövləti rus-türk müharibəsində məğlubiyyətdən sonra 1878-ci ildə, Berlin konqresi dövründə İngiltərə ilə bağladığı gizli Kipr müqaviləsinə görə, rus müdaxiləsinə qarşı İngiltərənin hərbi dəstəyini almaq üçün adanı ingilislərə icarəyə vermişdir. Ada hüquqi baxımdan Osmanlı dövlətinə bağlı olaraq qalsa da, bu dövrdən Kipr Respublikası qurulana qədər İngiltərənin nəzarətində olmuşdur. Müqavilənin çatışmayan cəhəti ingilislərin adada nə qədər və hansı müddətə qədər qalacağını göstərməməsi idi. Müqavilənin əlavə bəndində göstərilirdi ki, ruslar Qars, Ərdahan və Batumdan çıxacaqları təqdirdə Kipr yenidən Osmanlı dövlətinə qaytarılacaqdır. İngiltərə adada iki hərbi dəniz bazasının yaradılmasına nail olmuşdu, bununla belə, Yunanistanın “eneozis” siyasəti yeritməsi adanın iki hissəyə parçalanmasına gətirib çıxardı.

ПРОИСХОЖДЕНИЕ И ХАРАКТЕР КИПРСКОЙ ПРОБЛЕМЫ

Айнур Джаннеталиева, Гурбан Мамедов

АННОТАЦИЯ

В современных международных отношениях кипрская проблема выделяется своей уникальностью. По своему географическому положению остров Кипр является третьим по величине островом в Средиземном море. Стратегическое значение острова связано с его расположением на коммуникационных системах, таким образом, остров позволяет контролировать Восточное Средиземноморье и торговые пути, которые проходят через него. На протяжении всей истории остров Кипр был в центре внимания других государств, живущих за пределами острова, и за контроль над островом велась большая борьба. Остров в разное время находился под контролем разных государств, пока Османское государство не захватило остров в 1571 году. После поражения в русско-турецкой войне Османское государство сдало остров в аренду англичанам в 1878 году, во время Берлинского конгресса, чтобы получить военную поддержку от Англии против русской интервенции, согласно секретному кипрскому договору. Хотя остров оставался юридически связанным с Османским государством, он находился под британским контролем с этого периода до создания Республики Кипр. Чего не хватало в договоре, так это того, что в нем не указывалось, как долго британцы будут оставаться на острове. В дополнительном пункте соглашения говорилось, что если русские уйдут из Карса, Ардагана и Батума, Кипр будет возвращен Османскому государству. Великобритании удалось создать на острове две военно-морские базы, а греческая политика «энеозиса» привела к разделению острова на две части.

ORIGIN AND NATURE OF THE CYPRUS PROBLEM

Aynur Jannetaliyeva, Gurban Mammadov

SUMMARY

In modern international relations, the Cyprus problem stands out for its uniqueness. According to its geographical location, the island of Cyprus is the third largest island in the Mediterranean Sea. The strategic importance of the island is due to its location on communication systems, as the island allows to control the Eastern Mediterranean Sea and the trade routes passing through it. Throughout history, the island of Cyprus has been the focus of attention of other states living outside the island, and there has been a great struggle for control of the island. The island was under the control of different states at different times until the Ottoman state captured the island in 1571. After the defeat in the Russo-Turkish war, the Ottoman state leased the island to the British in 1878, during the Congress of Berlin, in order to receive military support from England against Russian intervention, according to the secret Cyprus treaty it concluded with England. Although the island remained legally connected to the Ottoman state, it was under British control from this period until the establishment of the Republic of Cyprus. What was missing from the treaty was that it did not specify how long the British would stay on the island. An additional clause of the agreement stated that Cyprus would be returned to the Ottoman state if the Russians withdrew from Kars, Ardahan and Batum. England managed to establish two naval bases on the island, however, Greece's policy of "eneosis" led to the island being split into two parts.

YENİ ƏSRDƏ ABŞ-IN YAXIN ŞƏRQ DİZAYNI: BÖYÜK YAXIN ŞƏRQ LAHIYƏSİ

Hacıyeva Firəngiz Rafiq qızı
BDU II kurs magistrantı
h_fira2001@mail.ru

Açar sözlər: Yaxın Şərq, ABŞ, Terrorizm, İslam, Geosiyasət

Ключевые слова: Ближний Восток, США, Терроризм, Ислам, Геополитика

Key words: Middle East, USA, Terrorism, Islam, Geopolitics

Yaxın Şərq, dünyanın şərqli ilə qərbini, Aralıq dənizi ilə Hind Omanını, Rusiyanı isti dənizlərlərlə bir araya gətirən, quru-hava-dəniz yollarının əvəzedilməz sığınacaq yeri, yeraltı və yerüstü sərvətləri ilə dünyanın mərkəzi, tarixi etibarı ilə daxilində ehtiva etdiyi bir çox gözəlliklərində hal-hazırda ev sahibi. Məkkə, Mədinə, Qüds kimi müqəddəs məkanlar, Dəməşq, Həmədan, Kərkük kimi hələ də məskunlaşan ən qədim şəhərləri, Petra, Efes, Palmira kimi antik şəhərlər bu coğrafiyada yerləşir. Dövlət anlayışının ilk dəfə yarandığı bölgə olmasına baxmayaraq siyasət sahəsindəki baş verən problemlər hər keçən gün insanların gündəlik həyatında da hiss edilməkdədir [Arı, 2012: s22]. Ona görə də, Yaxın Şərqdəki dövlət və siyasətlə bağlı olaraq ortaya çıxan qeyri-müəyyənlik və siyasi legitimlik problemi bir an öncə ələ alınaraq, müzakirə edilməyi və həll yolları tapılmasını gözləyir.

Yaxın Şərq regionu daim global güc mərkəzlərinin diqqət dairəsində olmuşdur. Bunu regionun təbii ehtiyatlarla zənginliyi, əlverişli geostrateji, geosiyasi mövqeyi, üç səmavi dinin (İslam, Xristianlıq və İudaizm) ilk mərkəzi olmaqla izah etmək olar.

ABŞ Yaxın Şərqi öz nəzarəti altında saxlamaq üçün 2000-ci ildə Böyük Yaxın Şərq Lahiyəsini (BYŞL) inkişaf etdirmiş və həyata keçirmişdi. 2000-ci illərdə bu lahiyəni həyata keçirməsinin əsasları 1990-cı illərdə o zamankı ABŞ prezidenti Corc H.W. Buşun “Yeni Dünya Nizamı” çıxışı, o cümlədən, 1997-ci ildə “Yeni Amerika Əsri Lahiyəsi” ilə qoyulmuş və ABŞ-ın global liderlik hədəfləri bəlli olmuşdu. ABŞ üçün yüksək geosiyasi və geostratejik əhəmiyyətə malik olan Yaxın Şərq bölgəsi 11 sentyabr hadisələrindən sonra daha çox terrorla əlaqələndirilmiş, əvvəlcə Əfqanıstan, daha sonra İraqa müdaxilə etməklə ABŞ Yaxın Şərqdə hərbi oxda aktiv siyasət xətti izləmiş, “terrorizmlə mübarizə”, “preventiv müharibə”, “quldur dövlətlər” kimi konsepsiyalar inkişaf etdirərək Yaxın Şərqdə varlığını qanuniləşdirməyə çalışmışdı. ABŞ-ın inkişaf etdirdiyi bu konsepsiyalar müsbət nəticə verməmiş və bu kontekstdə yenidən şərh edilən Corc Buşun Yaxın Şərq siyasəti “Böyük Yaxın Şərq Lahiyəsi” olaraq formalaşmışdı [Çelik, 2014: s45-48].

ABŞ-ın bu lahiyəni ortaya çıxarmasının altı əsas səbəbini qeyd etmək olar:

- ❖ Regiondakı neft və digər enerji ehtiyatlarını nəzarət altına almaq;
- ❖ Lahiyənin həyata keçirildiyi ölkələrin liberal iqtisadiyyata keçmələrini təmin edərək bazar payını artırmaq;
- ❖ Özünə yaxın olan və sağlam bir müttəfiq olan İsrail dövlətinin təhlükəsizliyini təmin etmək
- ❖ İraq müdaxiləsi ilə bütün dünyada artmaqda olan anti-amerikanizmi azaltmaq;
- ❖ Qlobal terrorizm mərkəzi olaraq gördüyü Yaxın Şərqdə hakim olaraq terror hadisələrini minimuma endirmək;
- ❖ Sürətlə böyüməkdə olan Çin və Hindistana yaxın olmaq.

Böyük Yaxın Şərq Lahiyəsi (BYLŞ) soyuq müharibədən sonra ABŞ-ın hazırladığı Yeni Amerika Əsri Lahiyəsinin bir altbaşıdır. Bu lahiyənin həyata keçirilməsi dünyanı sarsan və yeni bir dövrün başlanmasına səbəb olan 2001-ci il 11 sentyabrda ABŞ-a qarşı edilən terror hücumlarından sonra olmuşdu. Lahiyədə Yaxın Şərqin hədəf kimi göstərilməsinin

səbəbi ABŞ-a edilən terror hücumlarını həyata keçirən Əl-Qaidə terror təşkilatının Yaxın Şərqdəki təsiridir. Bu irəliləyiş BYŞL-nin canlanmasına təsir göstərmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi qlobal terrorizm və 11 sentyabr hadisələri BYŞL-nin formalaşması və fəaliyyətinə təkan verdi. İnancılara əsaslanan terorizm təhlükəsi artmış, ABŞ terrorizminin yayılmasına əngəl olmaq üçün bu lahiyə ilə terror törədə biləcək bölgələrdə effektivliyini artırmışdı. Hər nə qədər terroru azaltmaq üçün soft-power (yumşaq güc) prinsiplərindən istifadə edəcəyini və bölgələri Qərblə əlaqə qurabiləcək, modern və terrordan azad şəkildə formalaşdıracağını iddia etsə də, əslində hard-power (sərt güc) təməlli bir siyasət izləmişdi [Özer, 2007: s23-27]. Bu lahiyə çərçivəsində məqsəd, Yaxın Şərqdə iqtisadiyyatın yaxşılaşdırılması, təhsilin inkişafı, təhlükəsizliyin təmin edilməsi, ekstremizmin və terrorizmin qarşısını almaq, azad mətbuat və media hərəkətlərinin həyata keçirilməsi və demokratik seçkilər ətrafında formalaşmışdır.

Yaxın Şərqdə enerji resurslarının geosiyasi və geostrateji əhəmiyyəti BYŞL-nin formalaşmasında təsirli olmuşdur. Enerji qaynaqlarını nəzarətdə saxlamaq, idarə etmək və kimlərin bu resurslardan nə qədər faydalana biləcəyini müəyyən etmək güc siyasətində dövlətlərə nə qədər üstünlük təmin edəcəyi üçün ABŞ, BYŞL-ni hazırlayarkən neft və enerji resurslarının təhlükəsizliyi kimi önəmli məsələləri nəzərdən keçirmişdi [Altay & Nugay, 2013: s 13-17]. Qısacası deyə bilərik ki, ABŞ BYŞL ilə Yaxın Şərqdəki maraqlarını təsnifləndirmiş, sadəcə neft və güc mərkəzli olmayan, din və mədəniyyət kimi müxtəlif ünsürləri nəzərə alaraq, enerji təhlükəsizliyindən İsrailin qorunmasına qədər zəngin məzmunlu bir lahiyə yaratmışdır. Bu lahiyə ilə ABŞ, Yaxın Şərqdəki maraqlarını formalaşdırmaq istəmiş, regional sabitliyin təmin edilməsi məqsədi ilə həm regiona nəzarət, həm də ABŞ maraqları nəzərə alınmışdır.

BYŞL-nin regional dinamikaya ən böyük təsiri, regiondakı aktorların mötədil islam oxunda formalaşmasına şərait yaratması və bu xəttəki aktorları müəyyən müddət ərzində dəstəkləmiş olmasıdır. BYŞL öz tərkibində regional dinamikaya təsirini də nəzərə alaraq Mavritaniya, Mərakeş, Əlcəzair, Tunis, Liviya, Misir, Sudan, Suriya, Türkiyə, Fələstin, İordaniya, İraq, Küveyt, SƏ, Bəhreyn, Qətər, BƏƏ, Oman, Yəmən, İran, Pakistan və Əfqanıstan kimi ölkələri birləşdirir. Bu ölkələrin ABŞ-ın Yaxın Şərqdəki enerji təhlükəsizliyini və nəzarət siyasəti kontekstində stratejik önəmə sahib mövqedədir. Bu lahiyənin ölkələrə təsirini qısaca dəyərləndirsək, İraqa müdaxiləsindən sonra istədiyinə nail ola bilməmiş, sabitlik və nizamın həyata keçirilməsinə ümid edilərkən bir çaşqınlıq ortaya çıxmışdır [Baker & Hammilton, 2006: s 34]. İraqdakı qeyri-sabitlik ABŞ ilə əməkdaşlıq edənlərdə şübhə doğurmuşdur. İraqda şiə administrasiyasının formalaşması, Livan və Körfəz ölkələrində şiə birləşmələrinə güc vermiş və ABŞ-ın embarqolarla əhatə etmək istədiyi İran bu hadisələrdən qazançı çıxmışdır. Bölgədə reallaşan seçimlərlə, ABŞ-ın terrorist olaraq təyin etdiyi Hizbullah və HƏMAS-ın, Livan və Fələstin seçimlərində uğur əldə etməsi BYŞL-nin ABŞ üçün mənfəəti nəticələridir.

Demokratiya yaymağı hədəfləyən ABŞ, Misirdə demokratiya ilə vəzifəyə gəlib, çevrilişlə istefaya göndərilən Mursi hökumətinə dəstək vermədiyi halda, Liviyaadakı müxalifəti dəstəkləmiş, nəticə etibarilə, öz maraqlarına görə davranan ABŞ BYŞL-nin demokratiya sütunundan sinifdə qalmışdır [Akgün & Semiz, 2005: s 162-181]. Bir sözlə, ABŞ regiona demokratiya gətirmək istəyərkən xaos və anarxiya gətirmiş, İslamçı qrupların siyasi hərəkətlərinə dəstək verərkən işin sonunu hesablamaq bilməməsi həm İranın güclənməsinə, həm də terrorist qrupların öz resurslarını genişləndirməsinə səbəb olmuşdur. Xülasə, ABŞ BYŞL ilə hədəflədiyi qazanclardan uzaqlaşmış, İraqın qeyri-sabitliyi, şiə-sünni qarşıdurması, İran və Suriyanın regional səriştələri artırmaları ABŞ üçün müsbət bir hal olmamışdır. Bundan əlavə, demokratiya diskursları ilə rejim dəyişikliyinə İslamçı hökumətlərin hakimiyyətə gəlməsi ABŞ-ın maraqlarına uyğun bir vəziyyət yaratmamışdır.

Türkiyə üçün BYŞL-nin təsiri və önəmi təhlil edildiyi zaman, lahiyənin illik illərində hədəf ölkələr arasında olan Türkiyənin ABŞ tərəfindən zamanla hədəf olmaqdan əlavə, əməkdaşlığa uyğun aktor və tərəfdaş olaraq qiymətləndirilməsiylə Türkiyə hədəf mövqeyindən tərəfdaş mövqeyinə keçmişdir. Bu mövqe dəyişikliyi ilə ABŞ Türkiyə ilə ortaqlıq oxunda siyasət yaratmışdı. Bundan əlavə, Türkiyə ABŞ-ın tərəfdaş kimi gördüyü rolla yanaşı, bölgə ilə tarixi və mədəni bağların təsiri ilə regional güc mövqeyindədir. Hədəf bölgələrdən stratejik önəmi digərləri ilə müqayisədə daha yüksək olan İran da BYŞL-dən payına düşəni almış və ABŞ-ın embarqo və blokadasına məruz qalmışdır. BYŞL-nin Suriya sütununa baxdığımız zaman Suriyanın da hədəf ölkələr arasında olduğunu qeyd edə bilərik. Əsədlə yaxşı münasibətlər qura bilməməsi, Suriya-İsrail münasibətlərinə uyğun olaraq Suriyada rejim dəyişikliyi hədəflənmişdir. BYŞL-nin regional dinamiklərə ən böyük təsirlərindən biri Ərəb Baharına və Suriya böhranına səbəb olmasıdır. BYŞL-nin gətirdiyi yenilikçi, demokratik və informasiyaya çıxışı təmin edən yumşaq güc elementləri bölgə xalqlarının müxalifət hərəkətlərini sürətləndirmişdi [Özdemir, 2016: s81-102]. Geosiyasi və geostrateji oxda enerji resurslarının nəzarəti, enerji təhlükəsizliyi kimi başlıqlar ABŞ-ın Yaxın Şərq siyasəti üzərində təsirli olmuşdu.

Tədqiqatın əsas məqsədi olan ABŞ-ın BYŞL ilə uğununu təhlil etdikdə ABŞ-ın hədəflərinə tam olaraq çatdığını söyləmək olmaz. Enerji keçidlərinə və stratejik bölgələrə nəzarət edən ABŞ BYŞL-nin görünən səbəblərindən olan İslam dünyasını modernləşdirə bilmədi. Bir sözlə, ABŞ bölgədə qeyri-sabitliyə nail olmuş və lahiyəyə öz missiyasında tam anlamıyla uğur qazanmamışdı. Bununla belə, ABŞ hələ də Yaxın Şərqdə önəmli enerji resurslarının yönləndirilməsində fəal rol oynamaqdadır, hələ də İsrailin təhlükəsizliyinə nəzarət edir və Yaxın Şərqdə radikal terora qarşıdır. Bundan başqa, regionda digər dövlət və qeyri-dövlət aktorlar üzərində təsirli olub regional güc dinamikasının başında gəlməkdədir [Arı, 2014: s4-7]. Bu baxımdan ABŞ nisbi olaraq uğur qazana bilmişdir. "Geosiyaset" anlayışı xarici siyasət quruculuğunda dünyanın qlobal aktoru olan ABŞ-ın siyasi xəttində mühüm yer tutur. Sovet ittifaqı ilə olan rəqabətin, xüsusilə, soyuq müharibə dövründə üst səviyyəyə qalxması nəticəsində enerji resurslarının stratejik önəmi artmış, terrorizmin qarşısının alınması, bölgədə hakimiyyətin əldə edilməsi yönündə ABŞ Yaxın Şərq siyasəti yaratmışdır. 2003-cü ilə kimi ABŞ-ın yeritdiyi siyasət 2003-cü ildən artıq BYŞL olaraq formalaşmışdır. Sonrakı dövrlərdə qlobal terrorizm, 11 sentyabr hadisələri, Buş və neo konservantlar kimi faktorların təsiri ilə formalaşan BYŞL sözdə haqqında bəhs edilən bölgənin modernizasiyasını ehtiva etməkdədir. Yəni, BYŞL ilə məqsəd terror və radikal ünsürlərə Yaxın Şərqin ev sahibliyi etməsinin qarşısını almaqdır. Lakin, bu görünən məqsəddən əlavə Yaxın Şərqdəki enerji resurslarının nəzarət və təhlükəsizliyi, İsrailin təhlükəsizliyi və bu regionu daha yaxşı vəziyyətə gətirmək kimi də məqsədləri də öz tərkibində birləşdirir. Bu məqsədlər doğrultusunda siyasət yaradan ABŞ regiondakı ölkələrin Qərbi ölkələri ilə sinxronizasiyasını təmin edərək həm İslam ölkəsi olub həm də Qərblə əlaqələr qurabilən aktorlar olmasını hədəfləmişdi. Nəticə etibarilə, ABŞ BYŞL hədəfləri yönündə mütləq uğurlu olmamış, lakin önəmli nailiyyətlər qazanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Akgün.B. ve Semiz Y., Büyük Ortadoğu Jeopolitiğinde İran-ABD İlişkileri // Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi 5 / 2005, s162-181.
2. Altay.H. ve Nugay.U., Ortadoğu Bölgesi Enerji Kaynaklarının 21. Yüzyıl Dünya Ekonomisi İçin Stratejik Önemi// Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 15, Uşak/ 2013, s13-17
3. Arı.T., Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi (Cilt 1) // Bursa: MKM Yayınları / 2012, s22

4. ARI.T., *Geçmişten günümüze Orta Doğu: Siyaset, savaş ve diplomasi* // Osmangazi, Bursa: Dora Basım Yayın/ 6.baskı, kasım 2014, s4-7
5. Baker, J. A. ve Hamilton, L. H., The Iraq Study Group Report. <https://www.iraqsolidaridad.org/2006/docs/gei-1.pdf> (Erişim Tarihi: 26.06.2020).
6. Çelik.H., Ortadoğu'da ABD Politikaları ve Büyük Ortadoğu Projesi // Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / Ankara 2014, s45-48
7. Özdemir. Çağatay, "Suriye'de İç Savaşın Nedenleri: Otokratik Yönetim mi, Bölgesel ve Küresel Güçler mi?" // *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33/ 2016, s. 81-102.
8. Özer, Ahmet., "11 Eylül, Bölünen Dünya, Huntington ve Çatışma" // *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* / Cilt 4, Sayı 2, 2007, s 81-102
9. https://www.krugosvet.ru/enc/Earth_sciences/geografiya/BLIZHNI_I_SREDNI_VOSTOK.html
10. https://www-brookings-edu.translate.google.com/articles/the-new-u-s-proposal-for-a-greater-middle-east-initiative-an-evaluation/?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=az&_x_tr_hl=az&_x_tr_pto=sc

YENİ ƏSRDƏ ABŞ-IN YAXIN ŞƏRQ DİZAYNI: BÖYÜK YAXIN ŞƏRQ LAHIYƏSİ

Hacıyeva Firəngiz

XÜLASƏ

Sivilizasiyanın beşiyi olan Yaxın Şərq, hələ də dünyanın ən önəmli mədəni və iqtisadi zənginliklərinə sahib bir coğrafi bölgədir. Ancaq bu zəngin bölgə üzərindəki qeyri-müəyyənliklər və bunun nəticəsində yaranan təhlükəsizlik böhranı, miqrasiya, iqtisadi qeyri-sabitlik kimi problemlər təkcə Yaxın Şərqdəki xalqlara təsir etmir, həm də bölgə ilə mədəni əlaqələri olan və ya iqtisadi-siyasi maraqları olan ölkələri də bu regiondakı prosesləri yaxından izləməyə vadar edib. ABŞ Birinci Dünya Müharibəsindən günümüzə qədər Yaxın Şərqi nəzarəti altında saxlamaq kimi siyasət həyata keçirmişdi. Araşdırmanın əsas mövzusu olan Böyük Yaxın Şərq Lahiyyəsi (BYŞL) ABŞ-ın bu siyasətlərindən yalnız biridir. ABŞ-ın həyata keçirdiyi ekspansionist dünya siyasətinin Yaxın Şərq regionu çox önəmli bir mövqedədir. Çünki, Yaxın Şərq dünya coğrafiyasında çox xüsusi və kritik əhəmiyyətə malikdir.

MIDDLE EAST DESIGN IN THE NEW CENTURY: GREATER MIDDLE EAST PROJECT

Hacıyeva Firəngiz

SUMMARY

The Middle East, the cradle of civilization, is still the most important geographical region with cultural and economic wealth. However, the uncertainties over this rich region and the resulting problems such as the security crisis, migration, economic instability affect not only the peoples of the Middle East, but it also forces attention to local processes of the state having cultural ties or economic-political interests in the region. Since World War I, the US has pursued a policy of controlling the Middle East. The Greater Middle East project, which is the subject of research, is one of many plans in the US. The Middle East

holds a very important position in US expansionary world policy. Because the Middle East is of special and critical importance in world geography.

**ДИЗАЙН БЛИЖНЕГО ВОСТОКА США В НОВОМ ВЕКЕ:
ПРОЕКТ БОЛЬШОЙ БЛИЖНИЙ ВОСТОК**

Гаджиева Фирангиз

АННОТАЦИЯ

Ближний Восток, являющийся колыбелью цивилизации до сих пор самый важный географический регион с культурным и экономическим богатством. Однако неопределенности над этим богатым регионом и возникающий в результате такие проблемы как кризис безопасности, миграция, экономическая нестабильность влияют не только на народы Ближнего Востока, но и принуждает обратить внимание на здешние процессы государства имеющие культурные связи или экономическо-политические интересы в этом регионе. США начиная с Первой Мировой войны по сей день проводит политику по контролю над Ближним Востоком. Проект Большой Ближний Восток, являющийся темой исследования один из многих планов США. Ближний Восток занимает очень важную позицию в экспансивной мировой политике США. Потому что, Ближний Восток имеет особенное и критическое значение в мировой географии.

POSTSOVET MƏKANININ MÜHÜM MÜNAQIŞƏ OCAQLARINDAN BİRİ KİMİ CƏNUBİ QAFQAZ MÜNAQIŞƏLƏRİ VƏ TƏNZİMLƏNMƏSİ YOLLARI

Babayeva Zeynəb Ədalət qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
Zbabayeva01@mail.ru
dos. Məmmədov Qurban Heydər oğlu
qurbann.mammadov@mail.ru

Açar sözlər: Postsovet məkanı, münaqişələr, geosiyasi maraqlar, Rusiya, Cənubi Qafqaz, Avropa ittifaqı, siyasi və iqtisadi layihələr, nizamlanma prosesi, rəqabət.

Ключевые слова: Постсоветское пространство, конфликты, геополитические интересы, Россия, Южный Кавказ, Евросоюз, политические и экономические проекты, процесс регулирования, соревнование.

Keywords: Post-Soviet space, conflicts, geopolitical interests, Russia, South Caucasus, European Union, political and economic projects, settlement process, competition.

Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemi hazırda böyük dəyişikliklər dövrünü yaşayır və bu dəyişikliklər ümumilikdə dünya dövlətlərinin hər birinə ayrı-ayrılıqda öz təsirini göstərir. Bu proseslərin postsovet məkanına təsiri əhəmiyyətli dərəcədə böyükdür. MDB məkanı hazırda böyük gücləri, Cənubi Qafqaz isə hər ikisi də müsəlman ölkəsi olan Türkiyə və İranın maraqlarının mərkəzindədir. Eyni zamanda, bu da təbiidir ki, haqqında bəhs edilən dövlətlərin dünyada baş verən dəyişikliklərə baxışlarında oxşarlıqlar və fərqlər mövcuddur. Dünyada, bölgədə vəziyyət dəyişdikcə, Rusiyanın da postsovet məkanına münasibəti transformasiyaya uğrayır, digər dövlətlərlə də maraq və məqsəd ayrılıqları da dərinləşir, yaxud da müəyyən yaxınlaşmalar baş verir.

Etnik münaqişələr Sovet İttifaqının əsaslarını sarsıtdı və onun dağılması prosesində katalizator rolunu oynadı. SSRİ dağıldıqdan sonra sovet siyasi rejiminin təzyiq və qorxusu altında yaşayan millətlər öz müqəddəratlarını azad surətdə təyin etmə imkanı əldə etdilər və milli suverenliyə nail olmaq yolunda onlar üçün əlverişli şərait yarandı. Çar Rusiyası kimi Sovet dövləti də “xalqlar həbsxanası” idi və burada dövlətin maraqları millətlərin mənafə və maraqlarından daha üstün mövqedə dayanırdı. Etnoslara qarşı həyata keçirilən qeyri-dəqiq, milli heysiyyətlərə toxunan siyasət SSRİ-də etnik münaqişələrin qızışması ilə nəticələndi[7, s.16].

Beləliklə, milli-siyasi zəmində baş verən ərazi münaqişələrinin böyük əksəriyyəti Qafqazın payına düşür və bu region postsovet məkanında ən münaqişəli bölgədir. Cənub-Şərqi Avropada Balkanlar, keçmiş SSRİ ərazisində isə Qafqaz “barıt çəlləyi” hesab olunur. Qafqazda etnik münaqişələrin əksəriyyətinin siyasi vasitələrlə, dinc yollarla həlli elə də böyük effekt vermədiyindən buradakı münaqişələr müharibə həddinə qədər yüksəldi. Buna sübut olaraq erməni- azərbaycanlı, gürcü-abxaz, gürcü-osetin, osetin-inquş, rus-çexen müharibələrini göstərmək olar. Rusiya bu etnosiyasi münaqişələrin hamısında maraqlı tərəf, sifarişçi və iştirakçı idi. Belə ki, keçən əsrin 90-cı illərində dünyanın quru hissəsinin 1/6-ni tutan Avrasiya materikinə ən nəhəng dövləti və bütün dünyada “şər imperiyası” kimi tanınan SSRİ-nin süqutu nəticəsində 15 müstəqil dövlət meydana gəlmişdir. Məhz bu müstəqil dövlətlərdən üçü - Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Cənubi Qafqaz regionunda yerləşir və yaranmış situasiya yeni geosiyasi yanaşma tələb edirdi[7, s.16].

Müstəqilliyin əldə olunmasından sonra Cənubi Qafqaz regionunda hələ də sabit sülh əldə olunmamış, regional təhlükəsizlik məsələləri öz həllini tapmamış, təhlükəsizlik təşkilatı yaradılmamışdır. Cənubi Qafqazda sabit sülhün təmin olunmasına mane olan bir sıra amillər və tarixi şərtlər mövcuddur. Onlardan ən birincisi, region dövlətlərinin və

xalqlarının müxtəlif siyasi, iqtisadi, mədəni, dini, etnik ənənələrə və tarixə malik olmasıdır. Bu xalqların öz qonşularına qarşı ərazi iddiaları, xarici işğalçılara qarşı birləşmək əvəzinə onlardan qonşu dövlətlərin hesabına yeni torpaqlar tutmaq niyyətləri, regionun güclü dövlətləri ilə siyasətdə diplomatik manevrlərin aparılması, regional siyasi və iqtisadi integrasiya təcrübəsinin olmamağı Cənubi Qafqazın tarixən parçalanmış vəziyyətdə qalmasına və onun regionun böyük dövlətləri arasında qütbləşməsinə səbəb olmuşdur. Elə bunun nəticəsidir ki, müasir dövrdə Cənubi Qafqaz dövlətləri arasında integrasiya prosesləri ləng gedir [4, s.124].

Gürcüstanın SSRİ-nin tərkibindən çıxması və MDB-də iştirakdan imtina etməsinə cavab olaraq Rusiya Abxaziyada və Cənubi Osetiyada qiyamçı milli azlıqlara açıq-aşkar dəstək göstərməyə başladı. 1989-cu ildə 18 martda Abxaziya muxtariyyəti müstəqillik tələbləri irəli sürdü. Əvvəlcə dinc xarakter daşıyan hərəkət sonradan silahlı toqquşmalarla müşayiət olundu. Cənubi Osetiya Muxtar Respublikası Şimali Osetiyaya birləşmək niyyətlərini elan etdi [6, s.106-109].

Beləliklə, 1991-ci ildə Abxaziya Muxtar Respublikası Gürcüstan Konstitusiyasını pozaraq müstəqil Abxaziya Respublikasının yaranmasına kommunike verdi və Gürcüstan ərazisində silahlı qarşıdurmanın yeni dalğası başladı. 1992-ci ildə sentyabrın 3-də Rusiya Federasiyasının vasitəçiliyi ilə gürcü və abxaz tərəfləri arasında atəşin dayandırılmasına dair razılaşma əldə olundu. 1993-cü ilin oktyabr-noyabr aylarında Gürcüstan dövlətinin de-facto süqutunun yaxınlaşdığını hiss edən Gürcüstan rəhbərliyi sabitliyini, beynəlxalq təhlükəsizlik və əməkdaşlığı bərpa etmək üçün Rusiya qoşunlarını öz ərazisinə buraxmağa məcbur oldu. 1994-cü ildə 12 mayda Azərbaycan-Ermənistan arasında, 14 mayda Gürcüstan-Abxaziya arasında Moskvada atəşkəsə dair razılıq əldə olundu və gürcü-abxaz sərhədində sülhü və təhlükəsizliyi qorumaq məqsədilə MDB qüvvələrini göndərmək haqqında sənəd imzalandı [11].

Cənubi Qafqazda münaqişələrin həll olunması regionda Azərbaycan-Rusiya, Rusiya-Gürcüstan, Rusiya-Ermənistan münasibətlərinin inkişaf dinamikasından çox asılıdır. Tarixi araşdırmalar təsdiq edir ki, Rusiya adı çəkilən münaqişələrin meydana çıxmasında və davam etməsində bu və ya digər dərəcədə iştirak etmişdir və bu münaqişələrdən regionda öz məqsədləri üçün məharətlə istifadə edir. Buna görə də Azərbaycan və Gürcüstan, eləcə də Ermənistan regional xarici siyasətdə Rusiyanın maraqlarını nəzərə almaq məcburiyyətində qaldılar. Elə bu səbəbdən Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları 1993-cü ildən Müstəqil Dövlətlər Birliyinə qayıtmalı oldular [8, s.35-46].

Rusiya keçmiş respublikalar üzərində hərbi üstünlüyünü qoruyub saxlamaq məqsədilə MDB daxilində kollektiv təhlükəsizlik sisteminin qurulması təşəbbüsü ilə çıxış etdi. 1992-ci ildə 15 mayda Daşkənddə Rusiya, Ermənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan və Özbəkistan arasında Kollektiv Təhlükəsizlik haqqında Müqavilə imzalandı. Daha sonra Azərbaycan, Belorusiya və Gürcüstan da bu müqaviləyə qoşuldular. 1995-ci ildə fevralda Alma-Atıda MDB-nin Havadan müdafiə birləşmiş qüvvələrinin yaradılması haqda saziş imzalandı və Azərbaycan və Moldova istisna olmaqla, birliyin bütün üzvlərini özündə birləşdirdi ki, bu zərurətdən yaranmışdı [9, s.26].

Yaranmış vəziyyətdə Rusiya da özünəməxsus mövqe nümayiş etdirdi. Qeyd edək ki, Qərb bir qayda olaraq o bölgəyə yatırımlar edir, iqtisadi layihələri dəstəkləyirdi ki, həmin regionlar qismən və ya sabit regionlar olurdu. Halbuki Cənubi Qafqazın iki dövləti və Moldova terror-seperatizm siyasəti ilə üzbəüz idi və Rusiya vasitəçi rolunda çıxış edirdi. Rusiyanın belə mövqeyi postsovet məkanının bir sıra dövlətlərini öz təhlükəsizliklərini təmin etmək üçün konkret addımlar atmağa vadar edirdi.

Belə mövqedən çıxış edən bəzi postsovet dövlətləri öz fəaliyyətlərini koordinasiya etmək qərarına gəldilər. 1996-cı ilin oktyabrında Vyanada keçirilən Avropada adi silahlı qüvvələrə dair müqaviləyə həsr olunmuş konfransda və 1997-ci ildə oktyabrda Strasburqda

Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldova rəhbərləri ikitərəfli və regional əməkdaşlıq, regional və Avropa təhlükəsizliyi sahəsində birgə kommunike imzalamaq və birlik yaratmaq qərarına gəldilər. Bu dövlətlər eyni zamanda Avrasiya-Cənubi Qafqaz nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasında birgə çoxtərəfli əməkdaşlığın əhəmiyyətini qeyd etdilər. ABŞ və NATO bu birliyin yaradılması ideyasını dəstəklədilər. MDB məkanında Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsini imzalayan dövlətlərdən fərqli olaraq GUAM adlanan bu qurumu təşkil edən dövlətləri birləşdirən ümumi maraqlar vardır[5, s.276].

Ərazisində münaqişə ocaqları olan postsovet məkanı ölkələri birgə fəaliyyət naminə bütün mövcud imkanlardan istifadə edirdilər. Bu baxımdan 1999-cu il aprel 24-də Vaşinqtonda NATO sammiti zamanı Gürcüstan, Ukrayna, Moldova və Özbəkistan rəhbərləri GUÖAM assosiasiyasının təsis edilməsi haqqında rəsmi bəyanat verdilər. 1999-cu ilin iyulunda Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə əməkdaşlığı dərinləşdirmək məqsədilə NATO Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurası çərçivəsində regional əməkdaşlığın perspektivinə dair Xüsusi işçi qrup yaradıldı[1]. Regional səviyyədə əlaqələrin inkişaf etdirilməsi üçün dörd ən mühüm sahə müəyyən edildi: müdafiə sahəsində iqtisadi aspektlər; mülki-müdafiə; elm və ətraf mühitin qorunması sahəsində təhlükəsizlik məsələləri; informasiya və ictimaiyyətlə əlaqələr. Lakin təəssüf ki, bu dördtərəfli əməkdaşlıq o qədər də böyük uğur qazanmadı. Bakı-Supsa neft kəmərinin istismara verilməsindən sonra 1999-cu ildə apreldə “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı çərçivəsində neft kəmərlərinin qorunmasına dair Gürcüstan, Azərbaycan və Ukrayna hərbi hissələrinin birgə təlimləri keçirildi [10, s. 237]. Bütün bunlar ona gətirib çıxardı ki, 1999-cu ildə Azərbaycan, Gürcüstan və Özbəkistan Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsinin müddətinin uzadılmasına dair protokolu imzalamadılar. Bununla belə MDB daxilində qruplaşma prosesi başa çatmadı, Rusiyanın təzyiqləri şəraitində tezliklə Avrasiya İqtisadi Birliyinin yaradılmasına start verildi.

Avropa Birliyinin postsovet məkanına doğru sərhədlərinin genişlənməsi 2003-cü ildə “Daha geniş qonşuluq: Şərq və Qərb qonşularla yeni çərçivə təşəbbüsü” adlı yeni bir proqramın qəbul edilməsinə səbəb oldu[3, s.159]. Cənubi Qafqaz dövlətləri Avropa Birliyi ilə əməkdaşlığı ikitərəfli müqavilələr əsasında da davam etdirirlər. AB regional təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətində konkret təkliflərlə çıxış etmişdir. O, dəfələrlə Ermənistandan BMT Təhlükəsizlik Şurasının dörd məlum qətnaməsini yerinə yetirməyi tələb etmişdir. Avropa Birliyi Dağlıq Qarabağ ətrafındakı yeddi rayonun işğaldan azad edilməsi müqabilində Bakı-Naxçıvan-Yerevan dəmiryol xəttinin açılmasını təklif etmişdir. Təcavüzkar ölkə hətta istismar dövrünü başa vuran və qəza vəziyyətinə düşən Medzamor Atom Elektrik Stansiyasının fəaliyyətini dayandırmaq və bunun müqabilində kompensasiya almaq barədə Avropa Birliyinin təkliflərini də qəbul etmədi. Baş verməkdə olanlar tədricən Rusiyanın postsovet məkanına təsir göstərmək imkanlarını zəiflədirdi[3, s.163]. Bu prosesdə Azərbaycanın reallaşdırmaqda olduğu neft və kommunikasiya layihələri mühüm rol oynayır.

Ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazın geopolitik durumunu qiymətləndirdikdə mürəkkəb bir səhnə göz önünə gəlmiş olur. Qafqaz birinci növbədə dünyanın iki başlıca dini olan islamın və xristianlığın, Şərqi və Qərbi, Avropa və Asiyanın, eləcə də Şimalın və Cənubun birləşdiyi bir yerdir. Regionun həm də üç əsas dənizə - Xəzər, Azov və Qara dənizə də çıxışı var. Eləcə də region əhəmiyyətli nəqliyyat-kommunikasiya yollarının qovşağında yerləşir. Tarixdə bir çox dövlətlərin Qafqazı niyə tutmaq istəmələri yuxarıda qeyd olunanlardan aydın olur. Bir çox regionlardan fərqli olaraq, Qafqazın özünəməxsus səciyyəvi cəhətləri var. Qafqaza olan maraqların ən əsas səbəblərindən önəmlisi isə burada olan faydalı qazıntılarla, ilk növbədə neft və qazla bağlıdır. Düzdür, bura tarixi abidələrlə, gözəl mənzərəli yerlərlə məşhur olsa da, hər il minlərlə turisti regiona cəlb etsə də, önəmli yeri enerji daşıyıcıları tutur. Qafqazın hazırkı durumu birbaşa olaraq neft-boru diplomatiyası ilə bağlıdır. Regionda bir neçə neft-boru kəmərləri mövcuddur. Bu günün

əsas boru kəməri isə təbii ki, Heydər Əliyev adında Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəməridir. Kəmərin 2006-cı il 13 iyulda fəaliyyətə başladı. Kəmərin işə düşməsi dünyanın enerji xəritəsini dəyişdirən bir iş hesab edilir[2]. Əslində bununla da Cənubi Qafqazın tarixində epoxal xarakterli dəyişikliklərin əsası qoyuldu ki, təsirini tezliklə hiss etdirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Avropa Birliyi Qafqazda münaqişələrin qarşısının alınmasına söz göstəri. "Şərq" qəzeti, 2006, 20 sentyabr
2. BTC üç dəniz əfsanəsinin reallaşmasıdır. Xalq qəzeti, 2006, 16 iyul
3. Haqverdiyev M.B. Müasir dövrdə ümumavropa təhlükəsizliyi və Azərbaycan. B., Elm və təhsil, 2011, 232 s.
4. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 2005, 752 s.
5. Quliyeva G.M. Azərbaycan yeni geosiyasi münasibətlər sistemində. B., Elm, 2011, 423 s.
6. Европеизация и разрешение конфликтов: конкретные исследования европейской периферии. М., изд. Весь Мир, 2005, 312 с.
7. Кавтарадзе С.Д. Этнополитические конфликты на постсоветском пространстве. М., Экзамен, 2005, 224 с.
8. Прокурин С.А. Диалектика национальной и международной безопасности во внешней политике России / Международное сотрудничество на пороге века. // Москва: Пагс, 1999, с 45-53, с.
9. Сокут В. Военный сценарий для Грузии. «Независимое военное обозрение», 2002 г., с. 26-34
10. Чернявский С.И. Новый путь Азербайджана. М.: Азер медиа, Книга и бизнес, 2002, 352 с.
11. Turkish Daily News, 21 may 1992

POSTSOVET MƏKANININ MÜHÜM MÜNAQİŞƏ OCAQLARINDAN BİRİ KİMİ CƏNUBİ QAFQAZ MÜNAQİŞƏLƏRİ VƏ TƏNZİMLƏNMƏSİ YOLLARI

Babayeva Zeynəb, Qurban Məmmədov

XÜLASƏ

Müasir geosiyasi reallıqlara uyğun olaraq beynəlxalq münasibətlər sistemi böyük dəyişikliklər dövrünü yaşayır və bu dəyişikliklər ümumilikdə dünya düzəninə öz təsirini göstərir. Bu proseslərin postsovet məkanına təsiri isə əhəmiyyətli dərəcədə böyükdür. Belə ki, postsovet məkanı hazırda böyük gücləri, Cənubi Qafqaz isə xüsusilə Türkiyə və İranın maraqlarının mərkəzindədir, eyni zamanda Rusiya Federasiyasının nüfuz dairəsinə daxildir. Beynəlxalq aləmdə, habelə bölgədə vəziyyət dəyişdikcə, Rusiyanın da postsovet məkanına münasibəti transformasiyaya uğrayır. Rusiyanın postsovet məkanına təsiri ilk növbədə yaratdığı münaqişəli vəziyyətlərin saxlanması və dondurulmasından ibarətdir. Yaranmış şəraitdə Qərbi dövlətləri, xüsusilə Avropa İttifaqı postsovet məkanına dair müxtəlif layihələri irəli sürməklə belə münaqişələrin nizamlanmasına zəmin hazırlamağa yönəlik siyasət yeridirlər. Məqalədə postsovet məkanında münaqişələrin hazırkı vəziyyəti təhlil edilir və nizamlanması prosesi ilə bağlı konkret məsələlər təhlil edilir.

ЮЖНОКАВКАЗСКИЕ КОНФЛИКТЫ КАК ОДИН ИЗ ВАЖНЫХ ОЧАГОВ КОНФЛИКТА НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ И ПУТИ УРЕГУЛИРОВАНИЯ

Зейнаб Бабаева, Гурбан Мамедов

АННОТАЦИЯ

В соответствии с современными геополитическими реалиями система международных отношений переживает период больших изменений, и эти изменения оказывают влияние на мироустройство в целом. Влияние этих процессов на постсоветское пространство значительно. Таким образом, постсоветское пространство в настоящее время является центром интересов великих держав, а Южный Кавказ, прежде всего Турция и Иран, одновременно входит в сферу влияния Российской Федерации. По мере изменения ситуации в международном мире, а также в регионе трансформируется отношение России к постсоветскому пространству. Влияние России на постсоветское пространство состоит, прежде всего, в поддержании и замораживании созданных ею конфликтных ситуаций. В сложившейся ситуации страны Запада, особенно Евросоюз, проводят политику, направленную на подготовку почвы для урегулирования подобных конфликтов, выдвигая различные проекты для постсоветского пространства. В статье анализируется современная ситуация конфликтов на постсоветском пространстве и анализируются конкретные вопросы, связанные с процессом урегулирования.

SOUTH CAUCASIAN CONFLICTS AS ONE OF THE IMPORTANT CENTERS OF CONFLICT IN THE POST-SOVIET SPACE AND WAYS OF SETTLEMENT

Zeynab Babayeva, Gurban Mammadov

SUMMARY

In accordance with modern geopolitical realities, the system of international relations is experiencing a period of great changes, and these changes have an impact on the world order in general. The impact of these processes on the post-Soviet space is significant. Thus, the post-Soviet space is currently the center of the interests of the great powers, and the South Caucasus, especially Turkey and Iran, at the same time is included in the sphere of influence of the Russian Federation. As the situation in the international world, as well as in the region, changes, Russia's attitude towards the post-Soviet space is undergoing transformation. Russia's influence on the post-Soviet space consists primarily of maintaining and freezing the conflict situations it created. In the current situation, the Western countries, especially the European Union, implement a policy aimed at preparing the ground for the settlement of such conflicts by putting forward various projects for the post-Soviet space. The article analyzes the current situation of conflicts in the post-Soviet space and analyzes specific issues related to the settlement process.

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ VƏ ABŞ

Rüstəmli Muxtar Məmmədağa oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
muxtar.rustam@bk.ru

Açar sözlər: Azərbaycan, Ermənistan, Cənubi Qafqaz, ABŞ, müharibə.

Ключевые слова: Азербайджан, Армения, Южный Кавказ, США, война.

Keywords: Azerbaijan, Armenia, South Caucasus, USA, war.

Ağ Evin regional siyasətinin ən yeni tarixi haqqında onu qeyd etmək olar ki, son otuz ildə, daha dəqiq desək Sovet İttifaqı dağıldıqdan və Cənubi Qafqaz ölkələri beynəlxalq münasibətlərin müstəqil subyektinə çevrildikdən sonra bölgə ABŞ-ın geostrateji baxımdan maraqları dairəsinə daxil edildi. Cənubi Qafqazın coğrafi yerləşməsi, geosiyasi mövqeyi, malik olduğu enerji resursları Vaşinqtonun region ilə daha fəal məşğul olmasını şərtləndirirdi. İkinci Qarabağ müharibəsi bitdikdən sonra regionda formalaşan yeni geosiyasi reallıqlar Cənubi Qafqazda maraqları, təsir imkanları olan bir sıra böyük dövlətlərin, güc mərkəzlərinin siyasətində də müəyyən düzəlişlər etməsinə səbəb oldu. Bu ölkələrdən biri də Birləşmiş Ştatlardır. Müharibə gedişində ABŞ Dövlət katibinin birinci müavini Stiven Biqan Azərbaycan Xarici İşlər naziri Ceyhun Bayramov və Ermənistan Xarici İşlər naziri Zöhrab Mnatsakanyanla əlaqə saxlayaraq hər iki tərəfi dərhal hərbi əməliyyatları dayandırmağa, vəziyyəti daha da gərginləşdirməmək üçün aralarındakı mövcud birbaşa rabitə əlaqələrindən istifadə etməyə və regiondakı gərginliyi daha da artıran ritorika və hərəkətlərdən uzaq olmağa çağırıb.

ATƏT-in Minsk qrupunun amerikalı sabiq həmsədri Riçard Hoqland: “Beynəlxalq hüquqa görə, Ermənistan başqa bir suveren dövlət olan Azərbaycanın suveren ərazisinə soxulub və işğal edib”. O qeyd edib ki, ABŞ-ın əsas siyasəti bütün millətlərin müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü dəstəkləmək və qorumaqdır. ABŞ-ın İkinci Qarabağ Müharibəsinə qədər Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı həyata keçirdiyi siyasət müəyyən istisnalarla (1992-ci ildə Konqres tərəfindən “Azadlığa Dəstək aktına” 907-ci düzəlişin qəbulu və s.) əsasən tarazlığı qorumaq prinsipinə əsaslanmışdır. Vaşinqton həm Azərbaycanla, həm də Ermənistanla münasibətləri pozmaqdan çəkinərək Qarabağ münaqişəsində neytrallığını qorumağa çalışmışdır. Birləşmiş Ştatlar bir tərəfdən ölkəmizin ərazi bütövlüyünə hörmət etdiyini bəyan etsə də, digər tərəfdən də Qarabağda yaşayan ermənilərin status və Ermənistanın təhlükəsizliyi məsələsini də daim diplomatik gündəliyində saxlamışdır. ABŞ-ın münaqişəyə münasibətdə sərgilədiyi bu mövqe ölkəmizi o qədər də qane etməmişdir. İlk növbədə, o səbəbdən ki, təcavüz edən dövlətlə təcavüzə məruz qalan dövlət arasında neytrallıq nümayiş etdirmək cəmiyyətimiz və dövlətimiz tərəfindən, haqlı olaraq, doğru hesab edilməmişdir.

Vaşinqtonun II Qarabağ müharibəsindən sonra postmünaqişə dövrü problemlərinə yanaşmasında sərgilədiyi davranışlarda isə ciddi dəyişikliklərin baş verdiyini aydın görmək olar. Birləşmiş Ştatlar Azərbaycanın mövqeyindən fərqli olaraq münaqişənin bitmədiyini və bu səbəbdən də ATƏT-in Minsk Qrupunun fəaliyyətinin bərpa edilməsi zərurətini bəyan etmişdi. ABŞ postmünaqişə dövrü problemlərinin həllində Rusiyanın üstünlük əldə etməsini, Moskvanın regionda mövqeyinin güclənməsini, Vaşinqtonun isə sülh prosesindən kənarda qalmasını özünün bölgə ilə bağlı geostrateji maraqlarına təhdid kimi qəbul edir. CPC (Caspian Police Center) –ın İqtisadi və Enerji Proqramları üzrə rəhbəri, ABŞ-ın Azərbaycandakı keçmiş səfiri Robert Sekuta ABŞ-ın Azərbaycanla ənənəvi olaraq təhlükəsizlik, enerji/iqtisadi münasibətlər və qanunun aliliyi\ insan hüquqları sahəsində əməkdaşlığı hər zaman prioritet seçdiyini və münasibətlərin uzun illər bu istiqamətdə

inkişaf etdiyini bildirib. Lakin o, Tramp administrasiyasının regiondan bir qədər çəkildiyini diqqətə çatdırıb: “Coğrafi mövqeyini nəzərə alsaq, Azərbaycan regionda xüsusi rol oynayır. Əsasən də bu ölkənin Rusiya və İranın qonşuluğunda yerləşməsi hər zaman diqqətə alınmalıdır. Azərbaycan həmçinin Avropa və Asiya arasında bağlantı rolunu oynayan vacib mərkəzə çevrilib”. Robert Sekuta bildirib ki, Qarabağda baş verən son proseslər regionda vəziyyəti kəskin dəyişib, lakin ABŞ bu prosesdə heç bir rol oynamayıb: “Növbəti illər ərzində ABŞ-ın yeni administrasiyası yeni mərhələyə imza ata bilər. Bu baxımdan münasibətlərə yenidən baxılmasına ehtiyac var. ABŞ Ermənistanla Azərbaycana arasında sülhün yaradılmasına töhfə verə bilər”.

Avqustun ilk günlərində Azərbaycanın Kəlbəcər və Laçın bölgələrində baş verən və Ermənistanın təxribatları nəticəsində meydana çıxan növbəti gərginlikdən sonra ABŞ Dövlət Departamentinin rəsmi açıqlamalarında “Dağlıq Qarabağ” münaqişəsinin yalnız danışıqlar yolu ilə həllinin mümkünlüyü vurğulanırdı. Həmin dövrdə ABŞ Dövlət Departamentinin rəsmi saytında iki məlumat dərc olunub. Birinci yazıda ABŞ dövlət katibi Antoni Blinkenin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevə zəng etməsi ilə bağlı məlumat verilib: “E.Blinken gərginliyi azaltmağa və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı və ya ondan irəli gələn məsələləri həll etmək üçün Azərbaycan və Ermənistanı birbaşa dialoqa çağırıb”. İkinci məlumatda da ABŞ dövlət katibi Blinkenin Ermənistan Baş naziri Paşinyana zəng edərək oxşar məzmunlu danışıqlar apardığı bildirilir. Məsələ ilə bağlı ABŞ qanunverici orqanının nümayəndələri də 5-6 avqust tarixlərində müxtəlif açıqlamalar verib. ABŞ Senatının Xarici Əlaqələr Komitəsi tərəfindən paylaşılan tvitdə qeyd olunur: “Azərbaycanın Dağlıq Qarabağda törətdiyi ölümcül hücumlar təkcə atəşkəs rejiminin pozulması deyil, həm də bu ölkənin son zamanlardakı təcavüzkar davranışının qəbul edilməz davamıdır. Azərbaycan qüvvələri bölgədən geri çəkilməli və Dağlıq Qarabağ xalqına qarşı hərbi əməliyyatlara son qoymalıdır”. Avqustun 25-də ABŞ dövlət katibi Entoni Blinken Filip Rikeri Qafqaz danışıqları üzrə baş müşavir və ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədri təyin etməsi ilə bağlı açıqlama verməsi də Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən etirazla qarşılanmışdır. Avqustun 27-də Şuşada keçirilən beynəlxalq konfransda ABŞ və Fransa səfirlərinin nümayişkaranə formada iştirak etməməsi Azərbaycan hökuməti tərəfindən ərazi bütövlüyümüzə qarşı hörmətsizlik kimi dəyərləndirilib. sentyabrın 13-14-də Ermənistan-Azərbaycan sərhədində baş verən toqquşmalardan sonra ABŞ dövlət katibi Blinken Prezident İlham Əliyevə zəng edərək “Ermənistan-Azərbaycan sərhədində hücumlar, o cümlədən Ermənistan daxilində yaşayış məntəqələrinə və mülki infrastruktura zərbələr endirilməsi barədə məlumatlardan ciddi narahat olduğunu” bəyan edib.

Qeyd edək ki, sentyabrda baş verən hərbi toqquşmalardan sonra digər Amerika rəsmiləri, Konqres nümayəndələri də ölkəmizi günahlandıran açıqlamalarla çıxış etmişdir. Sentyabrın 17-də Ermənistana gələn ABŞ Nümayəndələr Palatasının sədri Nensi Pelosi ölkəmizin ünvanına sərt ittihamlar səsləndirmişdir. Nensi Pelosi Ermənistana səfəri haqqında bildirmişdir ki, “bu səfər iki yüzdən çox insanın həlak olduğu sərhəd toqquşmalarına səbəb olan Azərbaycanın Ermənistan ərazisinə qanunsuz və ölümcül hücumlarından sonra xüsusi əhəmiyyət daşıyır. ABŞ Konqresi adından Azərbaycanın Ermənistan üzərinə hücumlarını qətiyyətlə pisləyirik”. ABŞ dövlətinin üçüncü şəxsinin belə bir həssas dövrdə Ermənistana səfəri və bu səfər müddətində Azərbaycanı ittiham etməsi Vaşinqtonun postmünaqişə dövrü problemlərinə yanaşmasında vacib nüanslardan hesab oluna bilər. Nəhayət, bu yaxınlarda ABŞ Konqresində bir qrup konqresmen tərəfindən Azərbaycan əleyhinə qətnamə layihəsinin hazırlanmasını İkinci Qarabağ Müharibəsindən sonra Vaşinqtonun region və ölkəmizlə bağlı siyasətində yeni yanaşmaların məntiqi davamı kimi qəbul etmək olar. Beləliklə, qeyd olunanları nəzərə alaraq, İkinci Qarabağ

Müharibəsindən sonra ABŞ-ın regionla bağlı siyasətində yeni ziddiyyətli məqamların olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür.

Vaşinqtonun son iki ayda Ermənistan və Azərbaycan arasında davam edən sülh prosesində fəallaşmasının digər səbəbi kimi Rusiya-Ukrayna müharibəsi başladıqdan sonra Moskvanın ciddi siyasi, iqtisadi, hərbi çağırışlarla üzləşməsini qeyd etmək olar. Daha dəqiq desək, Rusiyanın resurs itkisi səbəbindən regiona təsir imkanlarının zəifləyəcəyi ehtimalının artması Birləşmiş Ştatları Cənubi Qafqazda fəallaşmağa sövq edir.

Eyni zamanda, burada Demokratlar üzərində daha çox təsir imkanları olan erməni lobbı qruplarının fəaliyyəti də nəzərdən qaçırılmamalıdır. Xüsusilə də, noyabrda Konqresə keçiriləcək aralıq seçkilər ərəfəsində bu lobbı qrupları fəallığını daha da artırır. Nəticədə ABŞ siyasətində mühüm hadisə olan aralıq seçkilər ərəfəsində hakim partiya erməni diasporunun dəstəyini əldə etmək üçün müəyyən ermənipərəst addımlar atmaqdan çəkinmir. Onu da qeyd edək ki, xüsusilə sentyabr ayında Vaşinqton tərəflər arasında vasitəçilik təşəbbüsləri ilə çıxış etmişdir. Məsələn, sentyabrın 14-də dövlət katibi Entoni Blinkenin vasitəçiliyi ilə BMT Baş Assambleyasının iclasında iştirak etmək üçün Birləşmiş Ştatlara gələn Ermənistan və Azərbaycan Xarici İşlər Nazirlərinin görüşü keçirilib.

Görüşdə tərəflər son toqquşmalardan sonra yaranmış vəziyyəti müzakirə edib. ABŞ Dövlət Departamenti bu görüşün dövlət katibi Blinkenin təşəbbüsü ilə keçirildiyini açıqlayıb və bildirib ki, rəsmi Vaşinqtonun məqsədi münafişə tərəfləri arasında danışıqları intensivləşdirməkdən ibarətdir. Daha sonra sentyabrın 27-də ABŞ Prezidentinin milli təhlükəsizlik üzrə müşaviri Ceyk Sallivanın vasitəçiliyi ilə Azərbaycan Prezidentinin köməkçisi Hikmət Hacıyev və Ermənistan Təhlükəsizlik Şurasının katibi Armen Qriqoryan arasında görüş olub. Görüşün nəticələri ilə bağlı Ceyk Sallivan bildirib ki, “biz növbəti zorakılıqdan qaçmağın və vaxtında məqsədyönlü danışıqların aparılmasının vacibliyini müzakirə etdik”.

Birləşmiş Ştatların təşəbbüsü ilə keçirilən görüşlər, bu görüşlərdə müzakirə olunan məsələlər və ümumiyyətlə, Ermənistanla Azərbaycan arasında davam edən sülh prosesi ilə bağlı ABŞ-ın siyasi, elmi dairələrinin verdiyi açıqlamalar bir sıra vacib qənaətlərə, nəticələrə gəlməyimizə imkan verir. Bu nəticələri əsasən belə qeyd edə bilərik ki, ABŞ qısa müddət ərzində iki ölkə arasında sülh müqaviləsinin imzalanmasına nail olmağa çalışır. Eyni zamanda Ağ Ev iki ölkə arasında Qarabağda yaşayan ermənilərlə bağlı problemlərin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllini qəbul edir. Vaşinqtonun sülh prosesində nümayiş etdirdiyi mövqenin digər vacib elementi Ermənistanın təhlükəsizliyi, Qarabağda yaşayan ermənilərə hər hansı bir formada statusun verilməsidir.

Beləliklə, Rusiya və Avropa İttifaqından sonra vasitəçilik təşəbbüsləri ilə çıxış edən Birləşmiş Ştatların postmünafişə dövrü problemlərinin həllində əsas məqsədi kimi tezliklə regionda davamlı sülhə nail olmağı qeyd etmək mümkündür. Vaşinqtonda aydın dərk edirlər ki, bölgədə ciddi münafişə potensialı olan problemlərin mövcudluğu ABŞ-a rəqib olan güc mərkəzlərinin Cənubi Qafqazda təsir imkanlarının qorunub saxlanmasına xidmət edir. Buna baxmayaraq, Vaşinqtonun postmünafişə dövründə həyata keçirdiyi siyasətdəki bir sıra təzadlı məqamlar ABŞ-ın regionda sülhün əldə olunmasının vacibliyi ilə bağlı strategiyası ilə ziddiyyət təşkil edir. Bu isə onsuz da kövrək olan sülh prosesinin uğurla davam etməsinə mane olur. Eyni zamanda regionun aparıcı dövləti olan, Birləşmiş Ştatlarla da strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinə malik ölkəmizlə də münasibətlərdə ciddi problemlər yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://525.az/news/204409-post-munaqise-dovrunde-abs-in-siyaseti>.
2. <https://www.virtualkarabakh.az/az/photo-item/9/441/i-qarabag-muharibesi.html>

3. https://www.academia.edu/62150091/C%C9%99nubi_Qafqazda_t%C9%99hluk%C9%99sizlik_m%C9%99s%C9%99l%C9%99l%C9%99ri.
4. <https://www.crisisgroup.org/content/nagorno-karabakh-conflict-visual-explainer>
5. <https://kaspi.az/abs-in-cenubi-qafqaz-siyaseti-qarabag-savasi-sonrasi-atilacaq-addimlar>
6. <https://www.azernews.az/nation/196060.html>
7. [https://cspjournal.az/uploads/files/Vol_1_Is_2_Winter2020/\(12\)%20Nina%20Miholjic.pdf](https://cspjournal.az/uploads/files/Vol_1_Is_2_Winter2020/(12)%20Nina%20Miholjic.pdf)
8. https://en.wikipedia.org/wiki/Second_Nagorno-Karabakh_War

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ VƏ ABŞ

Rüstəmli Muxtar

XÜLASƏ

Bu məqalədə 2020-ci ilin sentyabr ayının sonlarında başlayıb noyabrın ilk ongünlüyündə başa çatan İkinci Qarabağ müharibəsi və onunla bağlı ABŞ-ın mövqeyi haqqında ümumi məlumat verilmişdir. Daha sonra ABŞ rəsmilərinin çıxışları və verilən bəyanatlara xüsusi diqqət yetirilmişdir. Sonda isə ABŞ-ın müharibə başa çatdıqdan sonra postmünaqişə problemlərinə münasibətdə mövqeyi vurğulanmışdır.

ВТОРАЯ КАРАБАХСКАЯ ВОЙНА И США

Рустамли Мухтар

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлена общая информация о Второй карабахской войне, начавшейся в конце сентября 2020 года и завершившейся в первой декаде ноября, и позиции США по отношению к ней. Позднее особое внимание было уделено выступлениям и заявлениям официальных лиц США. В конце была подчеркнута позиция США в отношении постконфликтных проблем после окончания войны.

SECOND KARABAKH WAR AND USA

Rustamli Mukhtar

SUMMARY

This article provides general information about the Second Karabakh War, which began at the end of September 2020 and ended in the first ten days of November, and the position of the United States in relation to it. Later, special attention was paid to the speeches and statements made by US officials. In the end, the position of the United States in relation to post-conflict problems after the end of the war was emphasized.

XX ƏSRİN 90-CI İLLƏRİNDƏ ƏFQANİSTANDA HƏRBİ-SİYASİ VƏZİYYƏT VƏ BUNUN REGIONDA SÜLH VƏ SABİTLİYƏ TƏSİRİ

Həmidova Nəzrin Axunbala qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
nezrinhemidova00@cloud.com
dos.Məmmədov Qurban Heydər oğlu
qurbann.mammadov@mail.ru

Açar sözlər: Orta Şərq, Əfqanıstan, geosiyasi maraqlar, ABŞ, Rusiya, İran, işğal rejimi, 11 sentyabr, taliban, diplomatiya, silah ticarəti, narkobiznes, məğlubiyyət.

Ключевые слова: Ближний Восток, Афганистан, геополитические интересы, США, Россия, Иран, оккупационный режим, 11 сентября, талибы, дипломатия, торговля оружием, наркобизнес, поражение.

Keywords: Middle East, Afghanistan, geopolitical interests, USA, Russia, Iran, occupation regime, September 11, taliban, diplomacy, arms trade, drug business, defeat.

Əfqanıstanın müasir beynəlxalq münasibətlər orbitinə çıxması XX əsrin 70-80-ci illərində baş verən hadisələrlə bağlı olmuşdu. Belə ki, Əfqanıstana SSRİ-nin “on illik müdaxiləsi” bir tərəfdən ölkəni vətəndaş müharibəsinə sürüklədisə, digər tərəfdən beynəlxalq aləmdə çaxnaşma yaratdı və dünya düzənində yaranmış tarazlıq pozuldu. SSRİ öz qoşunlarını Əfqanıstandan çıxardıqdan sonra belə bu ölkədə mövqelərini qoruyub saxlamağa çalışırdı. Ona görə də N.M.Tərəqqidən sonra Əfqanıstan Xalq Demokratik Partiyasının Baş Katibi vəzifəsinə Məhəmməd Nəcibulla gətirildi. Bununla da, Əfqanıstanda sovetçilik rejimə son qoyuldu [8, s.25-26].

Əfqanıstan tarixinin mürəkkəb və qanlı-qadalı bir səhifəsi 1989-cu ilin fevralında sovet qoşunlarının buranı tərk etməsi ilə başa çatsa da, sonrakı dövrlər də fəlakət və faciələrlə tarixə çevrildi. Sovet rejiminə qarşı vuruşan Əfqanıstan Milli Azadlıq Cəbhəsinin rəhbəri Sibqatulla Mocaddadi Nəcibulladan sonrakı dövrdə bir il müddətinə ölkəyə rəhbərlik etdi. Sonra isə xalqın dəstəyi ilə hakimiyyətə Burhanəddin Rəbbini (tacik) gəldi [3, s.287]. Qeyd edək ki, Rəbbaniyə qədər olan dövrdə Əfqanıstanda hakimiyyətdə yalnız puştunların nümayəndələri təmsil olunurdular.

“Taliban” təşkilatının yaranması məsələsinə gəlinə isə, o belə olmuşdur: 1994-cü ilin iyul ayında Əfqanıstanın böyük şəhərlərindən olan Qəndəharda 3 qadın qətlə yetirilmişdi. İslam ölkəsi üçün son dərəcə dəhşətli olan bu hadisə «Taliban» təşkilatının yaranması üçün bir əsas verdi. Belə ki, hadisədən son dərəcə qəzəblənən insanlardan birisi kimi şəhər sakini, rus-sovet işğalçılarına qarşı mübarizədə ad qazanmış Molla Məhəmməd Ömər bu qanlı vəhşətə son qoymaq üçün bir neçə yüz yerli islampərəst tələbə gənci öz ətrafında cəmləşdirdi və sonralar «Taliban» adı ilə məşhurlaşacaq təşkilatın təməlini qoydu. Qeyd edək ki, həmin islamçı tələbə dəstələri hələ 1992-ci ildən yaranmağa başlamışdı və onlar ölkədə gedən siyasi çəkişmələrdə bir hərbi qüvvə kimi fəal iştirak edirdilər. İndi isə onlar ilk dəfə idi ki, bir təşkilat halında birləşir, ayrıca və müstəqil bir qüvvəyə, daha doğrusu, tərəfə çevrilirdilər [7, s.104].

Qəndəhar hadisələri “Taliban” təşkilatının yaranması üçün əslində bir bəhanə olmuşdur. Onun səbəbini isə tamamilə başqa yerdə axtarmaq lazımdır. Rus-sovet işğalına və sovet əlaltılarının hakimiyyətinə son qoyulduqdan sonra Əfqanıstanda baş verən hadisələrin əsasında daha çox etnokonfessional istəklər dayanır. Əfqanıstan əhalisi müsəlmandır. Ona görə də onları hələlik ancaq islam ideyaları ətrafında birləşdirmək mümkündür. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən 90-cı illərdə Pakistanda Taliban hərəkatının ABŞ-ın xeyir-duası ilə əsası qoyuldu.

Ərəb milyarderi U.Ben Ladenin Taliban hərəkətinə qoşulması ilə hərəkətin apardığı siyasət öz istiqamətini dəyişdi. Qeyd edək ki, Ben Laden vaxtilə ABŞ-ın “kadr”ı olmuş və Əfqanıstanda sovet rejiminə qarşı vuruşmuşdur. Sonralar isə bütün müsəlman dünyasını başda ABŞ olmaqla xristianlara qarşı cihada səsləyən U.Ben Laden taliblərin içərisində özünə rahat yer tapmış və talibləri maliyyələşdirərək ABŞ-dan asılı olmayan müstəqil siyasət yeritməyə məcbur edə bilmişdi. 1998-ci ildə isə ABŞ-ın Keniya və Tanzaniyadakı səfirliklərinin partladılmasında Ben Ladenin əlinin olması sübut edildikdən sonra ABŞ-ın Taliban planının puç olması artıq göz qabağında idi. Məhz bundan sonra ABŞ Qazaxıstan neftinin Bakı-Ceyhan boru xətti ilə və Türkmənistan qazının isə Transxəzər boru xətti ilə Azərbaycandan və Türkiyədən keçərək Avropaya daşınmasının üzərində dayandı və bu marşrutlarla bağlı 1999-cu ilin noyabrında ATƏT-in İstanbul sammitində ABŞ prezidenti B.Klintonun iştirakı ilə tərəflər arasında saziş imzalandı [10, s.76-77].

Ölkənin 90%-nə nəzarət edən taliblərin 2 il ərzində ölkənin şimal hissəcini tuta bilməməsinə səbəblərdən biri ABŞ-ın artıq Talibanı dəstəkləməməsi idi. İkinci səbəb ölkənin şimalında qərarlaşmış azsaylı xalqların nümayəndələri olan Əhməd Şah Məsudun (tacik) və Rəşid Dustumun (özbək) rəhbərlik etdikləri hərbi birləşmələrə Rusiya tərəfindən himayədarlıq edilməsi idi. Rusiya Taliblərin ABŞ tərəfindən hansı məqsədlərlə yaradılmasını yaxşı bildiyi üçün ABŞ-ın planlarını darmadağın etmək məqsədilə miibarizə aparırdı.

Qeyd edək ki, 1996-cı ildə İstanbulda dünya uyğurlarının (türkdilli) qurultayı keçirilmiş və qurultayda qərara alınmışdır ki, Çinin Uyğurstan vilayətinin ayrılıb islam dövləti qurulması üçün «çəçen variantı»ndan istifadə etmək lazımdır. Bu qərardan sonra Çinin Uyğurstan vilayətindəki bütün partizan dəstələri Şərqi Türküstan İslam Hərəkəti (ŞTİH) adı altında birləşdirilmişdir. Bəzi informasiyalara görə ŞTİH-nin fəaliyyəti Qəndahardakı mənzil qərargahı tərəfindən nizamlanır və onların maliyyələşdirilməsi «Beytul-mal» vasitəsilə Ben Laden tərəfindən həyata keçirilirdi. Uyğurların düşərgələri Taliban hökumətinin himayəsi altında idi və Kabul əyalətinin Paqman dağlarında yerləşirdi. Əslində bu addımlar Qərbin planları ilə həyata keçirilib, məqsəd də Çini daxildən laxlatmaq olmuşdur [10, s.78].

Region ölkələri içərisində təkcə Türkmənistanın Talibanla isti münasibətləri var idi. Türünəstan öz təbii qazının çoxşaxəli marşrutlarla dünya bazarlarına nəql edilməsi məqsədi ilə 1999-cu ilin mart ayında Türkmənistan-Əfqanıstan-Pakistan marşrutuna dair Əfqanıstan və Pakistan mütəxəssislərinin iştirakı ilə Aşqabadda məsləhətləşmələr keçirmişdi. Türkmənistan prezidentinin təşəbbüsü ilə Əfqanıstanda münaqişə aparan tərəflərin nümayəndələri arasında 1999-cu ilin aprel ayında Aşqabadda münaqişənin siil yolu ilə həll edilməsinə dair ilkin razılaşma imzalanmışdı [9, s.38-39].

19-20 iyul 1999-cü ildə Özbəkistan prezidentinin təklifi ilə Əfqanıstan probleminin həlli yollarını araşdırmaq məqsədi ilə «6+2» formulasına uyğun olaraq Daşkənddə xarici işlər nazirləri səviyyəsində konfrans keçirildi. Qeyd edək ki, «6+2» formulası «əfqan məsələsi»ni həll etmək üçün Əfqanıstanın qonşularını və Rusiya və ABŞ-ı nəzərdə tuturdu. Lakin prezident Türkmənbaşı yeni bir təkliflə çıxış etdi. Türkmənbaşının xüsusi nümayəndəsi olan Boris Şıxmuradov 2000-ci ilin əvvəllərində İrana, Pakistana, Əfqanıstana və Tacikstana səfərlər etdi. O, Qəndaharda taliblərin başçısı Molla Ömərlə, Düşənbədə isə Şimal Alyansının lideri Əhməd Şah Məsudla görüşdü. Türkmənbaşının Əfqanıstanla həmsərhəd olan ölkələrin başçılarına və Əfqanıstanda müharibə aparan tərəflərin liderlərinə təklifi belə idi: «6+2» formulasını rədd etməli. Türkmənbaşının fikrincə, bu heç bir nəticə verməyəcəkdir [11]. O, «6+2» formulunun əvəzində münaqişənin Türkmənistan, İran və Pakistanın iştirakı ilə BMT və İslam Konfransı Təşkilatının rəhbərliyi altında tənzimlənməsi təklifi ilə çıxış etdi.

Mərkəzi Asiya regionunda marağı olan İranın da Əfqanıstan problemində öz yeri vardır. Qeyd edək ki, məhz buna görə də Əfqanıstanda hadisələrin inkişafı taliblərin önə çıxması ilə nəticələndi. Əslində bu “tələbə” (mədrəsə tələbəsi) sözündəndir. Hazırda olduqca geniş müzakirələrə səbəb olan taliban hərəkətinin əsası 1994-cü ildə qoyulmuşdur. Bu hərəkətin başçıları 1996–2001-ci illərdə Əfqanıstanın ərazilərinin əksəriyyətini özünə tabe etmiş və spesifik idarəçilik rejimi qurmuşdu. Mənbələrə görə, hərəkət Qəndəhar şəhərindəki mədrəsədə, Şeyx Məhəmməd Omərin başçılığı altında, 30 tələbənin iştirakı ilə yaradılmış, konkret məqsədlərə malik olmuşdur. Bəzi mənbələrə görə, təşkilat Pakistanın xüsusi xidmət orqanları tərəfindən Orta Asiya ölkələri ilə ticarət yolunun müdafiəsi üçün yaradılmışdır. Talibanları digərlərindən zahirən fərqləndirən xüsusiyyət onların qara çalma və ağ paltar geymələridir [1].

Taliblər hakimiyyətə gəldikdən sonra ölkənin rəsmi adı Əfqanıstan İslam Əmirliyinə dəyişdirildi. Taliban hakimiyyəti yalnız 4 ölkə - Səudiyyə Ərəbistanı, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Çeçenistan və Pakistan tərəfindən tanınmışdı [2, s.93-94]. Taliban hökumətinin ayrı-ayrı xadimlərinin ABŞ-la əlaqələri və Amerika kəşfiyyat orqanları tərəfindən təlimatlandırılması və idarə olunması, habelə hərəkətin ABŞ tərəfindən maliyyələşdirilməsi artıq sübut olunmuşdur.

Əfqanıstanın Taliban tərəfindən idarə olunan ərazilərdə ciddi izlənən şəriət qanunları yeridilir, müxtəlif KİV-lərdə musiqi, incəsənət, spirtli içkilər və s. qadağan edilirdi. Əslində taliblərin hakimiyyəti zamanı orta əsr qaydalarına qayıdış özünü göstərirdi, cəza növləri də orta əsrlər dövrünə aid idi. Talibanlar digər dinin nümayəndələrinə və onların mədəniyyətinə qarşı olduqca aqressiv mövqedədirlər. Belə ki, talibanlar Əfqanıstanı idarə etdikləri dövrdə Buddanı canlandıran, eramızın III və VI əsrlərinə aid ən böyük buddist abidəsini məhv etmişdilər. Bundan əlavə İslamın sünni Hənəfi məzhəbinə məxsus olduqlarına görə şiələri təqib edir, dini ayrı-seçkiliyə gedirdilər [5, s.55]. Bütün çatışmazlıqlarına baxmayaraq Taliban hərəkəti iyirmi illik amerikan işğalına son qoymağı bacardı.

Analitiklərin problemə yanaşması fərqlidir və ilk növbədə əfqan mentaliteti nəzərə alınır: “Əfqanıstan yeganə ölkədir ki, tarixində bir dəfə də olsun, düşməyə tabe olmayıb. Əfqanların belə bir deyimi var : “100 ildən sonra qanıma aldım, nə tez aldım”. Bu o deməkdir ki, əfqan xalqı heç vaxt düşməyə tabe olmur və əvvəl-axır qanını alır. ABŞ Əfqanıstana soxulduqdan sonra əfqan xalqına söz verdiyi “demokratiya, sabillik və sülh” gətirmək əvəzinə, ölkəni xaos girdabına döndərüb. Amerikanlar Əfqanıstanı dağıtmaqdan, orada qan axıtmaqdan başqa heç nəyə nail ola bilmədilər və bilməyəcəklər də. Bu illər ərzində bütün dünya əmin oldu ki, 11 sentyabr faciəsi dünyanı zəbt etmək üçün Pentaqonun və MKİ-in hazırladığı “idarə olunan xaos” əməliyyatının “açarı”ı, Əfqanıstana hücum isə onun ilk mühüm mərhələsi idi...” [6].

Politoloqlar Əfqanıstanda narkobiznesin güclənməsini də ABŞ-ın işğalı ilə əlaqələndirir: “Belə bir faktı bütün dünya analitik mərkəzləri qeyd edir: ABŞ Əfqanıstana girənə qədər ölkədə nisbi sabillik yaranmışdı, narkotik maddələrin kütləvi satışı yığışdırılmaqda idi, İrandakı kimi dövlət narkotik bitki əkənləri və emal edənləri ciddi cəzalandırırdı. Beynəlxalq ekspertlərin verdiyi məlumata görə, ABŞ işğalından sonra Əfqanıstanda heroin istehsalı 49 dəfə artmışdır. Və nəticədə dünyadakı opium və heroinin 90 faizi Əfqanıstan mənşəlidir. Buna əsas səbəb amerikanların narkotik maddələrin Əfqanıstanda əkilməsini, emalını və başqa ölkələrə daşınmasını təmin etməsidir. Çünki ABŞ Əfqanıstanda heç nə tikmir, zavod-fabrik acmır, əksinə, olan-qalanı da dağıdırdı [4]. Analitik təhlil göstərir ki, geosiyasi güclərin Əfqanıstan uğrunda mübarizəsi heç bir dövlətə uğur gətirmədi. Belə ki, SSRİ on illik işğaldan, ABŞ isə 20 illik işğalçılıq siyasətinin uğursuzluğundan sonra Əfqanıstanı tərk etdilər. Bununla da, geosiyasi güclərin Əfqanıstan siyasəti və onu parçalamaq niyyətləri iflasa uğradı.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfqanıstan müharibəsi illəri. Əfqanıstan müharibəsi (1979-1989)/ <https://fondeco.ru/az/gody-afganskoi-voiny-afganskaya-voina-1979-1989/>
2. Карпачева О.В. История движения «Талибан» в системе международных отношений// Вестник РУДН. Серия: международные отношения, 2003, № 1(3), с. 93-103
3. Коргун В. Г. История Афганистана XX век. М.: Институт Востоковедения РАН, Крафт+, 2004, 365 с. 287
4. Кто убивал американцев 11 сентября 2001 года. URL: https://domknig.com/read_155176-2 (дата обращения: 15.04.2020)
5. Марсден П. Талибан. Война и религия в Афганистане. М.: 2002. 155 с.
6. Некоторые вопросы в связи с событиями 11 сентября. URL: <https://refdb.ru/look/2541499-p5.html> (дата обращения: 12.04.2020)
7. Саранцева А.А. Причины и предпосылки появления движения «Талибан»// Архонт, 2020, № 3 (18), с. 104-110
8. Сафрончук В. Афганистан при Бабраке Кармале и Наджибулле // Азия и Африка сегодня, 1996, №7. с.25-32
9. Серенко И. Афганистан приоритет образования в борьбе с терроризмом // Азия и Африка сегодня, 2004, №12, с.38-43
10. Шенин С.Ю. Администрация Б.Клинтон и формирование движения Талибан в Афганистане (1993-1996 гг.) // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия История. Междунар. отношения, 2012, том 12, вып. 4, с. 76-81
11. www.colamar.ru/conflikt/afqan7.php.0403.201

XX ƏSRİN 90-CI İLLƏRİNDƏ ƏFQANISTANDA HƏRBİ-SİYASİ VƏZİYYƏT VƏ ONUN REGIONDA SÜLH VƏ SABİTLİYƏ TƏSİRİ

Nəzrin Həmidova, Qurban Məmmədov

XÜLASƏ

XX əsrin sonlarında beynəlxalq aləmdə baş verən əsaslı dəyişikliklər Əfqanıstandan da yan keçmədi. Belə ki, Əfqanıstana SSRİ-nin 1979-1989-cu illər müdaxiləsi bir tərəfdən ölkəni vətəndaş müharibəsinə sürüklədisə, digər tərəfdən beynəlxalq aləmdə çaxnaşma yaratdı və dünya düzənində yaranmış tarazlıq pozuldu. SSRİ öz qoşunlarını Əfqanıstandan çıxardıqdan sonra belə bu ölkədə mövqelərini qoruyub saxlamağa çalışırdı. Sovetlər birliyinin işğalına və sovet əlaltılarının hakimiyyətinə son qoyulduqdan sonra Əfqanıstanda baş verən hadisələrin əsasında daha çox etnokonfessional istəklər dayanır. Əhali müsəlman olduğuna görə, onları ancaq islam ideyaları ətrafında birləşdirmək mümkündür. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən keçən əsrin 90-cı illərində Pakistanda Taliban hərəkatının ABŞ-ın xeyir-duası ilə əsası qoyuldu. Ərəb milyarderi U.Ben Ladenin Taliban hərəkatına qoşulması ilə hərəkatın apardığı siyasət öz istiqamətini dəyişdi. Qeyd edək ki, Ben Laden vaxtilə ABŞ-ın “kadr”ı olmuş və Əfqanıstanda sovet rejiminə qarşı vuruşmuşdu. Sonralar isə bütün müsəlman dünyasını başda ABŞ olmaqla xristianlara qarşı cihadə səsləyən U.Ben Laden taliblərin içərisində özünə yer tapmış və talibləri maliyyələşdirərək ABŞ-dan asılı olmayan müstəqil siyasət yeritməyə məcbur edə bilmişdi. Məqalədə Əfqanıstan hadisələrinə münasibətdə ABŞ-ın, Çinin, Rusiyanın, İranın, Türkiyənin və s. dövlətlərin regiona münasibətdə geosiyasi maraqları təhlil edilir.

ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ОБСТАНОВКА В АФГАНИСТАНЕ В 90-Е ГОДЫ XX ВЕКА И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА МИР И СТАБИЛЬНОСТЬ В РЕГИОНЕ

Назрин Гамидова, Гурбан Мамедов

АННОТАЦИЯ

Кардинальные изменения в международном мире в конце XX века не обошли стороной и Афганистан. Таким образом, интервенция СССР в Афганистане в 1979-1989 гг., с одной стороны, втянула страну в гражданскую войну, с другой - породила панику в международном мире и нарушила баланс, созданный в мироустройстве. Даже после того, как СССР вывел свои войска из Афганистана, он пытался сохранить свои позиции в этой стране. После оккупации Советского Союза и окончания правления советских прихвостней события, происходившие в Афганистане, имеют в своей основе больше этноконфессиональные устремления. Поскольку население мусульманское, объединить их можно только вокруг исламских идей. Именно с этой точки зрения движение Талибан было основано в Пакистане с благословения США в 90-х годах прошлого века. Когда арабский миллиардер У. Бен Ладен присоединился к движению Талибан, политика движения изменила свое направление. Следует отметить, что бен Ладен когда-то был «кадром» США и воевал против советского режима в Афганистане. Позже У.Бен Ладен, призвавший весь мусульманский мир, особенно США, к ведению джихада против христиан, нашел себе место среди талибов и смог финансировать талибов и заставить их проводить самостоятельную политику, независимую от Соединенных Штатов. В статье США, Китай, Россия, Иран, Турция и др. анализируются геополитические интересы государств по отношению к региону.

MILITARY AND POLITICAL SITUATION IN AFGHANISTAN IN THE 90S OF THE 20TH CENTURY AND ITS IMPACT ON PEACE AND STABILITY IN THE REGION

Nazrin Hamidova, Mamedov Gurban

SUMMARY

Fundamental changes in the international world at the end of the 20th century did not escape Afghanistan. Thus, the intervention of the USSR in Afghanistan in 1979-1989, on the one hand, dragged the country into a civil war, on the other hand, it created panic in the international world and disturbed the balance created in the world order. Even after the USSR withdrew its troops from Afghanistan, it tried to maintain its position in this country. After the occupation of the Soviet Union and the end of the rule of the Soviet henchmen, the events that took place in Afghanistan are based on more ethno-confessional aspirations. Since the population is Muslim, it is possible to unite them only around Islamic ideas. It was from this point of view that the Taliban movement was founded in Pakistan with the blessing of the United States in the 90s of the last century. When the arab billionaire U. Ben Laden Taliban movement, the policy of the movement changed its direction. It should be noted that Bin Laden was once a "cadre" of the United States and fought against the Soviet regime in Afghanistan. Later, U. Ben Laden, who called the entire Muslim world, especially the United States, to wage jihad against Christians, found a place among the talibs and was able to finance the talibs and force them to implement an independent policy independent of the United States. In the article, US, China, Russia, Iran, Turkey, etc. Geopolitical interests of states in relation to the region are analyzed.

KİPR MÜNAQİŞƏSİNİN NİZAMLANMASINA DAİR KOFİ ANNAN PLANININ MAHİYYƏTİ VƏ ÇATIŞMAZLIQLARI

Cənnətəliyeva Aynur Bəylər qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
cenneteliyevaaynur26@gmail.com
dos.Məmmədov Qurban Heydər oğlu
qurbann.mammadov@mail.ru

Açar sözlər: Yaxın Şərq, Türkiyə, Yunanıstan, Kipr münaqişəsi, BMT, Kofi Annan planı, R.Denkdaş, nizamlanma, seçki sistemi, geosiyasi aktorlar, Avropa İttifaqı, sülhməramlı kontingent, “ikili standartlar”.

Ключевые слова: Ближний Восток, Турция, Греция, кипрский конфликт, ООН, план Кофи Аннана, Р. Денкдаш, регулирование, избирательная система, геополитические акторы, Евросоюз, миротворческий контингент, «двойные стандарты».

Keywords: Middle East, Turkey, Greece, Cyprus conflict, UN, Kofi Annan plan, R. Denkdaş, regulation, electoral system, geopolitical actors, European Union, peacekeeping contingent, "double standards".

Kipr probleminin nizamlanmasında BMT-ni rolunu araşdırarkən Baş katib Kofi Annan tərəfindən təklif olunan və beş dəfə dəyişikliyə uğrayan plan mühüm əhəmiyyətə malikdir. Planın son variantı 2004-cü il 24 aprelə adanın hər iki tərəfində referendumla çıxarıldı. Annan planı öz quruluşu etibarilə 1960-cı ildə yaradılan Kipr dövlətinin mövcudluğu nəzərə alaraq qurulmuşdu və yunanlar adadakı qanuni hökumət olaraq nəzərdən keçirilirdilər. Bu, türklərin mövqeyinə uyğun deyildi və rum-yunan tərəfinin iddialarına hüquqi qüvvə qazandırmaq üçün kifayət qədər əlverişli idi [7, s.334]. Bundan başqa türklərin nəzarətində olan torpaqlar 25%-ə qədər azaldılmalı, buraya 60 minə yaxın rum əhali köçürülməli idi ki, bu, gələcəkdə adada türk varlığının azalmasına zəmin yaradırdı.

“Annan planı” adanın ümumi borclarını gündəmə gətirirdi. Qeyri rəsmi hesablamalara görə plan qəbul olunacağı təqdirdə türk tərəfi 776 milyon dollar və milli gəlirin 20%-ni itirəcəkdi [2, s.20]. Türk tərəfi əlverişli münbit torpaqlarının 65%-ni rumlara verməli idi və belə bir şəraitdə təsərrüfat gəlirlərinin 1/3-dən məhrum olurdu. Kənd təsərrüfatında 2001-ci ilin qiymətlərini nəzərə alaraq itki 41 milyon dollar təşkil edirdi, bank, nəqliyyat və emal sahələrini də nəzərə alsaq bu itki 127 milyon dollara qədər artırdı. Belə bir şəraitdə Türkiyənin Kiprlə bağlı çəkdiyi xərclər azalmır, əksinə 3 dəfəyə qədər artırdı [2, s.21].

Bundan başqa, planda 2 parça dövlətin bərabərliyi prinsipləri nəzərdə tutulsa da, istər parlamentin təşkili, istərsə də seçkilərin keçirilmə qaydası və adada əhəlinin yerdəyişməsinə nəzər saldıqda vəziyyətin rumların lehinə pozulduğunun şahidi olur. Parlamentdə qərarlar hər iki dövlətin nümayəndələrinin dördə birinin səs vermədən iştirak etməsi şərtiylə məclisin yuxarı və aşağı palatalarında adi səs çoxluğu ilə qəbul olunacaqdı. Bəzi xüsusi məsələlərdə hər parça dövlətdən senatorların 2/5-nin xüsusi səs çoxluğu tələb olunurdu [8, s.243]. Bütün bunlar ilk görünüşdə demokratik olaraq görünə də tədricən rumların şimala köçməsi və türk tərəfində məskunlaşmasıyla dövlətdə qərar qəbul edilmə mexanizmi tamamilə rumların nəzarətinə keçəcəkdi.

Şimala köç edən rumların seçkilərdə iştirakı və türk tərəfinə verilən yerlərdən rumların parlamentə girəcəyini də nəzərə alsaq “Annan planının” nəzərdə tutduğu bərabərliyin pozulacağı açıq bir şəkildə görünürdü. Senatda türklər üçün nəzərdə tutulan 24 yerdən təxminən 8-i, Nümayəndələr palatasında isə 12 yerdən 4-ü belə bir şəraitdə rumların olacaqdı [2, s.23]. Həmçinin qeyd etmək ki, Kiprdə ən az beş il yaşayan və daimi yaşayış

məskəni olmayan əhalinin öz ölkəsinə geri dönməsi üçün 4 nəfərlik ailəyə ən az 10 min avro maddi yardım göstərilməsi nəzərdə tutulurdu ki, bu əslində real deyildi [6, s.50].

“Annan planında” Təminat və İttifaq müqavilələrinin qüvvədə qalacağı qeyd edilsə də nəzərdə tutulan müddəalar Türkiyənin adada hərbi qüvvələrinin fəaliyyətini kifayət qədər məhdudlaşdırır və gələcəkdə türk əsgərlərinin adada mövcudluğunu sual altında qoyurdu. Hər iki tərəf üçün də asayışı qorumaq üçün polislərin sayı 700 nəfər nəzərdə tutulmuşdu. Adada türk əsgərlərinin sayı 2500- 7500 ilə məhdudlaşdırılmalı idi. Türk hərbi qüvvələrinin sərhəd bölgələrinə yaxınlaşması qadağan olunmuşdu və hər bir yerdəyişmə hərəkəti qabaqcadan razılaşdırılmalı idi. Bundan başqa adaya gətiriləcək əlavə vasitələr, əsgərlərin dəyişdirilməsinin məqsədləri və vaxtı qabaqcadan rumlara və BMT-yə bildirilməli idi [2, s.24].

Plana görə adada yerləşdiriləcək BMT sülhməramlı qüvvələrinin hüquqları isə kifayət qədər geniş idi. Sülhməramlı qüvvələr həmçinin adada polis birləşmələri ilə bağlı nəzərdə tutulan müddəaların yerinə yetirilib yetirilmədiyinə nəzarət etməli, bir tərəfin məhkəməsinin digər tərəfin vətəndaşlarına qarşı bərabər və ədalətli qərar qəbul edib etmədiyini yoxlamalı idi. Bununla da BMT qeyri məhdud müddətdə adada öz qüvvələrini yerləşdirir və Türkiyənin təminatçı dövlət olaraq hüquqları və fəaliyyət dairəsi isə demək olar ki qalmırdı [10, s.247]. “Annan planında” nəzərdə tutulan müddəalar ümumi variantda bunlar idi, bundan sonra məsələ ətrafında müzakirələr prosesinə nəzər salmaq olar.

Müzakirələrdə yaranan müəyyən fasilənin ardından BMT Baş Katibi Kofi Annanın fəaliyyəti nəticəsində iki tərəf heç bir şərt irəli sürmədən bərabər səviyyədə görüşün keçirilməsinə razı olmuş və görüşmələrin ilk hissəsi 4-13 dekabr 1999-cu ildə Nyu Yorkda keçirilmişdir. Görüşlərin davam etdiyi bir müddətdə Avropa İttifaqının Helsinkidə keçirilən zirvə toplantısında Kiprlə bağlı çox əhəmiyyətli qərar qəbul edilmiş və müzakirələrin sonrakı gedisinə də böyük təsir göstərmişdir. Burada ən əhəmiyyətli məsələ ilk dəfə olaraq Kiprin Avropa İttifaqına üzvlüyü üçün adada problemin həll olunmasının bir şərt olaraq qoyulmamasıdır [9, s.96]. Helsinki zirvəsi sonrakı dövrdə Aİ-nin Kiprlə bağlı siyasətini müəyyənləşdirən ən əhəmiyyətli görüş olmuşdur.

Türk tərəfi Kofi Annanın layihəsindəki siyasi bərabərlik fikrini dəstəkləsə də 2000-ci il 8 noyabr tarixində Kofi Annan tək millətli (Kipr vətəndaşlığı) və yeganə beynəlxalq təmsilçiliyə malik olan unitar Kiprin qurulmasını təklif etdikdən sonra R.Denktaş görüşmələrin bu təkliflər əsasında davam etdirilməsinin mümkün olmadığını söyləmiş və görüşmələrdən çəkilməmişdir [1, s.286].

Aİ və Kipr arasında müzakirə prosesinin davam etdiyi bir şəraitdə Türkiyə ABŞ-ın Əfqanıstanda hərbi əməliyyatlarına verdiyi dəstəyin siyasi üstünlüklərindən yararlanıb Kipr məsələsində daha aktiv mövqe nümayiş etdirməyə başlamışdır. Şimali Kiprin rəhbəri R.Denktaş cənublu tərəfdaşı C.Kleridesə məktub yazaraq ikili arasında qarşılıqlı görüşün keçirilməsini 2001-ci ilin dekabr ayında təklif etmişdir. 2002-ci il yanvar ayında tərəflər arasında görüşmələrin davam etdiyi bir vaxtda Avropa İttifaqının Sevilyada keçirilən zirvə görüşünün nəticəsində qəbul olunan bəyənnamədə Kiprin bütöv bir şəkildə Avropa İttifaqına üzvlüyünün məqbul olduğu qeyd olunmuş, bunun mümkün olmadığı şəraitdə isə Helsinki zirvə görüşünün qərarlarının həyata keçiriləcəyi qeyd olunmuşdur [1, s.248].

Görüşmələrin davam etdiyi müddətdə Türkiyə hökuməti Aİ ilə əlaqələri inkişaf etdirmək naminə R.Denktaş müəyyən təzyiqlər etmiş və bunun da nəticəsində R.Denktaş 2002-ci ildə verdiyi 2 təklifdə konfederasiya və Şimali Kiprin tanınması tələblərindən imtina etdiyi qeyd etmişdir. Lakin bunlar rumlar tərəfindən qəbul olunmamışdır. Belə bir şəraitdə 11 noyabr 2002-ci ildə BMT Baş Katibi Kofi Annan tərəflərə və 3 təminatçı dövlətə özünün "Annan planı"nı təqdim etmişdir. Türk tərəfi müzakirələr boyunca adada ikitərəflilik və iki millətin olmasının vacibliyini qeyd etməyə davam etmişdir. Ancaq status kvonun da dəyişməsi şəraitində türklərin bu mövqeyindən imtina etməsi haqqında

fikir istər Türkiyədə, istərsə də Şimali Kiprdə daha sıx səsəndirilməyə başlanmışdı və bütün bunlar adadakı türklərin Annan planını referendumda qəbul etməsinə gətirib çıxarmışdı [5, s.86].

2002-ci 3 noyabr seçkilərində Türkiyədə hakimiyyətə gələn Ədalət və İnkişaf Partiyası Türkiyənin o dövrə qədərki Kiprlə bağlı siyasətində müəyyən dəyişikliklər həyata keçirməyi qərara almışdı. O dövrə qədər Kiprin Avropa İttifaqına üzvlüyü türk hökumətləri tərəfindən Türkiyənin üzvlük prosesi ilə əlaqələndirilmədən ayrı bir şəkildə dəyərləndirilirdisə, bundan sonra Türkiyənin İttifaqa üzvlüyü ilə eyni vaxtda müzakirə olunmağa başladı. Bu, Türkiyənin o vaxta qədər müdafiə etdiyi arqumentlərin öz əhəmiyyətini itirməsinə gətirib çıxardı [11, s.103]. 2002-ci il 12-13 dekabr tarixlərində Aİ-nin Kopenhagen zirvə görüşündə türk hökuməti Türkiyənin İttifaqa üzvlük prosesini sürətləndirmək üçün Kiprdə Annan planı çərçivəsində həllə nail olmağın əhəmiyyətini qeyd etdi.

Ancaq Rauf Denktaşın bu siyasətə qəti etirazına görə Türkiyə və Şimali Kipr arasında Kopenhagen görüşü ərəfəsində anlaşmaya nail olunmamışdı [4, s.37]. Zirvə görüşündə Kiprin 2004-cü il 1 may tarixində İttifaqa üzv qəbul olunacağı qeyd edilmiş, tərəflər arasında görüşmələrin 2003-cü il 28 fevral tarixinə qədər

davam etməsi məmnuniyyətlə qarşılanmışdı. Bu tarixdə qarşılıqlı anlaşma əldə olunması üçün tərəflər arasında ikili görüşmələr 2003-cü il yanvar ayında yenidən başlamış, ancaq Kiprdə Papadapulosun prezident seçilməsi vəziyyəti çətinləşdirmişdi.

Kleridesdən fərqli olaraq Papadapulos Annan planına qarşı sərt mövqeyi ilə seçilirdi [3, s.304]. 10 martda BMT Baş Katibi tərəfləri planı qəbul edib etmədikləri haqqında görüşmə həyata keçirmək üçün Haaqada yenidən görüşə çağırdı. Denktaş planın türk tərəfinin əsas fikirlərinə və müddəalarına zidd olduğunu bildirərək referendum təklifini qəbul etməmişdir. Bundan məharətlə istifadə edən Papadapulos planın qəbul edilməsindəki əsas maneənin türklər olduğunu qeyd etmiş və adada problemin həll olunmamasının səbəbkarı olaraq türkləri göstərməyə başlamışdır. 2002-ci dekabr ayında Avropa İttifaqı ilə müzakirələri başa çatdıran Kipr 2003-cü il Brüssel zirvəsində İttifaqa daxil olmaq haqqında müqaviləni imzalamışdır.

Beləliklə, Kiprin Avropa İttifaqına 2004-cü il 1 may tarixində qəbul olunacağı rəsmi olaraq açıqlanmışdır [3, s.306]. Bundan sonra İttifaqa daxil olacağı üçün rumlar müzakirələr zamanı daha sərt və uzlaşmaz siyasət həyata keçirməyə başladılar. Şimali Kipr Türk dövləti isə xüsusilə Türkiyədən gələn müəyyən təzyiqlərlə birlikdə Annan planına daha müsbət yanaşmağa başladı [11, s.108]. 2003-cü il dekabr ayında Şimali Kiprdə keçirilən seçkilərdə Annan planına müsbət yanaşan partiyalar parlamentdə çoxluq qazandılar.

Türkiyənin də fəaliyyəti nəticəsində BMT Baş Katibi Kofi Annan 13 fevral 2004-cü il tarixində tərəfləri Nyu Yorkda görüş keçirməyə dəvət etmişdir. R.Denktaş və Papadapulos arasında 19 fevralda başlayan görüşmələrdə tərəflər əvvəlki mövqelərindən geri çəkilmədilər və ənənəvi fikirlər burada da səsəndirildi. Görüşmələrin ardından Rauf Denktaş Kipr türklərinin əsas tələbləri qarşısında irəliləyiş əldə olunmadığı üçün 24 martda Türkiyə və Yunanıstanın da iştirakı ilə İsveçrənin Bürgenstok qəsəbəsində həyata keçirilməli olan konfransa qatılmayacağını bildirdi [3, s.308].

Adanın hər iki hissəsində eyni vaxtda referendumda çıxarılan Annan planı türklərin 65%-i tərəfindən qəbul edilmiş, rumların isə 76%-i plana etiraz etmişdir. Rumlar referendumda plana qarşı çıxmalarına baxmayaraq Kipr Respublikasının təmsilcisi olaraq Avropa İttifaqına daxil oldular. Avropa İttifaqının bu siyasəti Kipr məsələsinin həllini daha da qəlizləşdirmiş, referendumu qəbul edən türk tərəfi üçün nəzərdə tutulan güzəştlər edilməmişdi [12, s.139]. Təsədüfi deyildi ki, problemin nizamlanması ilə bağlı digər layihələr kimi, "Annan planı" da uğur qazanmadı.

ƏDƏBİYYAT

1. Türkiyə. Dərs vəsaiti / Müəllif-tərt. Q.Allahverdiyev, V.Sultanzadə; rəyçi. N.Məmmədov. Üçüncü kitab. B.: Çarşıoğlu, 2005, 760 s.
2. Annan planı və Kıbrıs gerçeği. Mhp Ar-ge merkezi, 2003, 43 s.
3. Aydoğdu, Ahmet. Kıbrıs Sorunu Çözüm Arayışları. İstanbul: 2005. 515 s.
4. Çevikel, Nuri. Kıbrıs eyaleti, 2014. 376 s.
5. Doğan, Nejat. Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliği Kararlarında Kıbrıs Sorunu. İstanbul: 2003. 275 s.
6. Efegil, Ertan. Temel Konular Işığında Annan Belgesi'nin Analizi. İstanbul: 2009. 203 s.
7. Fırat, Melek. AB-Kıbrıs İlişkileri ve Türkiye'nin Politikaları. Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar: En Uzun On Yıl. İstanbul, 1998, s.
8. Özarslan, Bahadır. Uluslararası Hukuk Açısından Kıbrıs Sorunu. İstanbul: 2007. 384 s.
9. Özersay, Kudret. Kıbrıs sorunu, hukuksal bir inceleme. İstanbul: 2002. 424 s.
10. Sönmezoğlu, Faruk. Türkiye-Yunanistan İlişkileri ve Büyük Güçler, Kıbrıs, Ege ve Diğer Sorunlar. Ankara: 2000. 324 s.
11. Şimşir, Bilal. AB, AKP ve Kıbrıs. İstanbul: 2004. 592 s.
12. Блищенко В. И., Солнцева М. М. Региональные конфликты и международное право (вторая половина XX - начало XXI века). М.: Городец, 2005, 486 с.

KİPR MÜNAQİŞƏSİNİN NİZAMLANMASINA DAİR KOFİ ANNAN PLANININ MAHİYYƏTİ VƏ ÇATIŞMAZLIQLARI

Aynur Cənnətəliyeva, Qurban Məmmədov

XÜLASƏ

Ümumavropa təhlükəsizliyinə təhdidlərin içərisində Kipr münaqişəsi öz kəskinliyi ilə seçilir. Təsadüfi deyildir ki, münaqişənin nizamlanması BMT və Avropa ittifaqının gündəmindən çıxmır. BMT Baş katibi K.Annan tərəfindən irəli sürülmüş “Annan planı” Aİ-nin də münaqişə ilə bağlı maraqlarına cavab verirdi, bununla belə, layihə adanın türk və yunan icması tərəfindən tənqidlə qarşılanmışdı. “Annan planı” öz quruluşu etibarlı ilə 1960-cı yaradılan Kipr dövlətinin mövcudluğu nəzərə alaraq qurulmuşdu və yunanlar adadakı qanuni hökumət olaraq nəzərdən keçirilirdilər. Bu, türklərin mövqeyinə uyğun deyildi və rum-yunan tərəfinin iddialarına hüquqi qüvvə qazandırmaq üçün kifayət qədər əlverişli idi. Bundan başqa türklərin nəzarətində olan torpaqlar 25%-ə qədər azaldılmalı, buraya 60 minə yaxın rum əhali köçürülməli idi ki, bu, gələcəkdə adada türk varlığının azalmasına zəmin yaradırdı. Məhz buna görə də adanın türk icması tezliklə müzakirələrdən imtina etdi. Məqalədə Kipr münaqişəsinin nizamlanması üçün irəli sürülmüş “Annan planı”nın mahiyyəti, çatışan və çatışmayan cəhətləri elmi-siyasi baxımdan təhlil edilir və münaqişədə maraqlı aktorların geosiyasi məqsədləri açıqlanaraq göstərilir.

СУЩНОСТЬ И НЕДОСТАТКИ ПЛАНА КОФИ АННАНА ПО УРЕГУЛИРОВАНИЮ КИПРСКОГО КОНФЛИКТА

Айнур Джаннеталиева, Гурбан Мамедов

АННОТАЦИЯ

Среди угроз европейской безопасности остротой выделяется кипрский конфликт. Не случайно урегулирование конфликта стоит на повестке дня ООН и Евросоюза. «План Аннана», выдвинутый Генеральным секретарем ООН К. Аннаном, отвечал интересам ЕС в отношении конфликта, однако проект встретил критику со стороны турецкой и греческой общин острова. «План Аннана» основывался на существовании государства Кипр, которое было создано в 1960 году, а законной властью на острове считались греки. Это не устраивало положение турок и было достаточно благоприятным для придания юридической силы притязаниям румыно-греческой стороны. Кроме того, земли, контролируемые турками, должны были быть сокращены до 25%, а также переселено сюда около 60 тыс. румын, что создало основу для сокращения турецкого присутствия на острове в будущем. Именно поэтому турецкая община острова вскоре отказалась от обсуждения. В статье с научной и политической точек зрения анализируется сущность, недостатки «плана Аннана», выдвинутого для урегулирования кипрского конфликта, а также выявляются геополитические цели акторов, заинтересованных в конфликте.

THE NATURE AND SHORTCOMINGS OF THE KOFI ANNAN PLAN FOR THE SETTLEMENT OF THE CYPRUS CONFLICT

Aynur Jannetaliyeva, Gurban Mammadov

SUMMARY

Among the threats to European security, the Cyprus conflict stands out for its sharpness. It is not accidental that the solution of the conflict does not leave the agenda of the UN and the European Union. The "Annan plan" put forward by the UN Secretary General K. Annan responded to the EU's interests related to the conflict, however, the project was met with criticism from the island's Turkish and Greek communities. The "Annan plan" was based on the existence of the state of Cyprus, which was created in 1960, and the Greeks were considered as the legitimate government on the island. This did not suit the position of the Turks and was favorable enough to give legal force to the claims of the Romanian-Greek side. In addition, the lands controlled by the Turks had to be reduced to 25%, and about 60 thousand Romanians had to be relocated here, which created the basis for the reduction of the Turkish presence on the island in the future. That is why the Turkish community of the island soon refused to discuss. The article analyzes the nature, missing aspects of the "Annan plan" put forward for the settlement of the Cyprus conflict from a scientific and political point of view and the geopolitical goals of the actors interested in the conflict are revealed.

DNESTRYANI MÜNAQİŞƏNİN MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ NİZAMLANMASI ƏTRAFINDA DİPLOMATİK-SİYASİ MÜBARİZƏ

Babayeva Zeynəb Ədalət qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
Zbabayeva01@mail.ru
dos. Məmmədov Qurban Heydər oğlu
qurbann.mammadov@mail.ru

Açar sözlər: Postsovet məkanı, Rusiya, Moldaviya, Dnestryanı, münaqişə, millətçilik, separatçılıq, 14-cü rus ordusu, iqtisadi blokada, “dondurulma”.

Ключевые слова: постсоветское пространство, Россия, Молдавия, Приднестровье, конфликт, национализм, сепаратизм, 14-я русская армия, экономическая блокада, замораживание.

Keywords: post-Soviet area, Russia, Moldavia, Transnistria, conflict, nationalism, separatism, 14th Russian Army, economic blockade, freezing.

XX əsrin 80-cı illərinin sonlarında Sovetlər birliyinin dağılması prosesində yaranmış münaqişə ocaqlarından biri də Moldova dövlətinin ərazisində yaranan Dnestryanı münaqişədir, elə bir münaqişədir ki, onun Avropa təhlükəsizliyinə yaratdığı təhdid Yuqoslaviyanın dağılması prosesində yaranmış təhlükə ilə müqayisə oluna bilər. Moldaviyanın müstəqilliyi uğrunda mübarizənin gedişində Moldaviya-Rumıniya yaxınlaşması etnik və dil yaxınlığı zəminində güclənmişdi. Osmanlı Türkiyəsinin zəifləməsi nəticəsində yaranmış Şərqi böhranının gedişində Moldova bir sıra gərginliklərdən sonra Türkiyədən alınaraq 1862-ci ildə Rumıniya knyazlığının tərkibinə daxil edilmişdi [1, s.31].

Müasir dövrdə Moldaviya 39 ərazi vahidindən ibarətdir, bunlardan 32-si rayon statusludur, 5 bələdiyyə və 2 muxtar ərazidən - Qaqauz (Qaqauz Yeri) və Dnestryanıdan (Dnestryanı da öz növbəsində 5 rayondan təşkil olunmuşdur) ibarətdir. 1994-cü ildə yaradılmış Qaqauz muxtariyyəti əhalisinin 82 faizi qaqauzlardan, qalan hissəsi isə moldavan, bolqar, rus və ukraynalılardan ibarətdir, Dnestryanıda isə əsasən rus əhalisi yaşayır [8].

Dnestryanı Moldovanın başlıca sənaye mərkəzlərindən biri sayılır və 730 min nəfərdən yuxarı əhalinin yaşadığı rayonlardan ibarət olub Rusiyanın XVIII-XIX əsrlərdə yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində onun tərkibinə qatılmışdır. Dnestryanıda hələ 1956-cı ildə dislokasiya olunmuş 14-cü rus ordusu onun təhlükəsizliyində başlıca rol oynayır [9]. Məhz bu ordunun köməyi ilə Dnestryanı Moldaviyadan ayrılmış, dövlət içərisində dövlət qurulmasına nail olmuş və Moldovanı parçalamışdı.

Postsovet məkanının digər münaqişələri kimi Dnestryanı münaqişəsinin də səbəbləri, genezisi, dinamikası və nəticələri oxşardır, politoloqlara görə, nizamlanmasına bir sıra ölkələrin maraq göstərməsinə baxmayaraq açarları Moskvanın əlindədir. Rusiyada və onun ucqarlarında sovet hakimiyyəti illərində dönmədən həyata keçirilən beynəlmiləlçi “milli siyasət” imperiyanın parçalanacağı dövrdə bütövlükdə postsovet məkanını Rusiyanın təsiri altında saxlamaq üçün vasitə kimi çıxış etməli idi və etməkdədir. Təsədüfi deyildi ki, ABŞ politoloqu Pol Qobl MDB məkanı münaqişələrinin “üçlü təbiətə malik olması” fikrini, istisnasız olaraq bütün münaqişələrdə Rusiyanın tərəf-müqabil rolunda çıxış etdiyini hələ ötən yüzilliyin 90-cı illərinin əvvəllərində səsləndirmiş və zaman onun haqlı olduğunu göstərmişdi [2, s.80].

Postsovet məkanında milli oyanış hər yerdə olduğu kimi, Moldoviyada da millətçilik hərəkatının güclənməsində və bu zəmində çoxsaylı millətçi hərəkatların yaradılmasına

gətirib çıxardı. Milli KİV-in materiallarına istinad etsək, 1986-1987-ci illərdən etibarən moldavan və rumın dillərinin identikliyi zəminində Moldaviya və Rumıniyanın birləşməsi ideyasının kifayət qədər populyar idi. Belə vəziyyət isə ölkədə antirus əhvali-ruhiyyəsinin qızışması ilə müşayiət olunurdu. Tədrisən bütün ölkəni bürüyən mitinqlərdə irəli sürülən başlıca şüarlar: “Moldaviya - moldavanlar üçündür”, “Çemodan – Vağzal - Rusiya”, “Rusları Dnestrin arxasına, yəhudiləri-Dnestrə” və s. ibarət idi [7]. Qeyd edək ki, məhz bu zəmində başlanan hərəkət Rusiyada şovinizmin yüksəlişində mühüm rol oynadı.

Baxmayaraq ki, 1990-cı il fevralın 25-də Moldaviya Ali Sovetinə Dnestryanıdan İ.Smirnov, B.Rilyakov, P.Zaloznikov, A.Lisetski, P.Şornikov və İ.Russu deputat seçilmişdilər. Lakin Ali Sovetin moldavan çoxluğunun onları separatçılıqda günahlandırması və fiziki güc tətbiq etməsi Dnestryanıda kəskin əks-səda verdi. 1990-cı ilin iyununda Parkan şəhərində bütün səviyyələrdə Dnestryanı deputatların I qurultayı keçirildi. Qurultay Moldaviya hakimiyyətinin Dnestryanıya təzyiqlərini pisləyən qətnamə qəbul etdi [3].

Yaranmış şəraitdə Rusiya hökuməti və ictimai fikrinin Dnestryanını dəstəkləməsi və hərtərəfli yardımların göstərilməsi burada müstəqillik uğrunda mübarizəni daha da gücləndirdi. 1991-ci il noyabrın 5-də Dnestryanı respublikanın adındakı “Sovet Sosialist” sözlərini silmişdi, həmin il dekabrın 1-də keçirilən referendumda iştirak edən əhəlinin 97,7 faizi DMR-in müstəqilliyinə səs verdi [11]. SSRİ-nin dağılmasından sonra Moldaviyada vəziyyət daha da gərginləşdi. Belə ki, moldav hərbi hissələrinin Benderə, Tirospola, Dubossora və digər Dnestryanı rayonlara yeridilməsi 14-cü ordunun hadisələrə qarışmasına [11] və moldav hissələrinin Dnestryanıdan qovulmasına gətirib çıxardı. Bu Dnestryanı separatçıların mübarizə əhvali-ruhiyyəsini qızıxdırdı.

Moldaviyadakı rus qoşunlarının komandanı A.Lebed açıq şəkildə Dnestryanı lider İ.Smirnovu dəstəkləyərək Moldaviya rəhbərliyini “hərbi cinayətkarlar” dövlətinin isə “faşist dövləti” adlandırmışdı. 1992-ci ilin fevral-aprel aylarındakı döyüş əməliyyatları moldav ordusunun məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Dnestrin sağ və sol sahillərində Dnestryanı Moldaviya Respublikasının hakimiyyəti bərqərar edildi ki, bununla da Moldaviyanın parçalanması qaçılmaz oldu. SSRİ-nin süqutundan sonra münaqişənin nizamlanması səhnəsinə Rusiya və Ukrayna ilə yanaşı Avropa İttifaqının simasında yeni vasitəçilər çıxdı ki, bununla da münaqişənin nizamlanması daha da çətinləşdi. Dnestryanının iqtisadi blokada ilə çökdürmək siyasəti də gözlənilən səmərəni vermədi. Moldaviyanın yaratdığı blokada Ukrayna da qoşuldu və DMR-dən gələn yükləri öz ərazisindən buraxmadı. Cavabında Ukraynaya gedən qatarlar Dnestryanıya buraxılmadı ki, bu Ukraynanı öz mövqeyini dəyişməyə vadar etdi [5, s.334].

Münaqişə dərinləşdikcə onun milli xarakteri özünü daha aydın hiss etdirməyə başlayırdı ki, bu hər iki tərəfdə şovinst əhvali-ruhiyyənin qızışması ilə müşayiət olunurdu. Təsədüfi deyildi ki, Rusiyanın müxtəlif yerlərindən könüllülər və kazak dəstələri Dnestryanıya axışırdı. Yaranmış şəraitdə hərbi qarşıdurmalar artıq epizodik yox, davamlı xarakter almağa başlayırdı. 1992-ci il martın 3-dən etibarən Moldaviya DİN-in xüsusi təyinatlı dəstəsi Tiraspolu ələ keçirmək üçün 14-cü rus ordusunun buradakı polkuna qarşı hərbi əməliyyatlara başlamış, rus hərbi qulluqçularının ailələri əsir götürülmüşdü [10]. Lakin rus polkunun əsgərləri kazaklarla birlikdə xüsusi təyinatlı dəstəni şəhərdən uzaqlaşdırmağa nail olmuş, hərbi əməliyyatların gedişində hər iki tərəf itki vermişdi [7].

Doğrudur, moldav hərbi hissələri Qaqauzda vəziyyətə nəzarəti ələ ala bildilər, lakin Dnestryanıda 1991-ci ilin mart-aprelində gedən hərbi əməliyyatların nəticələri Moldaviya üçün ağır oldu. 14-cü ordu tamamilə Dnestryanını müdafiə etməyə başladı, rus tankları moldav hərbi hissələrinə xeyli zərər vurdu. Məhz buna görə Moldova prezidenti M.Snequr mayın 25-də bəyan etdi ki, onun ölkəsi Rusiya ilə müharibə vəziyyətindədir. Yaranmış

şəraitə uyğun olaraq Rusiya hökuməti təcili adekvat tədbirlər gördü ki, nəticədə Moldova tərəfi hərbi əməliyyatlardan imtina edərək danışıqlar yolunu tutdu.

MDB məkanının digər münaqişələri kimi Dnestryanı münaqişə də 1992-ci il iyun hadisələrindən sonra dondurulmuş münaqişələr vəziyyətinə keçdi və nizamlanması prosesinə bir sıra dövlətlər, habelə Aİ, AŞ və ATƏT kimi Avropa qurumları qoşuldular. Danışıqların başlıca mövzusu münaqişə zonasına sülhməramlı qüvvələrin yeridilməsi olduğuna görə, proses əsasən Moskvada gedirdi. İyulun 6-da MDB-nin Moskva sammitində sülh qüvvələrinin yaradılması haqqında Saziş imzalandı[7]. Moldaviya parlamentinin müraciətinə əsasən sülh qüvvələri Rusiya, Ukrayna, Belarus, Rumıniya və Bolqarıstan hərbi qüvvələrindən ibarət olmaqla yaradılmalı idi. Lakin iyulun 7-də Rusiya və Rumıniya istisna olmaqla digər dövlətlər sülh qüvvələrinin yaradılmasında iştirak etməkdən imtina etdilər, buna görə də sülhməramlı kontingentin yaradılması prosesini reallaşdırmaq mümkün olmadı [4].

1992-ci ilin ortalarından indiyədək keçən dövr ərzində 14-cü ordunun əsasən Moldovadan çıxarılmasına baxmayaraq Dnestryanı Rusiyanın regionda hərbi bazası kimi 40 min tondan yuxarı hərbi texnika və sursat anbarına malikdir ki, bu amil nəinki hərbi tarazlıqdan, hətta Dnestryanının hərbi üstünlüyündən danışmağa imkan verir. Moldovanın diplomatik-siyasi səylərinə, Avropa qurumlarının köməyi ilə yüksək səviyyəli görüşlərdə qəbul edilmiş qərarlara baxmayaraq Dnestryanı nə rus qoşunlarının, nə də sursat anbarının regiondan çıxarılmasına imkan vermir və bunu milli və regional təhlükəsizliklə əlaqələndirir. Qeyd edək ki, kazak dəstələri və hərbi təlim görmüş könüllülərlə birlikdə Dnestryanı 80 min nəfərlik orduya malikdir ki, sonrakı böhranlara bunun təsiri özünü açıq şəkildə göstərmişdir [6].

Ümumiyyətlə, hərbi əməliyyatların səngiməsi və müvəqqəti atəşkəsə nail olunması münaqişənin nizamlanması ilə bağlı müxtəlif layihələrin meydana gəlməsinə, vasitəçilik missiyalarının yaranmasına və diplomatik-siyasi danışıqların genişlənməsinə start vermişdir. 1992-ci ilin sonlarından müasir dövrə qədər davam edən diplomatik danışıqların başlıca mövzusu Dnestryanının xüsusi statusu ilə bağlı olsa da, mübarizə əsasən geosiyasi nüfuz dairələrinin hüdudlarının müəyyənləşdirilməsi üzərində getməkdədir. Bununla da münaqişənin nizamlanması yolunda atılan səylər 1992-ci ildən sonra müasir dövrdə dondurulmuş vəziyyətdə qalmaqdadır. Rusiya-Ukrayna müharibəsi Moldovada seperatçılara qarşı mübarizə əhvali-ruhiyyəsi yaratsa da, hökumət hadisələrin Ukrayna ssenarisi üzrə inkişafından ehtiyatlanaraq Rusiya ilə münasibətləri kəskinləşdirməmək xətti götürdü.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VII cild, B.: ASE Baş redaksiyası, 1983, 624 s.
2. Hüseynova H. Azərbaycan Azvropa integrasiya prosesləri sistemində. Bakı, 1998, 280 s.
3. Богданов А. Независимость ПНР и угроза войны // Трудовой Тирасполь, 1990, 26 июня
4. Василев А.Н. Война завершилась с замораживанием конфликта // Коммерсант, 1992, 7 августа
5. История республики Молдова. С древнейших времен до наших дней. Кишинев, 2002, 486 s.
6. Непризнанная республика. Очерки. Документы. Хроника. М., Прогресс, 1997, т. I, 247 s.
7. Приднестровский конфликт: причины возникновения //Независимая газета, 1992, 22 сентября
8. ru.wikipedia.org/wiki/Гагаузия
9. ru.wikipedia.org/wiki/Приднестровье
10. Синявская Н. Каушаны глушат Приднестровье, а Тирасполь – Молдову // “Комсомольская правда” в Молдове, 2003, 19 сентября.

11. Sokor V. Creeping Putsch in Eastern Moldova. RFE/RL Research Report, 17 January, 1992, c.9

DNESTRYANI MÜNAQİŞƏNİN MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ NİZAMLANMASI ƏTRAFINDA DİPLOMATİK-SİYASİ MÜBARİZƏ

Zeynab Babayeva, Qurban Məmmədov

XÜLASƏ

Sovet İttifaqının dağılması prosesində etnik-milli münaqişə ocaqlarının yaranması postsovet məkanında dezintegrasiya proseslərinə görünməmiş vüsət verdi. Bu zaman yaranmış münaqişə ocaqlarından biri də Moldova dövlətinin ərazisindəki Dnestryanı münaqişədir ki, birbaşa olaraq Avropa təhlükəsizliyinə təhdid yaradırdı. Çünki münaqişə Balkanlara qədər təsir imkanlarına malik idi. Əhalisinin yekcins – ruslardan ibarət olması Dnestryanıda separat dövlətin yaranmasına gətirib çıxardı ki, 14-cü rus ordusunun burada olması Moldova hökumətini təsir imkanlarından məhrum edirdi. Məqalədə münaqişənin nizamlanması məqsədi ilə irəli sürülən layihələrin mahiyyətinə aydınlıq gətirilir və sülh prosesinə Rusiyanın təsiri elmi-siyasi baxımdan təhlil edilir.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И УРЕГУЛИРОВАНИЕ ПРИДНЕСТРОВСКОГО КОН- ФЛИКТА ДИПЛОМАТИЧЕСКО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ БОРЬБА ВОКРУГ

Зейнаб Бабаева, Гурбан Мамедов

АННОТАЦИЯ

В процессе распада Советского Союза возникновение очагов этнонациональных конфликтов придало беспрецедентный импульс дезинтеграционным процессам на постсоветском пространстве. Одним из источников конфликта, возникшего в то время, стал приднестровский конфликт на территории молдавского государства, который напрямую угрожал европейской безопасности. Потому что конфликт мог затронуть Балканы. Тот факт, что население состоит из одной расы — русских, привел к созданию в Приднестровье отдельного государства, где присутствие 14-й русской армии лишило молдавское правительство его влияния. В статье уточняется суть проектов, выдвигаемых с целью урегулирования конфликта, а влияние России на мирный процесс анализируется с научной и политической точки зрения.

THE EMERGENCE AND SETTLEMENT OF THE TRANSNISTRIAN CONFLICT DIPLOMATIC-POLITICAL STRUGGLE AROUND

Zeynab Babayeva, Gurban Mammadov

SUMMARY

In the process of the collapse of the Soviet Union, the emergence of ethnic-national conflict centers gave an unprecedented impetus to the processes of disintegration in the post-Soviet space. One of the sources of conflict that arose at that time was the Transnistrian conflict in the territory of the Moldovan state, which directly threatened European security. Because the conflict had the potential to affect the Balkans. The fact that the population consists of one race - Russians led to the creation of a separate state in Transnistria, where the presence of the 14th Russian army deprived the Moldovan government of its influence. The article clarifies the essence of the projects put forward for the purpose of settling the conflict, and the influence of Russia on the peace process is analyzed from a scientific and political point of view.

ABŞ-IN BEYNƏLXALQ TERRORİZMƏ QARŞI MÜBARİZƏ ADI ALTINDA ƏFQANISTANA MÜDAXİLƏSİ VƏ BEYNƏLXALQ NƏTİCƏLƏRİ

Həmidova Nəzrin Axunbala qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
nezrinhemidova00@cloud.com
dos.Məmmədov Qurban Heydər oğlu
qurbann.mammadov@mail.ru

Açar sözlər: ABŞ, 11 sentyabr, “Böyük Orta Şərq layihəsi”, Rusiya, Əfqanıstan, İran, Türkiyə, anti-terror əməliyyatı, geosiyasi maraqlar, hegemonluq, rejim dəyişikliyi, balansın pozulması.

Ключевые слова: США, 11 сентября, «Большой ближневосточный проект», Россия, Афганистан, Иран, Турция, антитеррористическая операция, геополитические интересы, гегемония, смена режима, дисбаланс.

Keywords: USA, September 11, "Greater Middle East project", Russia, Afghanistan, Iran, Turkey, anti-terror operation, geopolitical interests, hegemony, regime change, imbalance.

XX əsrin sonlarında baş vermiş qlobal dəyişikliklər nəticəsində ABŞ təkqütblü dünya düzənində hegemon gücə çevrildi. Lakin özünün bu statusunu dünyaya qəbul etdirmək üçün elə bir layihə hazırlamaq lazım idi ki, həmin layihə ABŞ hökumətinə arzusunda olduğunu reallaşdırmağa imkan versin. Belə layihə 2001-ci il 11 sentyabr terror aktları oldu. ABŞ ərazisində II dünya müharibəsi dövründə Pyorl-Harvara yapon donanmasının hücumu istisna olmaqla müharibə olmamışdı. Terrorçu qrup bir neçə mülki təyyarəni ələ keçirib Nyu-Yorkda Ümumdünya Ticarət Mərkəzinin 2 binasını darmadağın etdi, həmçinin ABŞ-ın Müdafiə nazirliyinin (Pentaqon) binasında ciddi dağıntılar törədildilər. Terror aktlarının qurbanları bir neçə min nəfər idi. Bunlar partlayış zamanı və uçqunlar altında qalaraq ölənlər idilər [9, s.621-622].

Yaranmış vəziyyətdə XIX əsrdə vətəndaş müharibəsi istisna olmaqla öz torpaqlarında müharibə görməmiş ölkə şok vəziyyətinə düşmüşdü. ABŞ rəhbərliyi bunun birdəfəlik terror aktları olduğunu, yaxud planlaşdırılmış zərbənin 1-ci dalğası olduğunu müəyyən edə bilmədi. Ölkə 11 sentyabrda baş vermiş hadisə kimi gözlənilməz proseslərə hazır deyildi. Terror aktların hazırlayıb həyata keçirənlər həm ABŞ, həm də xarici ölkə vətəndaşları idilər. Onlar leqal vəziyyətdə ABŞ ərazilərində yaşayırdı və fəaliyyət göstərirdilər. Onlar – terrorçular xaricdə olan terrorçu təşkilatlarla, həm də ABŞ-da mədəni-maarif, xeyriyyəçilik adı altında fəaliyyət göstərən, lakin terrorçulara kömək edən təşkilatlarla əlaqəli idilər ki, bu aktları həyata keçirmişdilər [7, s.127].

Mərkəzi Asiya regionu, həmçinin Əfqanıstanın ABŞ-ın, Rusiyanın, Çinin və İranın maraq dairəsinə daxil olduğunu nəzərə alsaq bu maraqlar kəsişdiyində göstərilən regionların gərginlik ocağına çevrilməsi təsadüfi deyildi. 11 sentyabr hadisələri təkcə regionda deyil, bütünlükdə beynəlxalq siyasətin köklü dəyişilməsinə səbəb oldu. Terror hadisələri ABŞ-ın dünya miqyasında qəbul olunmuş məğlubedilməz və fəvqəldövlət imicinə sarsıdıcı zərbə vurdu. İtmiş imicini geri qaytarmaq üçün ABŞ təkcə terrorun təşkilində əli olan Usamə Ben Ladenə və onun terrorçu təşkilatı «əl-Qaida»ya deyil, bütünlükdə terrorizmə qarşı müharibə elan etdi və anti-terror əməliyyatlarının aparılacağı ölkələr müəyyənləşdirildi. Bu terror aktları ABŞ-a imkan verdi ki, illər boyu hazırladığı “Böyük Orta Şərq layihəsi”ni həyata keçirməyə başlasın. SSRİ-nin süqutundan sonra super gücə çevrilən ABŞ Avroasiyanı ələ keçirməklə - Hartlendə sahiblənməklə ümumdünya ağalığına nail olmaq istəyirdi.

ABŞ-da baş verən terror hadisələri BMT tərəfindən pislənildi və ABŞ anti-terror əməliyyatlarının keçirilməsində dünya dövlətlərinin dəstəyini aldı. Düzdür, bəzi ölkələrdəki islamçı təşkilatlar ABŞ-ın və müttəfiqlərinin Əfqanıstanda aparacağı hərbi əməliyyatlara qarşı çıxaraq, bunun «xristianların müsəlmanlar üzərinə xaç yürüşü» kimi qiymətləndirdilər, lakin müsəlman ölkələrinin əksəriyyətinin ABŞ-ı dəstəkləməsi bu fikirlərin genişlənməsinə imkan vermədi[6]. ABŞ-ın apardığı antiterror əməliyyatlarına region ölkələrinin və regionda marağı olan ölkələrin münasibətləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Regionun böyük dövlətlərindən biri olan Çin terrorizmi pisləsə də, antiterror əməliyyatları ilə bağlı heç bir reaksiya vermədi. Düzdür, Talibanın darmadağın edilməsi Çinin maraqlarına uyğundur, lakin Taliban siyasi səhənədən silinəndən sonra ABŞ-ın regionda yerini möhkəmlətməsi Çinin maraqlarına uyğun deyildi. Ona görə də Çin gözləmə mövqeyində dayanaraq hadisələrin necə cərəyan edəcəyini izlədi.

Anti-terror əməliyyatlarının aparılmasında Mərkəzi Asiya ölkələri ABŞ üçün mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edirdi. Terror hadisələrindən bir müddət sonra Qərbin informasiya vasitələrində anti-terror əməliyyatlarının keçirilməsində Mərkəzi Asiya ölkələrinin ərazilərindən və hərbi obyektlərindən istifadə olunacağı ilə bağlı ABŞ və Mərkəzi Asiya ölkələri arasında razılıq əldə olunması haqqında məlumatlar verildi. Məhz bu məlumatlardan sonra Rusiyanın Təhlükəsizlik Şurasının sədri Ruşaylo Mərkəzi Asiya ölkələrinə hamısına təcili olaraq səfər edərək dövlət başçıları ilə görüşdü. Görüşlərdən sonra dövlət başçıları mətbuat konfransı keçirərək, terrorizmi pislədilər və eyni zamanda qeyd etdilər ki, ölkələri ABŞ-la heç bir danışıq aparmamış və heç bir razılıq əldə olunmamışdır. Və əlavə olaraq bildirdilər ki, anti-terror əməliyyatlarının BMT-nin başçılığı ilə aparılmasını məqsədəuyğun hesab edirlər. Bəyanatların Ruşaylo ilə görüşdən sonra verilməsi onu göstərir ki, Mərkəzi Asiya ölkələrinin liderləri Rusiyanın çəkdiyi çərçivədən çıxmağa və Rusiya ilə razılaşdırılmamış siyasət aparmağa cürət etmirlər. Lakin Rusiyanın Xarici İşlər Naziri İ.İvanovun Ağ Evdə C.Buşla görüşündən və V.Putinlə Buş arasında olan bir saatlıq telefon söhbətindən sonra Mərkəzi Asiya ölkələrinin mövqeyi dəyişdi[8].

2001-ci ilin oktyabr ayının 5-də ABŞ-ın Müdafiə Naziri D.Ramsfeld anti-terror əməliyyatlarında Daşkəndin mövqeyini və rolunu dəqiqləşdirmək məqsədi ilə Özbəkistana səfər etdi. Ramsfeld ölkə prezidenti, müdafiə naziri və xarici işlər naziri ilə danışıqlar apardı. Danışıqlardan sonra jurnalistlər qarşısında çıxış edən İ.Kərimov Özbəkistanın rəsmi mövqeyini bildirdi:

- Özbəkistan öz hava məkanından ABŞ-ın hərbi-hava qüvvələrinin istifadəsinə icazə verir;
- Hər iki ölkənin təhlükəsizlik orqanları arasında informasiya mübadiləsi yaradılır;
- Özbəkistan ABŞ-ın nəqliyyat təyyarələrinin və vertolyotlarının Özbəkistan ərazisində yerləşən hərbi aerodromlardan birinə enməyə icazə verir. Bı təyyarə və vertolyotlara xidmət göstərən amerikalı mütəxəssislərin, texniki işçilərin fəaliyyəti üçün lazımi şərait yaradır;
- ABŞ-ın təyyarə və vertolyotları yalnız humanitar məqsədlər üçün və axtarış-xilasətmə işləri üçün istifadə olunacaqdır [5].

İ.Kərimov həmçinin, Özbəkistanın ərazisindən istifadə etməklə Əfqanıstana qarşı qurudan hərbi əməliyyatların aparılmasına və Əfqanıstanın ərazisinin bombardman edilməsinə icazə verilmədiyini bildirdi. D.Ramsfeld isə ABŞ-ın Özbəkistana maliyyə yardımını artıracağını, əməliyyatlar bitdikdən sonra da ABŞ-ın Özbəkistanı öz tərəfdaşı biləcəyini və Özbəkistanın regional liderə çevrilməsinə çalışacağını qeyd etdi. Danışıqlardan sonra Özbəkistanın Xanabad aeroportu ABŞ-ın hərbi-hava qüvvələrinin ixtiyarına verildi. Sonralar informasiya vasitələrində verilən məlumatlara görə, Xanabad aeroportuna Əfqanıstan şəraitində döyüşmək bacarığı olan ABŞ-ın 10-cu «Dağ diviziyası»

da gətirilmişdir. Beləliklə, Özbəkistan çoxdan çalışdığı, lakin həyata keçirə bilmədiyi böyük bir məsələni həll etmiş oldu və çox ehtimal ki, bundan sonra ABŞ-ın dəstəyi ilə regionda güclü bir dövlətə çevriləcəkdir [8].

ABŞ anti-terror əməliyyatlarının aparılmasında Tacikistanın ərazisindən (Qulyab aeroportu) istifadə etməyə də cəhd göstərdi. Bu məqsədlə ABŞ-ın Müdafiə naziri Ramsfeldlə I.Rahmonov arasında danışıqlar da aparıldı. Lakin Tacikistanda Rusiyanın 20 minlik hərbi hissəsinin olması faktı ABŞ-a mane oldu. Başqa sözlə, Rusiya Tacikistandakı mövqeyinin itirilməsinə razı olmadı. Buna baxmayaraq, Ağ Ev 2002-ci ilin yanvar ayında ABŞ qüvvələrinin Qulyab aeroportunda yerləşdirilməsilə bağlı prezident İmamoli Raxmonovdan razılıq əldə edə bildi [5].

11 sentyabr hadisələrindən sonra Pakistan özünün gorgin günlərini yaşadı. Prezident Pərviz Müşərrəfin ABŞ-ın tərəfdaşı kimi çıxış etməsi ölkənin islamçı qruplaşmalarının və puştun əhəlişinin ciddi müqavimətinə rast gəldi. Davamlı təzyiqlərə baxmayaraq, ABŞ-ın Taliban rejiminə qarşı apardığı antiterror əməliyyatlarını dəstəkləyən Pakistan bunun müqabilində ABŞ-ın bu ölkəyə qarşı tətbiq etdiyi sanksiyaların aradan qaldırılmasına, dövlətin Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankına 38 milyard dollarlıq borcunun verilməsinin ləngidilməsinə, Kəşmir məsələsinin həlli üçün ABŞ-ın Hindistana təzyiq etməsinə, Pakistanla ABŞ arasındakı əvvəlki hərbi və təhlükəsizlik əməkdaşlığının bərpa edilməsinə nail olmağa çalışdı. 2001-ci ilin oktyabrın 29-da ABŞ Prezidenti C.Buş 1998-ci ildən bəri Pakistana tətbiq edilən axırıncı sanksiyaları da ləğv etdikdən sonra Pakistan anti-terror əməliyyatlarını dəstəklədiyi üçün ABŞ-dan 500 milyon maliyyə yardımı aldı və bu yardım növbəti illərdə də ediləcəyi razılaşdırıldı [11, s.148].

Pərviz Müşərrəfin yürütdüyü siyasət xalqın etirazının genişlənməsinə səbəb oldu. Ölkənin bir çox şəhərlərində Ben Ladeni və Taliban hərəkətini dəstəkləyir, kütləvi mitinqlər keçirildi. On minlərlə insanın keçirdiyi mitinqlərdə Pakistan hökumətindən ABŞ-ın Əfqanıstandakı keçirdiyi hərbi əməliyyatları dəstəkləməkdən imtina etmək tələb olundu. Xarici kütləvi informasiya vasitələrinin verdiyi məlumatlara görə, Pakistanda bir sıra tayfaların silahlı dəstələri dövlətə itaətsizlik göstərərək, Taliblər tərəfindən ABŞ-a qarşı «müqəddəs müharibə» aparmaq üçün Əfqanıstanla sərhəd məntəqəsinə toplaşmış, hətta minlərlə pakistanlının sərhəddi keçdiyi də bildirilirdi.

Əfqanıstanda hərbi əməliyyatların tezliklə qurtarması və yeni hökumətin təşkil olunması Pakistan üçün həyati əhəmiyyət kəsb edirdi. Çünki hərbi əməliyyatların uzanması Pakistanda taliblərə dəstək verən qüvvələrin mərkəzləşməsinə və mütəşəkkilləşməsinə gətirib çıxara bilərdi. Üstəlik Pakistanda yerləşmiş 2 milyondan artıq əfqan qaçqınları da ölkədaxili vəziyyəti gərginləşdirə bilərdi. Qeyd edək ki, Pakistan hansı formada olmasından aslı olmayaraq, yeni qurulacaq hökuməti tanıyacağını bildirmiş və hökumətdə puştunların geniş yer alacağına çalışırdı.

11 sentyabr hadisələrindən sonra İranın ABŞ-a qarşı münasibətində yumşalma meylləri hiss olundu. Görünür, anti-terror əməliyyatlarının keçiriləcəyi qorxusu İranı ABŞ-la bağlı radikal siyasətində azca da olsa dəyişiklik etməyə məcbur etdi. Artıq əvvəllərdə olduğu kimi məscidlərdə «bismillah» kəlməsindən sonra «Amerikaya ölüm» şüarı səslənmədi. İran rəsmiləri terrorizmi ləntələyən bəyanatlarla çıxış etdilər. Bir müddət sonra İranda mühacirətdə olan Əfqanıstanın keçmiş baş naziri Hikmətyar Tehran mehmanxanalarının birində jurnalistlər üçün mətbuat konfransı keçirərək, amerikalılara qarşı öz tərəfdarları ilə birlikdə taliblərlə çiyin-çiyinə vuruşmağa hazır olduğunu bildirdi. İran rəsmiləri isə rəsmi şəkildə bildirdilər ki, Hikmətyarın ölkəni tərk etməsinə icazə verməyəcəklər. Təbii ki, Hikmətyarın bəyanatı İranın təşkil etdiyi bir şou idi. Məqsəd də anti-terror bəlasından sığortalanmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə etmək idi [3].

İran Rusiya ilə birlikdə Şimali Alyansı dəstəkləyir və Rəbbanın prezident kimi görmək istəyirdi. İran Taliban hakimiyyətinə son qoyulmasının tərəfdarı idi. Lakin ABŞ-ın uzun

illər keçəndən sonra Zahir şahı hakimiyyətə qaytarmaq planı İranın maraqlarına uyğun deyildi. İran rəsmilərinin fikrincə, Zahir şahın qayıtması İranda da monarxiya tərəfdarlarının fəallaşmasına kömək edərdi və şahzadə Rza Pəhləvinin hakimiyyətə qayıtmasını reallaşdırırdı. Qeyd edək ki, İranın böyük şəhərlərində son dövrlər keçirilən nümayişlərdə indiki islam rejimi əleyhinə şüarlarla yanaşı, monarxiyanı nədh edən şüarların da səslənməsi İranın mühafizəkar rəhbərliyin narahatlığına əsas verirdi [2].

ABŞ hərbi-hava qüvvələrinin Əfqanıstanı bombardman etməsi və Şimali Alyansın öldürdüyü uçuşlar İran diplomatiyasının da canlanmasına səbəb oldu. Artıq İran əvvəlki mövqeyindən getdikcə uzaqlaşdı. Prezident Hatəminin bəyanatla çıxış edərək, «İran yaxın gələcəkdə ABŞ-la münasibətlərini sahmana salmayacaqdır» deməsi və Xarici İşlər Naziri K.Xorrazmin BMT-nin tribunasından çıxış edərək, «Əfqanıstan məsələsinin BMT-nin nəzarəti altına keçirilməsi» çağırışını İranın öz mövqeyini ortaya qoyması kimi də qəbul etmək olardı. Başqa sözlə, İran Əfqanıstanda ABŞ-ın planları əsasında qurulacaq hər hansı bir hökumətin əleyhinə idi [1].

11 sentyabr hadisələrindən sonra Türkiyənin regionda siyasi çəkisinin artması haqqında kütləvi informasiya vasitələrində müxtəlif mülahizələrlə rastlaşmaq mümkün idi. Əslində Türkiyə bu proseslərdə ABŞ-ın müsəlman ölkələri içərisində NATO-nun üzvü olan yaxın tərəfdaşı kimi çıxış etdi. Türkiyə ordusunun yüksək hazırlılığı və Əfqanıstan şəraitində quru hərbi əməliyyatlar aparmaq bacarığının olması səbəbindən Türkiyə ABŞ tərəfindən proseslərə cəlb edilmişdi. Türkiyənin Əfqanıstandakı siyasi proseslərə birbaşa təsir etmək və hökumət quruculuğunda rəsmi mövqe göstərmək kimi imkanları yox idi. Çox elətilməli ki, Əfqanıstan problemi həll olunduqdan sonra Türkiyə ABŞ-ın dəstəyi ilə Mərkəzi Asiya ölkələrində öz nüfuzunun artmasına çalışacaqdır [4].

Əfqanıstan probleminin həllində ABŞ üçün Rusiyanın mövqeyi mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Anti-terror əməliyyatlarının keçirilməsi Rusiyanın maraqları ilə üst-üstə düşürdü. Çünki neçə illərdir ki, Rusiya Çeçenistanda terrorizmə qarşı mübarizə adı altında hərbi əməliyyatlar aparır və Çeçenistanda Ben Ladenlə sıx əlaqəsi olan ərəb muğavilələrinin döyüşdüyü haqqında məlumat verməsinə baxmayaraq, ABŞ və qərbi ölkələri «çeçen məsələsi»nə tamamilə başqa mövqedən yanaşırdılar. ABŞ Prezidenti B.Klintonun hakimiyyəti dövründə Çeçenistanda Rusiya tərəfindən insan hüquqlarının pozulması haqqında ABŞ rəsmilərinin iradları Qərbi maliyyəsiindən aslı olan Rusiyanın əl-qolunu bağlayırdı [10, s.76-78]. Artıq ABŞ-ın terrorizmə qarşı apardığı mübarizə Rusiya-ABŞ münasibətlərində yaxınlaşma reallaşdı və bu da Rusiyaya «çeçen məsələsi»nin həllində böyük imkanlar yaratdı.

ƏDƏBİYYAT

1. ABŞ-ın Əfqanıstanı bombardman etməsi İran diplomatiyasının da canlanmasına səbəb oldu. Respublika qəz., 2001, 14 oktyabr
2. Əfqanıstanda anti-terror əməliyyatı Rusiya və İranın maraqlarında. Panorama qəz., 2008, 12 sentyabr
3. İranın ABŞ-ın anti-terror əməliyyatlarına münasibəti. Şərq qəz., 2011, 10 sentyabr
4. Türkiyə Əfqanıstanda anti-terror əməliyyatında ABŞ-ın yanında oldu. Milliyyət qəz., 2001, 7 oktyabr
5. Война в Афганистане (2001-2021)/ <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D>
6. Внешнеэкономическая деятельность Афганистана //www.ovsem.com /user /vedpk
7. Внешняя политика и безопасность современной России. 1991-2002. Хрестоматия в четырех томах, т.4, с.127
8. Герасимов М. Что вынуждает Ташкент смягчить свое отношение к талибам // http://www.ng.ru/csi/2001-01-30/5_tashkend.html
9. Системная история международных отношений. 1945-2003. М.: 2003, с.621-622

10. Шенин С.Ю. Администрация Б. Клинтона и формирование движения Талибан в Афганистане (1993-1996 гг.) // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия История. Международные отношения, 2012, том 12, вып. 4, с. 76-81
11. Burki Sh.J. Pakistan: fifty years of nationhood. Lahore: Vanguard, 1999, 250 p.

ABŞ-IN BEYNƏLXALQ TERRORİZMƏ QARŞI MÜBARİZƏ ADI ALTINDA ƏFQANISTANA MÜDAXİLƏSİ VƏ BEYNƏLXALQ NƏTİCƏLƏRİ

Nəzrin Həmidova, Qurban Məmmədov

XÜLASƏ

XX əsrin sonlarında sosializm sisteminin çökməsi nəticəsində global dəyişikliklər ABŞ təkqütblü dünya düzənində hegemon gücə çevirdi. Yaranmış vəziyyətdə yüz il əvvəlki vətəndaş müharibəsi istisna olmaqla öz torpaqlarında müharibə görməmiş ölkə ictimaiyyəti şok vəziyyətinə düşmüşdü. Amma terror aktı dünyanın geosiyasi maraq zonalarına bölünməsinə start verdi. Belə bölgələrdən Mərkəzi Asiya regionunun, həmçinin Əfqanıstanın ABŞ-in, Rusiyanın, Çinin və İranın maraq dairəsinə daxil olduğunu nəzərə alsaq bu maraqlar kəsişdiyində göstərilən regionların gərginlik ocağına çevrilməsi təsadüfi deyildi. 11 sentyabr hadisələri təkcə regionda deyil, bütünlükdə beynəlxalq aləmdə köklü dəyişikliklərə səbəb oldu. Terror hadisələri ABŞ-in dünya miqyasında qəbul olunmuş məğlubedilməz və fəvqəldövlət imicinə sarsıdıcı zərbə vurdu. ABŞ hərbi-hava qüvvələrinin Əfqanıstanı bombardman etməsindən sonra qazandığı uğurlar digər ölkələrin diplomatiyasının da canlanmasına səbəb oldu. Məqalədə ABŞ-in, Rusiyanın, Çinin, Türkiyənin, Pakistanın, İranın və s. dövlətlərin Orta Şərqlə bağlı geosiyasi maraqları təhlil edilir.

ВМЕШАТЕЛЬСТВО США В АФГАНИСТАН ПОД ПРЕДЛОГОМ БОРЬБЫ С МЕЖДУНАРОДНЫМ ТЕРРОРИЗМОМ И ЕГО МЕЖДУНАРОДНЫМИ ПОСЛЕДСТВИЯМИ

Назрин Гамидова, Гурбан Мамедов

АННОТАЦИЯ

В результате краха социалистической системы в конце XX века глобальные изменения превратили США в державу-гегемона в однополярном мироустройстве. В этой ситуации общественность страны, которая никогда не видела войны на своей земле, кроме гражданской столетней давности, находилась в состоянии шока. Но теракт положил начало разделу мира на зоны геополитического интереса. Учитывая, что центральноазиатский регион, а также Афганистан входят в число интересов США, России, Китая и Ирана, неслучайно эти регионы становились источником напряженности при пересечении этих интересов. События 11 сентября вызвали радикальные изменения не только в регионе, но и во всем международном мире. Террористические события нанесли сокрушительный удар по имиджу США как непобедимой и сверхдержавы, который был принят во всем мире. Успехи, достигнутые ВВС США после бомбардировок Афганистана, привели к оживлению дипломатии в других странах. В статье США, Россия, Китай, Турция, Пакистан, Иран и др. анализируются геополитические интересы государств, связанных с Ближним Востоком.

**US INTERVENTION IN AFGHANISTAN UNDER THE PRETEXT OF
COMBATING INTERNATIONAL TERRORISM AND ITS
INTERNATIONAL CONSEQUENCES**

Nazrin Hamidova, Gurban Mammadov

SUMMARY

As a result of the collapse of the socialist system at the end of the 20th century, global changes turned the United States into a hegemonic power in the unipolar world order. In this situation, the public of the country, which had never seen a war on their land except for the civil war a hundred years ago, was in a state of shock. But the terrorist act started the division of the world into zones of geopolitical interest. Considering that the Central Asian region, as well as Afghanistan are among the interests of the United States, Russia, China, and Iran, it was no coincidence that these regions became a source of tension when these interests intersected. The events of September 11 caused radical changes not only in the region, but also in the entire international world. Terrorist events dealt a crushing blow to the image of the United States as an invincible and extraordinary power, which was accepted worldwide. The success of the US air force after the bombing of Afghanistan led to the revival of the diplomacy of other countries. In the article, the US, Russia, China, Turkey, Pakistan, Iran, etc. the geopolitical interests of the states related to the Middle East are analyzed.

TÜRK DÖVLƏTLƏRİ TƏŞKİLATININ FORMALAŞMASI PROSESİ

Mürsəlova Nigar Mürsəl qızı
BDU II kurs magistrantı
nigar.mursalova1998@mail.ru

Açar sözlər: Türk Dövlətləri Təşkilatı, Naxçıvan, məqsəd və vəzifə, Türk dünyası

Ключевые слова: Организация Тюркских Государств, Нахчыван, цель и миссия, Тюркский мир.

Key words: The Organization of Turkic States, Nakhchivan, purpose and mission, Turkic world.

Bu gün dövlətlərarası əlaqələrin inkişafında yeni-yeni əməkdaşlıq formalarının meydana gəldiyini görürük. Ötən əsrin hadisələrinə nəzər yetirsək görürük ki, yeni yaranan müstəqil Türk dövlətləri sürətli inkişaf mərhələsi keçmişdir. Qısa zaman ərzində Türk dövlətləri beynəlxalq münasibətlərə və qloballaşan dünyanın tələblərinə uyğunlaşdılar. Bu dövlətlər müstəqillik əldə etdikdən sonra xarici siyasətlərində əsaslı dəyişikliklər etməyə başladılar. Onlar təkcə sovet siyasəti deyil eyni zamanda Qərb dövlətləri ilə əməkdaşlıq etmək niyyətində idilər. Müstəqillik əldə etmiş dövlətlərin siyasətlərində əsas və ən başlıca məqsədlərdən biri də Türk dövlətləri arasındakı əlaqələri inkişaf etdirmək və müəyyən sahələrdə tərəfdaşlığa addım atmaq idi. Türk dövlətlərini bir-birinə əsrlər boyu mövcud olan tarixi, etnik və dini bağlar bağlayır. Türk xalqlarının öz mədəniyyətini qoruması və etnik köklərini unutmaması çox vacibdir. Türk dövlətləri arasındakı əlaqələrin inkişafında Türk Dövlətləri Təşkilatının rolu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində əməkdaşlığın dərinləşməsi həm qlobal, həm də regional məsələlər də öz həllini tapır. Türk Dövlətləri Təşkilatı regional təşkilat olaraq Türk Dünyası üçün çox əhəmiyyətli bir quruluşdur. Türk Dünyasının qarşılıqlı əlaqəsi Sovet İttifaqının dağılmasından sonra kiçik addımlarla başlamış və bu gün də artmaqda davam edir. Türk Dövlətləri Təşkilatı bu gün öz regionunda getdikcə daha çox tanınan əməkdaşlıq modelinə çevrilib. İntellektual bünövrəsi qədim tarixə söykənən Türk Dövlətləri Təşkilatı qısa müddətdə əldə etdiyi uğurlarla sübut olunsaydı, beynəlxalq təşkilat kimi hələ gənc təşkilat olsa da, böyük potensiala malikdir.

Türk Dövlətləri Təşkilatı Avrasiya coğrafiyasında artan effektivliyi ilə strateji birliyə çevrilir. Beynəlxalq sistemin daim dəyişən strukturu çərçivəsində regional inteqrasiya təşəbbüslərinin əhəmiyyəti artır. Dövlətlər Avropa İttifaqı, Avrasiya İqtisadi İttifaqı və Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı kimi bir çox təşkilatlar vasitəsilə öz maraqlarını maksimum dərəcədə artırmağa çalışırlar. Türk Dövlətləri Təşkilatı regional təşkilat olaraq Türk Dünyası üçün çox mühüm bir quruluşdur. Türk Dünyasının qarşılıqlı əlaqəsi Sovet İttifaqının dağılmasından sonra kiçik addımlarla başlamış və bu gün də artmaqda davam edir. Beynəlxalq sistemin strukturunda baş verən dəyişikliklər və regional hadisələr Təşkilatı getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Təşkilatı təşkil edən Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistanın Türk Dövlətləri Təşkilatına verdiyi önəm getdikcə artır. Təşkilatın tərkibinə daxil olan dövlətlərin hər biri strateji üstünlüklərə malikdir. Türkiyənin regional gücü və Azərbaycanın enerji ehtiyatları buna misal ola bilər. Ona görə də müxtəlif məsələlərdə güclü tərəfləri olan dövlətlərin bir təşkilat daxilində qüvvələrini birləşdirməsi təşkilata üzv olan hər bir dövlətin maraqları baxımından vacibdir. Bu araşdırmada Türkdillli Ölkələrin Zirvə Toplantısı ilə başlayan Türk Dövlətləri Təşkilatının tarixi inkişafı araşdırılıb. Türk Dünyasındakı inteqrasiya səylərinin tarixi proses boyu məruz qaldığı dəyişikliklər təhlil edilmişdir. Araşdırmanın məqsədi Türk Dünyasının birlikdə hərəkət etmə imkanlarını ortaya çıxarmaq və bu mövzuda araşdırmalara pəncərə

açmaqdır [Akçapa, M. (2023). Türk Devletleri Teşkilatı'nın Tarihsel Gelişimi: Teşkilatın Dünü, Bugünü ve Yarını . Mevlüt Akçapa Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi 2023 s-34].

3 oktyabr 2009-cu ildə Naxçıvanda imzalanan Naxçıvan müqaviləsi ilə Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan və Qırğızıstan arasında qurulmuş olan beynəlxalq təşkilatdır. Özbəkistan isə Türk Dövlətləri Təşkilatına 2019-cu ildə üzv dövlət kimi qoşulmuşdur. 2018-ci ilin sonlarından bu yana Macarıstan müşahidəçi dövlətdir. Macarıstanla yanaşı Şimali Kipr Türk Respublikası və Türkmənistan da Türk Dövlətləri Təşkilatına müşahidəçi statusunda üzv qəbul edilib. Bu gün Türk Dövlətləri Təşkilatı 5 daimi üzvdən və 3 müşahidəçi üzvdən ibarət bir təşkilatdır. Şübhəsiz ki, bu proses tarixdən çox-çox uzaqlara gedir, lakin biz 2009-cu il Naxçıvan müqaviləsini başlanğıc nöqtəsi kimi götürə bilərik. Çünki biz Naxçıvan müqaviləsini araşdıranda başa düşürük ki, bu, Türk Dövlətləri Təşkilatının inkişaf prosesinin bir hissəsidir. Sazişin əsas məqsədi iştirakçı dövlətlər arasında əməkdaşlığı institusionallaşdırmaq idi. Türk Dövlətləri Təşkilatı ilə bu məqsəddə əhəmiyyətli bir sıçrayış əldə edilmişdir. Sazişdə türkdilli ölkələr arasında tarixi bağlar, ortaq dil, mədəniyyət və adət-ənənələrə əsaslanan əməkdaşlıq layihəsi təklif edilib və “siyasi çoxqütblülük” vurğulanıb. <https://www.teoridergisi.com/makale/turk-devletleri-teskilati>

Təşkilatın məqsədi və vəzifələri Naxçıvan müqaviləsinin 2-ci maddəsinə uyğun olaraq

1. tərəflər arasında qarşılıqlı etimadın möhkəmləndirilməsi,
2. regionda və dünyada sülhün bərqərar edilməsi,
3. xarici siyasət məsələlərinə ortaq yanaşmanın təşviq edilməsi,
4. beynəlxalq terrorizm, separatçılıq, ekstremizm və transmilli cinayətkarlığa qarşı mübarizənin əlaqələndirilməsi,
5. ortaq maraq kəsb edən bütün sahələrdə regional və ikitərəfli əməkdaşlığın gücləndirilməsi,
6. ticarət əlaqələri və investisiyalar üçün əlverişli şəraitin yaradılması,
7. elm, texnologiyalar, təhsil və mədəniyyət sahəsində qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsi,
8. kütləvi informasiya vasitələri arasında əlaqələrin, eləcə də daha geniş miqyasda informasiya mübadiləsinin təşviq edilməsi,
9. hüquqi məlumatların mübadiləsinin, hüquq sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsindən ibarətdir. <https://azerbaijan.az/related-information/201>

Naxçıvan sazişinə uyğun olaraq ildə bir dəfə Türk Dövlətləri Təşkilatının Zirvə Görüşləri və bir gün öncə Türk Dövlətləri Təşkilatı Xarici İşlər Nazirləri Şurasının görüşləri keçirilir. 2021-ci ildə İstanbulda keçirilən Zirvə toplantısında təşkilatın adı Türk Dövlətləri Təşkilatı olaraq dəyişdirilmişdir. Bayrağın dizaynı üzv ölkələrin bayraqlarında olan ünsürlərin bir araya gətirilməsi ilə yaradılmışdır. Azərbaycan bayrağının ulduzu, Qazaxıstan bayrağının rəngi, Qırğızıstan bayrağının günəşi və Türkiyə bayrağının ayparasından istifadə edilmişdir.

<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/turk-konseyine-dort-ulkeden-ortak-bayrak-21281773>

Martın 16-da Ankarada Türk Dövlətləri Təşkilatının Dövlət Başçılarının Fövqəladə Zirvə görüşündə də ətraflı danışılıb. Toplantıda Türk İnvestisiya Fondunun yaradılması məsələsi görüş iştirakçıları tərəfindən yüksək dəyərləndirilib. Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan adıçəkilən Zirvə görüşündən sonra keçirdiyi mətbuat konfransında bu fondun təsis müqaviləsinin imzalanmasının mühüm əhəmiyyət daşıdığını bildirib. Cümhurbaşqanı, həmçinin Fondun Türk dünyasında iqtisadi inteqrasiyanı sürətləndirəcəyinə əminliyini diqqətə çatdıraraq, bərabər sərmayə töhfəsi və Türk dünyasında bərabər səs hüququ əsasında qurulacaq bu quruma İstanbulun evsahibliyi edəcəyini söyləyib. Şübhəsiz ki, Fond gələcəkdə Türk dövlətlərinin inteqrasiyasının

sürətləndirilməsinə və birgə layihələrin maliyyələşdirilməsinə mühüm töhfələr verəcək, Qarabağda işləyən sahibkarlara maliyyə dəstəyi göstərəcək. Azərbaycan TDT-yə üzv dövlətlər arasında münasibətlərin inkişafına xüsusi önəm verir, Türk dünyası birliyinin güclənməsini daim diqqətdə saxlayır. Təşkilatın məhz Naxçıvan Sazişi ilə yaradılması da bunun bariz ifadəsidir. Təşkilatda təmsil olunan ölkələr arasında həm çoxtərəfli, həm də ikitərəfli formatlarda əməkdaşlıq əlaqələri qurulub. İndiyədək vaxtaşırı iqtisadi münasibətlər çərçivəsində bu birliyə üzv dövlətlərin müvafiq qurumlarının yüksək səviyyəli rəsmiləri arasında çoxsaylı görüşlər keçirilib, bir neçə biznes forum gerçəkləşdirilib. Bu görüşlər və biznes forumlarda quruma üzv dövlətlərin iqtisadi imkanları, əməkdaşlıq sahələri təqdim olunub. O cümlədən, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və sahibkarlıq üzrə işçi qruplarının yaradılması haqqında qəbul edilən qərarlar müsbət nəticələrlə diqqət çəkib. TDT-nin iqtisadiyyat üzrə işçi qrupunun indiyədək keçirilən iclaslarında əməkdaşlığın mövcud vəziyyəti və genişləndirilməsi imkanları, “Turkic Vision – 2040” strateji konsepsiyasının hazırlanması və qarşılıqlı maraq doğuran digər məsələlər barədə ətraflı fikir mübadiləsi aparılıb. Təşkilatın fəaliyyətində siyasi əlaqələrlə yanaşı, türkdilli dövlətləri bir-birinə bağlayan iqtisadi əməkdaşlıq da mövcuddur. Təqdirəlayiq haldır ki, türkdilli ölkələr arasında iqtisadi-ticarəti əlaqələr ildən-ilə genişlənir. Azərbaycanın adları çəkilən bu türkdilli dövlətlərlə genişlənən əlaqələri müvafiq strateji tərəfdaşlıq haqqında bəyannamələr əsasında həyata keçirilir. İkitərəfli kontekstdə möhkəmlənən bu əməkdaşlıq sonda vahid mərkəzdə birləşərək vahid gücə çevrilir. Bütün bunların təməlinə isə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanla şəxsi təşəbbüsləri dayanır. Qeyd edək ki, bu gün Türkiyə 761,4 milyard, Qazaxıstan 181,7 milyard, Özbəkistan 57,9 milyard, Azərbaycan 48 milyard, Türkmənistan 48 milyard və Qırğızıstan 8,5 milyard dollar nominal ÜDM-ə malikdir. Bu, kifayət qədər böyük həcmdir. Türk dünyası ölkələrinin tarixi İpək yolu üzərində yerləşməsi onların Şərq və Qərb arasında artmaqda olan ticarət dövriyyəsində də önəmli rola malik olmağa şərait yaradır. Statistik göstəricilərə əsasən, Çin və Avropa ölkələri arasındakı ticarət dövriyyəsi günlük 1 milyard ABŞ dollarının üzərindədir. Türk dünyası ölkələrinin bu mühüm ticarət yolu üzərində yerləşməsi TDT-nin regionda iqtisadi gücə çevrilməsinə şərait yaradır. Belə ki, TDT-yə üzv ölkələrin dünya iqtisadiyyatındakı ümumi ticarət dövriyyəsi 536 milyard ABŞ dolları təşkil edir və bu rəqəm 2019-cu ilin dünya üzrə mal ticarət dövriyyəsi (Merchandise Trade) ilə müqayisə edildikdə 2,8 faizdən çox olması görünür. TDT-yə daxil olan ölkələr arasında xarici ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsində Türkiyə Cümhuriyyəti 84 faiz ilə ilk sırada yer alır. Digər yerləri Qazaxıstan (8 faiz), Türkmənistan (5 faiz), Özbəkistan (3 faiz), Macarıstan və Tacikistan (birgə 1 faiz) tutur.

Türkiyə Cümhuriyyətinin siyahıda ilk sırada olması enerji ticarətinin dövriyyəsi ilə əlaqədardır. Belə ki, Azərbaycanın enerji məhsulları ixracında Türkiyə TDT ölkələri arasında yüksək paya malik yeganə dövlətdir. Azərbaycanın təbii qaz ixracının 17 faizii, xam neftin isə 1 faizi Türkiyə Cümhuriyyətinə ixrac edilir. Bu iqtisadi əlaqələri daha da genişləndirmək üçün Bakı–Tbilisi–Qars dəmir yolu xətti, eləcə də digər türkdilli ölkələrin də qoşula biləcəyi TANAP qaz kəməri kimi daha geniş şərait gerçəkləşib. Bundan başqa, birlik ölkələri arasında investisiya yatırımı və onlayn ticarətin genişlənməsi də önəmli imkanlar kimi diqqətdə saxlanılıb. Türkiyə ilə Azərbaycan arasında qeyri-neft sektoru üzrə ticarət dövriyyəsi də yüksəlməkdədir. Respublikamızın qeyri-neft ixracına liderlik edən pambıq və kimya sənayesi məhsullarının böyük hissəsi qardaş ölkəyə ixrac edilir. Azərbaycan Türkiyədən başqa TDT-də müşahidəçi ölkə rolunda çıxış edən Macarıstana 530 min ABŞ dolları dəyərində neft məhsulu ixrac edilir ki, bu da ümumi ixracın yarısını təşkil edir. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanın Macarıstan istisna olmaqla digər Türk dövlətləri ilə azad ticarət sazişləri və Türkiyə ilə preferensial ticarət sazişi mövcuddur. Azərbaycan beynəlxalq nəqliyyat qovşaqlarının mərkəzində yerləşir. Bu baxımdan, ölkənin

nəqliyyat dəhlizləri sahəsində əhəmiyyəti günbəgün artır. Ətrafımızda gedən prosesləri nəzərə alsaq, Azərbaycan alternativsiz variantla çevrilir. Ona görə də hazırda respublikamız Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizinin inkişafı üzərində fəal iş aparır. Bu, çoxformatlı bir şəbəkədir. Bu gün kombinə edilmiş daşımalara dair sazişin hazırlanması da yekunlaşdırılmaq üzrədir. Bu, çox vacibdir. Müqavilə bütün növ yüklərin daşınmasını və təbii ki, Azərbaycan üzərindən nəqlini nəzərdə tutur. Çünki Azərbaycan TDT-nin yaradıcılarından biridir, ikincisi isə alternativsiz bir məkandır. Xalq qəzeti. - 2023.- 19 mart. - № 61. - S. 9.

ƏDƏBİYYAT

1. Akçapa, M. (2023). Türk Devletleri Teşkilatı'nın Tarihsele Gelişimi: Teşkilatın Dünü, Bugünü ve Yarını
2. Mevlüt Akçapa Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi 2023 s-34
3. <https://www.teoridergisi.com/makale/turk-devletleri-teskilati>
4. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/turk-konseyyine-dort-ulkeden-ortak-bayrak-21281773>
5. Xalq qəzeti. - 2023.- 19 mart. - № 61. - S. 9.

TÜRK DÖVLƏTLƏRİ TƏŞKİLATININ FORMALAŞMASI PROSESİ

Mürsəlova Nigar

XÜLASƏ

Türk dövlətlərini bir-birinə əsrlər boyu mövcud olan tarixi, etnik və dini bağlar bağlayır. Türk xalqlarının öz mədəniyyətini qoruması və etnik köklərini unutmaması çox vacibdir. Sovetlərin dağılmasından sonra müstəqillik əldə edən Müstəqil Türk Dövlətlərinin bir çoxu toparlanaraq irəliləmişdir. Yeni meydana gələn müstəqil Türk dövlətləri sürətli inkişaf mərhələsi keçmişdir. Qısa zaman ərzində Türk dövlətləri beynəlxalq münasibətlərə və qloballaşan dünyanın tələblərinə uyğunlaşdılar. Bu dövlətlər müstəqillik əldə etdikdən sonra xarici siyasətlərində əsaslı dəyişikliklər etməyə başladılar. Müstəqillik əldə etmiş dövlətlərin siyasətlərində əsas və ən başlıca məqsədlərdən biri də Türk dövlətləri arasındakı əlaqələri inkişaf etdirmək və müəyyən sahələrdə tərəfdaşlığa addım atmaq idi. Türk dövlətləri arasındakı əlaqələrin inkişafında Türk Dövlətləri Təşkilatının rolu böyük əhəmiyyət kəsb edir.

ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ ОРГАНИЗАЦИИ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ

Мурсалова Нигяр

АННОТАЦИЯ

Исторические, этнические и религиозные связи, существовавшие на протяжении веков, связывают турецкие государства друг с другом. Для турецкого народа очень важно беречь свою культуру и не забывать свои этнические корни. Вновь образовавшиеся независимые турецкие государства прошли этап бурного развития. За короткий период времени турецкие государства адаптировались к международным отношениям и требованиям глобализованного мира. После обретения независимости эти государства начали вносить коренные изменения в свою внешнюю политику. по-

литика. Одной из главных и важнейших целей в политике государств, получивших независимость, было развитие отношений между турецкими государствами и принятие мер к партнерству в определенных сферах. Роль Организации тюркских государств имеет большое значение в развитии отношений между тюркскими государствами.

THE FORMATION PROCESS OF THE TURKIC STATES ORGANIZATION

Mursalova Nigar

SUMMARY

The historical, ethnic and religious ties that have existed for centuries connect the Turkish states to each other. It is very important for the Turkish people to protect their culture and not to forget their ethnic roots. The newly formed independent Turkish states have passed the stage of rapid development. In a short period of time, the Turkish states adapted to international relations and the requirements of the globalized world. After gaining independence, these states began to make fundamental changes in their foreign policies. One of the main and most important goals in the policies of the states that gained independence was to develop the relations between the Turkish states and take steps towards partnership in certain areas. The role of the Organization of Turkic States is of great importance in the development of relations between the Turkic states.

MİQRASIYA PROBLEMİNƏ TARİXİ-NƏZƏRİ YANAŞMA

Rauflu Elmira Asif qızı
BDU- nun II kurs magistrantı
elmira.esedullayeva7@mail.ru

Açar sözlər: Miqrasiya, Miqrant, Qaçqın, Avropa qaçqınları, Dünya müharibələri miqrantları

Ключевые слова: Миграция, Мигрант, Беженец, Европейские беженцы, Мигранты Мировых войн

Key words: Migration, Migrant, Refugee, European refugees, World wars migrants

Müasir qloballaşan insanların davamlı şəkildə miqrasiyası mədəniyyətlər, etnik qruplar və millətlər arasında ənənəvi sərhədləri pozmaqla mədəni müxtəlifliyin formalaşmasına səbəb olur. Eyni zamanda miqrasiya axınlarının istiqamətinin fərqliliyi müxtəlif ölkələrin işçi potensialı təsir edir, ənənəvi əmək bazarında yeni imkanlar açır. Miqrasiya bir çoxları tərəfindən xüsusilə miqrantların gətirdiyi ölkədəki vətəndaşlar üçün bir çətinlik, hətta təhdid kimi qəbul edilir. Miqrasiya prosesinin tarixi inkişafını və bu problemin meydana çıxmasına təsir edən amilləri təhlil etməzdən əvvəl anlayışın mahiyyətinə diqqət yetirmək məqsədəuyğun olardı. Miqrasiya anlayışına fərqli yanaşmalar mövcuddur. Beynəlxalq səviyyədə “miqrant” anlayışının hamı tərəfindən qəbul edilmiş bir tərif yoxdur. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜTT) müəyyən etdiyi tərif əsasən miqrasiya bir şəxsin və yaxud bir qrup şəxsin dövlətin beynəlxalq sərhədlərini aşmaqla, yaxud dövlət daxilində hərəkəti nəzərdə tutulur. Müddətindən, tərkibi və səbəblərindən asılı olmayaraq, bura qaçqınların, məcburi köçkünlərin, iqtisadi miqrantların və həmçinin ailə ilə bağlı məsələlər daxil olmaqla digər məqsədlər üçün insanların yerdəyişməsi aiddir [<https://www.who.int/migrants/about/definitions/en/>].

Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatına (BMT) görə isə miqrant müxtəlif səbəblərdən bir ölkə daxilində və ya beynəlxalq sərhədləri aşmaqla öz yaşayış yerindən müvəqqəti yaxud daimi olaraq uzaqlaşan bir insandır. Bu kateqoriyaya qaçaq miqrantlar, habelə statusu və ya hərəkət vasitələri beynəlxalq hüquqa görə xüsusi olaraq müəyyən edilməyənlər şəxslər (məsələn, beynəlxalq tələbələr) də aiddir [<https://www.iom.int/who-is-a-migrant/>].

Oxford Lüğətində miqrant termini iş tapmaq üçün bir yerdən başqa yerə köçən insan kimi səciyyələndirilir [<https://www.who.int/migrants/about/definitions/en/>].

BMT nin Qaçqınlar və Migrantlar Komitəsinə görə Beynəlxalq miqrantın rəsmi qanuni tərif olmasa da, əksər mütəxəssislər beynəlxalq miqrantın miqrasiya səbəbindən və ya hüquqi statusundan asılı olmayaraq, adi yaşayış ölkəsini dəyişdirən bir insan olduğu ilə razılaşırlar. Ümumiyyətlə, miqrasiya üç-on iki ay müddətində hərəkəti əhatə edən qısamüddətli, bir il və ya daha çox müddətə yaşayış ölkəsinin dəyişməsinə nəzərdə tutan uzunmüddətli və ya daimi olmaqla fərləndirilir [<https://refugeesmigrants.un.org/definitions/>].

Elmi ədəbiyyatda və mediada miqrasiya problemi öyrənilərkən miqrant anlayışı ilə əlaqəli bir sıra anlayışlar tətqiq olunur. Nümunə üçün qaçqın anlayışını qeyd edə bilərik. Qaçqınlar qorxu, təqib, qarşıdurma, şiddət və ya ictimai asayışı ciddi şəkildə pozan və nəticədə beynəlxalq qoruma tələb edən digər səbəblərə görə öz ölkələrinin xaricində olan şəxslərdir. 1951-ci il Qaçqınların Statusu Haqqında Konvensiyasında və beynəlxalq təşkilatların qaçqın probleminə dair sənədlərində, habelə BMTnin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının (QAK) Əsasnaməsində bu anlayışın ətraflı şərhinə rast gəlmək olar [<https://refugeesmigrants.un.org/definitions/>].

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığına görə “Köçəri” və “Qaçqın” ifadələri arasında bir-birinin əvəzinə istifadə edilə bilməyən əhəmiyyətli fərqlər

mövcuddur. Qaçqınlar həyatları və ya azadlıqları üçün bir təhlükə olduğundan öz ölkələrinin xaricindədirlər. Onların statusu xüsusi beynəlxalq hüquqi çərçivə ilə müəyyənləşdirilir və qorunur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı (UNHCR) Sığınacaq axtaran və ya qaçqın düşmə ehtimalı olan şəxslərin belə adlandırılmasını tövsiyə edir və “miqrant” sözünün qaçqınlara və ya beynəlxalq qorumağa ehtiyacı olan insanlara işarə edən bir ifadə olaraq istifadə edilməməsini tövsiyə edir. Bunu etmək, dövlətlərin qaçqınlara təmin etmək məcburiyyətində olduqları xüsusi qanuni qorunmalara xələl gətirmə riskini yarada bilər. BMT Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı (QAK), həm bütün insanların insan haqlarını qorumaq hüququna sahib olduqları üçün həm də miqrantlar üçün insan haqlarının müdafiəsinin yaxşılaşdırılması qaçqınlar üzərində müsbət təsir göstərəcəyi üçün hərəkətdə olan bütün insanlara hüquq əsaslı yanaşmaları dəstəkləyir. Qaçqınlar və miqrantlar çox vaxt eyni marşrutlardan, nəqliyyat növlərindən və şəbəkələrdən istifadə edirlər. Həm qaçqınların, həm də miqrantların iştirak etdiyi sərhədyanı hərəkətlərə “qarışıq hərəkətlər” deyilir. Qarışıq hərəkətlərdə fərqli insan kateqoriyası arasında uyğun bir şəkildə fərqləndirmək özlüyündə bir məqsəd deyil, müvafiq hüquq, məsuliyyət və qorunma çərçivəsini daşımaqda kömək etməlidir. Hərəkət qaçqınlardan ibarət olduqda, ‘qarışıq hərəkət’ kimi xarakterizə edilməməlidir.

Miqrasiya və migrant anlayışlarının meydana gəlməsi tarixini öyrənərkən qeyd etmək lazımdır ki, insanların yerdəyişməsi və müxtəlif dövlətdə böyük miqyasda köç etməsini müxtəlif səbəbləri mövcuddur. *“Arxeoloqların fikrincə, Yer üzündə demək olar ki, bütün insanlar miqrantdır, çünki bəşər övladı mənşəyini 200.000 il əvvəl Afrikadan gətirmiş və sonra bütün dünyaya - Avropa, Asiya, Avstraliya və Amerikaya yayılmışdır [https://www.rosbalt.ru/main/2006/06/28/258300.html]. Miqrasiya prosesinin və insanların kütləvi köçünün intensivləşməsinə təkan verən əsas hadisələrdən biri böyük coğrafi kəşflər nəticəsində yeni ərazilərin aşkarlanmasıdır. Avropalıların Yeni dünyadakı əraziləri özlərinin müstəmləkəsinə çevirməsindən sonra Amerika qitəsinə genişmiqyaslı miqrasiya başladı. Afrikadan minlərlə qara dərilili insan Amerikaya qul kimi aparıldı və bu məcburi miqrasiya sonralar yerli əhali ilə gəlmələr arasında müxtəlif qarşıdurmaların yaranmasına* *səbəb oldu* *[https://www.nytimes.com/interactive/2019/08/19/magazine/history-slavery-smithsonian.html]*

Məcburi köçün travmatik təcrübələri Avropa tarixində XX əsrin başlanğıcını qoyur. Balkan müharibələri (1912-1913) və Birinci dünya müharibəsi (1914-1918) nəticəsində bütün Şərqi Avropa bölgəsi milyonlarla qaçqın selini gördü. Balkanlarda, xüsusilə Bolqarıstan-Türk-Yunan-Serbiya sərhədlərində, 1912-1918-ci illər arasında bəzi bölgələrdə döyüş altı il davam etdi. Sərhədlər və hərbi-mülki idarələr dəfələrlə dəyişdikcə insanlar nəzarət etdikləri kəndlərdən qaçdılar. Hər sərhəd dəyişikliyi torpaqların sahibini dəyişdirməsi nəticəsində insanların hərəkəti ilə müşayiət olunurdu. Məsələn, Bolqarıstan, 1920-ci illərdə müharibə dövründə təxminən 280.000 qaçqını qəbul etməli idi və onların Bolqarıstan cəmiyyətinə inteqrasiyası həmişə rahatlıqla getmirdi [https://origins.osu.edu/article/refugees-or-immigrants-migration-crisis-europe-historical-perspective/page/0/0].

Birinci dünya müharibəsi dövründə şərq cəbhəsindəki döyüşlərin böyük bir hissəsinin baş verdiyi Rusiya, Almaniya və Avstriya arasındakı sərhəd bölgələrində insanların məcburi yerdəyişməsini “bütöv bir imperiya gəzir” kimi təsvir etməyə imkan verdi [https://www.researchgate.net/publication/240576074_A_Whole_Empire_Walking_Refugees_in_Russia_during_World_War_I].

Türkiyə ilə Yunanıstan arasında 1920-1922-ci il Yunan-Türk müharibəsi zamanı

Yunanıstan və Türkiyə tarixdə Millətlər Birliyinin 1923-cü ildə vasitəçiliyi ilə razılaşdırılmış ilk məcburi əhali mübadiləsini həyata keçirdi. Xristianlar və müsəlmanların

daxil olduğu iki milyon insan seçim haqqı verilmədən öz yurdlarından qoparıldı. Avropadakı qaçqınların vəziyyəti ilə bağlı daha da çətin vəziyyət 1933-cü ildən sonra Adolf Hitler Almaniyada hakimiyyətə gəlməsindən sonra ortaya çıxdı. Yalnız 1933-cü ildə təqribən beş yüz min alman yəhudisindən 50 əlli minə yaxını Almaniyanı tərk etməyə çalışdı, lakin Avropa hökumətləri “xaricilərin” əyalətlərinə girişinə diqqətlə nəzarət etdilər. Çarəsiz qaldıqları müddətdə Avropanın digər bölgələrinə köç etmək üçün sənədləri təmin edə bilməyən yəhudilər, ilk seçim və ya getdikcə daha çox üstünlük verilən seçim olan Fələstini (o zaman İngilis mandatı altında idi) ABŞ, Orta və Cənubi Amerikadakı müxtəlif köçürmə sxemlərini nəzərdən keçirdi [<https://origins.osu.edu/article/refugees-or-immigrants-migration-crisis-europe-historical-perspective/page/0/1>]. Bu müddət ərzində Qərbi Avropa dövlətləri getdikcə məhdudlaşan pasport və sərhəd nəzarəti sistemlərində nəzarəti ciddiləşdirdilər. 1938-ci il Evian Konfransının iştirakçıları yəhudi qaçqın qəbul etməyin nasist rejimini təşviq edəcəyini əsaslandıraraq böhranla məşğul olmaqdan qəti imtina etdilər. İngiltərə isə özəl maliyyələşdirilən Kindertransport proqramı ilə gələn on min yəhudi uşağını qəbul etdilər.

II Dünya Müharibəsi dövründə daha böyük miqyaslı əhali hərəkətləri Avropa qitəsinin son etnik homogenləşməsinə gətirib çıxardı. Avropada müharibə və müharibədən sonrakı məcburi miqrantların ümumi sayı 64 milyona yaxındır. Bu insanların çoxu müharibə yayıldıqca hərbi münaqişədən qaçmışdır. Müharibədən sonra qalib dövlətlər başqa bir kütləvi məcburi köçü, bütün Alman əhalisinin qonşu ölkələrdən çıxarılması, Polşa, Çexoslovakiya, Macarıstan, Yuqoslaviya və digər yerlərdən Almaniyaya "evlərinə" gedən təxminən 13-14 milyon insanın çıxarılması problemi ilə üzləşdilər. Polşalılar və ukraynalılar, milli homogenlik adına zorla əhali mübadiləsinə məruz qalan iki böyük qrup idi [<https://sites.fas.harvard.edu/~hpcws/cleansing.htm>]

Bu məcburi köçlər nəticəsində Avropa qitəsi, ərazilərini istənməyən etnik və ya dini azlıqlardan səmərəli şəkildə təmizləyən, etnik baxımdan homogen dövlətlərə çevrildi. Avropada bəzilərinin indiki yeni insanların axını ilə itiriləcəyindən qorxduğu bu homogenlik bir sıra şiddətli və nisbətən son tarixi epizodların nəticəsi idi.

Avropada və Avropaya doğru miqrasiyanın ümumi inkişafı və 1950-ci illərdən bəri miqrantların məskunlaşma qaydaları öz əksini tapmışdır. 1950-1960-cı illərdə bir sıra Avropa ölkələri tərəfindən imzalanmış ikitərəfli əmək miqrasiyası müqavilələrini başlanğıc nöqtəmiz götürürük. Bu nöqtədən etibarən üç əsas dövr ayırd edilə bilər. Birincisi, 1973-1974-cü illərdəki neft böhranına qədər davamlı iqtisadi böyümə və qonaq işçi sxemlərinin inkişafı və köhnə müstəmləkələrdən vətənlərə köç (geri) və Şərqdən Qərbə doğru hərəkətlərin üstünlük təşkil etdiyi qaçqın köçü ilə xarakterizə olunurdu. İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrdə Şimali-Qərbi Avropa iqtisadi cəhətdən sürətlə inkişaf edirdi. Məsələn, 1953-1958-ci illər arasında sənaye istehsalı% 30 artmışdır. Bu bölgədəki yerli işçilər getdikcə daha çox təhsil aldılar və artan sosial mobillik imkanları bir çoxunun ağ yaxalı işə keçməsinə təmin etdi. Əmək anbarları məhdud olduğundan yerli işçilər boş yerləri doldura bilmədilər. Bundan əlavə, yerli əhali artıq əkinçilik, təmizlik, tikinti və mədənçilikdə zərərli və az maaş alan işlərlə məşğul olmaq istəmirdilər. Nəticədə, şimal-qərbi Avropa hökumətləri periferik ölkələrdən işçi qüvvəsi toplamağa başladılar. Əsas təyinat ölkələri Belçika, Fransa, Almaniya, Lüksemburq, Hollandiya, İsveç və İsveçrə idi. İşə götürülən xarici işçilərin bir iş vaxtını başa vurduqdan sonra evlərinə qayıtması gözlənilirdi. Bu səbəbdən, onlara az hüquq verilməsi və yardım dəstəyinə az və ya heç giriş imkanı verilməməsi nəzərdə tutulurdu. Bu dövrün sonunda şimal-qərbi Avropadakı miqrantların çoxu Əlcəzair, Yunanıstan, İtaliya, Fəş, Portuqaliya, İspaniya, Tunis, Türkiyə və Yuqoslaviya mənşəlidir.

Başlanğıcda coğrafi yaxınlıq xüsusi miqrasiya axınlarının inkişafında mühüm rol oynadı. Məsələn, İsveç Finlandiyadan, İngiltərə İrlandiyadan, İsveçrədən İtaliyadan işçi qüvvəsi alırdı. Ətraf mühitin, xüsusən Cənubi Avropa ölkələrinin Şimali-Qərbi Avropa ölkələrinə işçi göndərdiyi bir miqrasiya sistemi ortaya çıxdı. Miqrasiya axınları sənayedən qabaq aqrar iqtisadiyyatları ilə xarakterizə olunan bölgələr və yüksək sənayeləşmiş iqtisadiyyatları olan bölgələr arasındakı iqtisadi inkişafdakı fərqlər tərəfindən güclü şəkildə idarə olunurdu.

Avropa hökumətləri tədricən Avropa xaricindəki ölkələrə iş bölgələrini genişləndirdilər. Əsas səbəblərdən biri Şərq-Qərb əmək hərəkətliliyini ciddi şəkildə məhdudlaşdıran Avropanın Soyuq Müharibə bölgüsü idi. Məsələn, Qərbi Almaniyada, Şərqi Almaniyadan əlavə Yunanıstan, İtaliya və İspaniyadan işçi axını var idi. 1961-ci ildə Berlin Divarının inşası sonuncunu dayandırdı. Nəticədə, Qərbi Almaniya iş qəbulunu başqa bir yerə yönəltdi. Türkiyə (1961), Fas (1963), Portuqaliya (1964), Tunis (1965) və Yuqoslaviya (1968) ilə ikitərəfli müqavilələr imzalanmışdır. Belçika, Hollandiya, Fransa və İsveçrə kimi digər təyinat ölkələri də bu ölkələrlə 1960-cı illərdə əmək miqrasiyası müqavilələri imzaladılar. Miqrantların pul köçürmələrinin milli iqtisadiyyata faydası gözlənilirdi. Məsələn, Türkiyədə miqrantların pul gəlirləri iqtisadiyyatın vacib bir elementinə çevrildi: 1974-cü ildə Almaniyaya işçi köçü sona çatdıqda belə, ölkədə iqtisadi sabitlik pozuldu. Bununla birlikdə, mənşə ölkələrin mühacirətə dəstək vermə səbəbləri iqtisadi cəhətdən də çox idi. Məsələn, İtaliya hökuməti, Şimali-Qərbi Avropa ölkələrinin əmək miqrasiya proqramlarını 'işsizlərdən qurtulmağın və sosialist və kommunist partiyaları potensial seçicilərdən məhrum etməyin' bir yolu kimi qəbul etdi. 1950-1990-cı illər arasında 12 milyon insan Şərqdən Qərbə, əsasən Almaniyaya köçdü. Məsələn, 1950 və 2004 arasında 4.45 milyon *Aussiedler* - Orta və Şərqi Avropadan olan etnik almanlar Almaniyaya döndülər.

İkinci dövr neft böhranı ilə başladı və 1980-ci illərin sonlarında "dəmir pərdə"nin düşməsi ilə sona çatdı. Bu müddət ərzində şimal-qərbi Avropa hökumətləri getdikcə miqrasiyanı məhdudlaşdırdı və miqrantların əsas giriş yolu ailənin birləşməsi və ailənin formalaşması oldu. Üçüncü dövr "dəmir pərdə"nin düşməsindən bu günə qədər üçüncü dünya ölkələrindən Avropa İttifaqına (Aİ) köçünün artması ilə səciyyələndirilir [https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-21674-4_3]. 1973-1974-cü illərdəki neft böhranı Avropanın iqtisadi mənzərəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdi. Böhran işçi qüvvəsinə olan tələbatı kəskin şəkildə azaldaraq iqtisadi yenidənqurmaya təkan verdi. Bu dövrdə idarəsiz iqtisadi böyüməyə inam azaldı. 1970 və 1972-ci illərdə müvafiq olaraq İsveçrə və İsveç bir miqrasiya dayanacağına müraciət etdilər. Digərləri də bunları izlədi: 1973-cü ildə Almaniya, 1974-cü ildə Benilüks və Fransa. Miqrasiyaya nəzarət və azaltmağı hədəfləyən siyasətlər köçü dayandırmaq əvəzinə çevrildi. Xarici sakinlərin sayı, Avropa miqrasiya sistemlərindəki dairəvi mühitdən zəncir köçünə və miqrant əhalinin bununla əlaqəli təbii böyüməsinə görə dəyişməyə davam etdi. Avropa ölkələri olmayan işçi qəbulu planlarına girən miqrantlar getdikcə daimi olaraq məskunlaşdılar, uzun müddət ölkələrinə qayıtdıqda, indi yaşayış iznini itirmə riski meydana çıxdı. Bir çox miqrant ailələrini Avropaya gətirməyə başladı. Hökumətlər əvvəlcə ailə miqrasiyasını məhdudlaşdırmağa çalışsalar da bu, çox az uğur qazandı. Nəhayət, 1961-ci il Avropa Sosial Xartiyasının 19-cu maddəsində dayanan miqrant işçilərin ailənin birləşdirilməsi əsas hüquq hesab olunurdu [<https://comparativemigrationstudies.springeropen.com/articles/10.1186/s40878-018-0093-3>].

Miqrasiya dayandırıldıqdan sonra ölkələr getdikcə əcnəbilərin girişlərini nəzarətdə saxladı və miqrasiya milli siyasi və ictimai müzakirələrdə əhəmiyyətli bir mövzu oldu. İqtisadi tənəzzül səbəbindən artan işsizlik səviyyəsi, müəyyən miqdarda yaşayan

miqrant qruplarına qarşı düşmənçiliyi, irqçiliyi və yabancı düşmənçiliyi artırdı. Bir sıra Avropa ölkələrində xaricilərə qarşı şiddətli hadisələr baş verdi. Məsələn, Fransada Le Pen'in *Front National*, "2 milyon işsiz = 2 milyon immiqrant çoxdur" sadə mesajı üçün əhəmiyyətli siyasi dəstək qazandı (). Bununla birlikdə bu dövrdə immiqrant əhalinin burada qalması barədə məlumatlandırma da artdı.

Avropa ölkələrindən olmayan miqrasiya axınları ilə yanaşı Cənubi Avropadakı əlverişli iqtisadi şərtlər də Şimali Avropaya köçənlər arasında geri miqrasiya ilə nəticələndi. Məsələn, İspaniya, bu dövrdə 451.000 vətəndaşın geri qayıtmasını qeyd etdi ki, bunların da 94% -i başqa bir Aİ ölkəsində miqrant kimi çalışırdılar. Portuqaliya, əksinə, müstəqillik uğrunda şiddətli və şiddətli mübarizələrin getdiyi keçmiş müstəmləkələrindən qayıdış köçünü yaşadı. Yunanıstan mühacirətdən köç ölkəsinə keçən son ölkə oldu. 1973-cü ilə qədər təxminən 1 milyon yunan xaricdə işləyirdi. Onların yarısı neft böhranından sonrakı dövrdə geri qayıtdı.

Sonuncu mərhələ 1990-cı illərdən 2012-ci ilə qədərki dövrü əhatə edir. 1990-cı ildən başlayaraq Avropadan, Avropaya və içərisindəki köç nəxışları əhəmiyyətli dərəcədə dəyişikliyə uğradı və daha da şaxələndirildi. "dəmir pərdə"nin çökməsi və Şərqi Avropanın sərhədlərinin açılması Avropada yeni miqrasiya axınlarına səbəb oldu. Soyuq müharibənin sona çatması və keçmiş Yuqoslaviyadakı müharibələr Qərbi Avropaya sığınacaq axtaranların yeni axınlarına səbəb oldu. Məsələn, 1989-1992-ci illər arasında sığınacaq müraciətləri 320.000-dən 695.000-ə yüksəldi və on ilin sonunda 455.000-ə düşdü və 2001-ci ildə yenidən 471.000-ə yüksəldi [https://books.google.az/books?hl=ru&lr=&id=2k1dDwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PR9&ots=MSHJmQc_Wu&sig=eAS3rYv37nX6oBSmb2ir4SYp4-M&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false].

ƏDƏBİYYAT

1. [<https://www.who.int/migrants/about/definitions/en/>].
2. [<https://www.iom.int/who-is-a-migrant>]
3. [<https://refugeesmigrants.un.org/definitions>]
4. [<https://www.rosbalt.ru/main/2006/06/28/258300.html>]
5. [<https://www.nytimes.com/interactive/2019/08/19/magazine/history-slavery-smithsonian.html>]
6. [<https://origins.osu.edu/article/refugees-or-immigrants-migration-crisis-europe-historical-perspective/page/0/0>].
7. [<https://sites.fas.harvard.edu/~hpcws/cleansing.htm>]
8. [https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-21674-4_3]
9. [<https://comparativemigrationstudies.springeropen.com/articles/10.1186/s40878-018-0093-3>].
10. [https://books.google.az/books?hl=ru&lr=&id=2k1dDwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PR9&ots=MSHJmQc_Wu&sig=eAS3rYv37nX6oBSmb2ir4SYp4-M&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false].

MİQRASIYA PROBLEMİNƏ TARİXİ-NƏZƏRİ YANAŞMA

Rauflu Elmira

XÜLASƏ

1992-ci ildə imzalanmış Maastrix müqaviləsinin sərhədləri ləğv etməsi Aİ daxilindəki hərəkətləri əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırdı. Eyni zamanda, sərt sərhəd nəzarəti və viza

qaydaları tətbiq edən Avropa bazarının birləşməsi səbəbindən AB-yə giriş getdikcə məhdudlaşdı.

Bu üçüncü dövrdə integrasiya məsələləri mərkəzi bir siyasət probleminə çevrildi. Bir çox Avropa ölkəsi yüksək ixtisaslı və ya savadlı miqrantları cəlb etmək cəhdlərini artırdı. Bu hədəf, bu gün də Danimarka, Almaniya, İsveç və İngiltərədəki bir sıra milli proqramlarda öz əksini tapır.

ИСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ПРОБЛЕМЕ МИГРАЦИИ

Рауфлу Элмира

АННОТАЦИЯ

Отмена границ Маастрихтским договором, подписанным в 1992 году, значительно облегчила передвижение внутри ЕС. В то же время доступ в ЕС становится все более ограниченным из-за объединения европейского рынка, который вводит строгий пограничный контроль и визовый режим.

В этот третий период вопросы интеграции стали центральной проблемой политики. Многие европейские страны активизировали свои усилия по привлечению высококвалифицированных или образованных мигрантов. Эта цель отражена сегодня в ряде национальных программ в Дании, Германии, Швеции и Англии.

A HISTORICAL-THEORETICAL APPROACH TO THE PROBLEM OF MIGRATION

Rauflu Elmira

SUMMARY

The abolition of borders by the Maastricht Treaty, signed in 1992, greatly facilitated movement within the EU. At the same time, access to the EU has become increasingly restricted due to the unification of the European market, which imposes strict border controls and visa regulations.

In this third period, integration issues became a central policy problem. Many European countries have increased their efforts to attract highly skilled or educated migrants. This goal is reflected today in a number of national programs in Denmark, Germany, Sweden and England.

AĞDAMDA ÜZÜMÇÜLÜK VƏ ŞƏRABÇILIĞIN YENİDƏN BƏRPASI

Magarremov Aqil Məmmədali oğlu
“TEZEKEND KFT” MMC-nin təsisçisi
agilusa01@gmail.com

Açar sözlər: üzümçülük, şərabçılıq, münbit torpaq, kənd təsərrüfatı, təsərrüfat sahələri.

Ключевые слова: виноградарство, виноделие, плодородные земли, сельское хозяйство, фермерские хозяйства.

Keywords: viticulture, winemaking, fertile land, agriculture, farm fields.

GİRİŞ

Kənd təsərrüfatı Azərbaycan iqtisadiyyatında daima xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Azərbaycan xalqı qədim zamanlardan əkinçiliklə məşğul olmuş, halal zəhməti hər şeydən üstün tutmuşdur.

Azərbaycanın iqtisadi inkişafında işğaldan azad edilmiş ərazilərin təbii sərvətləri, xüsusilə kənd təsərrüfatı potensialı həmişə böyük əhəmiyyət daşımışdır. Bu ərazilər hər zaman Azərbaycanın ən böyük kənd təsərrüfatı bölgəsi olmuşdur.

Məlumdur ki, 1988-ci ildən erməni təcavüzkarlarının işğalı nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının 20%-ə qədəri işğal olunmuş, qədim yaşayış məskənlərimiz, sənaye və kənd təsərrüfatı sahələri məhv edilmiş, ekoloji tarazlıq pozulmuşdur.

İşğal nəticəsində Azərbaycanın kənd təsərrüfatına ağır zərbə dəymişdir. Əkin sahələri yandırılmış, kənd təsərrüfatı kompleksləri dağıdılmışdır. Ermənistanın təcavüzü zamanı (1990-1994-cü illər) Azərbaycanda ÜDM 63% azalmışdır. Bunun 43%-i kənd təsərrüfatının payına düşmüşdür.

Ermənistanın təcavüzü nəticəsində regionda fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı müəssisələri, o cümlədən, sovxoz və kolxozlar, təsərrüfat birlikləri öz fəaliyyətini dayandırmışdır. Beləliklə, işğal olunmuş ərazilərdə 1988-ci ildən qalan 311 kənd təsərrüfatı müəssisəsi, 145 yeni yaradılmış, müasir texnika ilə təchiz olunmuş üzümçülük-şərabçılıq sovxozları, xüsusilə, məşhur Qarabağ cins-cıdır atları yetişdirən Ağdam atçılıq sovxozu, 135 kolxoz və 31 təsərrüfatlararası müəssisələr dağıdılmışdır. Kənd təsərrüfatının maddi texniki bazasını təşkil edən 1365 avto-qoşqu nəqliyyatı və 3425 müxtəlif əkin və qoşqu traktorları, taxıl və pambıq yığan kombaynlar və s. çıxarıla bilmədiyindən işğal ərazilərində qalmışdır. İşğal olunmuş ərazilərdə 7296 ədəd hidroqurğular, 36 ədəd nasos stansiyaları, 26 ədəd suvarma sistemləri, 18 ədəd suvarma sisteminin baş qurğuları, 1,2 min km təsərrüfatlararası suvarma kanalları, 5,6 min km təsərrüfatdaxili sistemləri sıradan çıxarılmış, 128 min ha keyfiyyətli suvarılan torpaqlar düşmənlər tapdığı altında qalmışdır [4]. Halbuki, bu ərazilərdə taxılçılıq, tütünçülük, pambıqçılıq, üzümçülük, kartofçuluq, yem istehsalı, ətlik-südlük heyvandarlıq, xüsusilə də, qoyunçuluq sahələri yüksək inkişaf etmişdir.

Azərbaycanda istehsal edilən üzümün 31,5%-i, yunun 19,3%-i, baramanın 17%-i, südün 17,1%-i, ətin 14,5%-i və taxılın 14,3%-i bu rayonların payına düşürdü. Bu rəqəmlərdə ekoloji cəhətdən ən təmiz və keyfiyyətli kənd təsərrüfatı məhsulları yetişdirilirdi.

Ölkəmizin bütün sahələrində olduğu kimi, aqrar islahatların hüquqi bazasının yaradılması, onun təşkili və həyata keçirilməsində ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri olmuşdur. 1994-cü ilin mart ayında Prezident sarayında keçirilən müşavirədə Heydər Əliyev demişdir: *“Bildiyiniz kimi, respublikamız ağır iqtisadi-sosial böhran içərisindədir. Respublikanın iqtisadiyyatının və sosial həyatının bütün sahələrini bürüyən bu böhran təəssüf ki, ilbəl dərinləşir, ölkənin həyatına onun mənfi təsiri güclənir. Mən Respublikanın bu vəziyyətdə olması barədə öz fikirlərimi dəfələrlə demişəm, təkrara*

ehtiyac yoxdur. Ancaq qısaca bir daha qeyd etmək istəyirəm ki, respublikanın böhran vəziyyətində, müharibə şəraitində olması müstəqil Azərbaycanı həddindən ziyadə ağır vəziyyətə salmışdır. Bunlar hamısı əhalinin həyat tərzinə mənfi təsir edir və ümumiyyətlə, Respublikanın bu günü və gələcəyi üçün çox böyük çətinliklər yaradır. Ancaq eyni zamanda xalqımız, ictimaiyyət bilməlidir ki, Azərbaycanın daxili imkanları çox böyükdür, böhran vəziyyətindən çıxmaq üçün mümkünlər var. Biz bu imkanların hamısını işə salmalı, onlardan səmərəli istifadə etməli və respublikamızı bu ağır vəziyyətdən çıxarmalıyıq” [3].

Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin gələcək inkişafını, dövlətçiliyin, azərbaycançılığın, onun tərəfindən başlanmış və həyata keçirilməkdə olan bütün işlərin ardıcılıqla yerinə yetirilməsini məhz cənab Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyində görürdü. Heydər Əliyev 2003-cü ildə xalqa müraciətində demişdir: *“İnanıram ki, mənim axıra çatdırı bilmədiyim taleyüklü məsələləri, planları, işləri Sizin köməyiniz və dəstəyinizlə İlham Əliyev başa çatdırı biləcək. Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyirəm” [3].*

Ölkə başçısı İlham Əliyev 1 noyabr 2003-cü il Respublika Prezidenti kimi andiçmə mərasimində xalqa müraciətində demişdir: *“Azərbaycanı qüdrətli dövlətə çevirmək üçün ən başlıcası, ölkədə Heydər Əliyevin siyasəti davam etdirilməlidir. Bu gün yüksək kürsüdən çıxış edərkən mən Azərbaycan xalqına söz verirəm ki, bu siyasətə sadıq qalaçağam, heç vaxt bu yoldan dönməyəcəyəm, Heydər Əliyevin siyasətini davam etdirəcəyəm” [3].*

Bu gün hamımız yüksək kürsüdən deyilmiş dahiyənəsözlərin yerinə yetirilməsinin, gələcəkdə daha intensiv olaraq həyata keçiriləcəyinin canlı şahidləriyik.

Sentyabrın 27-də Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan Ordusunun Qarabağda başladığı uğurlu əks-hücum nəticəsində Ermənistan 44 gün sonra məğlubiyyət sənədi imzalamaq məcburiyyətində qaldı və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa olundu.

Azərbaycan dövləti tərəfindən işğaldan azad edilmiş ərazilərimizə “Böyük Qayıdış”ı təmin etmək üçün hərtərəfli fəaliyyət planlarının hazırlanması ilə yanaşı, bu istiqamətdə çox vacib praktiki fəaliyyətlərə başlanılmışdır.

Belə ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə humanitar, sosial-iqtisadi, təşkilati və digər təxirəsalınmaz məsələlərin həlli, eləcə də bu sahədə fəaliyyətin əlaqələndirilməsi məqsədilə səlahiyyətli dövlət orqanlarının rəhbər şəxslərindən ibarət Əlaqələndirmə Qərargahı formalaşdırılmışdır [1].

Həmçinin, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə dayanıqlı məskunlaşma üçün müasir və layiqli həyatın təmin edilməsi, bütün sahələrdə quruculuq-bərpa və abadlıq işlərinin aparılması, habelə, təhlükəsiz yaşayışın, səmərəli fəaliyyətin və rifahın davamlı artmasının dəstəklənməsi məqsədilə “Qarabağ Dirçəliş Fondu” publik hüquqi şəxs yaradılmışdır.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının bərpası və inkişafı ilə də bağlı dövlət başçısı tərəfindən hökumətə tapşırıqlar verilmişdir: “Azad edilmiş torpaqlarda kənd təsərrüfatının inkişafı sistemli xarakter almalıdır və hökumət, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi bəri başdan prioritetlər seçməlidir. İlk növbədə, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün hansı məhsullar əkilməlidir? Azad edilmiş torpaqların həm bitkiçilik, həm də heyvandarlıq sahəsində çox böyük potensialı var” [2].

Hal-hazırda qarşımızda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə aqrobiomüxtəlifliyin yoxlanılması, bitkiçilik, meyvəçilik, üzümçülük və yemçiliyin inkişafı, həmçinin, bərpası kimi vacib vəzifələr durur.

Ölkəmizdə üzümçülük qədim dövrlərdən bəri kənd təsərrüfatı sektorları arasında xüsusi çəkiyə malik olmaqla böyük sənaye xarakteri daşıyır. Bu gün üzümçülük ölkə iqtisadiyyatının yüksəldilməsi baxımından prioritet sahələrdən biridir.

Son tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda 600-ə yaxın aborigen və introduksiya olunmuş üzüm sortu əkilmişdir ki, bunun da 400-ə yaxını yerli üzüm sortudur.

Keçən əsrin 70-ci illərdən sonra Qarabağda üzümçülüyn inkişafına daha çox diqqət yetirilməyə başlanılmışdır. Üzümçülük və şərabçılığın inkişafı üçün böyük sovxoz-zavodlar istifadəyə verilmişdir.

İşğaldan azad edilmiş Qarabağda üzümçülük və şərabçılığın inkişafı, tingçilik, klon seleksiyası, biotexnologiya, hibridləşmə, genetik ehtiyatların qorunması, şərab üzümünün keyfiyyətinin öyrənilməsi və digər bu kimi sahələrdə birgə layihələrin gerçəkləşdirilməsinə qərar verilibdir.

30 ilə yaxın müddət idi ki, erməni qəsbkarları tərəfindən işğal edilən rayonlar arasında Ağdam da vardır. 1930-cu ildə yaradılan Ağdam rayonunun ərazisi 1150 kv.km-dir. Ağdamın inzibati ərazisinə Ağdam şəhəri, 138 kənd və qəsəbə daxildir. Bu ərazilərdə işğala qədər 160 minə yaxın əhali yaşamışdır.

İşğaldan əvvəl Ağdamda iri sənaye müəssisələri fəaliyyət göstərmişdir. 23 iyul 1998-ci ilə qədər Ağdamda maşınqayırma, traktor, avtomobil təmiri, aerokosmik və rabitə avadanlıqları zavodu; metis-furnitir və konserv zavodu; asfalt, yağ, şərab və şampan zavodu; xalça fabriki; tikinti materialları, taxıl məhsulları və ət kombinatı və digər sənaye müəssisələri mövcud olmuşdur.

Qarabağın ən böyük rayonlarından biri olan Ağdamda kənd təsərrüfatının inkişafı üçün böyük imkanlar vardır. Ağdamın bir çox sahələrdə uğurları olsa da, kənd təsərrüfatı xüsusi ilə seçilirdi. Ərazisinin bir hissəsi dağətəyi, digər hissəsi isə aran bölgəsi olmaqla əkinçilik üçün əlverişlidir. Rayonda münbit və qara torpaqların olması aqrar sektorun müxtəlif istiqamətlərdə inkişafını təmin edir.

Rayonda üzümçülük, şərabçılıq, taxılçılıq, pambıqçılıq, baramaçılıq, meyvə və tərəvəzçilik çox yaxşı inkişaf etmişdir. Ona görə də Ağdamda konserv zavodları fəaliyyət göstərirdi. Kənd təsərrüfatı məhsullarının təkə satış deyil, həm də onların sənaye üsulu ilə hazırlanması və daxili bazara çıxarılması həyata keçirilirdi. Ağdamda məhsuldarlığın yüksək olması regionda onu lider aqrar rayona çevrilməsinə imkan vermişdir.

Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, *Ermənistanın işğalından əvvəl Ağdamın iqtisadi, o cümlədən, sənaye, kənd təsərrüfatı və digər sahələr üzrə geniş potensialı olub. Eyni zamanda Ağdam mədəni və tarixi abidələr baxımından da çox böyük əhəmiyyətə malik idi* [5].

Eyni zamanda burada əkin sahələrinin çox olması səbəbindən kənd təsərrüfatı planları, öhdəlikləri vaxtında yerinə yetirilirdi. SSRİ dövründə planlı iqtisadiyyat olduğuna görə bəzi ərazilərdə təbii şəraitə uyğun olmayan təsərrüfatlar yaradılırdı. Bu da bəzən narazılığa səbəb olurdu. Hal-hazırda isə azad iqtisadiyyat dövrüdür və düzgün təsərrüfatların yaradılmasına imkanlar vardır. Lakin bunu da qeyd edim ki, Ağdamın inkişafını o torpağın mahiyyətini bilən, orada doğulub, yaşayıb və böyüyən insanlarla birlikdə müəyyən etmək lazımdır.

Cədvəl 1. 1980-ci illər üzrə Ağdamda əkin sahələrinin strukturu, ha

Üzüm	Taxıl	Pambıq	Tərəvəz və bostan	Meyvə	Cəmi sahə
13,042	7,660	7,565	259	285	28,813

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Qarabağ bölgəsinin əsas bitkilərindən olan üzüm Ağdamda da ənənəvi sahələrdən biri hesab olunmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, 1985-ci ildə 21,3 min ha sahədən 104 min ton üzüm çıxarılsa da, artıq 1988-ci ildə üzüm sahələri 15,5 min ha endirilərək 86,1 min ton üzüm yığılmışdır. 2019-cu ildə isə Ağdamda üzüm istehsalı 402 ton olmuşdur ki, bu da üzüm bağlarının qalmadığını, geniş ərazilərin işğal altında olduğunu, digər ərazilərdəki üzümlüklərin tərəvəz və s. digər sahələrlə əvəz olunmasının nəticəsidir.

Təhlillərdən görünür ki, Ağdamda üzümçülüyn yüksək məhsuldarlıq dövrü 1985-ci il idi. İşğaldan əvvəlki dövrdə (1980-1988-ci illər) ölkədə üzüm bağlarının maksimum məhsuldarlığı 95,3 sent/ha olduğu halda, Ağdamda məhsuldarlıq 68,4 sent/ha idi. 1980-1988-ci illərdə ölkə üzrə üzüm istehsalının təxminən 7,2%-ni Ağdam təşkil edirdi. Həmin illərdə məhsuldarlığın ölkə səviyyəsinin 89,6%-ni təşkil etməsi üzüm istehsalında Ağdam rayonunun liderliyini göstərir.

Yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi, həmçinin, işğaldan azad edilmiş torpaqlar üçün qəbul edilmiş yeni tədbirlər planı çərçivəsində digər bitki növləri ilə yanaşı, üzümlük sahələrinin artımı və daha yüksək məhsuldarlığın səviyyəsi hesabına ölkənin üzümə olan tələbat səviyyəsinin tam təmin edilməsi gözlənilir. Üzümçülük sahəsinin, o cümlədən, texniki üzüm sortlarının yetişdirilməsi bu rayonda şərabçılıq sektorunun canlanmasının bilavasitə əsas amili olacaqdır. Belə ki, 2025-ci ildə üzüm istehsalında Ağdam rayonunun ölkədəki payının 1,8% təşkil edərək 3,8 min ton üzüm istehsal edilməsi proqnozlaşdırılır [6].

Ağdamda şərabçılığı inkişaf etdirmək üçün bütün imkanlar vardır. Sovet dövründə Azərbaycan “Ağdam” şərabı ilə məşhur idi. İstehsalına 1948-ci ildən başlanan “Ağdam” portveyn tipli tünd şərabdır. O vaxtdan bəri tərkibində şəkər və alkoqolun yüksək olması səbəbindən məşhurlaşmışdır. Bir çox portveynlərdən fərqli olaraq, “Ağdam”da şəkərin miqdarı 8%, spirtin tündlülüyü isə 19%-h. idi. Buna görə də SSRİ respublikalarında “Ağdam” şərabına tələbat böyük idi.

Rayonda torpağın münbitliyi üzümçülük üçün əlverişlidir və yenidən bu sahənin inkişafına nail olmaq olar və dünya bazarına rəqabətə tab gətirən şərablar çıxarıla bilər.

Ağdamda ilk şərab zavodu 1860-cı ildə tikilib istifadəyə verilmişdir. 70-ci illərin sonunda isə Ağdamda ilk çox tonluq üzüm saxlama soyuducusu quraşdırılmışdır. Nəticə olaraq qış aylarında da Azərbaycan və SSRİ-nin digər şəhərlərinin əhalisinə Ağdamdan təzə üzüm məhsulları tədarük etməyə imkan vermişdir. Bu soyuducu Ağdam rayonundakı “Qarabağ üzümçülük və şərabçılıq sovxozu”nda tikilmiş və o dövrün ən son texnologiyalarına əsaslanmışdır.

Həmçinin, rayonda kənd təsərrüfatı müəssisələri, kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsi və elektriklişdirilməsi stansiyaları fəaliyyət göstərmişdir. Ağdamda hava limanı, dəmir yol stansiyası və müasir standartlara cavab verən avtomobil yolları vardır.

Ağdamın 28 nəfər Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (Əminə Surxay qızı Cəfərova, Sədrəddin Fərrux oğlu Ələsgərov, Xuraman Zeynal qızı Abbasova, Sürəyya Abbasqulu qızı Kərimova və s.) var idi. Bir rayon üçün isə bu çox böyük göstəricidir. Bu da yerli əhalinin nə qədər zəhmətkeş olmasına və nəticə olaraq, rayonun böyük gəlirlər əldə etməsinə daha bir sübutdur.

Cədvəl 2. Perspektivdə Ağdamda bitkiçilik məhsullarının istehsalına dair proqnoz, min ton

Üzüm	Taxıl	Pambıq	Tərəvəz	Bostan	Meyvə
5,6	101,9	13,2	183,2	6,1	17,4

Mənbə: Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi

Bu gün azad olmuş Ağdamda ən yüksək texnologiyalara malik zavodların, elmi mərkəzlərin yaradılması, kənd təsərrüfatı istiqamətində yeni müəssisələrin qurulması üçün çox böyük imkanlar vardır.

Ağdamın işğala məruz qalmamış hissəsində 2019-cu ilin əkin sahələrinin strukturuna nəzər saldıqda da taxıl (65,5%) və pambıq sahələri (11,8%) azalmış olsa da, daha geniş

sahələri əhatə etdiyi görünür. Bununla belə, tərəvəz (20,4%), o cümlədən, kartof (1,7%) və soğan (3,7 min ha) bitkilərinin də xüsusi çəkiliəri nəzərə qarpan dərəcədə fərqlənməkdədir. Ağdamın işğala məruz qalmamış hissəsində üzümlük sahələri demək olar ki, yoxdur. Lakin meyvə və giləmeyvə sahəsi 764,8 hektardır. İllər keçdikcə əkin strukturunda pambıq sahələrinin çoxillik əkmələr və tərəvəz sahələri ilə əvəzləndiyi müşahidə edilir [7].

Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Ağdam tamamilə talan edilmiş, ümumi infrastruktur sahələri dağıdılmışdır. İşğal nəticəsində Ağdam rayonuna 6,2 mlrd. dollar məbləğində ziyan dəymişdir. Təkcə kənd təsərrüfatı sahəsinə 992,8 milyon manat ziyan vurulmuşdur.

Peyk görüntülərindən Ağdamın işğal olunmuş əraziləri ilə işğal edilməmiş ərazilər arasındakı fərq aydın görünür. Vaxtı ilə qaynar həyatın olduğu, Azərbaycanın gözəl məkanlarından biri olan Ağdamdan əsər-alamət qalmamışdır. Bu, ermənilərin düşünülmüş qərəzli və separatçı siyasətinin bariz nümunəsidir. Bu gün Ağdam azaddır və böyük ümidlər var ki, özünün əvvəlki vəziyyətindən də daha çox inkişaf edəcəkdir.

2020-ci ilin noyabrın 23-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Müzəffər Ali Baş Komandanı İlham Əliyev Ağdam şəhərindəki çıxışında demişdir: *“Bu gün Ağdam şəhərini dağılmış vəziyyətdə görmək çox ağrılıdır. Amma mən bir neçə il bundan əvvəl bu bölgədə olarkən, bizim səngərlərdə olarkən, o binanı binoklla görmüşəm. Bu hissləri sözlə ifadə etmək çətinidir, mümkün deyil. Öz torpağımızda öz şəhərimizi, bax, o binanı binoklla uzaqdan görmək, buraya gələ bilməmək nə qədər ağrılı idi. Dəfələrlə təmas xəttində olarkən, səngərlərdə olarkən, fikirləşirdim ki, gün gələcək biz qayıdacağıq, öz ərazi bütövlüyümüzü bərpa edəcəyik”* [4].

Ağdam minalardan tamamilə təmizləndikdən sonra ilk növbədə burada infrastruktur layihələr həyata keçirilməlidir. Məqsədyönlü işlər aparılmalı, konkret müəssisələr yaradılmalıdır. Ağdam rayonunun potensialı yüksəkdir, bu da ÜDM-nin və ixrac həcminin artımına səbəb ola bilər. Sadəcə Ağdamın potensialını düzgün qiymətləndirmək vacib məsələdir.

Prezident İlham Əliyev Ağdamla bağlı demişdir: *“İndi isə Ağdam üçün yeni dövr başlayır. Bizim böyük planlarımız var. İşğal edilmiş torpaqlarda hər şey dağıdılıb. Biz Ağdam şəhərini də bərpa edəcəyik. Əlbəttə ki, bunun üçün biz bütün işləri əsaslı şəkildə etməliyik. Baş plan hazırlanacaq, mütəxəssislər cəlb olunacaq, infrastruktur layihələri planlı şəkildə icra ediləcək, inzibati binalar, sosial obyektlər, yollar və digər lazım olan işlər görülməlidir. Vətəndaşlara oraya qayıtmaq üçün dövlət tərəfindən kömək göstəriləcək. Ona görə Ağdam rayonunun bərpası bizim gələcək planlarımızda xüsusi yer tutacaq”* [6].

Ümid edirik ki, tezliklə insanlar öz ata-baba yurdlarına qayıdacaq və dinc şəkildə yaşayacaqlar. Ağdam rayonunda əsas ixtisaslaşma sahələri olan üzümçülük, taxılçılıq, və tərəvəzçiliyin bərpası ölkə iqtisadiyyatına əhəmiyyətli töhfə verəcəkdir.

Nəticə

Hal-hazırkı zamanda işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişafı üçün lazımi addımların atılmasına ehtiyac vardır. Dövlətimizin üzərinə düşən əsas öhdəliklər Ağdamda üzümçülük, taxılçılıq, pambıqçılıq və heyvandarlıqda prioritet sahələri müəyyən etməkdir.

İlk növbədə uzun illərdə istifadəsiz qalan torpaqların bərpası, deqradasiya proseslərinin aradan qaldırılması ilə paralel olaraq meliorasiya və suvarma sistemlərinin qurulması çox vacibdir. Növbəti mərhələdə torpaqların uçotu aparılmalı, kateqoriyalar hazırlanmalı, əkin və otlaq sahələri müəyyən edilməlidir.

Ağdamda üzümçülüğü inkişaf etdirmək üçün yeni üzüm bağlarının salınması zamanı torpağın düzgün seçilməsi, torpaq-iqlim şəraitinin uyğun olub-olmaması, tənəklərin su və qida maddələri ilə təmin olunması, həmçinin, üzümlüklərdə intensiv becərmə texnologiyalarının tətbiqinə xüsusi fikir verilməlidir. Eyni zamanda üzüm bağlarında çeşid

qarışığının qarşısının alınması, bitkinin böyüməsi və məhsuldarlığına dayaq sisteminin seçilməsinə diqqət yetirmək lazımdır.

Müvafiq dövlət proqramları əsasında Ağdamda üzümçülüüyü genişləndirilmək üçün aşağıdakı məsələləri həll etmək lazımdır:

- Bölgədəki torpaq və iqlim şəraitinə uyğun olaraq yeni əkinlərin salınmasında yararsız torpaqların əkin dövriyyəsinə daxil edilməsi və istifadəsi;
- Üzümçülük və şərabçılıq infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, elmi kadr potensialının gücləndirilməsi;
- Üzüm istehsalı və emalı sahəsində innovativ texnologiyaların tətbiqi;
- Üzüm emal müəssisələrinin bərpası və yeni müəssisələrin yaradılması;
- Üzümçülük və şərabçılığın şöhrətini əvvəlki səviyyəyə qaldırmaq üçün fərdi üzümçülük fermerləri və torpaq mülkiyyətçiləri Ağdamda əkdikləri üzüm bağlarını bazar iqtisadiyyatı ilə əlaqələndirməli;
- Ağdamda üzümçülüüyü, xüsusən də şərabçılığı canlandırmaq üçün bir çox məsələlər dövlət səviyyəsində həll olunmalıdır.

Aqrar islahatların uğurla həyata keçirilməsinə dövlət qayğısı və bu sahədə sahibkarların inkişafı üçün yaradılan əlverişli şərait Ağdamda üzümçülüüyün əvvəlki şöhrətinin bərpasına ümid verir. Düşünürəm ki, belə tədbirlər nəticəsində tezliklə Ağdamda üzümçülük ənənələri bərpa olunacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Pənahov T.M., Səlimov V.S., Zari Ə.M. Azərbaycanca üzümçülük. B., 2010.
2. Süleymanov E., Süleymanov V. Ermənistanın Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü və işğalın ağır nəticələri. B., 2012.
3. http://www.garabagh.net/content_184_az.html
4. <http://shusha.az/ermənistanin-azərbaycana-təcavuzu/>
5. <https://banker.az/agdamin-boyuk-potensialı/>
6. https://azertag.az/xəber/Isgaldan_azad_olunmus_Agdamin_aqrar_potensialı__TAHLİL
7. <http://agdam-ih.gov.az/news/340.html>

AĞDAMDA ÜZÜMÇÜLÜK VƏ ŞƏRABÇILIĞIN YENİDƏN BƏRPASI

Aqil Magarremov

XÜLASƏ

Məqalədə Ağdamda işğaldan öncə və hal-hazırki dövrdə üzümçülük və şərabçılığın təşkili haqqında məlumat verilmişdir. Həmçinin, Ağdamda üzümçülüüyün təşəkkülü mühitini şərtləndirən amillər xarakterizə olunmuşdur. Üzümçülüüyün, o cümlədən, şərabçılıq bazarının səmərəli fəaliyyəti üçün zəruri şərtlər açıqlanmışdır. Şərabçılıq fəaliyyətinin bazar iqtisadiyyatının əsas prinsipləri çərçivəsində baş verməli olduğu göstərilmişdir. Üzümçülüüyün regionda məşğulluğun səviyyəsi və strukturuna təsiri, tarazlı regional inkişafda rolu xarakterizə edilmişdir. Həmçinin, Ağdamda üzümçülük və şərabçılığın vəziyyətinin qiymətləndirilməsi özünəməxsus meyar və göstəricilərlə təhlil edilmişdir. İşğaldan azad ediləndən sonra Ağdamda kənd təsərrüfatının inkişafı istiqamətində mövcud olan bir sıra problemlərin olması və onların həlli yolları məqalədə göstərilmişdir.

ВОССТАНОВЛЕНИЕ ВИНОГРАДНИКОВ И ВИНОДЕЛИЯ В АГДАМЕ

Агиль Магарремов

АННОТАЦИЯ

В статье представлена информация об организации виноградарства и виноделия в Агдаме до оккупации и в современный период. Также охарактеризованы факторы, определяющие условия формирования виноградарства в Агдаме. Разъяснены необходимые условия для эффективной деятельности виноградарства, в том числе винного рынка. Показано, что винодельческая деятельность должна осуществляться в рамках основных принципов рыночной экономики. Охарактеризовано влияние виноградарства на уровень и структуру занятости в регионе, его роль в сбалансированном региональном развитии. Также была проанализирована оценка состояния виноградарства и виноделия в Агдаме по конкретным критериям и показателям. В статье показано наличие ряда проблем в направлении развития сельского хозяйства в Агдаме после освобождения от оккупации и пути их решения.

RESTORE OF VINEYARDS AND WINE-MAKING IN AGDAM

Agil Magarremov

SUMMARY

The article provides information on the organization of viticulture and winemaking in Aghdam before the occupation and in the current period. Also, the factors determining the environment for the formation of viticulture in Aghdam have been characterized. Necessary conditions for the efficient operation of viticulture, including the wine market, have been explained. It has been shown that the winemaking activity should take place within the framework of the basic principles of the market economy. The impact of viticulture on the level and structure of employment in the region, its role in balanced regional development has been characterized. Also, the assessment of the state of viticulture and winemaking in Aghdam was analyzed with specific criteria and indicators. The existence of a number of problems in the direction of agricultural development in Aghdam after liberation from occupation and their solutions are shown in the article.

FƏLSƏFƏ

QLOBAL PROBLEMLƏRİN VƏ ONLARIN HƏLLİNİN FƏLSƏFİ ASPEKTLƏRİ

Səlimov Vüqar
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
vugarsalimov73@gmail.com

Açar sözlər: qlobal problemlərin fəlsəfəsi, inter-sosial problemlər, ekoloji problemlər, qlobal sosial-iqtisadi problemlər, qlobal problemlərin təsnifatı, davamlı inkişaf məqsədləri

Ключевые слова: философия глобальных проблем, интерсоциальные проблемы, экологические проблемы, глобальные социально-экономические проблемы, классификация глобальных проблем, цели устойчивого развития

Keywords: philosophy of global problems, inter-social problems, environmental problems, global socio-economic problems, classification of global problems, sustainable development goals.

Giriş. Qlobal problemlərin fəlsəfi aspektdən araşdırılması onların strukturu, qarşılıqlı təsiri və bağlılığı, həlli yollarının mahiyyətinin öyrənilməsi üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Fəlsəfədə qlobal problemlər dedikdə elə ümumplanetar problemlər nəzərdə tutulur ki, onlar mürəkkəbliyinə və miqyasına görə bəşəriyyəti narahat edir. Qlobal problemlərin elmi-nəzəri, dünyagörüşü xüsusiyyətlərinin izahında və sivilizasiyaların inkişafına onların təsirinin təhlilində fəlsəfə mühüm rol oynayır. Bu isə qlobal problemlərin həlli ilə bağlı elmi-nəzəri və metodoloji yanaşmaların müəyyən edilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

I Dünya müharibəsindən və XX əsrin 30-cu illərində baş vermiş dünya iqtisadi böhranından, növbəti mərhələdə isə II Dünya müharibəsindən sonra qlobal problemlər genişmiqyaslı xarakter almış, hətta “qlobal problemlərin fəlsəfəsi” adlı elmi-fəlsəfi istiqamət meydana gəlmişdir. “Qlobal problemlər” terminindən ilk dəfə 1960-cı illərdə Qərbdə istifadə edilmişdir. 1968-ci ildə italiyalı ictimai xadim Aurelio Peççei (1908-1984) tərəfindən yaradılan Roma Klubunun əsas məqsədini qlobal problemlərin araşdırılması və onların həlli yollarına dair təkliflərin irəli sürülməsi, bu məsələ ilə bağlı beynəlxalq əməkdaşlığın təşviqi təşkil edir.

Əsas hissə. Qlobal problemlərin həlli istiqamətində BMT-nin 2015-ci ilin sentyabr ayında keçirilmiş Sammitində qəbul edilən “2030-cu ilədək davamlı inkişaf sahəsində Gündəlik”də əks olunan Davamlı İnkişaf Məqsədləri vacib əhəmiyyət kəsb edir. Universal xarakter daşıyan bu məqsədlərə nail olunması üçün həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə çevik və səmərəli tədbirlərin görülməsi, hökumət institutlarının fəaliyyətinin gücləndirilməsi və onların hesabatlılığının artırılması, maddi-mədəni resurslardan səmərəli istifadə, sərmayə qoyuluşu ilə bağlı proqramların həyata keçirilməsi və s. daxildir (1). Müasir dövrün çağırışları kontekstində qlobal problemlərin həlli strategiyaları hazırlanarkən elmi və texnoloji innovasiyalar, müvafiq beynəlxalq sənədlər və birgə fəaliyyət planları nəzərə alınır.

Qlobal problemlərin təsnifatı

Elmi ədəbiyyatda qlobal problemlərin müxtəlif prinsiplər və meyarlar əsasında təsnifatı aparılır. Bu sahədə ilk araşdırmalara əsasən 1970-ci illərin əvvəllərində V.Ferkis, V.Bazjuk, J.Skolnikov, G.Braun və digər tədqiqatçılar tərəfindən başlanılmışdır. A.Qabju və E.Fontelan öz əsərlərində qlobal problemlərə dair ədəbiyyatın kontent təhlilinə xüsusi diqqət yetirmişlər (2, 161). Tədqiqatçılardan İ.T.Frolov qlobal problemlərin təsnifatını səbəb-nəticə əlaqələri kontekstində aparmışdır (3, 17).

Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının dinamik inkişafı, elmi biliklərin rəqəmsal platformalar vasitəsilə sürətli mübadiləsi qlobal problemlərin həlli üçün keyfiyyətə yeni imkanlar yaradır. Elmi nailiyyətlər qlobal problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə yeni texnologiyaların tətbiqinə böyük təkan verir. Buna baxmayaraq elmin və texnologiyaların inkişafı həm də bəzi qlobal problemlərin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, elmi uğurlardan hərbi məqsədlər üçün də istifadə edilir ki, buna bəşəriyyəti təhdid edən nüvə silahlarının hazırlanmasını göstərmək olar.

Elmi ədəbiyyatda qlobal problemlərin təsnifatı əsasən aşağıdakı şəkildə göstərilir:

Qlobal problemlərin təsnifatı	Qlobal problemlərin xarakteristikası	Əsas qlobal problemlər
İnter-sosial problemlər	Dünyada sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunmasına təsir göstərən “cəmiyyət-cəmiyyət” münasibətlərindəki problemlər	• Nüvə təhlükəsizliyi • Müharibə və sülh problemi • Beynəlxalq terrorizm
Ekoloji problemlər	Ekoloji böhrana səbəb olan “cəmiyyət-təbiət” münasibətlərindəki problemlər	• İqlim dəyişikliyi • Təmiz su və sanitariya • Enerji problemi
Qlobal sosial-iqtisadi problemlər	Sosial-iqtisadi problemlərə səbəb olan “insan-cəmiyyət” münasibətlərindəki problemlər	• Demografik problemlər • Ərzaq problemi • Sağlamlıq və rifah

1. İnter-sosial problemlər

İnter-sosial problemlər bəşəriyyəti narahat edən mürəkkəb qlobal çağırışlarla bağlıdır. Bu problemlər ictimai inkişafda mühüm rol oynayan dəyərlər, normalar və prinsiplərə təsir göstərdiyindən onların sosial fəlsəfi aspektdən təhlili vacibdir.

• Nüvə təhlükəsizliyi

Atom, termonüvə, kimyəvi, bakterioloji, vakuum, lazer və tektonik silahların hazırlanması bəşəriyyətə təhdid yaradır. Nüvə silahlarının sınaqdan keçirilməsi atmosferə, torpağa və su ehtiyatlarına radioaktiv maddələr buraxır və onlardan bəziləri (sezyum-137, stronsiyum-90 və s.) onilliklər, hətta əsrlər boyu aktiv qalmaqla ətraf mühitin radioaktiv çirklənməsinə səbəb olur. Nüvə silahları planetimizdə ən təhlükəli silah növüdür. 1 ədəd nüvə silahı bütöv şəhəri məhv edə, milyonlarla insanı öldürə, uzunmüddətli fəlakətli nəticələrinə görə təbii mühiti və gələcək nəsillərin həyatını təhlükəyə məruz qoya bilər. Hazırda dünyada 13.080-ə yaxın nüvə silahı vardır və indiyə qədər 2000-dən çox nüvə sınağı keçirilib (4).

Buna görə də nüvə silahlarının azaldılması və son nəticədə məhv edilməsi, kimyəvi silahların ləğvi və bioloji silahlara qoyulan qadağanın gücləndirilməsi dünyanın sülhsevər insanların düşündürən əsas məsələlərdəndir. Nüvə təhdidlərinin qarşısının alınması üçün dünya dövlətləri arasında etimadın yaradılması və möhkəmləndirilməsi vacibdir. Nüvə enerjisindən təhlükəsiz, dinc məqsədlərlə istifadə olunması dünyada sülhün və sabitliyin təmin edilməsi üçün mühüm faktorlardan birdir.

• Müharibə və sülh problemi

Etnik separatizm və ərəzi iddiaları dünyada baş verən müharibələrin, xalqlar və dövlətlər arasında gərginliyin əsas səbəblərindəndir. Ərazi iddiaları əsasən geosiyasi maraqlar, milli-etnik ambisiyalar və separatizm, habelə digər formalarda özünü göstərir. Məsələn, bəzi dövlətlər geosiyasi təsir dairələrini genişləndirməyə və yaxud daha çox təbii resurslara malik olmağa cəhd edir ki, bu da regional və beynəlxalq təhlükəsizliyə, insanların sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamasına təhdid yaradır. Dünyada münaqişə zonasına çevrilən ərazilərdə baş verən silahlı toqquşmalar çoxsaylı insan tələfatı ilə nəticələnir. Tədqiqatçıların hesablamalarına görə, XX əsrdə 350-dən çox lokal müharibə və silahlı qarşıdurma baş vermişdir. Həmin dövrdə I Dünya müharibəsinə qədər 36, müharibələrarası dövrdə 80, II Dünya müharibəsindən sonra isə təxminən 250 hərbi münaqişə baş vermişdir. Həmin münaqişələrdə ölənlərin sayı 35 milyon nəfərdən çox olmuşdur (5, 142).

Qlobal problemlərin həllində sülhün fundamental rol oynaması özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Sülh şəraitində sabitlik təmin olunur ki, bu da xalqların və dövlətlərin inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Sülh müharibə risklərinin azaldılmasında və terrorizmə qarşı mübarizənin aparılmasında beynəlxalq əməkdaşlığın yaradılması, sosial-iqtisadi, siyasi və humanitar xarakterli birgə fəaliyyət planlarının həyata keçirilməsi üçün vacib faktordur.

- *Beynəlxalq terrorizm*

Beynəlxalq terrorizm insan hüquqları, demokratiya və qanunun aliliyinə təhlükələr yaradır. Hüquqa zidd olan bu hərəkət BMT-nin Nizamnaməsinin və digər beynəlxalq sənədlərin əsasını təşkil edən prinsiplərə (insan hüquqlarına hörmət; qanunun aliliyi; tolerantlıq; multikulturalizm; münaqişənin sülh yolu ilə həlli və s.) qarşıdır. Terror aktları ictimai-siyasi sabitlik, vətəndaş cəmiyyəti, sülh, təhlükəsizlik və sosial-iqtisadi inkişafa, dini-mədəni identikliyə qarşı yönəlmişdir. Bütün bunlar fundamental insan hüquqlarının təmin olunmasına birbaşa mənfi təsir göstərir (6). Bir çox hallarda terrorçu qruplar öz əməllərinə bəraət qazandırmaq üçün məqsədli şəkildə siyasiləşdirilmiş dini-etnik faktorlardan istifadə edirlər.

Hazırda beynəlxalq terrorizm yeni risklər və təhdidlərlə müşahidə olunur. Terrorçular özlərinin zərərli ideologiyalarını təbliğ etmək, dezinformasiya yaymaq, insanları terror aktları törətməyə təhrik və yaxud cəlb etmək üçün informasiya texnologiyalarının, xüsusilə sosial şəbəkələrin imkanlarından sui-istifadə edirlər. Qlobal problemlərdən biri kimi beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizədə dünyanın sülhsevər dövlətləri əməkdaşlıq edir.

2. Ekoloji problemlər

Ekoloji problemlərin fəlsəfi xüsusiyyətlərinin təhlili təbiət və ətraf mühitlə bağlı olan dəyərləri, etik məsələləri əhatə edir. Bu aspektdə fəlsəfə insanın ətraf mühitə münasibətinin əsasında dayanan norma və dəyərləri öyrənir. Fəlsəfədə ekoloji problemlərə təbiətlə cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı təsirin nəticəsində yaranan amil kimi baxılır. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar ekoloji böhranın mahiyyətinin başa düşülməsi, ümumiyyətlə planetdə ekoloji vəziyyətin öyrənilməsi üçün vacibdir.

- *İqlim dəyişikliyi*

İqlim dəyişikliyi həm təbiətin öz daxilindən irəli gələn proseslərlə, həm də insanın təbiətə təsiri ilə bağlıdır. XX əsrin ortalarından etibarən iqlim dəyişikliyi “istixana effekti”nin təsiri nəticəsində sürətli xarakter almağa başlamışdır. Ümumdünya Meteorologiya Təşkilatının məlumatına görə, 2022-ci ildə iqlim dağların zirvələrindən okeanın dərinliklərinə qədər hər yerdə dəyişməkdə davam edir. Quraqlıqlar, daşqınlar və istilik dalğaları bütün qitələrdə əhaliyə təsir göstərir və böyük həcmdə maddi itkilərə səbəb olur. Okean sularının sirkulyasiyasına iqlim dəyişikliyinə təsiri dəniz ekosistemlərinin bioloji məhsuldarlığı, strukturu və funksiyalarına təsir edir (7).

Çirkli hava ekosistemlərin məhsuldarlığını azaltmaqla onların özünübərpa qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir. İstixana qazları tullantılarının artması dünya əhalisini ekstremal hava

və iqlim hadisələri ilə üzləşdirir. Atmosferin fiziki və kimyəvi xassələrində baş verən dəyişikliklər insanların sağlamlığına, onların əmək qabiliyyətinə və ömür uzunluğuna mənfi təsir göstərir. Məsələn, 2022-ci ildə Şərqi Afrikada uzun sürən quraqlıq, Pakistanda rekord yağıntılar, Çin və Avropada rekord istilik dalğaları insanların sağlamlığına və ərzaq təhlükəsizliyinə mənfi təsir etmiş, bəzi ölkələrdə isə kütləvi miqrasiyaya səbəb olmuşdur. Təbiəti Mühafizə Beynəlxalq İttifaqının məlumatına görə, iqlim dəyişikliyi UNESCO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmiş hər dörd obyektədən birini təhdid edir.

- *Təmiz su və sanitariya*

Su insanların sağlamlığı və yaşaması üçün həyati əhəmiyyət daşıyır. Zəngin içməli su ehtiyatlarına malik olmaq dövlətlərin maraqlarının tərkib hissələrindən birini təşkil edir. Ümumdünya tarixinə nəzər salsaq görürük ki, içməli su ehtiyatlarına nəzarət edilməsi hətta ölkələrarası münaqişələrə gətirib çıxarmışdır. Buna misal olaraq Hindistan və Pakistan, Sudan və Misir, İraq və Suriya, Suriya və İsrail, Seneqal və Mavritaniya kimi ölkələr arasında baş vermiş lokal münaqişələri göstərmək olar.

Son 21 il ərzində təhlükəsiz içməli suya qlobal çıxış imkanları artmışdır. Təhlükəsiz içməli suya çıxışı olan dünya əhalisinin nisbəti 2000-ci ildəki 62%-dən 2020-ci ildə 74%-ə yüksəlmişdir. Buna baxmayaraq, 2022-ci ildə 2,2 milyard insan hələ də içməli sudan məhrum olmuş, o cümlədən 703 milyon insan əsas su xidmətindən istifadə edə bilməmişdir (1).

Alimlərin fikrincə, içməli su resursları bütün hidrosferin cəmi 2%-ni təşkil etdiyindən içməli su problemi gələcəkdə digər qlobal problemlərlə müqayisədə daha ciddi xarakter alacaqdır. İçməli suyun mikrobioloji çirklənməsi ishal, vəba, dizenteriya, tif və poliomielit kimi xəstəliklərin yayılmasına səbəb olur. İçməli su təhlükəsizliyi üçün ən böyük risklər arsen, ftor və ya nitratlarla çirklənmədən qaynaqlanır, pestisidlər, per- və polifloralkil maddələr və mikroplastiklər kimi yeni çirklənmə mənbələri ciddi narahatlıq doğurur (8).

Təhlükəsiz suya çıxış insanların sağlamlığı və rifahı üçün ən əsas tələbatlardan biridir. Hazırda dünyada suya tələbat əhali artımını üstələyir. İqlim dəyişikliyindən irəli gələrək qlobal temperaturun yüksəlməsi nəticəsində su qıtlığının artacağı proqnozlaşdırılır. Alimlər yaranmış vəziyyətdən çıxış yolunu içməli su resurslarından səmərəli istifadə olunması, su ekosistemlərinin qorunub saxlanması və iqlim dəyişikliyinə qarşı təsirli addımların atılmasında görürlər.

- *Enerji problemi*

Dünyada tükənən və bərpa olunmayan enerji resurslarına alternativ enerji mənbələrinin axtarılması və istifadəsi mühüm aktualıq kəsb edir. Elmin inkişafı yerin geotermal enerjisi, günəş şüaları, külək, qabarma və çəkilmənin enerjisindən tükənməyən enerji mənbəyi kimi istifadə olunması üçün geniş imkanlar yaradır. Hazırda dünyada günəş şüalarından istilik və elektrik enerjisi almaq üçün xeyli sayda günəş elektrik stansiyaları fəaliyyət göstərir. Elektrik enerjisi istehsalında alternativ enerji mənbəyi kimi bioyanacaqdan istifadəyə əsaslanan bioenergetika sahəsi inkişaf edir. BMT-nin məlumatına görə, dünyada dayanıqlı enerji hədəflərinə nail olunması istiqamətində irəliləyişlərə baxmayaraq, bu sahədə proseslər kifayət qədər sürətli deyil. Ona görə də 2030-cu ilə qədər təxminən 660 milyon insanın hələ də elektrik enerjisindən məhrum olacağı, 2 milyarda yaxın insanın isə ətraf mühiti çirkləndirən yanacaq növlərindən və texnologiyadan istifadə edəcəyi bildirilir (1).

3. Qlobal sosial-iqtisadi problemlər

Qlobal sosial-iqtisadi problemlər bir sıra fəlsəfi xüsusiyyətlərə malikdir. Cəmiyyətin inkişafında maddi və mənəvi resursların rolunun, eləcə də sosial təminat sahəsində effektiv mexanizmlərin yaradılmasının fəlsəfi aspektləri ilə bağlı tədqiqatçılar tərəfindən geniş araşdırmalar aparılır. İqtisadi fəaliyyətin sosial fəlsəfi cəhətləri və qlobal sosial-iqtisadi problemlərin yaranması səbəbləri öyrənilir.

- *Demoqrafik problemlər*

Demoqrafiya problemi həmişə bəşəriyyətin diqqət mərkəzində dayanmışdır. Əhalinin sayına marağın tarixi hələ qədim dövrlərə gedib çıxır. Konfutsi, Platon və Aristotel kimi filosoflar əhalinin sayının dövlətin gücünə və çiçəklənməsinə təsiri ilə bağlı fikirlər irəli sürmüşlər. Məsələn, qədim Romada 24 yaşdan yuxarı uşaqsız qadınlar cəzalandırılır, onların qiymətli əşyalardan istifadə etmələri qadağan olunur və subay kişilərə vergi tətbiq edilirdi.

Bəşəriyyətin tarixində əhalinin sürətli artımı və azalması dövrləri olmuşdur. Demoqrafik tənəzzüllər əsasən müharibə, aclıq və ya epidemiyalar kimi hadisələrin səbəb olduğu kütləvi erkən ölümlərdən irəli gəlmişdir. Bundan əlavə, əhalinin azalması yalnız kütləvi ölüm halları ilə deyil, həm də ölümlə müqayisədə doğum nisbətinin azalması ilə bağlıdır. Həmçinin, mövcud qlobal meqatrendlər, tektonik və iqlim dəyişiklikləri əhalinin sayına təsir göstərir (9).

Hazırda dünyada 8 milyard nəfərdən artıq əhali yaşayır ki, bu da XX əsrin ortaları ilə müqayisədə 3 dəfədən çoxdur. Bu sahədə mövcud meyillərin dinamikasından çıxış edilərək, növbəti 30 il ərzində dünya əhalisinin 2 milyard nəfər artacağı gözlənilir. Əhali artımının bu göstəricisində əsasən reproduktiv yaşa qədər sağ qalan insanların sayı, ömür uzunluğu, urbanizasiya və miqrasiyanın artması kimi faktorlar nəzərə alınır (4).

• *Ərzaq problemi*

Qlobal ərzaq problemi əhalinin qida ilə kifayət qədər təmin olunmaması ilə bağlıdır və bu, əsasən özünü yoxsul ölkələrdə göstərir. Dünyada ərzaq çatışmazlığından əziyyət çəkən insanların ümumi sayı 1 milyard nəfərdən çoxdur. Ərzaq çatışmazlığı və yaxud onun keyfiyyətinin aşağı olması insanların rifahı, sağlamlığı, işçi qüvvəsinin keyfiyyəti və əmək məhsuldarlığına mənfi təsir göstərir. Qlobal ərzaq probleminin yaranmasına şirin su çatışmazlığı və iqlim dəyişikliyi də səbəb olur.

• *Sağlamlıq və rifah*

Dünyada insanların sağlamlığının qorunması qlobal məsələlərdən biridir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına görə, bəşəriyyət bir sıra qlobal xarakterli sağlamlıq problemləri ilə üzləşir. Bunlara pandemiya yayılması, dərmana davamlı patogenlərin artması, ətraf mühitin çirklənməsi, iqlim dəyişikliyinə sağlamlığa mənfi təsiri və digər problemlər daxildir. Məsələn, planetdə hər on insandan doqquzu çirkli hava ilə nəfəs alır. Hesablamalara görə, hər il təxminən 7 milyon insan havanın çirklənməsi nəticəsində yaranan xəstəliklərdən (xərçəng, insult, ürək və ağciyər xəstəlikləri daxil olmaqla) vaxtından əvvəl vəfat edir.

Şəkərli diabet, xərçəng və ürək xəstəliyi kimi qeyri-infeksiyon xəstəliklər dünya üzrə bütün ölüm hallarının 70%-dən çoxunu (41 milyon ölüm halı) təşkil edir. Bu göstəriciyə 30-69 yaş arasında olan 15 milyon nəfərin vaxtından əvvəl vəfat etməsi daxildir. Xəstəliklərin geniş yayılması 5 əsas risk faktorundan (tütündən istifadə, fiziki fəaliyyətsizlik, spirtli içkilərdən istifadə, qeyri-sağlam qidalanma və havanın çirklənməsi) irəli gəlir. Eyni risk faktorları erkən yaşlarında yaranan psixi sağlamlıq problemlərini daha da artırır. 15-19 yaşlı gənclər arasında ən çox müşahidə olunan ölüm səbəblərindən biri də intihardır (10).

Göründüyü kimi, qlobal problemlərin yaranması səbəbləri və nəticələri, bəşəriyyətin inkişafına onların təsirinin dərindən öyrənilməsi aktualıq kəsb edir. Bu problemlərin aradan qaldırılması ölkələr arasında əməkdaşlığı, həmrəylik və qarşılıqlı yardımını şərtləndirir. Qlobal problemlərin həlli strategiyaları özündə elmi-texnoloji innovasiyaları, beynəlxalq arenada siyasi razılaşmaları və birgə fəaliyyət planlarını ehtiva edir.

Qlobal problemlərin həlli fəlsəfəsi bu problemləri təhlil etməyə və onların həlli yollarını tapmağa kömək edən geniş fəlsəfi yanaşma və metodologiyalardan çıxış edir. Müasir dövrdə qlobal problemlərin fəlsəfi təhlilində davamlı inkişaf konsepsiyasına böyük əhəmiyyət verilir. Qlobal problemlərin həlli vasitəsi kimi dialoqun və əməkdaşlığın, dünya birliyində həmrəylik yaradan ümumi dəyərlərin təşviqində sosial fəlsəfi araşdırmalar xüsusi yer tutur.

Nəticə

Qlobal problemlərin fəlsəfi təhlili onların mahiyyətinin öyrənilməsi və həlli strategiyalarının hazırlanması üçün aktual əhəmiyyət kəsb edir. Bu problemlər arasında qarşılıqlı təsir mövcud olduğundan onlara planetar şüur kontekstindən baxılmaqla sistemli və funksional yanaşma tələb olunur.

Qlobal problemlərin həllinə kömək edə biləcək əsas faktorlara ölkələrarası əməkdaşlıq, elmi tədqiqatlar və innovasiyalar, intellektual potensialdan səmərəli istifadə, vətəndaş cəmiyyətinin fəallığı və s. daxildir. Bu problemlərin hər biri özünəməxsus cəhətlərə malik olsa da, onların həllində universal prinsiplər və yanaşmalar xüsusi yer tutur.

Qlobal problemlərin səbəb və nəticələrinin, bəşəriyyətə təsirinin sosial fəlsəfi aspektdən təhlili aktual əhəmiyyət kəsb edir. Bu problemlərin həlli fəlsəfəsi onların öyrənilməsi və aradan qaldırılması yollarının tapılmasına dair geniş fəlsəfi yanaşmaları, metodologiyaları ehtiva edir. Müasir dövrdə qlobal problemlərin həllinə dair sosial fəlsəfi araşdırmalarda davamlı inkişaf məqsədlərindən irəli gələn vəzifələrə xüsusi diqqət yetirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. United Nations // The Sustainable Development Goals Report 2023
<https://unstats.un.org/sdgs/report/2023/The-Sustainable-Development-Goals-Report-2023.pdf>
2. Philosophy of Globalization. M., MAX-PRESS, 2010, 188 p.
3. Флоров И.Т. Философия глобальных проблем. М., 2019, 304 с.
4. United Nations // Peace, dignity and equality on a healthy planet
<https://www.un.org/en/global-issues/population>
5. Война и общество в XX веке. Кн. 3: Общество в конфликтах второй половины XX века . М., «Наука», 2008, 550 с.
6. Международные документы, касающиеся предупреждения и пресечения международного терроризма // Организация Объединенных Наций, Нью-Йорк, 2019 год
https://legal.un.org/cod/books/russian/terrorism_handbook_vol2.pdf
7. World Meteorological Organization // State of the Global Climate in 2022
<https://public.wmo.int/en/our-mandate/climate/wmo-statement-state-of-global-climate>
8. World Health Organization // Drinking-water
<https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/drinking-water>
9. United Nations // 8 Billion Lives, Infinite Possibilities
<https://www.un-ilibrary.org/content/books/9789210027137/read>
10. World Health Organization // Ten threats to global health in 2019
<https://www.who.int/ru/news-room/spotlight/ten-threats-to-global-health-in-2019>

QLOBAL PROBLEMLƏRİN VƏ ONLARIN HƏLLİNİN FƏLSƏFİ ASPEKTLƏRİ

Vüqar Səlimov

XÜLASƏ

Məqalədə qlobal problemlərin mahiyyəti, onların strukturu və bir-birinə qarşılıqlı təsiri fəlsəfi aspektdən araşdırılır. Qlobal problemlərin müxtəlif prinsiplər və meyarlar əsasında təsnifatına dair yanaşmalar şərh edilir. İnter-sosial, ekoloji və qlobal sosial-iqtisadi problemlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri sosial fəlsəfi baxımdan təhlil olunur.

Qeyd edilir ki, qlobal problemlərin həlli fəlsəfəsi geniş fəlsəfi yanaşmaları və metodologiyaları əhatə edir. Ölkələrarası əməkdaşlıq, elmi tədqiqatlar və innovasiyalar, maddi-mədəni resurslardan səmərəli istifadə və vətəndaş cəmiyyətinin fəallığı qlobal problemlərin aradan qaldırılması üçün

vacib faktorlardır. Hər bir qlobal problem özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olsa da, onların həlli universal prinsiplər və yanaşmalarla sıx bağlıdır. Elmi biliklərin mübadiləsində rəqəmsal texnologiyaların rolunun artması qlobal problemlərin həllinə mühüm təsir göstərir.

Qlobal problemlərin həllinə dair sosial fəlsəfi araşdırmalarda davamlı inkişaf məqsədlərindən irəli gələn vəzifələrə böyük diqqət yetirilir. Bu problemlər bütün planetə, xalqlara və dövlətlərə, ekosistemlərə təsir göstərməklə milli sərhədləri aşır. Ona görə də onların aradan qaldırılması dünya dövlətlərinin birgə səy göstərməsi nəticəsində mümkündür.

ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ ГЛОБАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ И ИХ РЕШЕНИЕ

Вугар Салимов

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается сущность глобальных проблем, их структура и взаимовлияние с философской точки зрения. Интерпретируются подходы к классификации глобальных проблем, основанные на различных принципах и критериях. С социально-философской точки зрения анализируются особенности интерсоциальных, экологических и глобальных социально-экономических проблем.

Отмечается, что философия решения глобальных проблем включает в себя широкий спектр философских подходов и методологий. Международное сотрудничество, научные исследования и инновации, эффективное использование материальных и культурных ресурсов, активность гражданского общества являются важными факторами решения глобальных проблем. Хотя каждая глобальная проблема имеет свои особенности, их решение тесно связано с универсальными принципами и подходами. Возрастающая роль цифровых технологий в обмене научными знаниями оказывает важное влияние на решение глобальных проблем.

В социально-философских исследованиях решения глобальных проблем большое внимание уделяется задачам, вытекающим из целей устойчивого развития. Эти проблемы выходят за рамки национальных границ, затрагивая всю планету, народы и государства, а также экосистемы. Поэтому их устранение возможно в результате совместных усилий государств мира.

THE PHILOSOPHICAL ASPECTS OF THE GLOBAL PROBLEMS AND THEIR SOLUTIONS

Vugar Salimov

SUMMARY

In the article, the essence of global problems, their structure, and mutual influence are studied from a philosophical point of view. Approaches to the classification of global problems based on various principles and criteria are interpreted. From the socio-philosophical point of view, the features of inter-social, ecological, and global socio-economic problems are analyzed.

It is noted that the philosophy of solving global problems includes a wide range of philosophical approaches and methodologies. International cooperation, scientific research and innovations, effective use of material and cultural resources, and civil society activity are important factors in solving global problems. Although each global problem has its own characteristics, its solution is closely related to universal principles and approaches. The growing role of digital technologies in the exchange of scientific knowledge has an important influence on the solution of global problems.

In socio-philosophical studies of solving global problems, much attention is paid to the tasks arising from the goals of sustainable development. These problems go beyond national borders, affecting the entire planet, nations, and states, as well as ecosystems. Therefore, their solution is possible as a result of the joint efforts of the states of the world.

FRİDRİX NİTSŞE FƏLSƏFƏSİNDƏ FÖVQƏLİNSAN İDEALI

Edilzadə Elnarə
BDU-nun II kurs magistrantı
eedilzada@bk.ru

Açar sözlər: Nitsşe, “fövqəlinsan”, volyuntarizm, fəlsəfə, mütəfəkkir.

Ключевые слова: Ницше, «сверхчеловек», волюнтаризм, философия, мыслитель.

Keywords: Nietzsche, “extraordinary”, voluntarism, philosophy, thinker.

İdeoloji mülahizələrinə görə qeyri-adiliyi ilə seçilən F.Nitsşe əsərlərinin əsas prinsipini varlığın əsaslarının şərh edilməsinə ekzistensial yanaşma təşkil edir. Nitsşe irrasionalizm və volyuntarizmin nümayəndəsi, həyat fəlsəfəsinin banisi kimi Avropada fəlsəfi fikrin klassik fəlsəfədən qeyri-klassik fəlsəfəyə dönüşünü edənlər arasında bir ilkdir.

Nitsşenin bu qədər ziddiyyətli, bəzən bədbin, romantik, bəzən skeptik, hətta onun tərəfindən heç bir emosiya ifadəsi olmayan fikirlərini fəlsəfə adlandırmaq bir qədər çətinidir. Alman mütəfəkkirinin öz əsərlərində bizə təqdim etdiyi bütün bu çəşnəliklərin arasında bir növ kamillik, məqsəd, hikmət kimi həqiqətən vacib olan nəsnələr yüksəlir. Nəhayət, təyin olunmuş dəyərləri rədd edən əsərlərdən (“Xoşbəxt elm”, “İnsani, həddən artıq insani”) sonra “Zərdüşt Belə Söyləmişdir” (Also sprach Zarathustra) kitabı ortaya çıxdı ki, onun da əsas qayəsini fövqəlinsan (Übermensch) ideali təşkil edirdi [1, s.56].

Onun üçün istinadgah nöqtəsinə çevrilmiş “Zərdüşt” olmasaydı, fövqəlinsan ideyası barəsində söyləmək bir qədər çətin olardı. “Zərdüşt” sayəsində bənzərsiz bir əsər doğuldu və “fövqəlinsan” o dövrün əxlaq və dəyərlərinə dair bütün tənqidlərin təcəssümünə çevrildi. Hətta mahiyyət etibarilə, “fövqəlinsan” olan konseptuallığın bənzərliyi haqqında demək olar ki, o, özlüyündə təsadüfün nəticəsini deyil, maddi dünyada həyata keçirilən, lakin insanlar tərəfindən bəzi könüllü hərəkətləri nəzərdə tutan kamil bir fenomeni təmsil edir.

Nitsşe fövqəlinsan idealını nəzəriyyədən daha çox təsvir (röya) kimi qəbul edirdi. Fövqəlinsan ideali onun şüurunda qəflətən 1881-ci ildə İsveçrədəki Sils-Mariada yay aylarında, “Əbədi Dönüş”, “Zərdüşt” və “Allah ölmüşdür” traktatları ilə bərabər, keçirilmiş vəhy hissi nəticəsində peyda olmuşdur. Bu, filosof üçün şüurluluq və şüursuzluq, keçmiş və indi, acı və zövq arasındakı sərhəddə bitib-tükənməyən ekstaz məqamı idi. Nitsşe, heç vaxt fövqəlinsan ideyası ilə nəyi nəzərdə tutduğuna tam aydınlıq gətirməmiş, sadəcə belə söyləmişdir: “Fövqəlinsan yer üzünün mənası olacaqdır! Baxın, mən sizə fövqəlinsanı anladırıam: o, həmin bu ildırımdır, o, həmin bu dəlilikdir! Baxın, mən qara buluddan olan ildırımam və bu ildırım Fövqəlinsandır” [3, s.931].

“Fövqəlinsan – yerin mənasıdır. Qoy sizin iradəyiniz də desin: Bəli, qoy fövqəlinsan yerin mənası olsun! Qardaşlarım, sizi inandırırıam ki, yerə sadıq qalın və sizə yer üzündən kənar (supra-terrestrial) ümidlər söyləyənlərə bel bağlamayın! Onlar zəhərləyicidir” [3, s.933]. Zərdüşt bu sözlərlə kəndirbazın çıxışını gözləyən insanlara müraciət edir. Burda kəndirbaz – oyunun təlxək və oyunbazlar tərəfindən idarə olunduğu dövrün simvoludur. İnsanların reaksiyasına görə, bura fövqəlinsanın yeri deyil. Lakin Nitsşe bizi əmin edir ki, o, zühur edəcək, çünki o, yerin mənasıdır. Bu məqamda Nitsşe dinə qarşı bəyənilməyən münasibətdən hər şeyin, burada və indi doğru olan hər şeyin lehinə bir arqument kimi istifadə edir: “İnsan heyvan və fövqəlinsan arasında bərkidilmiş kəndir – uçurum üzərində asılmış bir kəndir”. Zərdüştün belə bir vəsvəyə ilə “anlıq” adlandırdığı indiki məqam isə Yer üzündə fövqəlinsanda öz yerini tapacaq insanların həqiqi, ən güclü hissləri və təzahürləri olduğu zaman ən yüksək dəyəri qazanacaqdır. Xeyr, yerin mənası sadəcə dəlicəsinə inkişaf etmiş keyfiyyətlərə və qabiliyyətlərə malik yüksək inkişaf etmiş bir fərd ola bilməz. Nitsşe bizi təkamülün ən yüksək mərhələsinə, yalnız hissləri, ruhu, iradəsi ilə

mütənasib olan, özündə ən böyük fayda gətirən varlığa inanmağa səsləyir. Fövqəlinсан, instinkti ikinci dərəcəli etməklə dünyəvi yaradılışı sonsuzadək tərk edir. Bununla belə, fövqəlinсан olsa da, o, yenə də bəşər övlədidir. Bunu anlamaq olduqca vacibdir, belə ki, burada metafizikadan söhbət gedə bilməz. Özündəki instinkti tamamilə boğmaq və bədəni yenidən proqramlaşdırmaq qeyri-mümkündür. Siz öz fizioloji təbiətinizi qəbul etməli və axirətə ümid etməlisiniz [7, s.40].

Nitsşenin bütün yaradıcılığında yer alan və “fövqəlinсан”da belə parlaq şəkildə təəcəssüm olunan əsas ideyalardan biri – “hakimiyyət iradəsi”dir. Kainatın prinsipi və həyatın müəyyənədicisi motivi kimi “hakimiyyət iradəsi” fövqəlinсанın keyfiyyətləri ilə ideal şəkildə vəhdət təşkil edir. Əgər müasir Nitsşe cəmiyyətində və ondan öncə insan “hakimiyyət iradəsi”ni onun ruhuna daha çox müvafiq gələn keyfiyyət pərdəsi altında gizlədirsə, onda fövqəlinсан ona fəaliyyət üçün tam əhatə qütbü verir. Təbii ki, belə bir iradənin qəbulu həm “azad ağıl”ı, həm də dindən imtinanı, habelə insanın ruhun təzahürlərinin əhəmiyyət meyarı olan bir varlıq axınına maksimum inteqrasiya etməsini nəzərdə tutur [5, s.234].

İlk baxışdan, iki ideyanın – “fövqəlinсан” və “əbədi qayıdış”ın toqquşmasını qeyd etməmək mümkün deyil. Güman etmək olar ki, ikinci birincinin mənasızlığını göstərir. Əgər gec-tez geri dönsək, dissonans yaranır: fövqəlinсан və ona gedən yolda bütün cəhdlər dəyərsizləşir. Halbuki, Nitsşeyə açılmış, onu şoka salan (buna görə də, sonralar bu haqda yalnız pıçıltı ilə danışır) mütəfəkkirin gözündə fövqəlinсан onun bir parçası olduğu təqdirdə, həqiqət daha gözəldir. Mənasızlıq və xaos dünyasında insanı istər-istəməz üstələyən böyük iztirab “fövqəlinсан”da öz nəhəng ifadəsini tapacaq böyük nailiyyətlərlə, iradə ilə, böyük hisslərlə kompensasiya olunacaq.

Nitsşe doğrudan da dolaylı yolla da olsa, mədəni inkişaf, estetika və etika məsələlərinə çox diqqət yetirirdi. Çağdaş dövrü tənəzzül dövrü kimi qiymətləndirməklə Nitsşe onun absurdluğunu və boşluğunu dərk edirdi. Fərdiləşdirmə, elmi-texniki tərəqqi və onun nəticələrinə getdikcə daha çox insanın cəlb edilməsi, ümumi intellekt səviyyəsinin inkişafı həyat zövqünü kütləşdirir. Yer üzündəki həyatın alçaldılmasını, həyat bəxş edən təbiətlə əlaqənin zəiflədilməsini nəzərdə tutan xristian əxlaqının hökmranlığı alman mütəfəkkiri üçün dözülməzdir. Bundan əlavə, din insanı sərhədlərə sürükləyən təfəkkürə sövq etməklə yanaşı, insan münasibətlərinin şəfqət və mərhəmət kimi prinsiplərini diktə edir ki, bu da fövqəlinسانa tamamilə qeyri-müvafiqdir. Ümumiyyətlə, şəfqət seçim qanunu olan inkişaf qanununa ziddiyyət təşkil edir. O, məhv olmalı olanı dəstəkləyir, imkansız və həyat tərəfindən məhkum edilənlərin xeyrinə ayağa qalxır; həyatda hər cür uğursuzluğu dəstəkləyərək, həyatın özünü tutqun və skeptik edir. Və yenidən, fövqəlinсан, Nitsşenin fikrincə, müəyyən edilmiş dəyərlərə qarşı antipod kimi çıxış edir [2, s.67]. Mənəvi yetkinləşmənin yaratdığı gərgin təcrübə dövründə “fövqəlinسانlılığa” iddia edən bir insan insan təfəkkürünü formalaşdırmaq üçün güclü ənənəvi institutların ona tətbiq etdiyi dəyər və normalardan əl çəkməyə məcburdur. Nəhayət, total təsirə malik olan avtoritetlər itib-batır. Onlar tərəfindən irəli sürülən ideya və dəyərlərin əzəmətli kolossu dağılacaq və öz dəyər sisteminin öz tərifinə yol verəcəkdir. Və o zaman yaradıcı olan xaos və çirkinlik üzərində qələbə çalır.

Bəs “Allah ölmüşdür” fövqəlinسان idealına tam olaraq necə təsir göstərdi? Asanlıqla, ən birbaşa şəkildə. Nitsşe, əksərən, xristian əxlaqını (dünya əxlaqı kimi) fövqəlbəşəri əxlaqı əvəz edəcək əxlaqa qarşı qoyur. Min illər boyu formalaşmış dini nizamın süqutu fövqəlinسانı doğuracaq şəraitin meydana gəlməsinə gətirib çıxarır. Burada Nitsşe Allaha olan münasibətini Zərdüşkün dili ilə mümkün qədər dəqiq ifadə edir. Bununla belə, Nitsşe və onun hesab etdiyi kimi, əksər insanlar üçün Allah hələ də o mənada mövcud idi ki, ibtidai insan icmalarında meydana çıxan din və mif bəşəriyyətə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir, hətta bəzən onlar üzərində hökmranlıq edir. Nəticədə, Allah ən azı o mənada

mövcud olur ki, onun əməlləri, xəbərdarlıqları, göstərişləri (insanın bunların bilavasitə Allahdan gəlib-gəlmədiyinə inanıb-inanmamasından asılı olmayaraq), nə vaxtsa insanlar arasında bütün münasibətlər sistemini formalaşdıraraq, qanuna çevrilir. [6, s.12]. Ümumiyyətlə, belə qlobal nəticələri olan bir şey (ilk növbədə, maddi) mövcud olmaya bilməz. Lakin, bəşəriyyət tezliklə “böyüyür”. Nitsşe avtoritetin (bəşəriyyətin aşağıdan yuxarıya, körpənin valideynlərinə baxdığı kimi baxdığı Allah) təsirinin zəiflədiyi və intellektini inkişaf etdirmiş cəmiyyətin bütün bu müddət ərzində yaşananların sübutunu tələb etdiyi mərhələni nəzərdə tutaraq bunu yetkinlik çağı adlandırır. Bundan belə, insana öz fəaliyyətində şüurlu davranış lazımdır. Bu vaxta qədər yalnız Allahda yaşayan yaradıcılıq insanın üstünlük hüququna çevrilir. Fövqəlinсан formasıyasının əsas mexanizmlərindən biri də məhz budur [6, s.12].

Bəli, elitizm Nitsşeyə xasdır, o, hər bir insanı şəxsiyyət kimi tanımır. Bununla belə, Nitsşe fövqəlinсанı tələlərin hakimi kimi qətiyyənlə qəbul etmir. Fövqəlinсан – şəxsiyyətlə, istedadlılığın simvoludur, insanda yaradıcıdır, nə qantökən, nə də özünü başqalarından üstün tutan bir insandır.

F.Nitsşe “həyatın virtuozları” olan fövqəlinсан prototiplərinə Alkibiades, Makedoniyalı İsgəndər, Yuli Sezar, Sezar Borjiya və Napoleonu aid etmişdir.

Nitsşe fövqəlinсан antipodunu həyatdan yorulan, riski rədd edən və yalnız rahatlıq və təhlükəsizlik axtaran sonuncu insan obrazı kimi dəyərləndirir. Sonuncu insanların cəmiyyətində artıq hökmdarla təbəə, güclü ilə zəif, heyvətamizlərlə ortabablar arasında heç bir fərq yoxdur. Sosial münasibətlər və problemlər minimuma endirilir. Hər bir insan eyni həyatı yaşayır və “üst” harmoniyada qalır.

Fridrix Nitsşenin “Zərdüştlə belə söyləmişdir” əsərində yaratdığı fövqəlinсан ideali öz gücünə görə, insanın meymunu üstələdiyi kimi, müasir insanı üstələməli olan məxluqu ifadə etmək üçün irəli sürülüb. F.Nitsşenin fərziyyəsinə müvafiq olaraq, fövqəlinсан insan növünün tarixində təbii bir mərhələ olmaqla həyatın yaşadıcı – həyatı təsirlərinin özəyini təcəssüm etdirməlidir. Fövqəlinсан həyatın ən ekstremal təzahürlərində xeyir-dua verən radikal eqosentrik, eləcə də güclü iradəsi tarixi inkişafın vektorunu təyin edən yaradıcıdır.

Alçaq bir mühitin yetişdirdiyi insanlıq keyfiyyətlərini zərərli sayan və yeni insan yaratmaq tərəfdarı olan Nitsşenin bəhs etdiyi insan kilsənin buxovlarından qurtulub könüllü şəkildə elmin, texnikanın, öz rəasional ağıllının köləsinə çevrilmiş “insansızlaşmış” bir insandır, “heyvan və fövqəlinсан arasında uçurum üzərindən çəkilməmiş bir kəndirdir”. Fövqəlinсан, uçurumun o biri tayına adlamaq üçün yolun üstündəkilərin məhvini bir zərurət kimi qəbul edir, belə ki, “bu balaca insanlar fövqəlinсан üçün olduqca böyük təhlükədir” [4, s.83].

Yüzilliklər boyu kilsə və din arasında qalan, xilaskarının kim, düşmənin kim olduğunu fərqləndirə bilməyən insanı ayılmaq üçün Nitsşe baltanı kökündən vurur: “Tanrı öldü: indi biz istəyirik ki, fövqəlinсан yaşasın”. Filosof olduqca təhlükəli bir təklif irəli sürür. Məhz Tanrıdan imtina etmiş, öz maddi tələbatları və iddiaları ilə təkbəşinə qalan insanın öz mənəviyyəti, əxlaqı, təfəkkürü ilə ali bir məqamda qərarlaşması böyük bir sual altındadır: belə ki, bu insanın ən uca meyarını onun özü kimi bir insan təşkil edir, o, geniş üfüqlərə, ülvə bir ideala malik deyil, sadəcə nifrət etdiyi insan var və fövqəlinсан nifrət obyektinə - bu insana nəzərən var olmalıdır. Nitsşe üçün bu insana nifrət bəsləməmək daha dəhşətli bir haldır: “Bədbəxtlik! Artıq özünə nifrət bəsləməyi bacarmayan ən alçaq insanın vaxtı yaxınlaşır”. Bəli, Allahı ölmüş insana nifrət bəsləmək lazımdır! Bunu Nitsşenin özü istəyir! O başa düşür ki, cılız və yaramaz insanların sayının çoxalması belələrinə nifrət bəsləyənlərin sayının azalması anlamına gəlir [4, s.87].

Nitsşe yeni bir insan – fövqəlinсан arzusundadır: “Fövqəlinсан – yerin mənasıdır. Qoy sizin iradənləz desin ki, yerin mənası fövqəlinсан var olsun!”. O, güclüdür, iradəlidir, böhrandan qurtulmaq üçün zəiflərlə, itaətkarlara aman vermir, həmçinin, ali ideyalar da ona

tanışdır. Fəqət bu da acı bir gerçəklikdir ki, Nitsşe bu sözləri uçuğunun bu tayında söyləyirdi və onları həmin zərərli “balaca insanlar” əxz edirdi. Bu barədə Fulye belə yazır: “Nitsşe bizi xeyir və şərin o tayına qaldırmaq istəyirdi, lakin biz bu tayına düşdük. Zərdüşün qanadları İkarın qanadlarına oxşayır”.

ƏDƏBİYYAT

1. Rüstəmov, Yusif. Fəlsəfənin əsasları. Bakı. 2007.
2. Знаменский С. П. «Сверхчеловек» Ницше // Ницше: pro et contra. — СПб, 2001.
3. Можейко М. А. Сверхчеловек // История философии. Энциклопедия. Минск, 2002, с.931-933.
4. Сидоренко Л.П. Ницшеанство как антитеза гуманизма // Продовольственная безопасность и устойчивое развитие АПК. Материалы Международной научно-практической конференции, 2015, с. 877. https://elibrary.ru/author_items.asp?authorid=822357
5. Ф.Ницше. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей. М. Культурная революция. 2005. 880 с.
6. Ф.Ницше. Антихристианин. Проклятие христианству [электронный ресурс]. — режим доступа: <http://www.nietzsche.ru/works/main-works/antihrist/>
7. Цветков А. П. Сверхчеловек как полиморфный объект метаантропологии // Учёные записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология». — Том 22 (61). — 2009. — № 2. — С. 40.

FRİDRİX NİTSŞE FƏLSƏFƏSİNDƏ FÖVQƏLİNSAN İDEALI

Edilzadə Elnarə

XÜLASƏ

Bu məqalənin məqsədini F.Nitsşenin yaratdığı əsas konsepsiyanın araşdırılması, F.Nitşe fəlsəfəsinin – həyat fəlsəfəsinin simvoluna çevrilmiş unikal ideyanın dərin mənbələrinin, spesifik xüsusiyyətlərinin, irrasionallığının nəzərdən keçirilməsi təşkil edir.

Məqalədə əksini tapan mövzunun təhlili Nitsşenin fəvqəlinsan ideali ilə bağlı fikirlərini belə ümumiləşdirir: fəvqəlinsan olmağa çalışmaq hər zaman faciəyə çevrilir. İnsan fəvqəlbəşəri bir hərəkət etməyə cəhd etdikdə bu əməlin mənəvi nəticələri qarşısında həmişə əzilir. Cinayətdən sonra tövbə etmək fəvqəlinsana xas deyil, o, günahkar əməlinin bədaxlaqlılığından dəli olan “solğun cinayətkar” deyil. Fəvqəlinsanın mənşəyi kainatdan asılı olmayan bir faktır. İnsan fəvqəlbəşər ola bilməz, o, ancaq doğula bilər. Fəvqəlinsan insanın inkişafında yeni mərhələ, yeni təkamül növü deyil. Fəvqəlinsanın həyat tərzı adı insanın yaxşı və pis haqqında rahat təsəvvürlərindən fərqlənir. Belə bir insan öz hərəkətlərinin mahiyyətinə şübhə bəsləmir. Heç də hər böyük tarixi şəxsiyyət fəvqəlinsan deyil. Lakin fəvqəlinsan öz böyüklüyünü bəyan etmək istəsə, o zaman onu dayandırmaq qeyri-mümkün olur.

Məqalədə özündən sonrakı filosof, yazıçı, siyasətçi, musiqiçi və digər sahələrdə fəaliyyət göstərən şəxslərdə böyük iz buraxmış Nitsşenin dövlətə bəslədiyi nifrət, “sürü”lərin düşüncəsiz əməllərinə olan qızğınlığı, “anti-xristian” düşüncəsi, dövlət və bazarın mədəni quruculuqdakı təsirlərinə etimad göstərməməsi və “fəvqəlinsan”a olan istəyi öz əksini tapmışdır.

ИДЕАЛ СВЕРХЧЕЛОВЕКА В ФИЛОСОФИИ ФРИДРИХА НИЦШЕ

Эдильзаде Эльнара

АННОТАЦИЯ

Целью данной статьи является исследование основной концепции, созданной Ф. Ницше, рассмотрение глубоких истоков, особенностей и иррациональности уникальной идеи, ставшей символом философии Ф. Ницше, - философии жизни.

Анализ темы, отраженной в статье, резюмирует представления Ницше об идеале сверхчеловека следующим образом: попытка быть сверхчеловеком всегда оборачивается трагедией. Когда человек пытается совершить сверхчеловеческий поступок, он всегда раздавлен моральными последствиями этого поступка. Раскаяние после преступления не свойственно сверхчеловеку, он не «бледный преступник», обезумевший от гнусности своего греховного поступка. Происхождение сверхчеловека – факт, не зависящий от вселенной. Человек не может стать сверхчеловеком, он может только родиться. Сверхчеловек – это не новая стадия человеческого развития, новый тип эволюции. Образ жизни сверхчеловека отличается от удобных представлений обычного человека о добре и зле. Такой человек не сомневается в характере своих действий. Не каждая великая историческая личность сверхчеловек. Но если сверхчеловек хочет заявить о своем величии, то остановить его становится невозможно.

В статье раскрывается ненависть Ницше к государству, его энтузиазм по поводу бездумных действий «стад», его «антихристианское» мышление, его недоверие к влиянию государства и рынка на культурное строительство и его стремление к «сверхчеловеческому» – который произвело большое впечатление на философов, писателей, политиков, музыкантов и других людей, работавших в других областях.

THE EXTRAORDINARY IDEAL IN THE PHILOSOPHY OF FRIEDRICH NIETZSCHE

Edilzade Elnara

SUMMARY

The purpose of this article is to examine the main concept created by F. Nietzsche, review the deep sources, specific features, and irrationality of the unique idea that has become a symbol of F. Nietzsche's philosophy – the philosophy of life.

The analysis of the theme reflected in the article summarizes Nietzsche's ideas about the ideal of the extraordinary as follows: trying to be an extraordinary always turns into a tragedy. When human attempts an extraordinary act, he is always crushed by the moral consequences of this act. Repentance after a crime is not characteristic of an overman, he is not a "pale criminal" maddened by the heinousness of his sinful act. The origin of the overman is a fact independent of the universe. Human cannot become overman, he can only be born. The overman is not a new stage in human development, a new type of evolution.

The article reveals Nietzsche's hatred for the state, his enthusiasm for the thoughtless actions of the "herds", his "anti-Christian" thinking, his distrust of the influence of the state and the market on cultural construction and his desire for the "overman" – which made a great impression on philosophers, writers, politicians, musicians and other people who worked in other areas.

ОСНОВНЫЕ ЭТИЧЕСКИЕ ИДЕИ ЗОРОАСТРИЗМА

*Вейсова Самира Мелик кызы,
доцент кафедры истории философии и культурологии БГУ
samira029@mail.ru*

Ключевые слова: Аша - богиня счастья, Митра-божество договора, Яшты

Açar sözlər: Aşə - xoşbəxtlik ilahəsi, Mitra- müqavilə tanrısı, Yaştlar

Keywords: Asha - the goddess of happiness, Mithra - the deity of the contract, Yashty

Зороастрийское учение отличается глубоким этическим содержанием. Нравственные законы можно найти во всех священных текстах Авесты. Основная триада зороастрийской этики – это добрая мысль, доброе слово, доброе дело. Эта мысль последовательно прослеживается в Авесте: "Прославлю благомыслием, благословием, и благодеянием благомыслие, благословие и благодеяние. Предаюсь всему благомыслию, благословию и благодеянию и отрекаюсь от всего зломыслия, злословия и злодеяния" (1, с.12). Следование этому моральному закону обеспечивает материальные и духовные блага верующему.

Зороастрийцы считали, что многие преступления представляют меньшую опасность для общества, чем старые привычки к порокам, которые деградируют общество. Поэтому они стремились к уничтожению нравственных пороков. Зороастризм осуждает зависть, гордость, высокомерие, ложь и т.д. В этой связи Геродот указывал, что ложь считалась постыднейшим пороком, и если она не наказывалась, то презиралась зороастрийцами (4, с.65). Согласно зороастризму, если достоинство, богатство, талант или красота других вызывают в душе зависть, то нужно постараться от неё избавиться. Со своей же стороны человек должен также вести борьбу с теми, кто слишком ему завидует. Большинство грехов, согласно зороастрийской религии не могут быть заглажены молитвами или добрыми делами, необходимо, чтобы оскорблённая сторона простила виноватого. Зороастризм запрещает насилие, наказывает несправедливость. Двойное наказание объявляет за несоблюдение умеренности и проявление неблагодарности. Зороастризм выступает против распутства. Особенно почитаются честность, щедрость, соблюдение правового порядка, нарушение которых влечёт за собой телесные наказания. Основными добродетелями являются ум, умеренность, сдержанность, благодарность, надежда.

Согласно учению Заратуштры, всеобщее благо людей связано с благом каждого человека в отдельности, редко может один единичный человек достичь своего блага, не стараясь об общем, или о благе ближних своих. Зороастр призывает оказывать помощь бедным, часто упоминаются в зороастрийских сочинениях милостыня. Ормузд высоко ценит человеколюбие. Зороастр дал человечеству драгоценное правило – никогда не отлагай доброго дела к следующему дню. Недостаточно совершать добро, по Зороастру, необходимо совершать её разумно.

Зороастр считал, что можно прощать обиды, но если это великодушие побуждало виновного к новым обидам и он становился наоборот гордым, то нужно ли опять забывать их и сохранять к нему ту же любовь? Если же человек, умышленно или неумышленно обидел тебя своею мыслью, или словами или делами, но после перед тобой извинился и просил тебя о помощи, то с этого времени Зороастр учит быть ему другом.

По Зороастру, именно угроза наказанием предотвращает плохие поступки. Любой человек совершал бы преступления без угрызания совести или по крайней

мере без страха, если бы он знал точно, что свободен от наказания. Зороастрийское учение благородное, гуманное учение. Зороастризм осуждает войны.

Авеста высоко оценивает дружбу и отмечает, что человек испытывает удовольствие от настоящей дружбы. Зороастрийская религия осуждает корысть. Второй после лживости порок, по Геродоту, иметь долги. Так как должнику необходимо лгать.

Особое значение придаётся верности человека данному слову. В Авесте специальный Яшт, Михр-яшт, посвящён божеству договора – Митре, который следил за теми, кто нарушает слово, соглашение, договор. Нарушение своего обещания выходило за рамки нравственного порока и рассматривалось как преступление. Несдержанность слова, равнозначно подлости, надо быть верным слову данному даже своему врагу. Этому можно найти подтверждение в гимне о Митре.

Страну разрушит подлый,
Тот кто не держит слова,-
Он хуже ста мерзавцев
Благочестивых губит,
Будь верен договору
Ты данному, Спитама,
И лживым иноверцам,
И верным в благочестии...
Коней даст быстрых Митра
Чьи пастбища просторны,
Тому, кто верен слову...
А праведных святые
И сильные фраваша
Детей дают добрых
Тому кто верен слову (1, с.54-55).

Или же

Тем кто не держит слова,
Не даст ни сил, ни мощи,
Не даст лжецам ни счастья,
Ни воздаянья им
У них, когда ты грозен,
Рук отнимаешь силу,
Ног отнимаешь стойкость,
Из глаз обоих зренья,
И слух из двух ушей... (1, с.69)

Общество, солгавшему в своем долгу или обещании определяет наказание, которое иногда носит очень жёсткий характер.

Авеста предписывает оказывать должное почтение к своему учителю, иначе он может лишиться заслуженной оценки с его стороны. За неуважение к своему учителю Ормузд мучает и осуждает быть в аду девять веков.

Зороастризм резко осуждает распутство. Так, семнадцатый Яшт, посвящённый богине благой судьбы и счастья Аше, завершается жалобами богини на распутных женщин. Авеста запрещает им даже жертвоприношение.

Пусть жертвы не приносит
Ни негодяй, ни распутница
Ни душегуб, ни верящий... (1, с.123)

Ничто не очищает того, кто изнасиловал женщину, это деяние не прощают. В Авесте отражён целый ряд предписаний, касающихся семьи и отношений между

полами в целом. Резко осуждаются распутство, безбрачие и абсолютные целомудрие. Главнейшим правилом являлось воздержание от жены своего ближнего. Семья рассматривается как прочная основа государства, жизнеспособности авестийского общества. Поэтому брак считался делом богоугодным, а безбрачие грехом. Так, богиня благой судьбы и счастья, Аша, не принимала возлияний от бездетных мужчин и женщин.

Вот так сказала Аши
Благая: "Не приму я
Тех возлияний, что мне
Приносится мужчиной
Неплодием больным,
Ни женщиной бесплодной,
Ни оброком незрелым,
Ни девушкою юной,
Не знавшего мужей." (1с.123)

Геродот и Страбон указывали в этой связи, что правители поощряли деторождение подданных подарками. В Авесте достаточно полно регламентируются обязанности супругов, родителей по отношению к детям. Должность жены состоит в покорности, уважении и повиновении супругу. Зороастр предписал детям также оказывать родителям должную покорность. Нет ничего опаснее начал детской независимости, однако имеются границы, которые определяют и родительскую власть.

Зороастризм выступает против аскетизма, самоограничения характерных для большинства религий, например буддизма, христианства.

Человек должен заботиться о развитии как тела, так и души, которые взаимосвязаны. Болезнь тела влечёт за собой болезнь души и наоборот. Авеста выступает за чистоту души и тела. Об этом же отмечал Гегель, характеризуя зороастрийскую религию: "...человек должен соблюдать внутреннюю и внешнюю чистоту и повсюду способствовать сохранению этой чистоты и её распространению" (3, с.18). Подобно тому как тело и душа неразъединимы, материальное и духовное развитие человека тесно взаимосвязаны и взаимно обусловленные. Авеста в противоположность аскетизму высоко ставит материальное благополучие и обещает последователям учения наряду с вознаграждением в будущее загробной жизни и земные блага. Идея о единстве и взаимосвязи материального и духовного развития человека являются существенным элементом зороастризма. Авеста отводит значительную роль человеку в тяжёлой борьбе добра со злом, обращает внимание на значение активной трудовой деятельности его в приумножении сил добра и уничтожения зла. Человек обязан всемерно способствовать росту материального и духовного богатства. Так, Гегель характеризуя культ зороастрийской религии отмечает, что зороастриец должен повсюду способствовать жизни, его плодородию и радости, творить добро словом и делом, везде поддерживать добро среди людей и поддерживать самих людей. Рыть каналы, сажать деревья, давать приют странникам, возделывать пустынные земли, кормить голодных, поить землю, которая и сама есть субъект и гений (3,с.18).

По Зороастру, жизнь человека определяется совокупностью его мыслей, слов и дел, в которые божество не вмешивается. Каждый человек должен быть ответственным за свою судьбу, так как он обладает свободой воли и выбора. Зороастр, по праву считается общепризнанным просветителем человечества и его этическое учение, несомненно оказало существенное влияние на формирование и становление общечеловеческих норм нравственности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Авеста. Избр. гимны. Душанбе. 1990
2. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. Спб., 1994
3. Гегель. Философия религии. Т. 2. М., 1976.
4. Геродот. История в 9-ти книгах. М., 1988
5. Ali Nihat Tarlan. Avesta. İstanbul. 1935

ОСНОВНЫЕ ЭТИЧЕСКИЕ ИДЕИ ЗОРОАСТРИЗМА

Вейсова Самира

АННОТАЦИЯ

В статье, на основе авестийских текстов, анализируются основные этические требования зороастрийского учения. Особо отмечается роль и значение морально-этических норм зороастризма в формировании общечеловеческих норм нравственности.

ZƏRDÜŞTÜRLÜYÜN ƏSAS ETİK FİKİRLƏRİ

Samirə Veysova

XÜLASƏ

Məqalədə Avesta mətnləri əsasında zərdüştilik təliminin əsas etik tələbləri təhlil edilir. Ümumbəşəri əxlaq normalarının formalaşmasında zərdüştiliyin mənəvi-əxlaqi normalarının rolu və əhəmiyyəti xüsusilə qeyd olunur.

BASIC ETHICAL IDEAS OF ZOROASTRIANISM

Samira Veysova

SUMMARY

In the article, based on the Avestan texts, the main ethical requirements of the Zoroastrian doctrine are analyzed. The role and significance of the moral and ethical norms of Zoroastrianism in the formation of universal norms of morality are especially noted.

SOSIOBİOLOGİYA TƏLİMİNDƏ ŞƏXSİYYƏTİN GENETİK DETERMINASIYASI PROBLEMİ

Ələkbərov İsmayıl Novruzəli oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
ismayil2285@gmail.com

Açar sözlər: E.Uilson, sosiobiologiya, yeni sintez, insan, heyvan, sosial davranış, genetik determinasiya, təkamül nəzəriyyəsi, təbii seleksiya, populyasiya, genlər, alturizm, aqressiya.

Ключевые слова: Э.Уилсон, социобиология, новый синтез, человек, животное, социальное детерминация, эволюционная теория, естественный отбор, население, гены, альтруизм, агрессия.

Keywords: E.Wilson, sociobiology, a new synthesis, human, animal, social behavior, genetic determination, evolutionary selection, population, genes, altruism, aggression.

İnsan problemi fəlsəfənin fundamental və ən aktual problemlərindəndir. İnsanın təbiətinin, mənşəyinin, mahiyyətinin, həyatının mənasının, ölüm və ölməzliyinin öyrənilməsi vacib olan bu problemlər sırasına daxildir. Lakin bu sırada xüsusi vurğulanmalı olan problem insanda bioloji və sosial aspektlərin nisbəti məsələsidir. Bu problem hələ də tam həllini tapmamışdır. İnsan probleminin öyrənilməsində bioloji və sosial tərəflərin nisbəti məsələsi mübahisəli məsələ olaraq qalır. Ona görə ki, bu problemi araşdıran alimlər bu iki tərəfin yalnız birini daha üstün olaraq qəbul edirdilər. Bir sıra alimlər bioloji tərəfin rolunu qəbul etsələr də, digərləri sosial mövqedən çıxış edirdilər. Məsələnin tam həll olunmamasının əsas səbəblərini qeyd edək:

1. Mövcud olduğu dövrdə “Homo sapiens” in təkamülü fasiləsiz davam etmişdir. Lakin bu təkamül həyatın yalnız sosial tərəfinə aiddir.

2. Bioloji təkamülə baxdıqda isə vurğulamalıyıq ki, insan heyvanlar aləmindən ayrıldıqdan sonra onun bioloji təkamülü öz həlledici rolunu – irq və növ yaratmaq qabiliyyətini demək olar ki, tamamilə itirmişdir.

Bu səbəblərdən çıxış edərək qeyd edə bilərik ki, insan ontogenezində bioloji və sosial tərəflərə yanaşmada iki konsepsiya bir-birindən fərqləndirilir. Bunlardan birincisi insanı biolojiləşdirən (panbiologizm), yəni onun mahiyyətində təbii, genetik tərəflərin rolunu şişirdən konsepsiyadır. İkinci isə ifrat sosiolojiləşdirici (pansosiologizm) konsepsiyadır.

İnsanın mahiyyətini biolojiləşdirməyə çalışan təlimlərdən biri “sosiobiologiya” təlimidir. Hazırda Qərbdə geniş yayılmış sosiobiologiya təliminin əsas nümayəndələri M.Ryuz, M.Midqme, E.Uilson və başqalarıdır. Sosiobiologiya, E.O.Uilsonun “Sosiobiologiya: Yeni Sintez” (1975) əsərinin mövzusu kimi tanınır. Burada o, “bütün sosial davranışların bioloji əsaslarının sistemli tədqiqini” həyata keçirmişdir. Uilson “davranışın bioloji əsasını” izah edərkən fərdlərdə davranışın nevroloji və ya psixoloji səbəblərindən daha çox, heyvan populyasiyalarında davranışın təkamülünə təkan verən sosial və ekoloji səbəblərə müraciət edir. Uilson aydın şəkildə başa düşürdü ki, sosiobiologiya və nevrologiya mühüm nəzəri qarşılıqlı təsirlərə malikdir.

Bu təlimin yaradıcılarından biri kimi tanınan, amerika alimi E.Uilson təklif edirdi ki, insanın tarixinə yerdəki heyvanların kataloqunu tərtib etmək üçün başqa planetdən gəlmiş zoologiya mütəxəssisinin nəzəri ilə baxmaq lazımdır. Belə olduqda bütün humanitar və sosial elmlər biologiya elminin ayrı-ayrı ixtisaslaşmış bölmələri hesab edilməlidir. Tarix və ədəbiyyat isə yalnız bioloji növ olan insanın davranışını tədqiq etməyin üsullarıdır. Uilson özünün 1975-ci ildə çap etdirdiyi “Sosiobiologiya: Yeni Sintez” adlı kitabında həmin bu təlimin nəzəri əsaslarını şərh etmişdir. O bildirir ki, bizim əsas vəzifəmiz əxlaq, azadlıq,

determinizm, aqressiya, alturizm, eqoizm və başqa digər insan keyfiyyətlərinə yeni tərzdə və istiqamətdə yanaşmaqdır. Bu məqsədi həyata keçirərkən Uilson heyvan və insan davranışlarının imkanları və sərhədlərinin təhlilinə xüsusi diqqət yetirir. Nəzərdən keçirdiyimiz problemlərin həllində Darvinizm nəzəriyyəsinin prinsiplərinə, o cümlədən təbii seçməyə çox böyük əhəmiyyət verilmişdir. Ən vacibi budur ki, heyvanlar üzərində əldə olunmuş nəticələr insanların davranışına aid edilir. Beləliklə, Uilson əsassız olaraq antropologiyayı biologiyaya, biologiyanın özünü də molekulyar genetikaya daxil edir [1, səh.210].

Tənqidçilər iddia edirdilər ki, "Pop Sosiobioloqlar" genetik determinizm formasına, hədsiz güclü adaptasiyaya sadıqdirlər, öyrənmə və mədəniyyətin təsirlərini görməməzliyə vurmağa meyillidirlər. Sosiobiologiya termini bəzən Uilsonun istinad etdiyi davranış fokusunu saxlayan insan davranışına yanaşmaları ifadə etmək üçün istifadə olunur.

Uilson göstərdi ki, canlı orqanizmlərdə sosial davranış bioloji əsaslara malikdir. O, bunları hər hansı bir heyvan birliyində, o cümlədən insanlarda həyatın qurulduğu bioloji prinsiplər kimi başa düşdü və onun fikrincə bu, təkamülün nəticəsi idi. Uilson insan davranışının yalnız 10% - nin genetik olaraq təyin olunduğunu, qalan hissəsinin isə ətraf mühitlə əlaqəli olduğunu iddia edirdi. İnsanın öz hərəkətlərində bioloji qanunlara tabe olmasının onun aqressivliyinə, cinsiyyətinə və etikasına təsir etməsi haqqındakı tezis müxtəlif elm sahələrində alimlər tərəfindən birmənalı qarşılanmır. Lakin Uilson qeyd etdi ki, son nəticədə məhz sosiobiologiya və təkamül heyvanların, o cümlədən insanların sosial davranışını izah etmək üçün prinsiplər təmin etdi. O, insanlar da daxil olmaqla, bütün heyvan davranışlarının irsiyyət, ətraf mühit stimulları və keçmişin məhsulu olduğunu müdafiə etdi. Uilson Darvinin təkamül nəzəriyyəsini inkişaf etdirməyə davam edir, təkamülü təkə ayrı-ayrı canlılara deyil, bütün canlı dünyaya, o cümlədən insanlara tətbiq edirdi.

Ümumi planda yanaşdıqda sosiobioloqlar belə hesab edirlər ki, "gen ilə mədəniyyətin koevalyusiya (birgə təkamül deməkdir) nəzəriyyəsi insanın təbiəti haqqında təsəvvürləri dəyişdirir. Bu nəzəriyyəyə görə insanda üzvi (gen) və mədəni təkamül prosesləri birlikdə baş verir. Onlar bir-birilə qarşılıqlı əlaqəlidir". Lakin bu mövqedən yanaşdıqda aparıcı rolunu genlər oynayır. İnsanın bir çox hərəkətlərinin son nəticədə səbəbi genlərdir. Buna görə də insan bioloji biliyin obyektini hesab edilir. Uilson sosiobiologiyasının əsas vəzifəsini insan da daxil olmaqla heyvanlarda sosial davranışın bütün formalarının bioloji əsaslarını öyrənməkdə görürdü. Həmin konsepsiyanın başlıca müddəası bundan ibarət idi: insanda onun bioloji təbiətindən kənarda elə bir ciddi əlamət yoxdur. Sosiobiologiyasının nümayəndələrinin fikrincə insanın çox ehtimal ki, əxlaqi hissləri də bioloji kanallar vasitəsilə irsən keçir. Sosiobioloqlar buna nümunə kimi ibtidai cəmiyyətdə qan qohumları arasında nikahın qadağan olunmasını göstərirlər.

Onların fikrincə, bu yasaq insan cəmiyyətinə heyvanlar aləmindən keçmişdir. Sosiobioloqlar aqressivliyi də insanın ayrılmaz xassəsi hesab edirlər. Sosiobioloqların fikrincə insanın zəkası da bioloji təkrar istehsal üçün nəzərdə tutulmuş vasitələrdən biridir. Bu konsepsiya insanı naturalist mövqedən izah edir. Uilsonun fikrincə heyvanlar ilə insanlar arasında heç bir sədd yoxdur. Bu onunla izah olunur ki, bütün canlı mövcudatlar eyni prinsiplər üzrə yaşayırlar. Bizim insan sivilizasiyasının nailiyyəti hesab etdiyimiz bir çox hadisələr və hərəkətlər heyvanların davranışında da mövcuddur. Buna misal olaraq qeyd edə bilərik ki, canavarlar sürü halında, arılar ailə halında, ceyranlar dəstə şəklində yaşayırlar. Sosiobioloqlara görə bu birliklər sosial həyatın ilkin müjdələridir. Həmçinin alturizm (şəxsi mənafeini ictimai mənafeyə tabe etmək deməkdir) spesifik insan hadisəsi deyil, bütün canlı orqanizmlərin xassəsi hesab edilir [1, səh. 210].

İndi isə Uilsonun sosiobiologiyasının predmetini necə başa düşməsinə diqqət yetirək. Uilsonun xarakteristikasına görə sosiobiologiyasının predmetini "sosial davranışın bioloji

əsaslarının öyrənilməsi təşkil edir” [8, səh 7]. Uilson insan davranışlarının bu və ya digər cəhətlərinin təhlilini belə bir mülahizə əsasında qurub ki, heyvanlar kimi insanlar da özlərini əsasən elə aparırlar ki, bu halda heyvan növləri üçün müəyyən edilmiş təkamül qanunauyğunluqları eynilə insan populyasiyasına da şamil edilir. Uilson bu münasibətlə yazırdı: “Gəlin şərtikdən uzaqlaşb insana təbiətin bir hissəsi kimi baxaq və elə düşünək ki, biz Yer in sosial növlərinin kataloqunu tərtib edən etoloq – ayrı planetdən gəlməlik. Belə makroskopik yanaşmada humanitar və ictimai elmlər olsa-olsa biologiyanın sahələrinə çevriləcəklər. Ölkələrin, ayrı-ayrı adamların tarixi və bədii ədəbiyyat insanın sənədləşdirilmiş etologiyasına çevriləcək, antropologiya və sosiologiya isə bir-birinə qarışaraq primatların növlərindən birinin sosiobiologiyasını yaradacaqdır” [9, səh 36].

Özünün son dərəcə səthi konsepsiyasını əsaslandırmaq üçün E.Uilson insanların və primatların, uşaq və gənclərin davranış xüsusiyyətlərindəki ümumi cəhətlərə, qohumlararası qarşılıqlı münasibətlərin ayrı-ayrı qaydalarına, valideyn ilə uşaqların əlaqələrinin möhkəmliyinə və sairə istinad edir. Buradan isə Uilson belə nəticəyə gəlir ki, insanların sosial davranışlarının əsas növləri, o cümlədən sosial əlaqələrin bərqərar edilməsində kişi cinsinin müəyyən edici rolu, davranışın ərazi aspektləri, qohumluq münasibətlərinin qaydaları bioloji təkamülə tabe olan fonotiplər kimi meydana çıxırlar.

Uilson ilk əsərlərində bioloji bilikləri insan təbiətinin öyrənilməsi ilə fəal şəkildə əlaqələndirməyin zəruriliyini ön plana çəkdi. Amma bütün məsələ ondan ibarət idi ki, “insan təbiəti” anlayışının özü son dərəcə qeyri-müəyyən idi. Buna görə də Uilson insan həyatının ya təbii və bioloji əsaslarının, ya da onun mahiyyətinin öyrənilməsini əsas vəzifə kimi qarşıya qoyurdu [6, səh 3]. Uilson birbaşa yazırdı ki, *Homo sapiens* genetik cəhətdən müxtəlif davranışlara malik adi bir heyvan növüdür. Həmçinin o əmin idi ki, davranışı müəyyən edən genlərin çoxu tezliklə müəyyən etmək səlahiyyətimizdə olacaq. Eyni zamanda, Uilson mədəni amillərin, təlim və tərbiyənin insan inkişafına təsirini qeyd etmişdir.

Uilson insanı daha dərindən öyrənmək və bilmək üçün “ictimai təşkilatın əvvəlki təkamül tarixinin” yenidən qurulmasını təklif etdi. Eyni zamanda, çox konkret bir vəziyyət ortaya qoyuldu: insanların və digər heyvanların davranışlarında oxşarlıqları izləmək. Sosiobioloqlar belə bir mübahisə edirlər: bir çox sosial elmlər insanı öyrəndiyi üçün bioloji fənlər onlarla sıx təmasda olmalıdır. Uilson qeyd edir ki, təəssüf ki, biologiya fəlsəfə, psixologiya, antropologiya, sosiologiya, iqtisadiyyat kimi sosial elmlərə münasibətdə “anti-intizam” kimi qəbul edilir. Onun fikrincə bu vəziyyət aradan qaldırılmalıdır.

Ənənəvi biologiya ilə müqayisədə, Uilsonun tərəfdarlarının hesab etdiyi kimi, sosiobiologiya bir sıra üstünlüklərə malikdir:

1. İlk növbədə, sosiobiologiya populyasiya genetikası, təkamül nəzəriyyəsi, etologiyası və ekologiyası əsasında yaranmış müəyyən biliklər toplusudur. Bu, belə demək mümkünsə, fənlərin hibrididir.

2. Digər tərəfdən, ənənəvi bioloji fənlərdən fərqli olaraq, sosiobiologiya sosial elmlərə diqqət yetirir və sosial elmlərdə prinsipə yeni tipli məlumatlara ehtiyac yaradacaq belə fərziyyələr yaratmağa qadirdir. Sosiobiologiya olmadan bu ehtiyac yarana bilməzdi.

3. Nəhayət, sosiobiologiya tərəfdarlarının fikrincə, sosial elmlərə bioloji bilikləri, ilk növbədə, mədəni uyğunlaşmalara ən az məruz qalan bioloji hadisələr haqqında bilikləri fəal şəkildə daxil etməyə çağırılır.

Uilson hər şeydən əvvəl biologiyayı sosial biliklərin əsasına çevirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Müasir nevrologiya düşüncənin fizioloji əsaslarını izah etməyə çalışdığı kimi, sosiobiologiya da insan təbiətinin təkamül tarixini yenidən qurmağı öz vəzifəsinə çevirməlidir.

Son olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Uilson ilk dəfə olaraq heyvan və insan davranışlarının mənşəyini təkamülü şəkildə açıqlamağa cəhd göstərdi. O, heyvani

davranışların hamısının bioloji əsasının olduğunu iddia edirdi. Bu yanlışlığını bioloji təkamüllə əsaslandırmağa çalışan Uilson heyvan və insan davranışlarına nəzarət edən xüsusi genlərin olduğunu zənn edirdi. Uilson 1978-ci ildə çap etdirdiyi “İnsan təbiəti” adlı kitabında da kin, təcavüzkarlıq, özgə qorxusu, uyğunluq, homoseksuallıq, kişilərlə qadınlar arasında xarakterik fərqliliklər kimi insan davranışlarından məsul genlərin olduğuna dair bir çox fərziyyələrə geniş şəkildə yer vermişdi [9, səh 40].

Uilsonun elmdən kənar başqa bir iddiası da canlıların yalnız gen daşımaqla məsul vasitələr olduqları və ən əhəmiyyətli və vacib vəzifələrinin bu genləri daşıyıb gələcək nəsillərə köçürmək olduğu idi. Uilsonun elmdən kənar fikirlərinə görə, təkamül yalnız genlərin təkamülü idi, təbii seleksiya genləri seçirdi, dolayısı ilə, ən əhəmiyyətli və vacib görünən şey genlər idi. Uilson öz fikrini bu cür əsaslandırır: “Məsələyə Darvinist mənada yanaşdıqda qeyd edə bilərik ki, canlı özü üçün yaşamır. Onun təməl funksiyası başqa canlılar çoxaltmaq da deyil, o yalnız genləri çoxaldır və genlərin keçici daşıyıcısı olaraq xidmət edir. Cinsi artımla meydana gələn hər canlı o növü əmələ gətirən genlərin xüsusi və təsadüfi alt qrupudur” [7, səh 10].

Uilsonun ortaya qoyduğu iddiaları heç vaxt fərziyyə olmaqdan irəli gedə bilmədi. Uilson və ardıcılarının fikirləri elmi faktlar əsasında izah oluna bilməyən fikirlər olaraq qaldı. Lakin insan ontogenezində bioloji və sosial aspektlərin qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsində bu təlimdən yan keçmək mümkün deyil. Ona görə ki, bu təlimin elmi əsasının olmadığı vurğulansa da, bu təlim öz əhəmiyyətini bugün də saxlayır. Uilsonla başlayan insan davranışları haqqındakı təkamülçü fərziyyələr hal-hazırda bir çox alimlərin söyləri ilə ən ağıla sığmaz dərəcədə inkişaf etdirildi. Bunun ən bariz nümunəsi Riçard Dokinz tərəfindən ortaya atılan “eqoist gen” fərziyyəsidir.

İnsanda bioloji və sosial amillərin nisbəti məsələsi bugün də mübahisə obyektidir. Biz bu məqalədə daha çox bioloji amillərin rolunu qəbul edən, elmi faktlarla əsaslandırıla bilməyən, lakin aktuallığını bugün də qoruyub saxlayan “sosiobiologiya” təliminə nəzər saldıq. Bu təlim hər nə qədər Darvinin təkamül konsepsiyasına əsaslansa da, təbii və genetik amillərin rolunu şişirtsə də, insanın inkişafında təlim və tərbiyənin rolunu qəbul etməklə sosial aspektə də toxunmuş olur. Deyilənlər bir daha sübut edir ki, bu təlimin elmi əsası olmadığı iddia edilsə də, bir çox məsələlərin həllinin elmlə üst-üstə düşdüyünün şahidi olur. Ümid etmək olar ki, bu təlim daha da inkişaf etdiriləcək, elmi əsaslılığı sübut olunacaqdır. Bu təlim uzaq gələcəkdə daha əhəmiyyətli araşdırmalara səbəb olacaq. Son nəticədə insanın mənşəyi və tarixi daha düzgün işıqlandırılacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev Z.C. Fəlsəfə. Bakı: Turan evi, 2012. 488 s.
2. Rüstəmov Y.İ. Fəlsəfənin əsasları. Bakı: Nurlar, 2007. 504 s.
3. Siddharta Mukerci. Gen. Bakı: Qanun, 2022. 560 s.
4. Riçard Dokinz. Kor saatsaz. Bakı: Qanun, 2022. 464 s.
5. Riçard Dokinz. Egoist gen. Bakı: Qanun, 2021. 456 s.
6. Луков В.А. Социобиология или биосоциология: чем они отличаются применительно к происходящему в новых поколениях?. М.: 2018, С. 1-6.
7. Баскин Л.М. Социобиология: конфликт парадигм. М.: 2012, С. 1-13.
8. Wilson E.O. Sociobiology. Cambridge (MA): Belknap press, 1975. 697 p.
9. Wilson E.O. On human nature. Cambridge (MA): Harvard univ. press, 1978, 260 p.
10. Wilson E.O. The social conquest of earth. N.Y.: Liveright, 2012. 330 p.

SOSIOBİOLOGİYA TƏLİMİNDƏ ŞƏXSİYYƏTİN GENETİK DETERMINASIYASI PROBLEMİ

Ələkbərov İsmayıl

XÜLASƏ

Bu məqalə fəlsəfədə və bütövlükdə insanı öyrənən bütün elmlərdə xüsusi aktualıq kəsb edən problemə həsr olunmuşdur. Bu problem insan ontogenezində genetik və sosial amillərin nisbəti məsələsidir. Bu məsələ hələ də mübahisə doğuran məsələ kimi qalmaqdadır. Bu amillərin hansının şəxsiyyətin formalaşmasında üstün və vacib rol oynaması dəqiq müəyyənləşdirilə bilmir. Bu baxımdan alimlər iki mövqedən çıxış edir: panbiologizm və pansosilogizm.

Bu məqalədə məqsədimiz insanda genetik amillərin rolunu daha çox qabardan sosiobiologiya təliminə diqqət yetirməkdir. Bu təlim bütün sosial davranışların bioloji əsaslarının sistemli öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Sosiobioloqlar Darwinin təkamül nəzəriyyəsinə tərəfdar çıxmaqla, təkamülü bütün canlı aləmə, həmçinin insanlara tətbiq edirdilər. Sosiobioloqlar heyvan və insan davranışlarının imkanları və sərhədlərinin öyrənilməsinə xüsusi önəm verirdilər. Onların başlıca fikri bundan ibarət idi ki, insanda onun bioloji təbiətindən kənarda elə də ciddi əlamət və keyfiyyət yoxdur. İnsanın bütün hərəkətlərinin son nəticədə səbəbi məhz genlərdir. Sosiobioloqlar heyvanlar ilə insanlar arasındakı keçilməz səddi aradan qaldırırdılar. Heyvan və insan davranışındakı oxşarlıqları izləmək onların əsas vəzifəsi idi. Bu təlimin nümayəndələrinin fikrincə, heyvan və insan davranışlarına nəzarət edən xüsusi genlər vardır. Sosiobioloqlar iddia edirdilər ki, təkamül yalnız genlərin təkamülü idi və ən vacib olan şey də genlər idi.

Ümumilikdə dediklərimizdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, sosiobioloqlar insanın inkişafında genetik determinasiyanın rolunu daha çox qəbul edirlər. Bu təlim elmi cəhətdən sübut olunmasa da, bəzi fikirləri elmi sayıla bilər. İnsanda bioloji amilin rolunu qəbul edən nəzəriyyələri vurğulayanda bu təlimdən yan keçmək mümkün deyil. Bu təlim elmi status qazanmasa da, bugün də xüsusi aktualıq kəsb edir. Ümid etmək olar ki, bu təlimin ortaya qoyduğu faktlar nə vaxtsa sübut olunacaq, insanın təbiətini və mənşəyini düzgün işıqlandıran elmi nəzəriyyəyə çevriləcək.

ПРОБЛЕМА ГЕНЕТИЧЕСКОЙ ДЕТЕРМИНАЦИИ ЛИЧНОСТИ В СОЦИОБИОЛОГИИ

Алекперов Исмаил

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена проблеме, которая особенно актуальна в философии и во всех науках, изучающих человека. Этой проблемой является вопрос о соотношении генетических и социальных факторов в онтогенезе человека. Этот вопрос до сих пор остается спорным вопросом. Какой из этих факторов играет главную и важную роль в формировании личности, точно определить невозможно. В связи с этим ученые занимают две позиции: панбиологизм и пансоциологизм. Наша цель в этой статье – сосредоточиться на изучении социобиологии, которая еще больше подчеркивает роль генетических факторов в организме человека. В этом обучении особое внимание уделялось систематическому изучению биологической основы любого социального поведения. Социобиологи поддерживают теорию эволюции Дарвина и применяют эволюцию ко всему живому миру, а также к людям. Социобиологи уделяли

особое внимание изучению возможностей и пределов поведения животных и человека. Их основная идея заключалась в том, что в человеке нет серьезных признаков и качеств, кроме его биологической природы. Гены являются конечной причиной всех человеческих действий. Социобиологи убрали непреодолимый барьер между животными и людьми. Их основной задачей было наблюдать сходство в поведении животных и человека. По мнению представителей этого учения, существуют особые гены, управляющие поведением животных и человека. Социобиологи утверждали, что эволюция это только эволюция генов, а гены – это самое главное.

В целом из сказанного можно сделать вывод, что социобиологи больше признают роль генетической детерминации в развитии человека. Хотя это учение научно не доказано, некоторые его идеи можно считать научными. Невозможно обойти это учение, акцентируя внимание на теориях, признающих роль биологического фактора в человеке. Хотя это обучение не получило научного статуса, оно и сегодня имеет особую актуальность. Можно надеяться, что факты, раскрытые этим учением, когда – нибудь будут доказаны и станут научной теорией, правильно освещающей природу и происхождение человека.

THE PROBLEM OF GENETIC DETERMINATION OF PERSONALITY IN SOCIOBIOLOGY

Alekberov Ismayil

SUMMARY

This article is dedicated to a problem that is particularly relevant in philosophy and in all sciences that study the human being. This problem is the question of the ratio of genetic and social factors in human ontogeny. This issue still remains a controversial issue. Which of these factors plays a superior and important role in personality formation cannot be determined precisely. In this regard, scientists take two positions: panbiologism and pansociologism.

Our aim in this article is to focus on the study of “sociobiology” which further highlights the role of genetic factors in humans. This training emphasized the systematic study of the biological basis of all social behavior. Sociobiologists supported Darwin’s theory of evolution and applied evolution to the whole living world, as well as to humans. Sociobiologists paid special attention to studying the possibilities and limits of animal and human behavior. Their main idea was that there are no serious signs and qualities in a person apart from his biological nature. Genes are the ultimate cause of all human actions. Sociobiologists removed the impassable barrier between animals and humans. Their main task was to observe similarities in animal and human behavior. According to representatives of this teaching, there are special genes that control animal and human behavior. Sociobiologists argued that evolution was only the evolution of genes, and that genes were the most important thing.

In general, it can be concluded from what we have said that sociobiologists accept more the role of genetic determination in human development. Although this teaching is not scientifically proven, some of its ideas can be considered scientific. It is impossible to avoid this teaching when emphasizing the theories that accept the role of the biological factor in man. Although this training did not gain scientific status, it is still of special relevance today. It can be hoped that the facts revealed by this teaching will be proven someday, and will become a scientific theory that correctly illuminates the nature and origin of man.

ИДЕЯ СВОБОДЫ И НАЗНАЧЕНИЕ ГОСУДАРСТВА ПО ФИЛОСОФСКОЙ СИСТЕМЕ И.Г. ФИХТЕ

Газиев Гурбан Эйваз
Магистрант II курса БГУ
gurbangv@mail.ru

Ключевые слова: Фихте; государственная система образования; свобода; общее национальное самосознание; публичная власть; индивидуальные права; социальное назначение государства.

Açar sözlər: Fixte; xalq təhsil sistemi; azadlıq; ümumi milli kimlik; dövlət hakimiyyəti; fərdi hüquqlar; dövlətin sosial məqsədi.

Keywords: Fichte; public system of education; freedom; common national identity; public power; individual rights; social functions of the state.

Иоганн Готлиб Фихте был одним из величайших мыслителей своего времени. Его главный труд «Наукоучение» (Wissenschaftslehre) и на сегодняшний день остаётся одной из наиболее важнейших попыток познать мир и его смысл. Наукоучение, по признанию самого Фихте, это «...только мысли о мыслях, которые имеешь или должен иметь, положение о положениях, которые должно освоить, изречение об изречениях, которые должно изречь для себя» [5, с. 75]. Взяв за основу концепцию этического идеализма Канта, Фихте своеобразно продемонстрировал взаимосвязь таких человеческих ценностей как свобода, права и обязанности. Фихтеанское понимание мира внесло конструктивный вклад в развитие движения Романтизма и способствовало возрождению национальных ценностей, которые пришли на смену рационализму. С точки зрения Фихте мир есть материальная отражение абсолютного Эго.

Философия Фихте — это философия свободы, но это также философия свободы в смысле создания активного индивидуального субъекта, верного своему призванию. Теория свободы сохраняет основное решение Иммануила Канта и в этом случае, и также в этом случае мы должны подчеркнуть необходимость истинности подчинения моральным принципам, степени счастья, связанного с моральным поведением. Фихте различает три вида свободы.

1. Трансцендентальная свобода присуща всем разумным существам как способность выступать в качестве самостоятельной причины.

2. Космологическая свобода означает состояние, когда человек зависит в принятии решения только от самого себя.

3. Политическая свобода дает право следовать только тому закону, который каждый определил для себя самого, она должна быть в каждом государственной.

Философия свободы Фихте в чистейшей форме раскрывает суть понятия «свободы», имевшего важное значение для всей последующей истории — также истории философии. Таким образом, Фихте как философ свободы — по сравнению с индустриальными формами производства свободы более поздних времен (в том числе и нынешних) — предстает несколько похожим на ремесленника свободы. Свобода есть первое производное определение нашего основного понятия.

Ядром политической философии Фихте выступает категория свободы. Согласно Фихте, «абсолютное Я есть безграничная деятельность, которая может быть представлена в виде стремления к осознанию своей собственной свободы» [6, с. 50]. «Моя система, — признавался он сам, — это первая система свободы; как та нация освободила человека от внешних оков, моя система освобождает от вещей самих по себе» [2, с. 21]. Основной упор Фихте делает на идее свободной, даже спонтанной активности

мышления, на абсолютизации автономии воли человека. Даже в завоёванном наполеоновскими войсками Берлине Фихте обращался к соотечественникам с призывами к освобождению от угнетения, обретению национальной независимости, сплочению и духовному возрождению немецкого народа, заслужив, тем самым, вечную память своих потомков. В своих речах Фихте выступал как философ, но говорил конкретно, понимая сложную обстановку.

Со времён древнегреческой философии Фихте стал первым современным мыслителем, который всерьёз начал задумываться о проблемах образования. С точки зрения Фихте, в традиционной образовательной системе заложен весьма существенный недостаток: она преимущественно обращается «...к памяти воспитанника, преподнося ему готовые знания и нормы поведения...», а усмотрит ли воспитанник в них свою собственную деятельность» является уже делом случая [5, с. 37]. Фихте предлагал разбить образовательный процесс на три этапа. Первой его ступенью должно стать развитие интеллекта ученика через познание природы. Вторая ступень воспитательного процесса должна включать в себя познание социальных явлений и государственных законов. И, наконец, третьей ступенью должно быть воспитание к истинной религии.

Усвоив эти три уровня, человек, по мнению Фихте, будет способен воспринимать себя и других людей как звенья «...в цепи откровения божественной жизни», а ведь это и является конечной целью образовательного процесса» [5, с. 38].

Главную задачу познания Фихте усматривал в обретении человеком свободы от ошибок и иллюзий, а также предрассудков, суеверий и слепой веры. «Самостоятельное, особое бытие свободы есть знание», – писал Фихте в своей работе «Факты сознания» [4, с. 629-630]. Оглядываясь назад, в прошлое своей страны, Фихте обнаруживает былое величие Германии, с сожалением констатируя тот факт, что его современники вынуждены влачить жалкое существование. В эпоху Средневековья, – писал Фихте, – «...немецкие бюргеры были образованными», и «это время – единственное в немецкой истории, когда эта нация стояла в блеске и славе на том месте, которое ей подобает как изначальному народу» [3, с. 162]. Что восхищает Фихте в бюргерах, так это дух их «благочестия, честности, скромности, заботы о целом». Они были великим народом, потому что не были разобщены.

В то же время Фихте был не склонен идеализировать прошлое. Он был реформатором и верил в то, что к катастрофе Германию привела коррумпированность высших классов: «...её цветение было разрушено алчностью и жадной властью князей» [3, с. 162-163]. Современный мир, с точки зрения Фихте, принадлежит к «третьему периоду всего мирового времени», в котором источником всех жизненных порывов и движений выступает «голое чувственное своекорыстие», где «...эгоизм уничтожил самого себя посредством полного своего развития, поскольку он за это время потерял свою самость и ее самостоятельность» [3, с. 50].

Правительство стало либеральным и нравственно слабым. Слабость эта сопровождается безнаказанностью за неисполнения долга.

По мнению А.В. Лукьянова, «для обретения свободы необходим акт самоутверждения. В этом отношении немецкий народ является народом исключительным, ибо его духовное «Я» – древне как мир» [1, с. 181]. Именно поэтому, от того как развивается Германия будет зависеть прогресс остальной части Европы и, в конечном счёте, всего человечества.

Среди сочинений Фихте невозможно не отметить ещё одну его работу – «Замкнутое торговое государство», в которой автор делает попытку согласовать острые требования экономической справедливости и потребности государства путём объединения или синтеза социалистических идей и автаркических принципов в экономике. По

мнению Фихте, любое государство должно сначала оформиться как торговый организм, а уж потом – как политический и юридический. При этом основное назначение государства состоит в том, чтобы обеспечить культурную свободу его гражданам от нежелательного «иностранного влияния», агрессии, насилия и манипуляции извне. В этом и состоит основная задача замкнутого торгового государства: гарантировать невмешательство иностранцев во внутреннюю жизнь своих граждан. Государство существует в силу общественного договора, представляющего собой обмен правами: человек отказывается от части своих прав, получая взамен гражданские права. Договор невозможен или неправомерен, если он противоречит неотчуждаемым правам. Право на изменение государственного строя неотчуждаемо.

Следует отметить, что Фихте был сторонником интервенционизма, т.е. всестороннего вмешательства публичной власти (в лице правительства, партий или организаций) во все сферы человеческой деятельности. Однако это вмешательство должно всегда преследовать определённую цель, а именно предоставлять свободу абсолютно всем гражданам от экономического неравенства и несправедливости, а также обеспечивать нравственную свободу от диктата корыстных интересов.

В понимании Фихте свобода достижима лишь в контексте ограничений и необходимости. Говоря иными словами, свобода не беспредельна, но всегда ограничена и конечна. Основным проявлением свободы является стремление и возможность человека творить и заниматься трудовой деятельностью. Труд есть, как проявление внутренних побуждений человека и средство для удовлетворения материальных нужд. В этом отношении вполне справедливым представляется утверждение М. Хинца о том, что «марксизм есть материализация фихтеанской формулы» (свободы) [7, с. 81]. Тем самым, право на труд должно выступать основополагающим принципом любого государства.

Концепция замкнутого торгового государства в чём-то пересекается с концепцией просвещённого абсолютизма немецкого философа Христиана фон Вольфа, которая была подвергнута резкой критике И. Кантом в его работе «Теория и практика», написанном в 1793 году. Вместе с тем замкнутое торговое государство Фихте отличается от интервенционизма в трактовке Вольфа. Предназначение государства, в частности, состоит не только в том, чтобы гарантировать гражданам счастье, а в том, чтобы предоставить им свободу путём устранения преград для её реализации. В то же время Фихте близка практическая философия Канта, изложенная в «Основах метафизики нравственности», где автор писал о необходимости создания условий для реализации свободы творчества.

В 1810 году Фихте становится ректором Берлинского университета, получив прекрасную возможность реализовать свои собственные образовательные принципы и методы на практике. Однако осада Берлина войсками Наполеона прервала его педагогическую карьеру, и вскоре на смену его учению пришла философия Шеллинга и Гегеля.

В ходе исследования нами было установлено, что центральным элементом политической философии Фихте является категория свободы. Свобода в трактовке Фихте проявляет себя в пяти ипостасях: духовная свобода от иллюзий, предрассудков и слепой веры; культурная свобода от иностранной агрессии, вмешательства и манипулирования; экономическая свобода от нужды и неравенства; нравственная свобода от диктата корыстных интересов и, наконец, свобода как возможность для человека творить и заниматься трудовой деятельностью.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вышеславцев Б.П. Этика Фихте. [Основы права и нравственности в системе трансцендентальной философии]. М., 1914. 437 с.
2. Гулыга А.В. Шеллинг. Рипол Классик, 1984. 317 с. 4. Коплстон Ф. От Фихте до Ницше. [Пер. с англ. В.В. Васильева]. М.: Республика, 2004. 542 с.
3. Фихте И.Г. Сочинения в двух томах. [Сост. и примечания Владимира Волжского]. СПб.: Мифрил, 1993, Т. II. 798 с.
4. Фихте И.Г. Ясное, как солнце, сообщение широкой публике о подлинной сущности новейшей философии. Попытка принудить читателей к пониманию. М., 1937. 120 с.
5. Фишер К. История Новой философии. Фихте, его жизнь, сочинения и учение. Директ-Медиа, 2008. Т. 6. 814 с.
6. Hinz M. System der Freiheit. Stuttgart, 1981. 368 p.
7. Fichte J.G. Briefe. [Hrsg. von M. Buhr]. Leipzig: Philipp Reclam Junior, 1986. 435 p.

ИДЕЯ СВОБОДЫ И НАЗНАЧЕНИЕ ГОСУДАРСТВА ПО ФИЛОСОФСКОЙ СИСТЕМЕ И.Г. ФИХТЕ

Газиев Гурбан Эйваз

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена философским воззрениям Фихте на идею свободы и социальное назначение государства. Обращение к идеям Фихте представляется весьма актуальным, поскольку и в современном мире не утратили свою значимость вопросы, связанные с сущностью человеческой свободы, предназначением государства как вида социального института, историческим выбором пути развития нации, а также способами совершенствования системы образования.

I.Q.FİXTENİN FƏLSƏFİ SİSTEMİNƏ GÖRƏ AZADLIQ İDEYASI VƏ DÖVLƏTİN MƏQSƏDİ

Qaziyev Qurban Eyvaz

XÜLASƏ

Məqalə Fixtenin azadlıq ideyası və dövlətin sosial məqsədi haqqında fəlsəfi baxışlarına həsr edilmişdir. Fixtenin ideyalarına müraciət çox aktual görünür, çünki müasir dünyada insan azadlığının mahiyyəti, dövlətin sosial institutun bir növü kimi məqsədi, millətin inkişaf yolunun tarixi seçimi, habelə təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi yolları öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

THE IDEA OF FREEDOM AND THE PURPOSE OF THE STATE ACCORDING TO THE PHILOSOPHICAL SYSTEM OF I.G.FICHTE

Gaziyev Qurban Eyvaz

SUMMARY

The article is devoted to Fichte's philosophical views on the idea of freedom and the social purpose of the state. An appeal to Fichte's ideas seems very relevant, since in the modern world issues related to the essence of human freedom, the purpose of the state as a type of social institution, the historical choice of the path of development of the nation, as well as ways to improve the education system have not lost their significance.

ЧЕЛОВЕК И ВСЕЛЕННАЯ

*Доцент кафедры философии БГУ
Айбала Намазова*

«Человек является проблемой для человека»
(Абу Хайян аль-Таухиди)

Açar sözlər: sosial fəlsəfə, sosial dünya, insan, Kainat, genişlənmə, məkan, fenomen

Ключевые слова: социальная философия, социальный мир, человек, Вселенная, экспансия, космос, феномен.

Keywords: social philosophy, social world, man, Universe, expansion, space, phenomenon.

Общеизвестно, что человек живет не только в своем социуме, по своей природе он представляет собой порождение Вселенной, мира природы, бесконечного во времени и пространстве. Этот космос в ходе человеческой деятельности и познания все больше постигается и приближается к человеку (3). Сумма накопленных знаний за всю историю человечества показывает процесс появления биосферы на нашей планете в результате космической эволюции и формирования в рамках биосферы социального мира, ноосферы. Научкой установлено существование определенной аналогии между структурой Вселенной, живых организмов и общества. Ведь во всех системах – космических, биологических и социальных – существуют многослойные структуры иерархического типа, чье функционирование невозможно без координации и субординации различных уровней и единства со средой. Все эти системы и суперсистемы (каковой является Вселенная) представляют собой нелинейные динамические системы, которым присуще хаотическое поведение, которое в рамках относительно больших интервалов времени становится непредсказуемым, что связано с необратимостью времени и появлением новых свойств у систем.

Во Вселенной, биосфере и обществе идет непрерывная «борьба» между силами хаоса и порядка. Происходят взрывы Сверхновых звезд, столкновения галактик, бурные процессы в активных ядрах галактик, наблюдаются катастрофы в биосфере и ее отдельностях (популяциях и организмах), история человеческого общества предстает перед нами как непрестанная борьба интересов индивидов и групп, которая часто выливается в войны, вооруженные конфликты, революции и контрреволюции, бунты и мятежи. И так как история общества, как известно, есть деятельность преследующего свои цели человека, то именно человек является носителем порядка и хаоса. Ведь человек «вписан» в структуру Вселенной, он – дитя Вселенной, в нем потенциально содержится вся история космоса. В каждом из множества осциллирующих колебаний организма человека проявляются пульсации Вселенной, в каждом его вдохе происходит подключение токов космоса, каждое его движение совершается вместе с вращением планет, Солнца, галактик, скоплений галактик и самой Вселенной каждую секунду, организм человека воспринимает космические излучения и волны, несущие информацию о мире.

Человек и космос составляют единое целое, которое в силу хаотических процессов фрагментируется и дифференцируется и которое проявляется в деятельности человека, созидającego свой социальный мир. Однако мировое целое отнюдь не является «вложенным» в индивида как один из его принципов, по мнению Конфуция, не является заранее заданной «эталонной-схемой» или «монадой», долженствующей развиваться, как считал Г.Лейбниц. Космические «вихри», представляющие собой переплетение мириад стихийных сил и энергий, встречаются в человеке-изобретателе. Его творчество есть конструирование того, чего еще не существует в действительности, что может возникнуть как потенция в вечно становящейся целостной природе. Именно благодаря вечному ста-

новлению природы, порождающему постоянно все новые и новые возможности ее развития, в ней имеется «свободное» пространство, которое служит онтологической основой творческой деятельности человека, его свободного развития. Если же свободное пространство общественного бытия резко сужается в силу максимальной упорядоченности социальной системы, то общество превращается в мертвую, застывшую структуру, неспособную к творческому существованию.

Но в соответствии с правилом Тода в любой упорядоченной системе всегда рождается хаос, следовательно, и в застывшем обществе, в головах отдельных индивидов начинают появляться мысли, идеи и иллюзии о переустройстве общественного порядка. В социальном мире происходит процесс «перелива» этих мыслей, идей, иллюзий и гипотез из сферы субъективной реальности, каковым является духовный мир человека, в сферу социальной действительности посредством их материализации. Данный процесс материализации идей происходит не столько в сфере производственной деятельности, сколько в сфере различного рода общественных движений, борьбы между социальными группами и слоями, имеющими свои интересы и потребности. Не случайно, в интервью журналу «Курьер ЮНЕСКО» президент Франции Ф.Миттеран подчеркнул, что Французская революция 1789 г. является политическим следствием революции в интеллектуальной, этической, правовой, эстетической областях, что выработанные новые идеи воплотились в реальность благодаря индивидуальной и коллективной воле людей при определенных экономических и социальных условиях. В первой статье Декларации прав человека и гражданина 1789 г. записано: «Все люди рождаются и остаются свободными и равными в правах». Именно эта идея преобразила мир, ускорила ход истории, именно она, возникшая в фантастических грезах горстки мечтателей, стала общим достоянием человечества и привела в итоге к проблеме «интеграции» социального мира человека и космоса в наши дни уже на практике.

Социальный мир человека осуществляется благодаря его деятельности как объективно обусловленной «частицей» мира вообще (Сверхвселенной) и Вселенной в частности. С начала истории общества человек стремился установить смысл своего космического бытия, очеловечить Вселенную при помощи мифологии, религиозных учений, философских систем, научных концепций, произведений искусства, социальных утопий, технических орудий и др. Известно, что в «космологическую» (мифопоэтическую) эпоху человек при помощи различного рода ритуалов устанавливал контакт с космосом, что человек еще не выделял себя из Вселенной. Именно в эту эпоху возник шаманизм как архаическая система верований, выполняющая вполне определенные социальные и культурные функции. Сущность шаманизма складывается из трех детерминант: 1) мифологическая детерминанта – мир представляется в виде трех зон (Небо – Земля – Преисподняя), имеющих космический центр; 2) медиумная детерминанта – наличие шамана, осуществляющего связь между этими зонами; 3) ритуальная детерминанта – камлание, средство реализации этой связи, когда шаман впадает в экстаз и путешествует в небесной и подземной зонах (5, с.126).

Трехчленное деление Вселенной на зоны (или трехчастный вертикальный принцип организации бытия и сознания) просматривается весьма четко в древнегреческой предфилософии и философии, начиная с Гомера и кончая Ямвлихом и Проклом. Трехчастная вертикаль подчёркивается Гомером в его «Илиаде» на уровнях природы и главенствующих в ней трёх богов – Зевсе, Аиде и Посейдоне:

«Три нас родилося брата от древнего Крона и Реи:
Он – громоверженец, и я, и Аид, преисподних Владыка;
Натрое все делено, и досталось каждому царство:
Жребий бросившим нам, вобладание вечное пало
Мне волношумное море, Аиду подземные мраки,

Зевсу досталось меж туч и эфира пространное небо;
Общею всем остается земля и Олимп многохолмный.» (6)

Трехчастная вертикаль свидетельствует о структурном сходстве древнегреческой предфилософии с древнекитайским и древнеиндийским вариантами. Однако наряду с этим в древнегреческой философии имеется и пятичастная горизонталь в качестве мировоззренческого лика космоса, что роднит её с древнекитайской и древнеиндийской философией. В отечественной историко-философской литературе дан анализ текстов древнегреческой философии, из которого следует вывод о существовании у греков горизонтального «пятичастного креста», проросшего «пятерницей» во всех важнейших сферах духовной культуры античности (2), что характерно и для восточных философских учений.

Пятичастная сущность мира просматривается в космической сути бога Аполлона, который «рассеивается» и «разрывается» на воздух, воду, землю, звезды, растения, живые существа и получает четыре имени: Дионис, Загрей, Никтелий и Исодет (аналогично представлениям китайцев и индийцев – у них при пятичастном делении рода и природы единый центральный первопредок в сторонах света получает еще четыре имени). У Платона космос один, однако из предположения о существовании других космосов следует, что их будет только пять и ни одним больше. А если же, как считает Аристотель, космос единственный, он состоит из пяти миров: земли, воды, воздуха, огня и эфира – субстанции, обладающей по природе своей круговым движением. И здесь между греческой и восточной философией имеются прямые параллели, а китайский вариант пяти стихий: «Дерево – Восток», «Металл – Запад», «Огонь – Юг», «Вода – Север» и «Земля – Центр», – подчеркивает общее горизонтальное видение стихийной упорядоченности трех космосов – китайского, индийского и греческого.

Наиболее ярким примером пятичастной системы в китайской предфилософии является пятичастное членение языковых знаков и категорий сознания в физических органах и узорах фигуры первопредка, описанное китайским Фэн-Хуаном (Фениксом): «Есть на Востоке гора высотой 500 ли, называется Даньсюзгора. Ее вершина полна золота, камней. Дань-вода стремится из нее и, к Югу протекая, впадает в Бохай. Есть птица там, ее вид подобен петуху, (она) пятицветная и узорчатая. Зовется Фэн-Хуан (Феникс самка-самец). Узор головы называется Дэ (добродетель), узор крыльев называется И (справедливость), узор называется Ли (этикет, ритуал), узор груди называется Жэнь (взаимность), узор живота называется Синь (доверие). Пьет, ест по само-подобности (себе-надобности цзы жань), само-поет (себя-поет, цзы-гэ), само-танцует (себя-танцует цзы у). Увидят (Фэн-Хуан), то Поднебесная умиротворяется, успокаивается» (1, с.38).

Вот так описывается красочный облик зооморфного первопредка древних китайцев – в пяти цветных узорах его тела записана природнородовая книга норм поведения в обществе. Их механизмы передаются действиями Фэн-Хуана: «себя-танцевание» цзы у – есть не что иное, как природно-родовой ритуал, «себя-пение» цзы-гэ – миф, «себе-надобность» цзы жань – табу, следование «естественности». В этом представлении Фэн-Хуан является живым сгустком природы, рода и сознания, самотанцующим, поющим, мыслящим и организирующим себя по естественным законам природно-родовой жизни космосом, который имеет зооморфное обличье красочной птицы. Пять категорий, представленных в узорах тела Фэн-Хуана в их природном и социальном значении, позже получили статус фундаментальных поведенческих и познавательных принципов в философии даосизма, конфуцианства и легизма.

Для китайского мышления, принципы которого изложены в «Книге перемен», пять стихий (дерево, металл, огонь, вода и земля) взаимодействуют на основе чередования сил Инь (тьма, текучесть, женское) и Ян (свет, твердость, мужское), что определяет весь ход вселенских метаморфоз (4). Эта книга является основой для даосской философии, астро-

номии, истории, медицины и всех воинских искусств, ибо если Инь и Ян управляют совместно ритмом мирового порядка, воплощая идею вечного движения и борьбу противоположных начал, то Великое Дао (естественный путь вещей), которое невидимо, неслышно и бесформенно, направляет ход жизненных превращений. Постигание естественного порядка было необходимо для укрепления стабильности основанного на нем социального порядка. Если мир – живой организм, в котором все взаимосвязано до такой степени, что перегрузка в одном месте неизбежно ведет к ослаблению в другом, к аритмии всего вселенского организма, то малейшее нарушение порядка вещей может привести к весьма серьезным последствиям, вызывая несчастья. Нелегко было разрушить общественный строй, если считалось, что он является частью самой природы, связан органически с ней, обусловлен тем самым космическим ритмом, что и смена времен года, Солнца и Луны. Именно эта структура межчеловеческих отношений проявилась в цикличности развития Китая, наложила отпечаток на китайскую цивилизацию и культуру, противопоставив ее европейской цивилизации и культуре.

Значимость даосизма в китайской духовности колоссальна, так как он получил небывалую популярность в народе и благосклонность императоров благодаря проповеди долголетия и бессмертия, поэтому познать Дао, следовать ему, слиться с ним – в этом смысл, цель и счастье жизни. Ведь, исходя из идеи о том, что тело человека представляет собой микрокосм, подобный макрокосму (Вселенной), даосизм предложил ряд рецептов достижения бессмертия: 1) ограничение до минимума в еде (путь, изученный в совершенстве индийскими аскетами-отшельниками); 2) физические и дыхательные упражнения, начиная невинными движениями и позами и кончая инструкциями по общению между полами (здесь видно влияние индийской йоги); 3) совершение свыше тысячи добродетельных поступков; 4) принятие пилюль и эликсира бессмертия. Не случайно, увлечение волшебными пилюлями и эликсирами в средневековом Китае вызвало бурное развитие алхимии.

Во II–III вв. в Китай проникает буддизм, и главное в нём – то, что было связано с облегчением страданий в этой жизни и спасением, вечным блаженством в будущей жизни, – воспринял простой народ. Верхи же китайского общества, и прежде всего интеллектуальная элита, черпали из буддизма значительно больше, ибо на основе синтеза идей и представлений, извлеченных из глубин буддизма, с мистическим даосизмом и конфуцианским прагматизмом возникло одно из самых глубоких, интеллектуально насыщенных и пользующихся до сих пор немалой привлекательностью течений мировой религиозной мысли – чань-буддизм или дзен-буддизм. В последнем главную роль играет идея Пустоты, Небытия как основы мира, что противоположно греко-латинской, а позже христианской модели мира как Бытия.

Идея Небытия в даосско-буддийской модели мира (сейчас в современной науке она интерпретируется как физический вакуум, на что обращалось внимание выше) обозначает не абсолютную пустоту, а источник, порождающий тьму вещей нашего мира, т.е. Небытие в потенции содержит наш феноменальный мир. И вот здесь любопытным образом устанавливается место человека во Вселенной – поскольку вся тьма вещей равна нулю, постольку и каждая вещь равна нулю, следовательно, Вселенная и Человек взаимно равны друг другу. И если человек сумеет найти Дао, Путь, то он сможет получить всю мощь Вселенной, что просматривается в психофизическом тренинге и аутотренинге боевых искусств: в процессе концентрации человек приходит к полному слиянию с мирозданием, приобретая при этом фантастическую устойчивость, когда его опрокинуть или вывести из равновесия невозможно (1). В целом для китайской модели мира характерен космоморфизм или космоцентризм, присущий восточному мышлению.

Нет ничего удивительного в том, что творчество представителей культур и цивилизаций индобуддийского круга (поэтов, живописцев, каллиграфов, мастеров чайной церемонии, скульпторов и др.) исходит из принципа «природа – мера всех вещей». В их творче-

стве поэтому лишь угадывается истинная красота, красота природы, в нем заключен шифр Вселенной. В отличие от этого европейская цивилизация и ее культура ориентированы на человека, являются антропоцентрическими. В свете этого становится понятным совершенство форм таких произведений искусства, как строфы Алкея, сонеты Петрарки, изваяния Праксителя и Микельанджело, причем эта форма гармонирует с духовностью содержания. В них нет ничего лишнего, добавление к ним хотя бы одного штриха ведет к утрате воплощенного в них мировосприятия европейца. Главная цель европейских художников, скульпторов, поэтов – создание идеала красоты, основанного на принципе «человек – мера всех вещей». В этом плане модели мира Востока и Запада с их ориентацией соответственно на Вселенную и Человека взаимодополнительны.

Такое взаимоотношение восточной и западной модели мира хорошо проявляется в социальных утопиях, при помощи которых человек пытался овладеть миром. Скажем, в китайских социальных утопиях, разрабатываемых даосизмом, конфуцианством, доминировала идея возврата к порядкам когда-то существовавшего «золотого века» (3). Уже в древнюю эпоху китайской истории мудрецы выработали такие понятия, как «Датун» («Великое единение»), «Великая гармония») и «Тайпин» («Великое равновесие», «Великое спокойствие»), которые вошли в ткань общественно-политической мысли Китая. Идеализированное прошлое, где нет хаоса и смуты мрачной действительности, представляется по-разному: в одном утопическом проекте перед нами предстает блаженная страна, где все равны, где нет физического труда и человек наслаждается дарами природы, в другом – все трудятся в поте лица своего, однако плоды труда делятся вместе и поровну, и поэтому нет дифференциации общества. Для утопических картин идеального общества характерна ориентация на прошлое, древность служит образцом, иными словами, нет устремленности в будущее, что связано с циклическим характером китайской истории.

Европейское сознание сопряжено с линейным временем, вошедшим в его ткань вместе с христианством, что объясняет двойственность утопического мышления. Ведь утопия призывает к уничтожению кошмара настоящего, однако на его место воздвигает принудительный кошмар будущего. Утописты не могут представить себе общество будущего как ассоциацию свободных, уникальных индивидов, так как они испытывают ужас перед наблюдаемым ими хаосом, произволом, расточительством, неуверенностью и распущенностью. В этом плане утопии – это кривые зеркала, отражающие жестокую действительность. Интересно, что становление европейского утопического сознания связано с процессом постепенной секуляризации теологических идей рая и спасения: 1. Земная империя мира и справедливости Данте. 2. Открытие Колумба, рассеявшее надежду на обнаружение посюстороннего рая Нового Света. 3. Т.Мор со своим мирским обществом, устроенным на началах добродетели, и др.

С самого начала существования классической европейской утопии можно видеть в зародыше все ее разновидности: французскую – бунтарскую, испанскую – донкихотскую, итальянскую – патетическую и английскую, отмеченную духом постепенности и здравого смысла. Именно в недрах утопического революционного сознания, апокалипсического по своей сути, родились идеи о том, что тотальное переустройство социального мира предполагает судью, карающего всех классовых противников как носителей зла, что угнетенные станут судьями ныне господствующих и будут судить их с гневом, что новый справедливый порядок грянет неизбежно, что царство равенства и совести наступит в результате борьбы. И вот практика XX в. показала, что происходит во время совершения революции с целью осуществления утопических идеалов – разрушаются социальные скрепы, обуздывающие иррациональную, злую, бесовскую и темную стороны человеческой природы. Чего стоят невиданные доселе кровавые зверства режима Пол Пота в Камбодже, перед которыми меркнут злодеяния нацистских людоедов. Вот уж поистине пророческим оказался роман Ф.М.Достоевского «Бесы» – миллионами фактов (речь идет о «судоро-

гах», устроенных бесами в разных странах в разные времена) проверены предвидение гениального писателя. В настоящее время мы живем в весьма противоречивую эпоху: с одной стороны, расцвет науки и техники, совершаются замечательные открытия в области электроники, генной инженерии, биологии и прочих сферах человеческой деятельности, с другой стороны, широкое распространение нигилизма, массированное вторжение массовой культуры в духовную жизнь Запада и Востока, нравственная деградация.

По мнению ряда ученых, перед нами кризис западноевропейской культуры, начало которого связано с именем Ф.Ницше, причем глубина этого кризиса сейчас максимальная. Человечество находится в состоянии перехода от разрушающейся интеллектуальной машины, построенной на парадигме рационализма Просвещения и скрепляющей деятельность европейца, к новой системе ценностей общепланетарного характера, с её новым пониманием пространства и времени, с новыми религиями, с новыми отношениями между людьми. Уже теперь происходит преодоление геоцентризма и антропоцентризма, осознанных или неосознанных попыток противопоставить человека сначала земной природе, затем всей Вселенной, что весьма существенно для оценки факторов существования, жизнедеятельности и развития человечества. Ныне человечество стало космопланетарной силой, пройдя через бесчисленные препятствия в ходе социальной эволюции и революции, оно начало экспансию в Космос.

ЛИТЕРАТУРА

1. Китайские социальные утопии 1987 – Китайские социальные утопии / Отв. ред. Л.П.Делюсин, Л.Н.Борох. М., 1987.
2. Лукьянов А.Е. Становление философии на Востоке. М.: Издательство Университета дружбы народов, 1989, 186 с.
3. Филиппов А.Ф. Социология и космос. М.: 1991.
4. Щуцкий Ю.К. Китайская классическая «Книга Перемен». М.: 1960.
5. Элиаде М. Космос и история. М.: Прогресс, 1987, 312 с.
6. Гомер. Илиада [Электронный ресурс]: URL: http://war-ellada.narod.ru/literat/iliada_171.html (дата обращения: 19.06.2023).

ЧЕЛОВЕК И ВСЕЛЕННАЯ

Айбала Намазова

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается социальный мир человека. Он представляет собой в конечном счёте, объективно обусловленную частицу Вселенной. Человек живёт среди бесконечно большого, чужого и холодного мира космоса, однако он уже представляет собой силу планетарного масштаба и в своём труде, творчестве, борьбе и безумстве, в мирах и иллюзиях, в научных теориях и системах стремится найти ответы не только на проблему своего космического бытия, но и найти путь к построению человеческого мира, чтобы человек в нём чувствовать себя восвояси. Не следует забывать, что в век технологии Вселенная начинает приближаться к социальному миру человека и становится объектом его экспансии, что и приводит к феномену космизации практической и познавательной деятельности человека.

KAINAT VƏ İNSAN

Aybala Namazova

XÜLASƏ

Məqalədə insanın sosial dünyası araşdırılır. Nəhayət, o, Kainatın obyektiv olaraq müəyyən edilmiş hissəciyini təmsil edir. İnsan kosmosun sonsuz böyük, yad və soyuq dünyası arasında yaşayır, lakin o, artıq planetar miqyasda bir qüvvə təmsil edir və işində, yaradıcılığında, mübarizəsində və dəliliyində, aləmlərində və illüziyalarında, elmi nəzəriyyə və sistemlərdə onu tapmağa çalışır. təkcə onun kosmik varlığı probleminə cavab vermir, həm də insan dünyasını qurmaq üçün bir yol tapır ki, insan orada özünü evdəki kimi hiss etsin. Unutmaq lazım deyil ki, texnologiya əsrində Kainat insanın sosial dünyasına yaxınlaşmağa başlayır və onun genişlənmə obyektinə çevrilir ki, bu da insanın praktik və idrak fəaliyyətinin kosmizasiyası fenomeninə gətirib çıxarır.

MAN AND THE UNIVERSE

Aybala Namazova

SUMMARY

The article deals with the social world of man. It is ultimately an objectively conditioned particle of the Universe. A man lives in the midst of an infinitely large, alien and cold world of space, but he already represents a force on a planetary scale and in his work, creativity, struggle and madness, in worlds and illusions, in scientific theories and systems, he seeks to find answers not only to the problem of his cosmic being, but also to find a way to build the human world so that a person in it feels at home. It should not be forgotten that in the age of technology, the Universe begins to approach the social world of man and becomes the object of its expansion, which leads to the phenomenon of cosmization of man's practical and cognitive activity.

PEDAQOGİKA

RECIO EMİLİYA YANAŞMASININ ƏSAS PRİNSİPLƏRİ SOSİO-EMOSİONAL ZƏKA VƏ ÖZÜNƏİNAMIN BİLAVASİTƏ TƏMƏLİ KİMİ

Bilik təcrübədən doğur. Bilik məlumat deyil. Bilməyin tək yolu təcrübədir.
Albert Enşteyn

Məmmədli Səddam Firdovsi
BDU-nun II kurs magistrantı
saddammammedli@outlook.com

Açar sözlər: məktəbəqədər təhsil, pedaqoji yanaşmalar, Loris Malaquzzi, tərbiyə, özünəinam, sosio-emosional zəka, nitq-dil bacarıqları, sosial bacarıqlar

Ключевые слова: Дошкольное образование, Педагогические подходы, Раннее детство, Лорис Малагуцци, Социо-эмоциональный интеллект, Навыки общения и социальные навыки

Keywords: preschool education, pedagogical approaches, early childhood stage, Loris Malaquzzi, socioe-emotional intelligence, communicational and social skills

Recio Emiliya fransız filosofu Gillez Deleuzun sözləri ilə desək “dünyada inanc” və təhsildə ümiddir (Rinaldi, s. 2). Təhsil modelinin ortaya çıxış tarixi fransız filosofunun yanaşmanın təsviri üçün inanc və ümid ifadələrini işlətməsində başlıca səbəblərdən biridir. Belə ki, uzun illər (16-18-ci əsrlər) İtalyada təhsilə yanaşma katolik kilsəsinin də təsiri ilə anti plüralist, ənənəvi və avtoritar mövqe meyillərini özündə əks etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, tərbiyəyə müasir baxış həm avtoritar, həm də azad tərbiyəni inkar edir: tərbiyə insana müəyyən sərbəstlik verməklə ağıllı pedaqoji rəhbərliyi uzlaşdırmağa əsaslanmalıdır (M. İsmixanov, 2010, s. 88). Ardınca gələn II dünya müharibəsi isə ölkənin siyasi, iqtisadi, sosial həyatı ilə yanaşı təhsil sisteminə də təsirsiz ötüşmür. Müharibə İtalyanın şimalında, Emiliyana-Romaqa regionunun Recio Emiliya vilayətində yerləşən və sözügedən pedaqoji yanaşmaya adını verən Recio Emiliya şəhərini dağıntılar altında qoyur. Şəhərin sakinləri isə övladlarının təhsil və gələcək həyatlarının qayğısı ilə müharibənin dağıntılar altında qoyduğu şəhərin qalıntılarından məktəb binası tikməyə çalışırlar (Aynal, 2020, s. 1). O illərdə Emiliya yanaşmasının təsisçisi və öncülərindən olan Loris Malaquzzi Villa Çellada müəllimlik etməkdə idi. İnsanlar kənd müəllimi olan Malaquzzidən yardım istəyir, o isə sakinlərin bu söylərinə heyran qalaraq yeddi illik müəllimlik həyatından sonra Romada Beynəlxalq Araşdırma Mərkəzində psixologiya təhsili alır¹. Bundan sonra Recio Emiliyaya qayıdan Malaquzzi bir yandan əqli cəhətdən qüsurlu insanlarla işləyərkən, bir yandan da günün müəyyən saatlarında sakinlərin məktəb layihələrində onlara dəstək olur. (Aynal, 2020, s. 1). İtalya tarixinin qürurverici səhifəsi - övladlarının parlaq gələcəyi xəyalları ilə kənd sakinlərinin inşa etdikləri məktəb və Malaquzzi modelinin təməllərinin Recio şəhərində, sözügedən illərdə atılması alternativ məktəb layihəsinin şəhərin adı ilə adlandırılmasına, digər layihələrdən fərqlənməsinə və insanlar üçün “ümid” olmasına səbəb olur.

Loris Malaquzzinin (1920-1994) həyatının və təhslinin ilk illəri Recio Emiliya şəhərilə bağlıdır. O, 1946-cı ildə Urbino Universitetindən pedaqogika üzrə dərəcə alaraq məzun olur

¹ Loris Malaquzzinin psixologiya təhsili almasındakı birinci məqsəd, müharibənin mənəvi zərbələrin uşaqlarda yaratdığı travmaların aradan qaldırılmasına köməklik etmək və təlim, tərbiyədə sözügedən travmalardan qaynaqlı yarana biləcək maneələrin aradan qaldırılmasıdır. Uşaqlara yanaşmanın psixoloji əsaslarına dərinindən yiyələnmək istəyi isə onun Romada psixologiya təhsili almasında bir digər, ikinci səbəbdir.

(6). Əmək fəaliyyətinə jurnalist kimi başlayan pedaqoq, ikinci dünya müharibəsi illərində ibtidai, orta məktəblərdə müəllim olaraq fəaliyyət göstərir. O, təhsilin idarəedilməsində rəhbər müəllim, direktor vəzifələrdə çalışmışdır. Loris M. bir çox məktəblərin və 1951 -ci ildə Recio Emiliya şəhər bələdiyyəsi nəznində yaradılan və pedaqogika, psixologiya və tərbiyə məsələlərinin müzakirə edildiyi mühitə çevrilən Tibb və Psix-Pedaqoji mərkəzin təsisçilərindəndir. 1968-1974-cü illərdə təhsil müşaviri kimi çalışan pedaqoq 1985-ci ildə təqaüdə çıxdıqdan sonra məktəblərdə xüsusi layihələr üzrə əməkdaşlığa dəvət olunur və "Uşaqların yüz dili" sərəgisinin beynəlxalq nüfuzu məsələsinə rəhbərlik işi tapşırılır. "Niyusvik" jurnalının 1991-ci ildə Recio Emiliya uşaq bağçaları və məktəbəqədər təhsil müəssisələrini dünyanın ən yaxşı on məktəbindən biri kimi göstərməsi sözügedən yanaşmanın beynəlxalq mediada nüfuzunun artmasına gətirib çıxardı (6). Görkəmli pedaqoqun ideya və düşüncələri motivində "Reggio Children" və Malaguzzi adına həsr olunmuş Beynəlxalq Mərkəz formalaşmağa başlamışdır.

Recio Emiliya məktəbəqədər təlim layihəsi, uşaqların potensiallarının ekrən yaşdan üzə çıxarılması məsələsinə yalnız pedaqoji təhlil zəmnində deyil, psixoloji və fəlsəfi aspektlərin rolunun anlaşılması kontekstində yanaşır. Dövrün Anton Makarenko, M. Montessori, Cin Picet, Lev Vqotski kimi pedaqoq, Vilfred K, Kennet K, kimi psixoloq və Ç. Morris, Fransisko Varela, D. Hovkings kimi filosofların ideyaları Emiliya modelinin təşəkkülündə bilavasitə rol oynamışdır. Sözügedən elm xadimləri içərisində Cin Picetin koqnitiv inkişafın yaş dövrləri nəzəriyyəsi (3)² və L Vqotskinin sosio-mədəni nəzəriyyələri Recio təlimçiləri üçün xüsusi önəm kəsb etməkdədir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, həmin nəzəriyyələr Recio təlimçiləri tərəfindən heç də bütünlüklə qəbul edilmir (3).³

Yanaşmanın əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

1. Uşaq bir başqəhramandır. (Cadwell, 2011, s. 18) Prinsip valideynlərin, müəllimlərin və digər təlim-tərbiyə prosesi iştirakçılarının uşaqları sözügedən prosesdə bacarıqlı və anlama qabiliyyəti yüksək fərd olaraq etmələrinin önəminə vurğunu ifadə edir. Belə ki, uşaqlar doğuşdan (4)⁴ potensialları yüksək şəxsiyyət olaraq qəbul edilir, təhsil, təlim və tərbiyədən məsul şəxslərin onlara məhz bu mövqedən yanaşmaları gözlənilir. Təəssüf ki, bəzi ailələrdə sözügedən prinsipə zidd; hələ uşaqdır böyüyəndə öyrənər kimi uşağın potensialını kiçiltmə, mən valideynəm övladım üçün ən yaxşısını mən bilirəm kimi uşağın maraqlarını və fikirlərini gözdə tutmə kimi neqativ halları ilə rastlaşırıq. Qeyd edilən situasiyalar uşağın özünəinamının zəifləməsi ilə nəticələnir. Emiliya modeli isə uşaqların şəxsiyyət kimi qəbul edildiyi, onların hiss, maraq və düşüncələrinin diqqətə alındığı mühitdə uşaqların sosio-emosional zəkasının, ünsiyyət və digər bacarıqlarının, özünəinamın erkən yaşlardan formalaşdığını müdafiə edir.

2. Uşaq iş birliyinə açıqdır. (Cadwell, 2011, s. 18). Loris Malaguzzi ailə və müəllim arasındakı əməkdaşlığı, uşaqların inkişafını müşahidə, eyni zamanda inkişafa nəzarət kontekstində ən önəmli ünsürlərdən biri hesab edir. Belə ki, Recio Emiliya yanaşmasını mənimsəyən təhsil müəssisələrində idarəetmənin təşkilı zamanı ailə, müəllim və digər təhsil işçilərinin yer aldığı

² Picetin koqnitiv inkişafın yaş dövrləri nəzəriyyəsi, sözügedən inkişafı aşağıdakı mərhələlərə bölmə. 1. Hissimotor mərhələ (0-2 yaş), 2. Konkret əməliyyatlar öncəsi mərhələ (2-7 yaş), 3. Konkret əməliyyatlar mərhələsi (7-11 yaş), 4. Mücərrəd əməliyyatlar mərhələsi (11 yaş və üzəri)

³ Recio təlimçiləri C. Picetin koqnitiv inkişafın yaş dövrləri nəzəriyyəsinin bir çox müddəaları ilə razılaşsada, mücərrəd düşünəbilmənin 11 yaş öncəsi mümkünsüzlüyü və s. iddialarla razılaşmırlar.

⁴ Doğuşdan alınma qabiliyyəti yüksək qəbul edilmə məqalədə metaforik dillə ifadə edilsədə, nəzərə alsaq ki, uşaqlar ilkin bilik-təcrübələrinə "eksperimentlərlə", nitq-dil bacarıqlarına təqlid etmə yiyələnir, onları fərd kimi qəbul edərək təcrübə qazanmalarında və dilə yiyələnmədə doğru mövqedən yanaşma kritik önəm daşıyır. Uşaqların dili *əldə etməsi* üçün onlara təcrübə etmək lazımdır, "təsdiqedicı sübut" əgər uşaq hind, tulu və ya ingilis dilini eşitməmiş olsaydı, biz ondan bu dilləri mənimsini gözləməzdik (Lust, s. 28). İcra funksiyalarının inkişafının ekrən uşaqılıq – məktəbəqədər dövrünün (2-6 yaş) koqnitiv inkişafın intensiv mərhələsi (Sanja Şimleša, 2015) olduğı da nəzərə alaraq xüsusilə bu dövrdə uşaqlara yanaşma, "ünsiyyət", dəstəkləyici mühitin yaradılması, onların şəxsiyyət kimi qəbul edilməsi xüsusi önəm kəsb etməkdədir.

“məşələt qurumları” (5)⁵ təsis edilir. Bu cür qurumlar xüsusi günlər (bayram günləri və s.) zamanı keçirilən tədbirlər zamanı valideynlərin də bu tədbirlərdə iştirakı, uşaqlarda valideyn qaynaqlı, ailədə yaranmış problemlərin həllində onlara pedaqoji tövsiyələr verilməsi, uşaqların məktəbdəki nəaliyyətləri və s. haqqında ailələrin məlumatlandırılması və s. bu qəbildən məsələlərin həlli ilə məşğul olur.

Uşaqların əməkdaşlığa açıq fərdlər olması prinsipinin maraqlandığı bir digər məsələ isə, onların yaşadları ilə ünsiyyətdə aktiv iştirakının təmin olunduğu kiçik qrupların təşkilidir. Yek-tinlərlə ünsiyyət (“əməkdaşlıq”) əvvəlki nəslin bilik və bacarıqlarının yeni nəsle ötürülməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Eyni zamanda uşaqların yaşadları ilə aktiv ünsiyyəti (“əməkdaşlığı”) onlarda özünəinam və sosial bacarıqların inkişafının təmin edilməsində müstəsna rol oynayır. Nəzərə alsaq ki, irəli yaşlarda özünəqapanma, antisosial davranışlara meyillilik, ünsiyyətdə yetərsizlik hissələrinin yaranmasının rüseymləri ekrən uşaqlıq dövründəki qeyri-kafi ünsiyyət mühitidir, yanaşmanın haqqında danışılan tövsiyyəsi, istər pedaqoji tərbiyə zəmnində istərsədə psixoloji arxa fonun təhlili kontekstində özünü doğrultmaqdadır.

3. Uşaq ünsiyyət qurur. (Cadwell, 2011, s. 18). İnsanların eləcədə uşaqların maraq və meylləri əksər hallarda öz yaşadlarından, və digər insanlardan fərqlənir. Bu səbəblə uşaqlara fərdi yanaşma uşaqların maraqlarının anlaşılmasında birinci addım kimi qiymətləndirilir. İkinci addım isə onların çəkdiyi rəsmlərin, oynadığı oyunların, oynacaq seçimlərinin, verdikləri sualların və s. situasiyaların təhlilidir. Uşaqlar bu cür qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri ilə də “ün-siyyət” qurur, maraqlarını ifadə edir. Recio Emiliya pedaqoji yanaşmasının mövqeyini öyrənmək üçün uydurulmuş situasiyaya nəzər salaq. Uşaq evin və ya sinifin divarlarını müxtəlif rənglərlə boyayır. Daha sonra isə çəkdiqlərini ətrafındakılara göstərir. Birinci halda uşağın “rəsmini” göstərdiyi valideyn və ya müəllim onun işinə - sən nə etmişən, bir daha boyalara əl vurma, cəzalısan və s. sözlərlə cavab verir. İkinci halda isə valideyn ilk öncə uşağın nəyin rəsmini çəkməyə çalışdığını, niyə o rəsmi çəkməyə çalışdığını, niyə məhz onunla paylaşıdığını ⁶ anlamağa, övladının, şagirdinin hissələrini, daxili dünyasını, maraqlarını anlamağa çalışır, sonra isə divara rəsm çəkməyin doğru olmadığını pedaqoji ünsiyyət normalarına riayət etməklə izah edir, onlara gigiyenik rəngləmə, rəsm çəkmə “mühitin” yaradılmasını təmin edir. Nümunədə kiçik örnəklə təhlil edilmiş situasiyadan da aydın olduğu kimi Emiliya modeli uşaqlarda özünü azad ifadə edəbilmə, özünəinamın təşəkkülündə, tərbiyəediciyə uşaqların nitq xarici ünsiyyət üsullarına biganə qalmamasını, onlara dəstəkləyici mövqeydən yanaşmağı tövsiyə edir. Bəzi hallarda isə özünəqapanıq⁷ uşaqları istəkləri xaricində ünsiyyətə məcbur etməməyi, əvəzində onların hərəkətlərini, oyunlarını, incəsənət meyllərini müşahidə etməklə onlarla ünsiyyət qurmağı tövsiyə edir.

4. Çevrə üçüncü müəllimdir. (Cadwell, 2011, s. 18). IV prinsip “Çevrənin” uşaqların maraqlarını təmin edəcək motivdə dizayn edilməsi onların inkişafında monoton, ənənvi sinif mühitindən daha faydaverici olduğu faktını diqqətə çatdırır.

1920-ci illərdə istehsal olunan avtomobil ilə, 2023-cü il istehsalı avtomobili gözümüzə canlandıraq, daha sonra, isə eyni canlandırmanı mobil telefonlar, kompyuterlər, yaşayış evləri

⁵ advisory agencies

⁶ Təhsil müəssisəsində müəllimi ilə paylaşıdığı şəkildə uşağın ailə ilə bağlı probleminin əlamətləri və ya əksi hal nümayiş etdirilmiş ola bilər. Özünəqapanıq uşaqlar və ya ailələrindən (və yaxud digər şəxslərdən) qorxan uşaqlar maraqları ilə yanaşı, qorxularını da azad ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər. Bu səbəbdən sözügedən qorxunun məqalədə haqqında danışılan qeyri-verbal vasitələrlə və s. digər üsullarla ifadəsi diqqətlə təhlil olunmalıdır. Uşağın özünün rəsm və s. digər üsullarla fikrini “paylaşdığı” şəxs isə qeyri-iradi olaraq ona yardım edə biləcəyini düşündüyü şəxs ola bilər.

⁷ Məqalədə “özünəqapanıqlıq” həddindən artıq uzun müddət davam edən qeyri-normal özünəqapanıqlıq halı, psixoloji problem olaraq deyil, fərdi xarakter olaraq istifadə olunmuşdur. Recio Emiliya yanaşması əsas prinsiplərindən olan əməkdaşlığın təlim-tərbiyədə rolu çərçivəsində, psixoloji problem kimi özünəqapanıq uşaqlarla iş zamanı ailə, müəllim, psixoloji dəstək üzrə mütəxəssis və digər şəxslərin birgə fəaliyyətinin müvəffəqiyyətini ön plana çəkir.

üçün edək. Göründüyü kimi fərq çoxdur. İndisə 1920-ci illərdəki və 18,17,16 və daha əvvəlki əsrlərin sinif mühiti və 2023 ildəki sinif mühiti üçün eynisini edək. Məktəbli partalarının dəyişdirilməmiş düzülüşü, dördguşəli, ağ, mavi və ya boz divarları olan sinif otaqları gözümüzdə canlanır. Sözügedən monotonluq hədəfləri və məqsədlərinin fərqi, elm, bilik, öyrənmə həvəsli ali məktəb tələbələri üçün uşaqlar qədər təsiredici rol oynamasada, xüsusən erkən uşaqlıqdakı fərqlərin öyrənmə, kəşfetmə həvəslərinin formalaşmasında neqativ hal kimi qiymətləndirilir. Yanaşmanın tətbiq etdiyi metod isə uşaqların maraqları yönümündə və öyrədiləcək dərslərin mövzusu motivində sinif otaqları və ya öyrənmə mühitinin təşkilidir. Uşaqlar bu cür mühitdə öyrənmə zamanı uşaqlar sırf əzbərə söykənən, parta arxasında keçirilən dərslərin əksinə, çevrə ilə “ünsiyyətdə” olur. Belə siniflərdə öyrədilən dərslər uşaqlarda birdən çox duyğu üzvü vasitəsi ilə qəbul edilir. Bu isə öz növbəsində qəbul edilən məlumatın daha yaxşı qavranılan, anlaşılan, hafizədə möhkəmlənən və praktikada məsuldar olması ilə nəticələnir. Təlim və tərbiyədən məsul şəxslər həm də uşaqların ana dili də daxil olmaqla bir çox təcrübəni “təqlid”⁸ edərək öyrəndiklərinin fərqi ilə onlara yaxınlaşmalı onları nümunəvi örnək olmağa çalışmalıdırlar. Təhsil, təlim və tərbiyə prosesi, sosio-emosional zəkanın inkişafı və özünəinamı fərqlərin yetişdirilməsində bu prinsipin izahında qeyd edilən maddi və qeyri-maddi mühit, nümunəvi tərbiyəediciyə rolunu sözsüzki əvəzsizdir.

Çevrə III müəllimdir (Cadwell, 2011, s. 18) prinsipində bəhs edilən mühit yalnız sinif otaqlarının deyil uşağın asudə vaxtını keçirdiyi məkanın, yataq otağının, həmçinin onun zaman keçirdiyi qeyri-maddi mühitin⁹ də onda canlı müşahidə, müərrəd təfəkkür və praktikanın formalaşmasına dəstəkləyici üslubda təşkilinə diqqət yetirilməsini vacib sayır. “Kəşfetməni” dəstəkləyici formada hazırlanmış otaqların öyrənmə, araşdırma motivasiyasını yüksək tutduğu kimi, vətənə, millətə, insanlara sevgi ilə dizayn edilmiş ailəvi söhbətlərin, sinif dərslərinin keçirildiyi mühitin yaradılması, gələcəyin layiqli vətəndaşlarının yetişdirilməsində xüsusi önəmə sahibdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, məqalənin yazıldığı illərdə Azərbaycan Respublikasında yaşayan kiçik və gənc vətəndaşlarımız Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi uğrunda Azərbaycan xalqı vahiddir (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, s. 5) və Azərbaycan Respublikasının ərazisi özgəninkiləşdirilə bilməz. Azərbaycan Respublikası öz ərazisinin heç bir hissəsini, heç bir şəkildə kimsəyə vermir (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, s. 7) ideyalarına sadıq qəhrəman oğul və qızlarımızın şücaətinə, Azərbaycan xalqının birliyinə, ölkə başçısının polad kimi möhkəm iradəsinə, Azərbaycan xalqı və dövlətinin rifah, bütövlüyü naminə qətiyyətli addımlarına, şanlı tariximizə şahidlik etmişlər. Haqqında danışılan qürurverici tarix isə onlarda vətənə sevginin formalaşmasında tərbiyəedici çevrə, mühit və amil kimi çox böyük rol oynamışdır.

5. Müəllim bir dost, mənbə və rəhbərdir. (Cadwell, 2011, s. 19) . Müəllimin rolu Emiliya təlimçiləri tərəfindən xüsusi əhəmiyyətli olaraq qeyd edilir. Ondan avtoritar deyil, demokratik, humanist yanaşma gözlənilir. Nəzərə alsaq ki, məktəbəqədər yaş dövründəki uşaqlarla iş zamanı onlara uyğun təlim metodu və texnologiyasının seçilməsi uşaqlara müərrəd anlayışlar və çətin başa düşülən mövzuların izah edilməsində asanlaşdırıcı rol oynayır (Şahin, 2023, s. 37), bu zaman qeyd etmək lazımdır ki, müəllim dərslərin öyrədici təşkili bacarıqları ilə yanaşı akademik, didaktik və ünsiyyət bacarıqlarına da sahib fərd olmalıdır. Müəllimin (xüsusən erkən uşaqlıq dövründə) predaqoji ünsiyyətdə təhsil alanlarla dost, dəstəkləyici mövqedən çıxış etməsi tövsiyə olunur. Belə olduqda, uşaqlar yeni gördükləri, eşitdikləri, “kəşf etdikləri” şeylərin nə olduğunu anlamaq üçün, yardım istəmək üçün, fikir almaq üçün və s. səbəblərlə müəllimə müraciət etməkdən çəkinmir, özünə qapanıq münasibət nümayiş etdirmir, beləliklə də

⁸ Uşaqlarda təqlidin inkişafının tədqiqi zamanı (Piaget 1951) onların repertuarları olan hərəkətləri təqlid etmələri, lakin repertuarlarında bilavasitə olmayan mürəkkəb koordinativ hərəkətləri təqlid etməmələri, yəni zəruri idrak kompozisiyasının olmadığı aşkar edilmişdir (Lust) 120-290.

⁹ Ailə və s.

təlim və təhsil prosesinin aktiv iştirakçısı halına gəlir. Recio Emiliya yanaşmasında müəllim eyni zamanda araşdırmaçı olaraq qiymətləndirilir. O hər bir uşağa fərdi və differensial yanaşma, onlarla qruplara işləmə, sinif otaqlarının düzgün təşkili məsələlərində öz bilik və təcrübəsini daim təkmilləşdirməli, akademik, didaktik və ünsiyyət bacarıqlarının daha da yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə müasir pedaqoji, psixoloji nəzəriyyələr və digər ədəbiyyatlarla tanış olamlıdır. Qeyd olunanlar əsasında aydın olur ki, müəllimin rolu uşaqlarda özünəinamın formalaşdırılmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

6. Ana, ata əməkdaşdır. (Cadwell, 2011, s. 20). Yanaşma övladlarının parlaq gələcəyinin inşasında valideynlərin müəllim, təhsil müəssisəli və digər təhsil subyektləri ilə əməkdaşlığını əhəmiyyətli hesab edir. Sözügedən əməkdaşlıq uşaqların təhsil müəssisəsinə gələrkən “ailə qaynaqlı problem”lərin təsiri altında deyil, öyrənmə motivasiyasında gəlmələrini, onların təhsil müəssisəsinə qaçış yeri deyil, evi və məktəbi eyni dərəcədə doğma qəbul etmələrini hədəfləyir. Qeyd olunanlardan fonunda bunu da qeyd etməliyik ki, ana, ata əməkdaşdır dedikdə, onların da təhsil prosesinin, əlverişli təhsil mühitinin¹⁰, şəraitinin yaradılmasında məsul olması nəzərdə tutulur. Təssüfki bəzi hallarda əmək fəaliyyəti içərisindəki valideynlər işlərini bəhanə edərək, nəinki, təhsil subyektləri ilə əməkdaşlıq edir, hətta bütün məsuliyyəti, təlim və tərbiyə prosesini, uşaqlarla maraqlanmanı məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə həvalə etməklə kifayətlənir. Ailə başçısının başçılıq etdiyi, qan qohumluğu, nikah və ya digər bağlılıq səbəbindən bir evdə yaşayan, bir qrup insan və ya insan qrupu olan ailə (Roostin, 2018, s. 1) uşaqlarının təlim-tərbiyəsi məsələsinə ciddi yanaşmalı, bu məqsədlə müəllim və digər təhsil subyektləri ilə birgə fəaliyyət əməkdaşlıq içərisində olmalıdır.

İtalya təcrübəsində qazanılmış və təhsildə “ümid” simvoluna çevrilən təlim modelidir. Məktəbəqədər təhsil layihəsi bugün İngiltərə Birləşmiş Krallığı, Amerika Birləşmiş Ştatları, Almaniya, Koreya və s. dövlətlərdə də tətbiq olunmaqla global fenomen halına gəlmişdir. “Uşağın yüz dili” kitabı dünyanı gəzməmiş (Rinaldi, s. 14) Emiliya məktəbəqədər təhsil layihəsinin global fenomenə çevrilməsinə və İngiltərə Birləşmiş Krallığı, Amerika Birləşmiş Ştatları, Almaniya, Koreya və s. dövlətlərdə tətbiq olunmasına səbəb olmuşdur.

Nəticə. Yuxarıda yazılanlar əsasında deyə bilərik ki, Recio Emiliya yanaşması, uşaqların öyrənmə, bilik və bacarıqlara yiyələnmə motivasiyalarını dəstəkləyən güclü bir pedaqoji modeldir. özünəinam, sosio-emosional zəka və yaradıcı düşünmə kimi əhəmiyyətli bacarıqları erkən yaşlarda inkişaf etdirməkdə mütərəqqi sistem kimi qiymətləndirilir. Yanaşma, uşaqların maraqlarını düzgün analiz edərək, onları ömür boyu öyrənən fərdlər olaraq yetişdirməyi hədəfləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aynal, Ş. Ö. (2020). *Erken Çocuklukta Reggio Emilia Yaklaşımı*. Ankara: Eğiten Kitap. 155 s.
2. *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası*. (n.d.). Bakı: Hüquq Yayın Evi. 115 s.
3. Cadwell, L. B. (2011). *Eğitimciler ve Anne Babalar için Reggio Emilia Yöntemiyle Harika Çocuk Yetiştirmek*. İstanbul: Kaktüs Yayınları. 223 s.
4. Lust, B. (n.d.). *Child Language Acquisition and Growth*. Cambridge University Press. 290 s.
5. M. İsmixanov, R. B. (2010). *Ali Məktəb Pedagogikası*. Bakı. 131 s.
6. *Reggio Emilia Approach, Loris Malaguzzi*. (n.d.). Retrieved from reggiochildren: <https://www.reggiochildren.it/en/reggio-emilia-approach/loris-malaguzzi/>

7. Rinaldi, C. (n.d.). *In Dialogue with Reggio Emilia. Listening, researching and learning*. Psychology Press. 182 s.
8. Roostin, E. (2018). FAMILY INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF CHILDREN. *Journal of Elementary Education*, 12.
9. Şahin, M. (2023). Teaching scientific concepts by telling a story in preschool period. *HAYEF: Journal of Education*, 46.
10. Sanja Šimleša, M. C. (2015). *Preschool Age. Executive Functions during childhood, Development of Executive Functions in Early Childhood (2-6 years)*. Retrieved from ScienceDirect: <https://www.sciencedirect.com/topics/social-sciences/preschool-age>

RECIO EMİLİYA YANAŞMASININ ƏSAS PRİNSİPLƏRİ SOSİO-EMOSİONAL ZƏKA VƏ ÖZÜNƏİNAMIN BİLAVASİTƏ TƏMƏLİ KİMİ

Səddam Məmmədli

XÜLASƏ

Recio Emiliya yanaşması məktəbəqədər yaş dövründəki fərdlərdə müstəqil düşünmə, yaradıcılıq və kəşf etmə bacarıqlarının erkən uşaqlıq dövründən etibarən inkişaf etdirilməsini hədəfləyən təhsil fəlsəfəsi və pedaqogiyasıdır. İtalyan mənşəli təhsil modeli özünəinamlı insan, müstəqil şəxsiyyət o cümlədən layiqli vətəndaşın yetişdirilməsində müvəffəq sistemlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Pedaqoji yanaşma uşaqları təlim-tərbiyə prosesinin mərkəzi elementi, onların maraq, hiss və düşüncələrini prosesin prioritet komponentləri hesab edir. Yaranma tarixi, prinsipləri, təlim-tərbiyə metodları ilə məktəbəqədər təhsilin Recio Emiliya modeli digər pedaqoji yanaşmalardan köklü surətdə fərqlənməkdədir.

Məqalədə Recio Emiliya yanaşmasının, tarixi, qurucusu, təməlləri, əsas prinsipləri haqqında məlumat verilmiş, pedaqoji yanaşmanın altı prinsipi və onların uşaqlarda sosio-emosional zəkasının inkişafına, özünəinamın formalaşmasına təsiri təhlil olunmuşdur.

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ПОДХОДА РЕДЖИО ЭМИЛИЯ КАК ОСНОВА СОЦИО-ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА И САМОУВЕРЕННОСТИ

Маммадли Саддам

АННОТАЦИЯ

Подход Реджио Эмилия - это педагогическая философия, направленная на содействие развитию автономного мышления, инновационных исследовательских навыков у детей на ранних стадиях детства, таких как период дошкольного обучения. Эта образовательная система, которая возникла в Италии, пользуется популярностью благодаря созданию уверенных в себе личностей с независимыми характерами и ответственным гражданам. Педагогическая модель фокусируется на интересах, эмоциях и мыслях детей и воспринимается как один из важных элементов, поддерживающих процессы обучения.

Эта статья предоставляет обзор концепции образовательной модели Реджио Эмилия. Данная статья также рассматривает происхождение истории и создателя и пытается объяснить принципы, которыми она руководствуется. Исследование также исследует, как шесть руководящих принципов влияют на развитие социо-эмоционального интеллекта и формирование уверенности в себе.

THE FUNDAMENTAL PRINCIPLES OF THE REGGIO EMILIA APPROACH AS THE FOUNDATION FOR SOCIO-EMOTIONAL INTELLIGENCE AND SELF-CONFIDENCE

Mammadli Saddam

SUMMARY

The Reggio Emilia approach is an educational philosophy that aims to facilitate the development of autonomous thinking, innovative ideas, and exploratory skills in individuals during the early stages childhood such as at the time of preschool. The educational system that originated from Italy is popular for creating confident individuals with independent personalities and responsible citizenship. The pedagogical model focuses on children's interests, emotions and thoughts, and it is perceived to act as one of the important elements that support teaching-learning processes.

This article gives an outline of what constitutes the Reggio Emilia educational model. The article goes further to discuss Reggio Emilia idea's origin, history, the creator, and tries to explain principles that guide it. The study also looks into how the six guiding principles influence the development of socio-emotional intelligence while developing self-confidence.

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV MÜƏLLİM VƏ GƏNC NƏSLİN MİLLİ-MƏNƏVİ TƏRBİYƏSİNDƏ ONUN ROLU HAQQINDA

prof. Məcid İsmixanov
m.ismixanov@mail.ru
dos.Nəzakət İmamverdiyeva
naza-52@mail.ru
BDU, Pedaqogika kafedrası

Açar sözlər: Heydər Əliyev – Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri, müəllim, zehni-mənəvi tərbiyə

Ключевые слова: Гейдар Алиев – Общенациональный Лидер Азербайджанского народа, учитель, интеллектуально-духовное воспитание

Keywords: Heydar Aliyev – the National Lider of the Azerbaijani people, teacher, mental-moral education

Müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin memarı və qurucusu olan Heydər Əliyevin zəngin nəzəri irsində milli təhsil konsepsiyası, gənc nəslin milli-mənəvi tərbiyəsi və bu işdə məktəbin və müəllimin roluna dair çox dəyərli fikirlər vardır. Təhsili xalqımızın bu günü, millətimizin, dövlətimizin gələcəyi üçün ən vacib bir sahə adlandıran Ulu Öndər deyirdi ki, hər bir xalqın səviyyəsini onun bilik səviyyəsi müəyyən edir. Bilik səviyyəsinə nail olmaq üçün isə təhsil daim mövcud olmalıdır və ardıcıl surətdə inkişaf etməlidir: «Cəmiyyət təhsilsiz inkişaf edə bilməz. Təhsilsiz xalq müasir şəraitdə öz imkanlarını həyata sərf etmək üçün çox problemlərlə rastlaşar. Ona görə də təhsil hər bir insana lazımdır və təbiidir ki, hər bir insan gəncliyindən, uşaqlıq vaxtından almalıdır» [5, s.213]. Ümummilli Liderimiz XX əsrdə Azərbaycanda təhsilin çox sürətlə inkişaf etdiyini, uşaq və gənclərin təhsilə cəlb olunduğunu iftixar hissi ilə qeyd edir və göstərir ki, biz bununla qane ola bilmərik. Çünki həyat böyük bir prosesdir. Bu prosesdə uğurla iştirak etmək üçün müasir tələblərə uyğun olan təhsilə malik olmalıdır. Təhsil daim təkmilləşdirilməlidir. Bütün bunlar təhsil işçilərinin, müəllimlərin üzərinə düşən vəzifələrdir.

Azərbaycan müəllimlərinin XI qurultayına təbrik məktubunda (24 sentyabr 1998-ci il) H.Əliyev müəllimlərin cəmiyyətdəki rolundan danışaraq demişdir: «Bu gün ölkəmizin qarşısında duran problemlərin həllində müəllimlərin fəal iştirakı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan müəlliminin bir məqsədi, bir amalı olmalıdır. Azərbaycanımızı çiçəklənən, inkişaf edən, firavan, qüdrətli bir dövlətə çevirməyə qadir, müstəqillik ideyalarına sadıq, özünü vətənin azadlığı naminə fəda etməyə hər an hazır olan, yeni təfəkkür tərzini qavrayaraq müasir tələblərə cavab verən sağlam əqidəli, milli ruhlu nəsil yetişdirmək» [1, s.413].

Ulu Öndər müasir dövrün cəmiyyət qarşısında çox məsul, qlobal tələblər qoyduğunu və onların həllinin müəllimlərin tərbiyə etdiyi gələcək nəsillərin üzərinə düşdüyünü qeyd edirdi. Bakının Səbail rayonundakı 6 nömrəli məktəb – litseydə Bilik günü və yeni dərslərinin başlanması münasibətilə şagirdləri və müəllimləri təbrik edərək bu günün insanın həyatında mühüm yer tutduğunu qeyd edir və göstərir ki, hər bir insan üçün həyat anadan doğulduğu gündən başlayırsa, insanın şüurlu həyatı, onun gələcəyi, onun cəmiyyətdə özünə yer tutması məktəbdən başlayır. Burada da əsas ağırlıq, əsas iş müəllimin üzərinə düşür. Ulu Öndər müəllimlərin əməyinə yüksək qiymət verərək demişdir: «Hər bir müəllim bilməlidir ki, onun üzərinə düşən vəzifə, onun dövlət üçün, millət üçün, Azərbaycan xalqı üçün gördüyü iş bütün başqa sahələrdə fəaliyyət göstərən insanların hamısının işindən ən gərəklisidir, ən lazımlısıdır» [5, s.209]. Bu, Ümummilli Liderin müəllim əməyinə verdiyi yüksək qiymətdir.

Ulu Öndər Bakı şəhərinin təhsil işçiləri ilə görüşündəki nitqində Azərbaycanın bütün nəsillərindən olan müəllimlərin xalqımızı təhsilləndirmək, maarifləndirmək, savadlandırmaq yolundakı xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək demişdir: «Elm, təhsil, mədəniyyət sahəsində əldə etdiyimiz nailiyyətlər – bunların hamısı ilk növbədə müəllimlərin, məktəbin səyi ilə olub, onların xidmətinin nəticəsidir. Müəllim adı yüksək addır. Müəllim cəmiyyətdə tanınan, hörmət edilən şəxs olmuşdur. Bizim hər birimiz bütün nailiyyətlərimizə görə birinci növbədə məktəbə, müəllimə borcluyuq» [1, s.282]. Ümummilli Lider Naxçıvanda orta məktəbdə, Pedaqoji texnikumda oxuduğu illəri, ona dərs deyən müəllimləri sevgi və ehtiramla xatırlayır və deyir ki, şəxsən mənim müəllimə həmişə böyük hörmətim olubdur. Mən indi də müəllimlərimi heç vaxt unutmamışam və ömrümün son dəqiqəsinə qədər unutmayacağam. Mənim üçün müəllim adı həmişə ən ülvə, ən şərəfli bir məfhum olubdur. H.Əliyev müəllim və müəllim peşəsinə yüksək qiymət verərək deyir ki, respublikamızda Azərbaycan cəmiyyətində müəllim bu gün də, gələcəkdə də ən hörmətli insan kimi, müəllimlik peşəsi isə ən yüksək qiymətə layiq peşə kimi qəbul edilməlidir.

Ulu Öndərin zəngin nəzəri irsində müəllim peşəsi, onun xüsusiyyətləri, müəllimin şəxsi keyfiyyətləri, vəzifələri ilə bağlı dəyərli fikirlər vardır. 1970-1987-ci illərdə Azərbaycandan kənarda ali təhsil almış mütəxəssislərin ümumrespublika toplanışındakı nitqində Heydər Əliyev müəllim əməyindən danışarkən demişdir: «Müəllim adı dünyada ən yüksək addır. Şəxsən mən yer üzündə müəllimdən yüksək ad tanımıram. Çünki hər birimizə təhsil, bilik verən, bu səviyyəyə qaldıran məktəbdir və məktəbdə təhsil verən müəllimdir» [1, s.406]. Heydər Əliyev müəllimin işini ən şərəfli iş adlandırır və deyirdi: «Müəllim vəzifəsi ona görə şərəflidir ki, o, cəmiyyət üçün ən dəyərli, bilikli, zəkali, tərbiyəli, vətənpərvər vətəndaşlar hazırlayır. Şübhəsiz ki, birinci növbədə müəllim özü bu xüsusiyyətlərə malik olmalıdır, daim özünü təkmilləşdirməlidir» [1, s.389]. Ulu Öndər göstərirdi ki, özünü müəllimliyə həsr etmiş insan ən şərəfli insandır. Çünki müəllimlər xalqın biliklənməsinin, təhsilin inkişaf etməsinin və nəhayət xalqın elminin inkişaf etməsinin əsasını qoyanlardır. Şərəfli müəllim adını qazanan gənclərə Ümummilli Lider bu şərəfli adı həmişə, ömürlərinin axırına qədər daşımağı tövsiyə edirdi.

Heydər Əliyev müəllimlik işinin şərəfli olduğu qədər həm də məsuliyyətli olduğunu göstərirdi. Bakı şəhərinin təhsil işçiləri ilə nitqində bunu onunla əsaslandırırdı ki, «Gənclər bizim gələcəyimizdir; onlar məktəbdə nə qədər yaxşı, hərtərəfli hazırlaşsalar, müstəqil Azərbaycanın gələcəyi də o qədər müvəffəqiyyətli, uğurlu, parlaq olacaqdır. Ona görə də müəllimlərdən tələb olunur ki, bütün imkanlarından istifadə edib orta təhsili yüksək səviyyəyə qaldırsınlar, gənclərimizin yaxşı təhsil almasını təmin etsinlər. Çünki məktəb, müəllimlər Azərbaycanın gələcəyi üçün böyük məsuliyyət daşıyır» [1, s.285].

Ümummilli Liderimiz ölkəmizdə müəllim adının ucalığından, böyük hörmətə layiq olmasından danışmaqla yanaşı bu peşənin heç də asan olmadığını, özünəməxsus çətinliklərinin də olduğunu qeyd edirdi. O göstərirdi ki, «müəllimlik peşəsi asan peşə deyil. Bəziləri hesab edirlər ki, hər adam müəllim ola bilər. Ancaq Azərbaycan müəllimlərinin tam əksəriyyəti layiqli müəllimdir. Əgər bunlar belə olmasaydı, Azərbaycanın bugünkü elmi, iqtisadiyyatı, mədəniyyəti, yüksəlişi ola bilərdimi? Əsl müəllim pul, sərvət üçün yox, həmişə mədəniyyət üçün xidmət edibdir». Ulu Öndər orta məktəbdə, Pedaqoji texnikumda oxuduğu illəri xatırlayıb deyirdi ki, o vaxt bizim ailənin maddi vəziyyəti çox zəif idi. Ancaq görürdüm ki, mənə dərs deyən müəllimlərin maddi vəziyyəti bizimkindən o qədər də artıq deyildir: «amma nə qədər həvəslə, sədaqətlə və nə qədər ürəklə bizə tərbiyə, dərs verirdilər. Ona görə də müəllimlik peşəsi həmişə fədakarlıq tələb edir. Mən hesab edirəm ki, insan cəmiyyətində ən yüksək yerdə mədəniyyət durur. Maddi vəziyyət, sərvət, bu və ya başqa şeylər xeyli aşağıda durur» [1, s.424]. Ulu Öndər bu məsələ ilə əlaqədar fikrini belə davam etdirir: «Bununla onu demək istəmirəm ki, müəllimlər həmişə maddi çətinliklər içərisində

yaşamaladırlar. Yox, sadəcə, bu sözlərimlə mən özünü müəllimlik peşəsinə həsr edən insanın həmin peşəyə sadıqlığını sübut etmək istəyirəm» [1, s.424-425].

Ulu Öndər müəllimlik işinin xüsusiyyətlərindən danışarkən onun yaradıcı xarakterinə, müəllimin yaradıcı düşünməsi və fəaliyyət göstərməsinə, öz üzərində müntəzəm surətdə işləməsinə böyük əhəmiyyət vermişdir. Bakının Yasamal rayonundakı 18 nömrəli məktəbdə keçirilən görüşdəki nitqində (1 sentyabr 1997-ci il) H.Əliyev müəllimin vəzifələri sırasında onun öz üzərində işləməsi, özünü təkmilləşdirməsini vacib hesab edir və deyirdi: «Öz üzərində işləməyən müəllim yaxşı müəllim ola bilməz. Bizim müəllimlərin əksəriyyəti ona görə yaxşıdırlar ki, onlar daim öz üzərində işləyir, günü-gündən özlərini təkmilləşdirirlər. Müəllimlərimizin səyi nəticəsində bizim təhsil sistemi daha da təkmilləşəcək, bunların hamısı azad, müstəqil Azərbaycanın gələcəyinə xidmət edəcəkdir» [1, s.384].

Müəllim əməyini, müəllim şəxsiyyətini yüksək qiymətləndirən Ümummilli Liderimizin nəzəri irsində müəllimin peşə keyfiyyətləri, şəxsi keyfiyyətləri ilə bağlı qiymətli fikir və mülahizələr mühüm yer tutur. Onların sırasında ideya-mənəvi, vətənpərvərlik keyfiyyətləri ön planda durur. Azərbaycan Respublikası gənclərinin Birinci forumunda (2 fevral 1996-cı il) söylədiyi geniş və məzmunlu nitqində Heydər Əliyev gənclərin qarşısında duran əsas vəzifələrdən danışarkən mənəvi tərbiyə məsələsinə xüsusi diqqət yetirmiş, gənclərimizi yüksək mənəviyyat ruhunda tərbiyə etməyin zəruriliyini qeyd edərək göstərirdi ki, mənəviyyat ən yüksək insani keyfiyyətdir. Mənəviyyat insanı yüksəldir, mənəviyyətsizlik isə alçaldır. Mənəviyyat olmayan yerdə heç bir şey ola bilməz. Ümummilli Lider həm uşaq və gənclərin, həm də müəllimlərin milli-mənəvi dəyərləri daim rəhbər tutmalarını vacib sayırdı: «Ümumbəşəri dəyərlər, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri hər bir gənc tərəfindən mənimsənilməlidir. Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalıdır. Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməlidir, dilimizi yaxşı bilməlidir, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Milli ənənələrimizi, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz» [1, s.457]. Ulu Öndər gənclərin milli-mənəvi dəyərlər, vətənpərvərlik hissi ilə yaşaması və tərbiyə olunması üçün onların müəllimlərinin də bu keyfiyyətlərə yiyələnməsini vacib sayırdı: «gərək onun müəllimləri, tərbiyəçiləri özləri vətənpərvər olsunlar, vətənpərvərliyi gənclərə aşılaya bilsinlər. Onlar gərək Azərbaycan dövlətinə, millətinə, Azərbaycanın gələcəyinə sadıq vətəndaşlar olsunlar. Bunların hamısı məktəblərdə, universitetlərdə formalaşmalıdır [1, s.463-464].

H.Əliyev vətənpərvərliyi sadəcə borc kimi, tələb kimi başa düşməməyi, bu hissin insanın, hər bir gəncin qəlbində olmasını, erkən yaşlarda formalaşmasını vacib sayırdı.

Məktəbdə gənc nəslin vətənpərvərlik, ideya-mənəvi tərbiyəsində müəllim həlledici rol oynayır. Ulu Öndər Azərbaycan müəllimlərinin VI qurultayındakı nitqində (18 may 1978-ci il) bu məsələdən bəhs edərək demişdir: «Məktəbdə insanın mənəvi keyfiyyətlərinin əsası qoyulur, onun baxışları, arzu və istəkləri formalaşır, onun rəhbər tutduğu mənəvi meyarlar, bir çox cəhətlər müəyyənləşir. Məktəb bu mühüm işdə çox böyük rol oynayır. Müəllimin mənəvi-əxlaqi siması, ideya inamı, baxışlarının sabitliyi, hərəkətlərinin ardıcılığı, maraq dairəsinin genişliyi, səmimiyyəti və vicdanlılığı qüdrətli tərbiyə amilidir» [1, s.104].

H.Əliyevin bu məzmunlu nitqində müəllimin ideya-vətəndaşlıq keyfiyyətləri öz dolğun əksini tapmışdır. Ulu Öndər hər bir pedaqoji kollektivdə saf mənəvi iqlim yaradılmasını, yüksək ideyalılıq, əxlaqi prinsiplərə sədaqət, yüksək tələbkərlilik və prinsipiallıq göstərilməsini vacib vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur. O, müəllimin çox güclü nəzarət altında sayıq, diqqətli, tələbkərlilik, güzəştə etməyən onlarca uşaq gözünün nəzarəti altında olduğunu göstərərək qeyd edirdi ki, pedaqoq öz hərəkətlərinə və davranışına məhz bu yüksək mövqelərdən yanaşmalıdır.

Bu məsələ müəllimin nüfuzu, onun qorunması ilə sıx bağlıdır. Müəllimin nüfuzu təhsil, tərbiyə işində mühüm amil olub, onun bütün fəaliyyəti, şəxsi keyfiyyətləri, peşə-ixtisas

səviyyəsi, davranışı, ünsiyyət və münasibətləri, geyimi, danışq tərzı və s. keyfiyyətləri ilə müəyyən olunur. Nüfuzu qazanmaq çətin, itirmək isə asandır. Bu baxımdan Ulu Öndər müəllimlərə pedaqoji işdə gündəlik nümunəvi fəaliyyətləri ilə nüfuz qazanmağı, onu daim nəzarətdə saxlamağı, qorumağı tövsiyə edirdi: «Müəllim adı öz nüfuzunu itirməməlidir. Müəllim çalışmalıdır ki, özünün müqəddəs vəzifəsini ömrünün axırınadək layiqincə yerinə yetirsin» [1, s.292].

Ulu Öndər müəllimin peşə keyfiyyətləri sırasında təhsilin inkişaf etdirilməsi, gənc nəslin təhsil səviyyəsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, daha da təkmilləşdirilməsi istiqamətində səmərəli və yaradıcı fəaliyyətinin təşkilinə mühüm əhəmiyyət verirdi. Təhsil cəmiyyətin gələcəyinə yönəlir. Respublikamızın təhsil işçiləri ilə görüşündə söylədiyi nitqində (31 avqust 1999-cu il) Heydər Əliyev deyirdi: «İndi bizim təhsilmizin məqsədi gənc nəsllə, uşaqlara təhsil verib onları gələcəyə hazırlamaqdır. Amma bununla yanaşı, ən böyük məqsədi Azərbaycan vətəndaşı hazırlamaqdır, müstəqil Azərbaycan cəmiyyətinin ləyaqətli üzvünü hazırlamaqdır. Ona görə də orta təhsil sisteminə çox ciddi fikir vermək lazımdır» [1, s.458]. Ulu Öndər təhsilimizin ardıcıl surətdə inkişaf etdirilməsini, daha da təkmilləşdirilməsini, keyfiyyətinin yüksəldilməsini, müəllimlərin öz biliklərini daim artırmalarını mühüm vəzifə kimi irəli sürürdü. O göstərirdi ki, müəllimlərimizin səyi nəticəsində təhsil sistemimiz daha da təkmilləşəcək, bunların hamısı azad, müstəqil Azərbaycanın gələcəyinə xidmət edəcəkdir.

Ulu Öndər uşaq və gənclərin təhsil və tərbiyəsi ilə bağlı müəllim və tərbiyəçilərin peşə keyfiyyətləri sırasında humanizmi – sevgi, hörmət və qayğıyı yüksək qiymətləndirirdi və deyirdi ki, hər bir yaşlı insan, ata-ana, valideyn uşaqları görəndə sevinir, «Çünki uşaqlar bizim sevincimizdir, həyatımızın mənasıdır, uşaqlar bizim gələcəyimizdir. Uşaqlar həyatımızı şənəldirən, bəzəyən, gözəlləşdirən doğma övladlarımızdır. Hər bir insan üçün dünyada uşaqdan istəklı bir şey ola bilməz» [1, s.338]. H.Əliyev uşaq və gənclərə ürəkdən, candan qayğı göstərən, onların daxilindəki istedadı üzə çıxarmaq üçün səy göstərən müəllim və tərbiyəçilərə öz dərin minnətdarlığını bildirir. O, təhsilin keyfiyyətini yüksəltməyin zəruriliyini qeyd etməklə yanaşı məktəbdə gənclərin təhsil almasında qayğının artırılmasını vacib sayırdı. Gənclərin daha da yaxşı oxuması, təhsil alması üçün tələbkərlığın artırılmasını da mühüm şərt hesab edirdi. Qayğı və tələbkərlıq, əlverişli mənəvi mühit yaratmaqla gənclər əsaslı təhsil ala bilər, gələcəkdə cəmiyyətə, xalqa daha çox fayda verə bilər.

Ümummillı Liderimiz müəllimin peşə keyfiyyətləri sırasında nitq qabiliyyətinə, natiqlik məharətinə yiyələnəməsinə böyük əhəmiyyət verir və qeyd edirdi ki, müəllim elmi biliklərlə yanaşı yaxşı nitqə, dil qabiliyyətinə də yiyələnəməlidir ki, bütün bunlar ona həqiqətən yaxşı tərbiyəçi, müəllim olmaq imkanı versin. Əgər müəllim dərş dediği dildə öz fikrini anlaşıqlı şəkildə şərh edə bilmirsə, onun verdiği dərşin faydası az olar. Müəllimin nitq qabiliyyəti ilə bağlı Heydər Əliyevin qiymətli fikirləri təkcə dil-ədəbiyyat müəllimləri üçün deyil, bütün müəllimlər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ulu Öndərin özünün nitqi də bu sahədə gözəl nümunədir. Onun nitqində natiqlik sənətinin bütün xüsusiyyətləri öz parlaq əksini tapmışdır: Heydər Əliyevin nitqi özünün gözəlliyi, inandırıcılığı, təsirliliyi, cəlbediciliyi, səlisliyi, ifadəliliyi, dolğun məzmunu, axıcılığı, emosionallığı ilə seçilir. Bu xüsusiyyətlərinə görə Ulu Öndərin nitqi hamı üçün, o cümlədən müəllimlər üçün gözəl nümunədir. Müəllimlərimiz onun natiqlik məharəti və bütövlükdə zəngin nəzəri-pedaqoji irsini yaxşı öyrənməli, ondan yararlanmalıdırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı, “Təhsil”, 2002.
2. Heydər Əliyev. Fəal həyat mövqeyinin formalaşdırılması: mənəvi tərbiyənin təcrübəsi və aktual problemləri. Bakı, Azərnəşr, 1979.

3. Heydər Əliyev. Azərbaycan Respublikası gənclərinin I forumunda nitqi. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1996.
4. Heydər Əliyev. Təhsilin inkişafına dövlət qayğısı (Bakı şəhərinin təhsil işçiləri ilə görüşdə nitqi: 31 avqust 1994). "Azərbaycan" qəzeti, 1 sentyabr, 1994-cü il.
5. Azərbaycan təhsili müstəqillik illərində (Heydər Əliyevin anadan olmasının 80 illiyinə həsr olunur). Bakı, Çarşıoğlu, 2003.

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV MÜƏLLİM VƏ GƏNC NƏSLİN MİLLİ-MƏNƏVİ TƏRBİYƏSİNDƏ ONUN ROLU HAQQINDA

Məcid İsmixanov, Nəzakət İmamverdiyeva

XÜLASƏ

Məqalədə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin nəzəri irsində müəllim və gənc nəslin zehni-mənəvi tərbiyəsində onun rolu, müəllim peşəsinin xüsusiyyətləri, müəllim şəxsiyyəti və onun keyfiyyətləri, müəllimə verilən tələblərlə bağlı dəyərli fikirlər, konseptual baxışlar nəzərdən keçirilir.

ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНЫЙ ЛИДЕР ГЕЙДАР АЛИЕВ ОБ УЧИТЕЛЕ И ЕГО РОЛИ В УМСТВЕННО-МОРАЛЬНОМ ВОСПИТАНИИ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ

М.Исмиханов, Н.Имамвердиева

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается роль учителя в теоретическом наследии общенационального лидера Г. Алиева и его роль в умственно-духовном воспитании подрастающего поколения, а также уникальные концептуальные взгляды на педагогическую профессию, профессиональные качества учителя, личность учителя, его личностные качества, ценностные представления и концептуальные взгляды на требования, предъявляемые к учителю.

NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV, A TEACHER AND ROLE IN THE MENTAL AND SPIRITUAL EDUCATION OF THE YOUNGER GENERATION

M.İsmixanov, N.İmamverdiyeva

SUMMARY

In the article, the role of the teacher in the theoretical legacy of the National Leader Haydar Aliyev and the role of the young generation in the intellectual and spiritual education, the characteristics of the teaching profession, the personality and qualities of the teacher, valuable ideas and conceptual views on the needs given to the teacher are discussed.

ПРИЕМЫ РАБОТЫ НАД НАУЧНЫМ ТЕКСТОМ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ «ФИЗИКА»

*Гюльтекин Гарабаглы, старший преподаватель
кафедры русского языка по естественным факультетам
Бакинского Государственного Университета
g.garabaghli@gmail.com*

Ключевые слова: русский язык, работа над научным текстом, естественные науки, физика, специальные термины.

Açar sözlər: rus dili, elmi mətn üzərində iş, təbiət elmləri, fizika, xüsusi terminlər.

Key words: Russian language, work on a scientific text, natural sciences, physics, special terms.

Современная методика преподавания языков обращает особое внимание на изучение языка будущей специальности студентов. Изучение языка специальности одна из составных частей в преподавании языка.

Современный специалист должен обладать глубокими знаниями в профессиональной сфере. Помимо этого, подготовка знающего, грамотного специалиста предполагает еще и владение иностранным языком. Невозможно быть хорошим специалистом без знания иностранного (в данном случае русского) языка. Знание русского языка позволяет получить необходимую информацию из русскоязычных источников, тем самым расширить и углубить профессиональные знания.

Итак, владение языком специальности необходимо студентам для того, чтобы:

- читать специальную литературу на русском языке;
- понимать условия задач и примеров из задачников и учебных пособий;
- для самообразования студентов.

Одним из принципов в современной методике преподавания языков является мотивационная основа обучения. Материал, используемый на уроках, должен отбираться с учетом коммуникационных потребностей. Особое внимание надо уделять подбору конкретного учебного текста, на языковом материале которого будет проходить обучение.

Учебный научный текст имеет общие признаки типичные для любого текста. Языковую основу научного текста составляет общеупотребительная лексика современного русского языка. В таких текстах соблюдены все морфологические и синтаксические нормы. Поэтому учебный научный текст может рассматриваться как средство обучения языку и как средство развития речи.

Научный текст должен соответствовать специальности студентов, он играет важную роль на каждом уроке, т.к. это основной материал для выполнения обучающих заданий. Урок можно проводить также на основе подобранных научных или научно-популярных текстов, соответствующих специальности студентов.

Многие преподаватели-практики отдают предпочтение научно-популярному тексту. Это и понятно, поскольку эти тексты не так насыщены книжно-письменными оборотами, в них много средств, свойственных художественной речи. Научно-популярные тексты намного интереснее и интереснее учебных текстов по специальности, они более доступны и понятны студентам, в них небольшое число книжных оборотов, они близки к художественной речи. Именно из-за перечисленных качеств, специалисты считают, что научно-популярные тексты **не могут** научить студентов языку специальности. В идеале текст должен быть ориентирован на программу по одной из изучаемых студентами дисциплин.

Для обучения языку специальности ведущие методисты рекомендуют подбирать и адаптировать тексты из учебников по специальным дисциплинам, изучаемым на данном курсе. Хорошо, если этот учебник по предмету, который студенты изучают параллельно в том же семестре.

Работа над текстами по специальности интересная и увлекательная, но трудная, кропотливая, требующая большого количества материала для наблюдений, хорошо продуманных заданий и упражнений. Недостаток методической литературы по теме затрудняет работу преподавателя, кроме того, ему самому надо разбираться в тех фактах, которые излагаются в текстах. Учитывая то, что выделенное на эти занятия время сильно ограничено, преподавателю не всегда удастся справиться с поставленной перед ним задачей.

На протяжении нескольких лет в рамках программы по русскому языку в национальных группах изучаются тексты по специальности студентов. К примеру, студенты-физики на 1 курсе изучают раздел физики «Механика». Соответственно, в целях обучения были подобраны, адаптированы и применены тексты «Механическое движение», «Относительность движения и покоя» «Еще раз о механике», «Колебания и волны» из учебника «Механика». Многолетний опыт преподавания на физическом факультете показывает, что студенты слабо владеют русским языком в области их будущей профессии.

Преподаватель ставит перед собой задачу – развить у студентов умения и навыки чтения научного текста, научить студентов пользоваться научной литературой по избранной специальности, иметь определенный запас слов по научной терминологии. Конечной целью является, конечно же, продуцирование текста определенной коммуникативной или научной направленности.

Работа начинается со слов-терминов, которые знакомы студентам и не вызывают у них никаких затруднений (*атом, закон, сфера, теорема, молекула, элемент и т.д.*). Чтобы развить языковую догадку, даётся задание вставить пропущенные буквы в предложенные слова. Например: за...аца, мат...рия, на..ка, мол..кула, эне..гия, фи..ика, дока..ать, эл..мент и т.д. Далее с ними составляются словосочетания. Например: атом какой? – невидимый атом; какая линза? – оптическая линза; какой газ? – бесцветный, идеальный.

Заменяя в словосочетаниях определения антонимичными, студенты упражняются в развитии речи. Например, *активный элемент – пассивный элемент; твердый кристалл – жидкий кристалл.*

Языковая работа продолжается на всех этапах обучения. Начинается она с простых, несложных заданий на уровне слов и словосочетаний. Например: 1) Выбрать слова, нужные для разговора о физике: *звуковой, волевой, молекулярный, симпатичный, ласковый, теоретический.*

2) Выбрать слова, которые обозначают свойства веществ: *трудный, неизвестный, мягкий, сложный, электрический, пустой, простой, твердый, подземный.*

3). От глаголов с помощью суффиксов **-ание/-ение** получить существительные, которые обозначают процесс: *кипеть- кипение, плавить – плавление, измерять, давить, гореть, читать*

4) Разделить слова на 2 группы, обозначающие процесс и действие *гореть, кипение, вычитать, изменение, сложение, разделить, горение, кипеть, умножение.*

5) Образовать из прилагательных существительные с помощью **ость-есть**: *твердый, прочный, прозрачный, плотный, активный,*

Подчеркивается роль род. падежа в научной речи. Предлагается конструкция *что? (И.) + чего? (Р.) - закон физики, цвет металла, запас энергии, движение тела, скорость тела и т.д.* Далее конструкция усложняется добавлением еще одного ком-

понента в Род. падеже и выглядит так: *что? (И.) + чего? (Р.) + чего? (Р.). - температура кипения воды, атом молекулы вещества, скорость движения тела, температура плавления металл и т.д.*

Перед чтением текста выполняются предтекстовые задания, которые могут показаться довольно легкими, но они готовят студентов к пониманию и усвоению нового материала.

Для описания свойств вещества предъявляются конструкции: *иметь что? (В.) – не иметь чего? (Р.)* Например: *Тело имеет вес. Атом имеет заряд. Вода не имеет вкуса, Кислород не имеет цвета, и т.д.* Объясняется, что последняя конструкция синонимична конструкции *без чего?* *Кислород – газ без вкуса и запаха.* Повторяются все возможные варианты с использованием этих конструкций,

Для формирования смыслового вопроса объясняется построение предложений – определений с помощью конструкции *Что? – это что? Что? – есть что? Физика – это наука о материи. Протон – это положительная частица.*

Если добавить к этой конструкции вопрос *о чём?* получаем новую, более сложную конструкцию *Что – это что? о чём?* *Биология – это наука о живых организмах. Экология – наука о среде и биосфере.*

Для построения предложения научного характера вводятся следующие конструкции: *Что представляет собой что? (В).* *Крахмал представляет собой твердое вещество.*

Что является чем? (Т) - Физика является наукой о материи. Атом является частью молекулы.

Что называется чем? (Т) – В физике любой предмет называется телом. Положительная частица называется протоном.

Что состоит из чего? (Р) Что образовано из чего? (Р) – Вещество состоит из молекул. Молекула состоит из атомов.

Что входит в состав чего? (Р)- Кислород входит в состав воды. Атом входит в состав молекулы. В состав ядра входят протоны и нейтроны.

Изучая тему «Механическое движение» для определения характеристики движения употребляются следующие конструкции:

Что движется где? - Ракета движется в космосе.

Что движется как? - Машина движется прямолинейно,

Какое движение? - равномерное движение, прямолинейное движение.

Как движется? - движется равномерно, прямолинейно, горизонтально

Что движется относительно чего? Машина движется относительно дороги, относительно улицы, относительно Земли.

Смысловой анализ прочитанного текста проводится на следующем этапе, Целью преподавателя является развитие у студентов умения анализировать прочитанный научный текст. Анализ текста поначалу проводится на уровне предложения: студенты учатся извлекать информативный центр предложения, который формирует смысловой вопрос.

Дается пример формулировки смысловых вопросов к предложениям

Атом – это часть молекулы. - Что такое атом?

Физика – это наука о природе и её явлениях. – Что такое физика?

В последующих заданиях рассматривается соотношение задаваемого вопроса – ответа, проводится работа по сокращению, расширению или перифразе предложений из текста.

Та же работа продлевается и на уровне абзаца. Вычленяя главную информацию (мысль) абзаца, делается вывод о том, что его остальная часть второстепенна. Такой вид работы подготовит студентов к составлению плана или тезиса.

Для контроля понимания текста можно воспользоваться следующими заданиями:

1. Альтернативные ответы на вопросы (да – нет) *Физика изучает живые организмы? – нет. Физика изучает материю? – Да*

2. Тесты с несколькими вариантами ответов, которых должно быть больше двух. *Физика изучает (жизнь растений, законы общества, основы музыки, материю и ее развитие).*

3.. Составление предложений из данных вразбивку слов.

(Цвет, это, запах, физические, вещества, свойства).

(Изучаем, свойства, мы, физические, вещества, сегодня)

4. Выборочное изложение фрагментов текста.

5. Доказательство или опровержение выдвинутого тезиса.

Нефть – жидкое вещество. - Да. Это правильное мнение.

Нефть вещество белого цвета. – Нет, это не правильно.

Таким образом, в работе над текстом по специальности можно выделить следующие приёмы:

1.. Расчленение текста на смысловые части, можно озаглавить каждую часть.

2. На основе анализа обозначается главная мысль текста и дополнительная, второстепенная информация.

3. Сжатие текста, избавление от лишних деталей.

4. Составление плана для облегчения пересказа.

5. Расположение информации текста или его фрагментов в логической последовательности.

ЛИТЕРАТУРА

1.Абрамова М.В. Учебно-научный текст на уроке РКИ: обучение навыкам ознакомительного чтения // Русский язык за рубежом, 2015 №1, с.89-94.

2. Парочкина М.М., Сафина Л.М. Особенности работы с научным стилем речи на занятиях РКИ // Вопросы педагогики, 2018 №6, с.29-35

3. Тищенко Н.Г. Учебно-научный текст в практике РКИ: // Актуальные проблемы гуманитарных наук и образования в современном коммуникативном пространстве. СПб, 2016

4, Чеснокова М.П. Методика преподавания русского языка как иностранного. МАДИ, 2015. 132 с.

ПРИЕМЫ РАБОТЫ НАД НАУЧНЫМ ТЕКСТОМ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ «ФИЗИКА»

Гюльтекин Гарабаглы

АННОТАЦИЯ

Изучение русского языка позволяет студентам получать необходимую информацию из русскоязычных источников, расширять и углублять свои профессиональные знания. Также студенты имеют возможность более глубоко изучить профильный язык, чтобы понимать условия задач и примеры из области физики. При обучении научному языку перед учителем русского языка стоит определенная задача: определить перечень слов и терминов, используемых в области физики, развить у учащихся умение читать научные тексты. Кроме того, это помогает студентам использовать научную литературу на русском языке по выбранной

специальности, формировать словарный запас научной терминологии. Последней задачей является умение учащихся создавать текст с определенным коммуникативным или научным содержанием.

“FİZİKA” İXTİSASI ÜZRƏ ELMİ MƏTNLƏRİN ÜƏRİNDƏ İŞLƏMƏ METODİKASI GÜLTƏKİN QARABAĞLI

Gültəkin Qarabağlı

XÜLASƏ

Rus dilinin öyrənməsi tələbələrə rusdilli mənbələrdən lazımi məlumatları əldə etməyə, peşə biliklərini genişləndirməyə və dərinləşdirməyə imkan verir. Həmçinin tələbələrin fizika sahəsində tapşırıq və misal şərtlərini başa düşmələri üçün ixtisas dilini daha dərinləndirən öyrənə bilirlər. Elmi dilin tədrisində rus dili müəllimi qarşısında bir neçə vəzifə qoyulur: fizika sahəsində istifadə olunan söz-terminlərin siyahısını müəyyənləşdirmək, tələbələrin elmi mətn oxumaq bacarıqlarını inkişaf etdirmək. Bundan başqa, tələbələrə seçdikləri ixtisas üzrə rus dilində elmi ədəbiyyatdan istifadə etməyi, onlarda elmi terminologiyanın söz ehtiyatını yaratmağa kömək edir. Son vəzifə isə tələbələrin müəyyən kommunikativ və ya elmi məzmunlu mətn yaratmaq bacarığıdır.

TECHNIQUES OF WORK ON A SCIENTIFIC TEXT FOR THE SPECIALTY "PHYSICS"

Gultekin Garabagly

SUMMARY

Studying the Russian language allows students to obtain the necessary information from Russian-speaking sources, to expand and deepen their professional knowledge. Also, students have the opportunity to study the specialized language more deeply in order to understand the conditions of problems and examples from the field of physics. When teaching a scientific language, a Russian language teacher faces a specific task: to determine the list of words and terms used in the field of physics, to develop students' ability to read scientific texts. In addition, it helps students to use scientific literature in Russian in their chosen specialty, to form a vocabulary of scientific terminology. The last task is the ability of students to create a text with a certain communicative or scientific content.

YENİYETMƏLƏRDƏ ÜNSİYYƏT ÇƏTİNLİKLƏRİNİN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

Səbirə Zahid qızı Mənafova
BDU-nun II kurs magistrantı
manafovasabira02@gmail.com

Açar sözlər: Ünsiyyət, yeniyetmə, depressiya, sosiallaşma, valideynlər

Ключевые слова: коммуникация, подросток, депрессия, социализация, родители

Keywords: Communication, teenager, depression, socialization, parents.

İnsanın inkişafını, onun bir şəxsiyyət kimi varlığını cəmiyyətlə əlaqəsiz, başqa insanlarla ünsiyyətdə olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Çünki insan sosial varlıqdır və biz insanlar arasında yaşayırıq, ona görə də ünsiyyətdən qaça bilmərik. Sosial təcrübə və gündəlik təcrübə göstərir ki, insanın cəmiyyətdən tam təcrid olunması, başqa insanlarla ünsiyyətdən məhrum olması insanın sosial keyfiyyət və xüsusiyyətlərinin tamamilə itirilməsinə səbəb olur. Ünsiyyət insanın həyatında mühüm rol oynayır və yeniyetməlik dövründə ünsiyyət problemi xüsusilə kəskin olur. Çünki yeniyetməlik dövründə əsas ehtiyaclardan biri sosial münasibətlərin qurulmasıdır. Müasir cəmiyyətin ehtiyacları, onun mənəvi və maddi sferaları ünsiyyət problemini son dərəcə aktual edir. Müxtəlif yaşlarda olan insanlar özlərinə məxsus fərqli ünsiyyət bacarıqlarına malikdirlər.

Ünsiyyət bacarığı mühüm insani keyfiyyətlərə daxildir. Digər insanlarla asanlıqla ünsiyyətə girən və özünə hörmət qazana bilən insanlara həmişə xüsusi simpatiya ilə yanaşırlar. Özünə qapanan insanlarla isə yalnız ən vacib hallarda ünsiyyət qururlar. “Siz ünsiyyət qurmağı bacarırsınız mı?”- sualına əksər insanlar dərhal müsbət cavab verir. Bəziləri düşünüb cavab verirsə o da yalnız ona görədir ki, həmin adamlar bu suala təəccüblənirlər. Lakin təcrübələr göstərir ki, heç də bütün insanlar düzgün ünsiyyət qurmağı bacarmırlar. [7, səh.380]

Yeniyetmələrdə ünsiyyət prosesini anlamaq üçün onun özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək lazımdır. Yeniyetmə uşaqların ünsiyyətdəki əsas fərqləri onlarda ən çox öz həmyaşıdları ilə ünsiyyət yaratmaq istəyi, böyüklərlə münasibətdən sosial-psixoloji baxımdan təcrid olunmaq, cəmiyyətdən təcrid olunmuş həyat yaşayan kiçik, qapalı dost qruplarının formalaşması ilə müşayiət olunur. Həmyaşıdları tərəfindən təşkil edilən ünsiyyət vasitəsilə yeniyetmələr həyat məqsədlərini və dəyərlərini bir-birilə təmasda öyrənirlər, işgüzar keyfiyyətlərini inkişaf etdirirlər.

Məlumdur ki, küçədə, həyətdə, kortəbii yaranan qruplarda qeyri-rəsmi ünsiyyət müvəqqəti xarakter daşısa da, yeniyetmə üzərində rəsmi qrupda: sinifdə, məktəbdə aparılan ünsiyyət daha güclü təsir bağışlayır. Yeniyetməlik dövründə ünsiyyət, yeniyetmənin böyük diqqət yetirdiyi mühüm özünü-tərbiyə məktəbidir. Yeniyetmələrin ailədə və ailədən kənar ünsiyyət keyfiyyətindən danışarkən etnik-mədəni amillərin, sosial həyat şəraitinin əhəmiyyətinə diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn, ətraf mühitə ləng və ya qeyri-adekvat emosional reaksiya göstərən yeniyetmələr daha az ünsiyyətə meylli olurlar. Onlar daha narahat, əsəbi, ünsiyyətdə qərarlı olurlar ki, bu da yeniyetməlik dövrünün əsas xüsusiyyətidir. Yeniyetməlik yaşında olan uşaqlar böyüklərin köməyinə ehtiyac duyurlar, baxmayaraq ki, onlar özləri bunu çox zaman dərk edə bilmirlər. Yeniyetmələr böyüklərlə ünsiyyət quran zaman böyüklərin ünsiyyət prosesini avtoritar şəkildə idarə etmələrinə dözmürlər. Yeni yeniyetmələrlə avtoritar ünsiyyət tərzini onlarda şiddətli əsəbiliyə səbəb ola bilər. Yeniyetməyə “balaca uşaq kimi” qəyyumluq etdikdə, addımbaşı onun hərəkətlərini izlədikdə, nəzarət etdikdə, verilmiş tapşırığı yerinə yetirmədiyini üçün danladıqda, heç bir qeyd-şərtsiz yaşlılara tabe olmağı tələb etdikdə, onun rəy və marağı ilə hesablaşmadıqda,

məşğələlərinə müdaxilə etdikdə, dostları ilə münasibətlərini məhdudlaşdırdıqda, yaxud qadağan etdikdə o, yaşlılardan inciyir və onlara öz etirazını bildirir. Lakin yaşlılar uşaqla böyüklərlə olduğu kimi rəftar etdikdə, onunla yeni tipli qarşılıqlı münasibətlərə keçdikdə yeniyetmənin təlim-tərbiyəsi prosesində heç bir çətinlik özünü büruzə vermir.[2, səh.311] Burdan da belə nəticəyə gəlirik ki, böyüklərlə ünsiyyət zamanı onlar yeniyetmələrə hörmətlə yanaşmalı, onların istəklərini, ehtiyaclarını nəzərə almalıdırlar.

Əgər insan tərəf müqabilinin nəzərində məntiq qaydalarına uyğun olmayan tərzdə davranırsa və ya danışarsa, biz, nəinki onu başa düşmürük, hətta emosionalcasına onu pis qəbul edirik. Bu zaman hesab edirik ki, yalnız bir düzgün məntiq var, o da bizim məntiqdir. Heç kim üçün sirr deyil ki, müxtəlif məntiqlər mövcuddur: qadın, uşaq, yaş məntiqi və s. Hər bir insan isə öz məntiqinə uyğun düşünür, yaşayır və davranır, ünsiyyətdə isə, əgər bu məntiqlər uzlaşmırsa və yaxud əgər insanın tərəfdaşının məntiqi haqqında aydın təsəvvürü yoxdursa anlaşılmaqlıq maneəsi yaranır.[7, səh.400]

Yeniyetməlik dövründə ünsiyyət təkcə real insanlarla deyil, həm də xəyali dinləyicilərlə də aparılması müəyyən qədər rahatlıq gətirir. Bu üsul yeniyetmələri depressiyaya salan və daxili harmoniyaya maneə kimi yaşanan emosional vəziyyətləri ifadə etmək üçün onların uyğun sözləri tapmasında yeganə yoldur.

Yeniyetmələrlə düzgün ünsiyyət qurmaq, onlarla ünsiyyətdə yaranan çətinliklərin həlli yollarını müəyyən etmək üçün əvvəlcə bu çətinlikləri, problemləri yaradan səbəbləri müəyyən etməliyik. Hətta bəzi ədəbiyyatlarda yeniyetməlik dövrünü “problemlilik dövr” adlandırırlar. Yetkinlərin bir hissəsi uşaqlarının hormonların təsirinə məruz qaldığını başa düşürlər və bunları nəzərə alaraq onlarla anlayışlı davranmağa çalışırlar.

Yeniyetməlik dövrü böhran mərhələsi kimi də səciyyələndirilir. Yaşlı və yaşıdlar tərəfindən həyat fəallığının boğulması, fəaliyyətin digər istiqamətə yönəldilməsi, iradəsinə göstərilən hər cür təzyiq, asanlıqla stress və aqressiyalarla, bəzən də daha ağır psixi pozuntularla nəticələnə bilər. Yeniyetməlik dövrünün başlıca vəzifəsi onun mənlilik şüurunun möhkəmləndirilməsi ilə özünüdəyər tələbatının ödənilməsidir.[5, səh.184]

Təxminən 13-14 yaşlarında yeniyetmənin diqqəti valideynlərdən, müəllimlərdən və mentorlardan həmyaşıdlarına keçir. Psixoloqlar da bunun inkişafın ayrılmaz hissəsi olduğunu deyirlər. Dostlar, sinif yoldaşları əvvəlkindən daha əhəmiyyətli olurlar. Uşaqlar ünsiyyətdə öz fikirlərini rəhbər tutmağa başlayırlar. Yeniyetmə yaş dövründə şəxsiyyətin mənəvi və sosial şəkildə intensiv formalaşması gedir. Lakin bu dövrdə dünyagörüşü, mənəvi ideallar, dəyərlər haqqında mühakimələr sistemi, məktəblinin öz davranışında əldə rəhbər tutduğu əxlaqi prinsiplər hələ də sabit xarakterə malik deyildir. Burada yoldaşların fikri, həyatın özündəki ziddiyyətlər və s. onu özündən çıxarır, fikrini dağıdır.[4, səh. 259] Tez-tez həmyaşıdları və böyüklərlə münasibətlərdə problemlər yaşayırlar. Tez-tez inciyir, özünü rədd edilmiş və tənha hiss edirlər. Ona görə münasibətlərdə valideynlərə qarşı kobudluq və sərtlik nümayiş etdirirlər. Bu zaman valideynlərin ciddi münaqişələrə səbəb olmamaq üçün üzərlərinə düşən əsas iş onları səbrli və anlayışlı qarşılamalarıdır. Yeniyetmələr ətrafındakıların təsiri altında öz imicini, geyim tərzini, həmyaşıdları və böyüklərlə ünsiyyətini dəyişə bilər. Rus psixoloqu Svetlana Poleshchuk yeniyetmələrdə yaranan ünsiyyət problemlərini araşdırmışdır. O, yeniyetmələri yaşadıkları ünsiyyət problemlərinə görə üç qrupa ayırır: Birinci qrupa daxil olan yeniyetmələr heç yerə getmir, heç bir dostu yoxdur, heç kimlə ünsiyyət qurmaq istəmirlər. Belə hal yaşandıqda bir çox valideynlər hər şeyin yolunda olduğunu deyirlər. Eyni zamanda uşaq da özünü çox yaxşı hiss etdiyini iddia edir. Psixoloq isə bu “yaxşılığın” arxasında ünsiyyət nəticəsində alınan psixoloji travma ola biləcəyini qeyd edir. Burdan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, belə bir uşaq sinifdən kənar uşaqdır, nədənsə ünsiyyət qurmaq istəmədiyi birisidir və o, bu vəziyyətə sadəcə olaraq öyrəşib. Və o “özümü çox yaxşı hiss edirəm” deyərkən əslində “başqa çıxış yolum yoxdur” demək istəyir.

İkinci qrup yeniyetmələrə, ünsiyyət bacarığı olmayan, həmyaşıdları ilə əlaqə qurmağı bilməyən utancaq yeniyetmələr daxildir. Utancaqlığın səbəbi, ilk növbədə, yeniyetmənin özünə inamının aşağı olması və qrupda düzgün ünsiyyət qura bilməməsidir. Belə tip yeniyetmələr üçün yeni tanışlıqlar etmək, sinif yoldaşları ilə münasibət qurmaq çətindir. Onlar ünsiyyət zamanı özlərində yaranan narahatlıqdan şikayətlənirlər: əl tərləməsi, nə danışacağını bilməmək, buna görə də hər zaman susmağı seçirlər. Burada əsas məsələ belə uşaqlarla düzgün işləmək və onlarda ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Bu zaman yeniyetmələrdə aşağıdakı əsas ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılmasına diqqət yetirmək lazımdır:

- Dinləmək və eşidilənlərə düzgün cavb vermək bacarığı;
- Danışanın sözünü kəsməmək, nəzakətlə söhbətə qoşulmaq, başqaları ilə empatiya qurmaq;
- Tənqidə adekvat cavab vermək;
- Aydın və səriştəli danışmaq;
- Həmsöhbəti incitmədən öz fikrini düzgün ifadə etmək və s.

Üçüncü qrup yeniyetmələr isə bu vəziyyətdə həqiqətən özlərini yaxşı hiss edənlərdir. Belə demək olar ki, onların ünsiyyətə ehtiyacı azdır. Bir qayda olaraq, bunlar çox oxuyan uşaqlardır, çox vaxt elmlə maraqlanırlar. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, oğlanların əksəriyyəti ünsiyyət yönümlü deyil, daha çox tapşırıq yönümlü olurlar.

Yeniyetmələrdə ünsiyyət prosesində yaranan çətinliklərin aradan qaldırılmasında, həmçinin onlarda düzgün ünsiyyət bacarığının formalaşmasına təsir edən mühüm amil ailədir. Ailə üzvləri arasındakı münasibətlər yeniyetmənin şəxsiyyətində iz qoyur. Evdə onu dinləməyə və hörmət etməyə öyrəşibse, başqa insanlarla ünsiyyət qurarkən eyni mövqeyə can atacaq. Əgər uşaq evin divarları arasında “heç kim” olmağa öyrəşibse, o zaman həmyaşıdları arasında onun bərabər şəkildə ünsiyyət qurması çətin olacaq.

Deyə bilərik ki, bu gün yeniyetmələr arasında sosiallaşma yaşlı nəsilədən bir qədər fərqli şəkildə baş verir. Müasir dövrümüzdə uşaqlar daha çox internetdə, sosial şəbəkələrdə ünsiyyət qururlar. Əvvəlki dövrlərdəki kimi çölə çıxmır, həmyaşıdları ilə oyun oynayırlar. Bəzən valideynlər yanlış olaraq qəfildən uşağa internetlə bağlı qadağalar qoyur, interneti söndürür, telefonu əlindən alır və uşağın həmyaşıdlarından heç birinin olmadığı küçəyə itələməyə çalışırlar. Bunu qətiyyənlə doğru addım sayırıq. Çünki belə etməklə valideynlər yeniyetmədə depressiyanın inkişafına töhfə vermiş və stresli vəziyyət yaratmış olurlar.

Araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, orta məktəb yeniyetmələrinin əksəriyyətində yaranan ünsiyyət çətinliklərini böyüklərin məsləhəti ilə özləri həll edə bilirlər.

Yeniyetmələrin ünsiyyətində qeyri-müəyyən şəxsiyyət, inkişaf etməmiş ünsiyyət bacarıqları və ünsiyyətdə özünə nəzarətin olmaması səbəbindən də çətinliklər yarana bilər. Bunları isə müəyyən təlim işləri vasitəsilə aradan qaldırmaq mümkündür.

Deyilənlərdən belə nəticə çıxara bilərik ki, yeniyetmələrin ünsiyyətdə yaşadıkları çətinlikləri qısa müddət ərzində aradan qaldırmaq, onlarda düzgün ünsiyyət qurmaq bacarıqları yaratmaq lazımdır ki, yeniyetmələr bu bacarıqlarla inkişaf etmiş şəxsiyyətlərlə aktiv ünsiyyət quraraq özlərini inkişaf etdirib şəxsiyyətə çevrilə bilsinlər.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Həsənov, Ə.Ağayev. Pedaqogika. Dərslik. Nasir nəşriyyatı, 2007, 496s.
2. Ə.Ə.Qədirov. Yaş psixologiyası. Bakı, 2008.
3. Əlizadə H.Ə, Mahmudova R.M. Sosial pedaqogika. Dərslik. Bakı, 2013, 368s.
4. Hümeyir Əhmədov, Nigar Zeynalova. Pedaqogika. Dərslik. Bakı, 2016.
5. Qulam Qəribəli oğlu Əzizov. Psixologiya. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013.

6. Ləzifə Qasımova, Rəhimə Mahmudova. Pedaqogika. Dərslik. Bakı, 2012, 546s.
7. Salamova Kamalə. Ümumi psixologiya. Dərs vəsaiti. Bakı, 2022, 448s.

YENİYETMƏLƏRDƏ ÜNSİYYƏT ÇƏTİNLİKLƏRİNİN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

Manafova Səbirə

XÜLASƏ

Şəxsiyyətin formalaşmasında ən mühüm amillərdən biri ünsiyyətdir. Yeniyetməlik yaş dövründə ünsiyyət aparıcı fəaliyyət növü hesab olunur və ünsiyyətin subyekti başqa şəxs-həmyaşdır, məzmunu isə onunla şəxsi münasibətlərin qurulması və saxlanmasıdır. Dostlarla münasibətlər yeniyetmənin həyatının mərkəzində dayanır, əsasən onun davranış və fəaliyyətinin bütün digər aspektlərini müəyyən edir. Ünsiyyət prosesində yeniyetmələr müxtəlif çətinliklərlə qarşılaşa bilərlər. Ünsiyyətdə yaranan belə çətinliklər dövrümüzün aktual problemlərindəndir. Məqalədə isə bu çətinliklərin mövcud ola biləcək səbəbləri göstərilmiş və həlli yolları araşdırılmışdır.

WAYS TO OVERCOME COMMUNICATION DIFFICULTIES IN TEENAGERS

Manafova Sabira

SUMMARY

One of the most important factors in personality formation is communication. In adolescence, communication is considered the leading type of activity, and the subject of communication is another person - a peer, and its content is the establishment and maintenance of personal relationships with him. Relationships with friends are at the center of a teenager's life, largely determining all other aspects of his behavior and activities. Teenagers can face various difficulties in the process of communication. Such difficulties in communication are one of the actual problems of our time. In the article, the possible causes of these difficulties are indicated and the solutions are investigated.

ПУТИ ПРЕОДОЛЕНИЯ ТРУДНОСТЕЙ ОБЩЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ

Манасова Сабирэ

АННОТАЦИЯ

Одним из важнейших факторов формирования личности является общение. В подростковом возрасте ведущим видом деятельности считается общение, причем предметом общения является другой человек - сверстник, а его содержанием - установление и поддержание личных отношений с ним. Отношения с друзьями находятся в центре жизни подростка, во многом определяя все остальные стороны его поведения и деятельности. Подростки могут столкнуться с различными трудностями в процессе общения. Подобные трудности в общении являются одной из актуальных проблем современности. В статье указаны возможные причины данных затруднений и исследованы пути их решения.

DƏDƏ QORQUDUN ÖYÜD, TÖVSIYƏ NƏSİHƏTLƏRİ

*Mobil Aslanlı Huntürk, Professor,
Bakı Dövlət Universitetinin “Dədə Qorqud”
elmi-tədqiqat laboratoriyasının baş elmi işçisi*

Açar sözlər: Dədə Qorqud, dastan, xalqın ruhu, təlim və tərbiyə, insan həyatı.

Key words: Dede Gorgud, epic, people's spirit, training and upbringing, human life.

Ключевые слова: Дедэ Горгуд, эпос, народный дух, обучение и воспитание, человеческая жизнь.

Uzaq, dilsiz əsrlərin dərin qatlarından abi-həyat kimi sızıb gələn dilimizin, elimizin gur çeşməsi, məşəl olub zülmətləri işıqlandıran nur qaynağı «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında çox maraqlı, bu gün üçün də böyük əhəmiyyəti olan tərbiyə ənənələri, alqışlar, dualar və müdrik nəsihətlər vardır. Bu tərbiyə məsələləri içərisində ailə qurmaq, övlad tərbiyə etmək ön sırada dayanır. Çünki ailə cəmiyyətin əsasını təşkil edir və onu qoruyub saxlamaq müqəddəs sayılır. Buna görə də «Dədə Qorqud» dastanlarında ailəyə, toy-büsat, qardaş-bacı, bacının qardaşa, qardaşın qardaşa münasibəti kimi məsələlərə geniş yer verilmiş, həmin münasibətlər dövrün ictimai-siyasi tələbləri baxımından şərh edilmişdir.

«Dədə Qorqud» dastanları böyük el ağsaqqalı, müşkül işləri həll edən, qəhrəmanlara ad qoyan, gələcəkdən xəbər verən Dədə Qorqudun öyüdləri ilə başlayır. Həmin öyüdlərdə qiymətli tərbiyəvi fikirlər ifadə edilir və dastanlardakı hadisələr həmin öyüdlərin mahiyyət və məzmununa uyğun olaraq cərəyan edir. Dədə Qorqudun 56 öyüdü içərisində 16-sı ailə və ailə tərbiyəsi ilə bilavasitə bağlıdır. Məsələn, «Qız anadan görməyincə öyüd almaz», «Oğul atadan görməyincə süfrə açmaz», «Ağıllı oğul ocağın gözü, ağılsız oğul isə külüdür», «Ata adını ucaltmayan fərsiz oğul ata belindən enincə enməyə yaxşıdır, ana bətninə düşüncə, düşməyə yaxşıdır», «Ata adını yaşatmaqçın ağıllı oğul yaxşıdır».

Bununla yanaşı dastanda gəncləri hünərə, qəhrəmanlığa səsləyən dərnin məna dolu hikmətli fikirlərə daha çox rast gəlinir: «Böyük, iti, polad qılıncı çalmayınca döyüş bitməz», «Bərk yüyürək Qazlıq ata, namərd igid minə bilməz», «Çalıb-kəsən iti qılınca müxənnətlər çalınca, çalmasa yaxşıdır», «Vura bilən igidə oxla qılıncdan bir çomaq yaxşıdır», «Ər coimərdini, ər namərdini ozan bilər» və s., və i.ə.

Dədə Qorquda görə gəlinin gəlməsi ilə ailə qurulur. Dədə Qorqud qadınları dörd növə bölür və Oğuz eli oğullarının ailəsinə evin dayağı olan gəlinin gəlməsini arzulayır. Buna görə ki, bütün dastanlarda əvvəldən axıra kimi evin dirəyi, kişinin yaxın köməkçisi, övladların tərbiyəçisi və xilaskarı olan gəlinlər – gələcək analar böyük məhəbbətlə təsvir edilir.

Dastanın «Dirse xan oğlu Buğac»ın boyu ilə başlanmasının çox böyük rəmzi mənası var. Bu bir inkaredilməz həqiqətdir ki, nəsil artmasa, bir igid ata yerini üç-dörd (nə qədər çox olsa, daha yaxşıdır), igid, mərd, qoşabilək oğul tutmasa, qəbilənin, tayfanın, xalqın inkişafından, tərəqqisindən, gənc nəslin tərbiyəsi və sağlamlığından danışmaq olmaz. Bu da bir həqiqətdir ki, hər bir xalqın tarixi bahadırlıq adlanan bir dövrdən başlayır. Azərbaycan xalqının bahadırlıq, cəngavərlik tarixi çox-çox qədim dövrlərə gedib çıxır və «Dədə Qorqud» dastanları da bu dövrlərdən xəbər verir.

Qəhrəmanlar, bahadırlar, mərd-igidlər isə dünyaya ailədə göz açırlar. Ailə yalnız ər və arvad demək deyil. Buna görə də dastan xanlar xanı Bayandur xanın məclisi, Oğuz elinin bəy igidlərinin həmin məclisə dəvətilə başlayır. Belə mərd, cəsur, yenilməz igidlərdən biri də Dirse xandır. Onu qara otağa aparırlar. Dirse xan özündən aşağı igidlərin ağ, qızıl otaqlarda oturduqlarını, özünün isə qara otağa dəvət edildiyini görəndə əsəbiləşir, qəzəblənir, xəncərinin

qızıl qəbzəsini oynadır. Bunun səbəbini soruşur. Səbəb isə çox sadə və aydındır: oğlu olanlar ağ, qızı olanlar qızıl otaqda, övladı olmayanlar isə qara otaqda əyləşirlər. Bu xanlar xanı Bayandur xanın əmridir.

Dirsə xan məsələnin nə yerdə olduğunu başa düşür və qəzəbli halda evinə gəlir, övladsızlığın səbəbini soruşur. Halalının (arvadının) məsləhəti ilə xeyirxah işlər görür. Borclunu borcundan azad edir, ac-yalavacı doydurur, kimsəsizlərə kömək edir. Bir ağzı dualının alqışı ilə onun oğlu olur. Oğlan günbəgün böyüyür, at çapır, ox atır, qılınc oynadır. Buğanın qarşısından qaçmır, onunla döyüşür, qələbə çalır. Paxılların məkrinə məruz qalır, atası tərəfindən oxlansa da, anası onu tapır, ana südü, dağ çiçəyi ilə məlhəm qoyur, sağaldır. Atasını yağılardan xilas edir. El ağsaqqalı Dədə Qorqud ona ad verir.

Bununla Dədə Qorqud Oğuz elinə bildirir ki, igid oğullar elin dirəyidir, ailənin keşikçisidir. Dastanda Buğacın at çapmağı, ox atmağı, qılınc çalmağı, ona xəyanət etmiş atasını qəhrəmanlıqla ölümdən xilas etməyi vəsf edilir.

Burada başlıca ideya igid ata yerinə igid oğulun gəlməsidir. Bu ideya dastanların ana xəttini təşkil edir. İgid oğullar hədd-büluğa çatıb, ailə qurmaq istəyəndə özlərinə layiq nişanlı seçirlər. Oğlanlar və qızlar at çapır, yarışır, ox atır, güləşir. Kim qələbə çalsa, həmin qızla, oğlanla ailə qurur. Banuçiçək – Beyrək, Qazan xan – uzunboylu Burla Xatun, Qanturalı – Sarıdonlu Selcan xatun və başqaları.

Dastanda övladlar dövrün tələblərinə uyğun tərbiyə edilir, onların fiziki və mənəvi kamilliyinin tam vəhdət təşkil etməsinə diqqət verilir. Oğuz elinin igidləri (qızlar da) at çapmağı, qılınc oynatmağı, ox atmağı, vəhşi heyvanlarla döyüşməyi, nizə atmağı, kəmənd atmağı, küştü tutmağı, qopuz çalmağı, bacarmalı idilər. Bunlarsız yağı düşmənlə döyüşmək, qalib olmaq mümkün deyildir. Buna görə də gənclər müəyyən bir igidlik göstərməli və Oğuz elinin ağsaqqalı, mahir bilici Dədə Qorqud tərəfindən ad almalı idi. Qazan oğlu Uruzun yay çəkmədiyindən, ox atmadığından, mükafat almadığından narahat olur. Bunu bilən Uruz, haqlı olaraq, atasına deyir:

Dəvəcə böyümüşsən, köşəkcə ağlın yox!
Təpəcə böyümüşsən, darıca beynin yox!
Hünəri oğul atadanmı görər, öyrənər,
Yoxsa atalar oğuldanmı öyrənər? (1, 67)

Uruzun dili illə deyilən bu sözlərdə ata-oğul xətti, ata nümunəsi, atadan görüb öyrənmək, məşq etmək çox mənalı, tərbiyə üçün zəruri fikirlər ifadə edilmişdir.

Dastanlarda qadına – anaya böyük hörmət, məhəbbət tərənnüm edilir, ana haqqı tanrı haqqı sayılır. Oğuz qəhrəmanları ana sözünü haqq sayır, ana, bacı ismətinə yüksək qiymətləndirir, namusu hər şeydən üstün tuturlar. Qazan xanın oğlu Uruz ata və ana namusunu yüksək tutaraq ölümü cəsarətlə qəbul edir və anasına deyir ki, başqaları mənim ətimdən bir yeyəndə sən iki ye, kafirlər duymasınlar, səni tanımasınlar, təki atam Qazanın namusunu sındırmayasan. Bax, budur dözüüm, dəyanət və mənəvi kamillik zirvəsi, ana ismətinin, ana namusunun qorunması, Vətəndaşlıq dəyanəti və ləyaqəti.

Dastanlardan axıb gələn, çağlayan müqəddəs ideya budur. Bu ideya düz-çörəyə, düz çörəyə ilqarlı olmağı, ana-bacı namusunu müqəddəs saymağı, ana sözünün haqq olduğunu nəsilərdən-nəsillərə yaşadır. Dədə Qorquda görə yaxşı arvad, evin dirəyi olan qadın ömür uzadır, kişinin daim sağlam və gümrah yaşamasına şərait yaradır. Yaxşı qadın ailənin, sağlamlığın, evin, xoşbəxtliyin rəmzidir. Yaxşı arvad, yaxşı ər ilə qoşa qanad olur.

Oğul igidləri sevib-seçib, könül verib bəyəndiyi, qar üstünə qan dammışkən alyanaqlı qızları özlərinin başının baxtı, evinin taxtı, dayağı hesab etmişlər. Oğuz qızları da oğlanlardan heç də geri qalmır, onlarla çiyn-çiynə düşmənlə qarşı vuruşur. Torpaqlarını kafirlərdən mərdliklə qoruyurlar.

Dastanda Oğuz elinin xeyir-şərində iki nəsil görünür: atalar və oğullar. Oğul atadan çox

şeyi görüb-götürür, ata sözünü müqəddəs sayır, onunla öyünür və fəxr edir. Elə buna görə də dastanda gənclərin əksəriyyətinin adlarının atalarının adı ilə qoşa çağırılması, ata adının nişan verilməsi heç də təsadüfi deyildir. Övladların adı ata adı ilə bağlılığı, bir təxəllüs kimi simvolik mənə kəsb edir. Qanlı qoca oğlu Qanturalı, Qəflət Qoca oğlu Şir Şəmsəddin, Qazlıq qoca oğlu Yeynək, Qıyan Səlcuk oğlu Dəli Donbaz, Bəkil oğlu İmran və başqa oğulların ata adı ilə birləşməsi, səslənməsi bir daha onu göstərir ki, nəsil irsiliyi, igidlik irsiliyi Oğuz elində şərəf sayılırdı.

Ataya sonsuz hörmət və məhəbbəti ilə fərqlənən Qorqud övladları yalnız özlərinin fədakarlığına qəti ehtiyac olanda ata xeyir-duası alıb iş görürdü. Ata da oğul qayğısı çəkir, onun istək və arzularını yerinə yetirir, ona geniş tərbiyə, mərifət, mal-mülk, taxt, bəylik verir. Dara düşmüş olduğunu bələdan xilas etmək üçün əlindən gələni edən ata bunu özünə şərəf, habelə atanı dardan qurtarmaq oğul üçün borc və qeyrət sayılır. Belə şəraitdə biri-birilə fəxr edən atalar, oğullar eyni toy-düyündə şadlanırlar, eyni döyüş meydanında mərdliklə birgə vuruşurlar.

Hər bir insan üçün Vətən anadan, onun həzin, məlahətli laylalarından, şəfqətli əllərindən başlayır. Bu laylalar, şəfqətli əllər onun ətraf mühitlə təmasda olmasına kömək edir. Ana məhəbbətinin ziyası övladlara keçir, onlar Yer üzərində yaşamağın mənasını başa düşür, qəhrəmanlıq dünyasına atalardan vəsiqə alırlar. Buna görə də dastanlarda atalar və oğulların, analar və qızların biri-birinə qayğısına və məhəbbətinə geniş yer verilir.

Atalar – Salur Qazan, Qara günə, Aruz qoca, Dursa xan, Qaraçuq çoban, Baybecan, Qazlıq qoca, Əmən və başqaları övladlarını necə sevir, necə qəhrəmanlıqlar edirlərsə, oğullar da – Beyrək, Uruz, Basat, Buğac, Qanturalı, Qarabudaq, Yeynək, Əyrək, Səkrək və başqaları atalara layiq igidlik göstərir, onları dərin məhəbbətlə sevdiklərini, onlara qayğı göstərdiklərini özlərinin əməli işləri ilə təsdiq edirlər. Qadın – ana, qız övladlar dastanlarda böyük qürurla vəsf edilir, ana haqqı tanrı haqqına bərabər tutulur.

Dastanlarda yaşlı nəslə gənc nəslə, gənc nəslə isə yaşlı nəslə qaynaq edən iki mühüm amil – valideynlərə məhəbbət və namus çox böyük yer tutur. Bütün qəhrəmanlar – atalar və oğullar, analar və qızlar, ərlər və nişanlılar, bacılar və qardaşlar ən çətin anlarda bu amillərdən qüvvət alır və qələbə çalırlar. Bu amillər naminə mübarizə «Qaraçuq çoban»ın dastanında daha qabarıq verilir. Həmin dastanda ata-ana məhəbbəti; ailə şərəfi, qadınlıq namusu və saf sevgi özünün kamillik zirvəsinə çatır.

“Burla xatun” dastanında əsir düşmüş Uruz düşmənin torpağına oğlunu azad etmək üçün at sürmüş atası Salur Qazana belə deyir:

... Xan ata qarxuran səyirdərkən
Qonur atını sürüşdürəsən,
Vuruşarkən özünü tutdurasan,
Xəbərsizcə gözəl başını kəsdirəsən.
Ağ birçəkli anamı «oğul» deyərkən
“Başım bəxti Qazan” deyər ağladasan,
Qayıdaraq, ata, geriye dön! (1, 172)

Oğlunun sözlərindən Salur Qazan daha da qəhərlənir, bağ-bağçasının çiçəyi, uca dağların yüksəyi, belinin qüvvəti, gözünün işığı, ömrünün güllü baharı olan oğlunu düşmənin caynağından xilas etmək üçün ildırım olub şığıyıb, od olub yağları yandırır.

Ulu sözünə baxmamaq, böyükləri eşitməmək, onların üzünə ağ olmaq dastanlarda pislənir, rəqabət hesab edilir. Bunun ən parlaq ifadəsini «Beyrəyin dastanı»nda görmək olar. Banuçiçəyin qardaşı Dəli Qoçər bacısını Beyrəyə vermək istəmir. Hətta, el ağsaqqalı Dədə Qorqudu da eşitmir, onu qılıncla vurmaq istəyir. Bunu görən Dədə Qorqud deyir ki, mənə qılıncla çalsan, əlin qurusun. O bu sözləri deyən kimi, Dəli Qoçərin qılınca çalan qolu quruyur və asılı qalır. Dəli Qoçər yalvarmağa başlayır. Amandı, dədə, qələt eləmişəm, əlimi sağalt, el adətincə bacımı Beyrəyə verərəm.

Dəli Qoçər günahkar olduğunu söyləyəndən sonra Dədə Qorqud alqış elədi, Dəli Qoçərin əli sağaldı. Burada xalq Dədə Qorqud timsalında böyük bir hikmət yaratmışdır. Böyüyün üzünə ağ olmaq olmaz, böyüyünə ağ olanın gözünə qan damar. Böyüyün sözünə baxmayan böyürə-böyürə gedər.

Dastanlarda ailə qurmaq istəyən gənclərin söz bütövlüyünə, biri-birinə sadıq olmalarına, əhd-peyman bağlamalarına xüsusi əhəmiyyət verilir. Beyrəyin dastanında Banıçiçək Beyrəyi on altı il gözləyir. Beyrək də öz növbəsində on altı il çətinliyə dözərək öz sevgilisinə sadıq qalır. Dostluq, yoldaşlıq, dost və yoldaşa sədaqət Oğuz igidlərinin ən gözəl, ən nəcib keyfiyyətləridir. Beyrək düşmən qalasında qoyub gəldiyi 39 igidi azad etməyincə toy etmir. O, dostlarını azad edəndən sonra toy edilməsinə razılıq verir. Yeddi bacısını yeddi igidə verir...

«İmranın dastanı»nda xalqımızın indi də yüksək qiymətləndirdiyi bir cəhət diqqəti daha çox cəlb edir. Sərhəd keşikçisi Bəkil atdan yıxılmış, ombası sınımışdır. Bundan xəbər tutan düşmən böyük bir qüvvə ilə Oğuz elinin sərhəddinə hücum hazırlaşır. Bəkil bundan öz adamı vasitəsilə xəbər tutur. Onun vəziyyəti çox çətin, özünün dediyi kimi «göy iraq, yer qatı». İndi Bəkil nə etməlidir? O, yenidən 15 yaşına keçmiş oğlu İmranı yanına çağırır. Ömrünün bahar müjdəsi, qaranlıq gözünün nuru, evinin, bəxtinin ziynəti olan oğluna əhvalatı danışır və tez İç Oğuzla getməyi, Qazan xanı düşmən basqınından hali etməyi tapşırır.

Lakin İmran getmir. Döyüş paltarını istəyir. İmran atasının paltarını geyinib, atını minib, düşmən qarşısına çıxır. İmranın müdrikliyi, cəsarəti üzə çıxır. İmran düşməne bildirir ki, bütün Oğuz igidləri Bəkilin qonağıdır. Ona görə də o atını, döyüş paltarını mənə verdi ki, qonaqlar bu işdən hali olub nigarançılıq keçirməsinlər. O hay-haray salmadı. Bəkilin qonağı yox idi. O, kef məclisi də qurmamışdı. Bunu İmran özündən deyir, yağı düşmənlə döyüşə girir. Üç yüz igid dostu ilə düşməne qələbə çalır. Öz nəslinin şərəf və ləyaqətini yüksəklərə qaldırdığı üçün İmranın ata və anası, bütün Oğuz eli sevinir, onu tərif edir...

Dədə Qorqud dastanlarında vəsf edilən ata-ana, valideyn-övlad, ər-arvad məhəbbəti bu gün üçün də çox böyük əhəmiyyət əksə edir. «Dədə Qorqud» dastanlarındakı igid övladların ata-anaya qayğı və məhəbbətindən cəmiyyətimizdə yaşayıb-yaradan, ailə quran hər iki gənc bir nümunə kimi istifadə etməli, Oğuz igidlərinin adına layiq, müasir cəmiyyətimizin pak, ülvə gənclərinin adına layiq işlər görməli, valideynlərinə qayğı göstərməli, ehtiramla yanaşmalıdırlar. Layiqli övladlar gecə, səmasını işıqlandıran Ay kimi öz nəsil və nəcabətinin adına layiq işlər görər, öz nəslinin adını ucaldar, valideynlərinin başını uca edərlər.

Gəncliyimizin tərbiyəsində böyük əhəmiyyət kəsb edən müqəddəs adət və ənənələrimizin əksəriyyəti özlərinin ilkin rüşlərini «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarından alır. Bu müqəddəs kitab hər bir türkün dönüb geriye baxmağa, bu gün qiymətli tərbiyə vasitəsi hesab edilən ənənələrin tarixi köklərini öyrənməyə, tarixin qalın laylarını qaldıraraq Dədə Qorqud ənənələrindən istifadə etməyə çağırır. Xalqımızın varlığının əzəmətli kökləri əks olunmuş bu ənənələr elə-obaya, ata-anaya, bacı-qardaşa, doğma torpağa məhəbbətin qüdrətli vasitələridir. Bu ənənələrdə azad sevgi, ata-ana məhəbbəti, namus, qeyrət, müəyyən edilmiş əxlaq normaları və qadağalar, düşməne nifrət, doğma torpağa bağlılıq, bu torpağın azadlığı uğrunda hər cür mübarizəyə və döyüşə hazır olmaq və sair öz ifadəsini tapmışdır. Bu ənənələr gəncləri öz soy-kökü zəminində kökləyib tərbiyə etməklə onları öz tarixinə, mədəniyyətinə bağlayır, nəsillər arasında əbədi təkrarlanan qanunauyğunluğun davam etməsinə, zənginləşməsinə şərait yaradır.

Bərəkətli ərəzimizin böyük bir qismi riyakar, mənfur, mərkli erməni həpəndləri tərəfindən işğal olunduğu bir ərəfədə bizə məğrurluq, fədakarlıq və mübarizlik aşılardan yenicə yenilməz abidəmizdəki əxlaqi-etik fəzilətlərdən bəhrələnmək gənclərimiz qarşısında duran ən önəmli vəzifələrdəndir. Çünki ağıqlaş havadarlarının köməyi ilə cani əməllərdən

usanmayaraq sərhəd qonşularını tənqəd gətirən tək qulaq erməni dıǵalarını çamura atmaq üçün Dədə Qorqud nəsihətlərini və vəsiyyətlərini yerinə yetirmək bizlərin mənəvi borcuna çevrilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı, Yazıçı, 1988.

DƏDƏ QORQUDUN ÖYÜD, TÖVSIYƏ NƏSİHƏTLƏRİ

Mobil Aslanlı Huntürk

XÜLASƏ

Milli mədəniyyətimizin əvəzsiz iftixarı olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı türk xalqlarının dünya mədəniyyəti xəzinəsinə tövvə verdiyi ölməz mədəni hədiyyədir. Dünya ədəbiyyatının ən unikal incilərindən biri olan bu dastan oğuz, eləcə də bu türklərin möhtəşəm qolu olan Azərbaycan türklərinin qədim tarixini, bədii təfəkkürünü, milli psixologiyasını, mədəniyyətini və s. bütün dolğunluğu ilə özündə əks etdirən möhtəşəm bir folklor abidəsidir.

НАЗИДАНИЯ И СОВЕТЫ ДЕДЕ ГОРГУДА

Мобиль Асланли Гунтюрк

АННОТАЦИЯ

Эпос «Китаби-Деде Горгуд», являющийся невосполнимой гордостью нашей национальной культуры, является бессмертным культурным подарком тюркского народа достоянию мировой культуры. В этом эпосе, являющемся одной из уникальнейших жемчужин мировой литературы, описывается древняя история, художественное мышление, национальная психология, культура и т. д. огузов, а также великой ветви тюрков — азербайджанских тюрков. Это великолепный памятник фольклора, отражающий во всей полноте жизнь народа.

EDUCATION AND ADVICE OF DEDE GORGUD

Mobile Aslanli Gunturk

SUMMARY

The epos "Kitabi-Dede Gorgud", which is the irreplaceable pride of our national culture, is the immortal cultural gift of the Turkic people to the heritage of world culture. This epic, which is one of the most unique pearls of world literature, describes the ancient history, artistic thinking, national psychology, culture, etc. of the Oguzes, as well as the great branch of the Turks - the Azerbaijani Turks. This is a magnificent monument of folklore, reflecting the life of the people in its entirety.

ГЕЙДАР АЛИЕВ – 100

*İslamşünaslıq Elmi Tədqiqat Mərkəzinin
elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Babayev Elvin Əliyar oğlu və
İslamşünaslıq Elmi Tədqiqat Mərkəzinin əməkdaşı
Mehdiyeva Səbinə İsgəndər qızı
sabina.1980@inbox.ru*

Ключевые слова: Независимость; внешняя политика; личность.

Açar sözlər: Müstəqillik; xarici siyasət; şəxsiyyət.

Keywords: Independence; foreign policy; identity

На протяжении всей истории Азербайджан дарил человечеству великих гениев. Великий лидер нашего народа Гейдар Алиев занимает одну из высочайших вершин среди этих личностей.

Гейдар Алиев – основатель, создатель современного и независимого Азербайджана, общенациональный лидер нашего народа, гениальная и мудрая личность, всемирно известный политик. Каждый исторический шаг, предпринятый Великим Лидером, был прямо направлен к одной цели – созданию идеологии независимости народа и государства. Гейдар Алиев не жалел своего здоровья, во имя независимости азербайджанского народа. Он не раз подвергал опасности свою жизнь, и жизнь членов своей семьи на этом пути и, анализируя, эти исторические моменты, мы каждый раз убеждаемся в гениальности нашего лидера.

К власти в Азербайджане Гейдар Алиев пришел в сложнейшие времена, когда страна стояла на грани гражданской войны и полного распада. Здесь необходимо еще раз напомнить, при каких обстоятельствах Гейдар Алиев вернулся к власти в Азербайджане в 1993 году. К тому времени он попытался удалиться в свою родную Нахичевань – доживать свой век в маленькой квартире брата. Но сначала Алиева избирают главой парламента этой автономной республики. А затем его призывают в Баку – чтобы он спас страну. И по пути из аэропорта тысячи людей осыпают его цветами. И не надо думать, что это было организовано некими государственными службами. Таких служб в то время в Баку просто не существовало. Азербайджан в 1993 году был полуразрушенной страной, разрываемой на части одновременно и войной с Арменией, и гражданской войной.

Есть пафосные фразы вроде «он опирался на силу своего народа». Но применительно к Гейдару Алиеву такая фраза – не пафос, а простая констатация факта. Гейдар Алиев оказался в 1993 году предпочтительным кандидатом – в глазах и элиты, и всего общества.

Азербайджанский народ убедился в том, что национальная государственность оказалась перед угрозой распада. Когда наступили самые тяжелые дни, он настойчиво потребовал смены существующей власти и с того самого времени вновь доверил свою судьбу Гейдару Алиеву. Политик, в свою очередь, ощущая трудное положение своего народа, принял его приглашение и возвратился к большой политике в Азербайджане. Народ встретил возвращение Гейдара Алиева с надеждой и радостью. Президенту Гейдару Алиеву удалось не только в кратчайшие сроки погасить очаги конфликта внутри страны, но и заложить основные векторы государственного развития, которыми Азербайджан руководствуется до настоящего времени.

По воспоминаниям современников, Гейдар Алиев никогда не отдавал предпочтение кабинетной работе. Он бывал повсюду, чтобы самому непосредственно знать, что происходит в цехах нефтеперерабатывающих заводов, в лабораториях, в портах,

на стройках. Когда возникали проблемы, он сам разбирался в причинах и предлагал меры по их устранению.

Гейдар Алиев уделял особое внимание столице республики, стараясь соединить величие старинной архитектуры с современными урбанистическими тенденциями. Теперь ее украшает Центр Гейдара Алиева, являющийся одним из символов современного Баку. Визитной же карточкой города стал международный аэропорт имени Гейдара Алиева, встречающий и провожающий бакинцев и гостей столицы.

После прихода Гейдара Алиева к руководству страной стали решительно пресекаться нарушения прав национальных меньшинств, наблюдавшиеся при прежней власти. Огромная заслуга Гейдара Алиева в том, что он смог остановить отток из Азербайджана русскоязычного населения и установил светские основы своей страны. Сегодня Азербайджан проводит сугубо светскую внешнюю и внутреннюю политику, противостоя экстремистским тенденциям, набирающим силу на Ближнем и Среднем Востоке.

Обеспечение стабильности – наиболее существенное достижение в деятельности Гейдара Алиева; этим он полностью оправдал возложенное народом на него доверие. Стабильность работала на укрепление государственности, создавала благоприятный фон для решения других судьбоносных задач – рост производительности и интенсивное развитие производственных мощностей, перелом в сельском хозяйстве, форсирование программы приватизации как важной фазы экономического реформирования общества, повышение уровня науки и образования, превращение Азербайджана в одну из самых развитых республик бывшего Союза.

Гейдар Алиев вписал в новейшую историю 20 сентября 1994 года как день «Контракта века». Этот контракт, подписанный с 13 крупнейшими нефтяными компаниями из восьми стран мира о разработке глубоководной каспийской нефти, запустил очень важную для перспектив страны нефтяную стратегию. Нефтяная промышленность была выведена из кризиса, в эту сферу были привлечены крупные государственные средства, началось развитие нефтехимической сферы и нефтяного машиностроения.

Благодаря «Контракту века» произошел заметный сдвиг в нефтяной стратегии, которая стала приносить стране не только «доллары», но и геополитические дивиденды: Азербайджан шаг за шагом превращался в «Мекку нефтяной дипломатии», что способствовало успешному вхождению страны в мировое сообщество. В рамках нефтяной стратегии Гейдар Алиев сдвинул с мертвой точки и серьезную – чреватую опасными для страны угрозами – проблему статуса Каспия. Соглашение с крупнейшими мировыми нефтегазовыми корпорациями о крупномасштабной разработке месторождений в азербайджанском секторе Каспия сыграло исключительную роль для развития промышленности страны.

За время правления Гейдара Алиева в экономику Азербайджана было привлечено около 20 миллиардов долларов инвестиций. Но самым главным позитивом нефтяной стратегии стало то, что на ее базе Гейдар Алиев построил надежные партнерские мосты с США, Россией и другими странами. «Контракт века» вошел в историю как крупнейший экономический акт Гейдара Алиева, определивший базовый приоритет в его президентской политике. Азербайджан начала 90-х годов выходил из катастрофического состояния по проекту Гейдара Алиева – по той совокупности прозорливых соображений, которые всегда присутствовали в его политике. «Контракт века» привел к изменению масштаба общественно-политической, социально-экономической и культурной жизни в Азербайджане: с притоком в страну больших денег нация получила шанс уйти от хаоса и распада и укрепить свои духовные силы.

С конца 1994 года (сразу после «Контракта века») Гейдар Алиев декларировал курс на сбалансированную дипломатию по всем азимутам. Гейдар Алиев превратил Азербайджан в полноценный субъект мирового сообщества. Страна ныне представлена почти во всех международных организациях, активно участвует во многих региональных и геополитических процессах.

Необходимо особо отметить заслугу Гейдара Алиева в реализации важного проекта Восток – Запад. В сентябре 1998 года Баку по инициативе Гейдара Алиева состоялся международный форум «Восстановление Великого шелкового пути». Этот саммит придал Баку статус узлового пункта в международном транзитном проекте. В его дипломатии «Шелкового пути» особо просматривался геополитический контекст – наладить позитивное партнерство по всем азимутам (США, Россия, Европа, Япония) и превратить Азербайджан в зону соединения интересов различных стран, для извлечения прагматических выгод на благо своих народов.

Гейдар Алиев – основоположник идеи, ставшей фундаментом национального возрождения и развития азербайджанской идеологии. Именно Гейдар Алиев установил светские основы страны.

В настоящее время Азербайджан – одно из государств, которое, проводя сугубо светскую политику, противостоит экстремистским тенденциям. В рамках всех своих зарубежных визитов часто встречался с главами диаспор этих стран. Объявил 31 декабря Днем солидарности азербайджанцев всего мира. Гейдар Алиев стал автором конструирования азербайджанской диаспоры.

«Я горжусь тем, что я азербайджанец!» – эти его слова по сей день являются девизом азербайджанцев.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1999;
2. Heydər Əliyev, Dinimiz xalqımızın milli-mənəvi sərvətidir. «İrşad» İslam Araşdırmaları Mərkəzi. Bakı, 1999, səh. 47;
3. İlham Əliyev, Milli-mənəvi sərvətimizlə bağlı fikirləri, Bakı, 2016;
4. Mehriban Əliyeva, Milli-mənəvi sərvətimizlə bağlı fikirləri, Bakı, 2017;
5. <http://www.anl.az>

ГЕЙДАР АЛИЕВ – 100

Эльвин Бабаев, Мехтиева Сабина

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена общественно-политической деятельности нашего Общенационального Лидера Гейдара Алиева. В частности, обсуждаются важные черты азербайджанской идеологии. С первых дней прихода к власти Общенациональный Лидер Гейдар Алиев ведет трудную и комплексную работу по установлению общественно-политической стабильности в стране, укреплению независимости и государственности.

HEYDƏR ƏLİYEV-100

Babayev Elvin, Mehdiyeva Səbinə

XÜLASƏ

Məqalədə Ümili Liderimiz Heydər Əliyevin ictimai-siyasi fəaliyyətindən, o cümlədən azərbaycançılıq ideologiyasının mühüm xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Ulu Öndər Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldiyi ilk günlərdən ölkədə ictimai-siyasi sabitliyin bərqərar olması, müstəqilliyin və dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi istiqamətində çətin və mürəkkəb işləri həyata keçirirdiyi dövrlər haqqında şərh olunur.

HEYDAR ALİYEV – 100

Elvin Babayev, Mehdiyeva Sabina

SUMMARY

The article is devoted to the socio-political activities of our National Leader Heydar Aliyev. In particular, important features of the Azerbaijan ideology are discussed. From the first days of coming to power, National Leader Heydar Aliyev has been carrying out difficult and complex work to establish socio-political stability in the country, strengthen independence and statehood.

**ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANDA
İSLAMŞÜNASLIQ ELMİNİN BANİSİDİR
(HEYDƏR ƏLİYEV – 100)**

*Qurbanov Əsədulla Cüci oğlu
BDU -nun Şərqşünaslıq fakültəsi
İslamşünaslıq elmi tədqiqat mərkəzinin rəhbəri
fəlsəfə elmləri doktoru, professor*

Açar sözlər: İslamşünaslıq; simpozium; beynəlxalq; sivilizasiya.

Ключевые слова: Исламоведение; симпозиум; международный; цивилизация.

Keywords: Islamic studies; symposium; international; civilization.

Dünya şöhrətli ictimai-siyasi xadim və dövlət adamı olan Heydər Əliyev həqiqətən də müstəqil Azərbaycanda eyni zamanda İslamşünaslıq elminin banisidir. Bunu aşağıdakı çox dərin məna, məzmun və mündərəcə kəsb edən fikirlər, daha doğrusu, onun müddəalarından və konkret, inandırıcı, real faktlar da bir daha təsdiq edir.

Məlum olduğu kimi, 9-11 dekabr 1998-ci ildə Azərbaycanda - Bakıda “**İslam Sivilizasiyası Qafqazda**” mövzusunda beynəlxalq simpozium keçirilmişdir. O, həmin beynəlxalq tədbirdə çox dərin məna, məzmun və mündərəcə kəsb edən məruzə ilə çıxış etmişdir. Çıxışın sonunda demişdir ki, “**Mən bu böyük toplantının, simpoziumun keçirilməsi və müvəffəqiyyətlə başa çatması münasibətilə Sizi bir daha təbrik edirəm.**”

Qeyd etmək istərdik ki, bu beynəlxalq tədbirdə Rusiya Federasiyasının, qardaş Türkiyənin, Orta Asiya Respublikalarının, İran İslam Respublikasının, Ərəb ölkələrinin, Fransanın, habelə digər ölkələrin islamşünas alimləri və din xadimləri iştirak edirdilər.

Ulu öndər Heydər Əliyev çıxışının əvvəlində qeyd etmişdir ki, **bu beynəlxalq tədbirin keçirilməsinə səbəb bunun əsasını onun əvvəllər İstanbulda İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Tarix, İncəsənət və Mədəniyyət Araşdırmaları Mərkəzində** görüş olubdur. O, İstanbulda olarkən burada sözügedən məsələ ilə əlaqədar olaraq görülməli işlər haqqında müəyyən məlumatlar alandan sonra orada böyük alim, islamşünas mütəxəssis **Ekmələddin İhsanoğlu** ilə ətraflı söhbətlər etmişdir. Böyük türk islamşünas alim E. İhsanoğlu təklif etmişdir ki, Bakıda “**İslam Sivilizasiyası Qafqazda**” mövzusunda beynəlxalq simpozium keçirilməsi yaxşı olardı.

İslam sivilizasiyası dünyanın böyük bir hissəsini əhatə edir. Həmin dairəyə mənsub olan dövlətlərdən bəziləri islamın mərkəzidir. Hətta bir çox ölkələrdə islam dini hakimiyyətin də əsasını təşkil edir. Məsələn, İran İslam Respublikasının dövlət quruluşunda islam prinsipləri əsas götürülür. Onların içərisində Azərbaycan da vardır. Əgər Azərbaycan İslamşünaslıqla dərinlən məşğul olmaq istəyirsə və İslam sivilizasiyasının bəşər mədəniyyətinə verdiyi töhfələri dünyaya daha da dərinlən nümayiş etdirmək istəyirsə, islamın müasir, qloballaşan dünyada rolunu düzgün müəyyən etmək, artırmaq istəyirsə, Yer planetinin hər bir bölgəsinin bilavasitə özünəməxsus spesifik xüsusiyyətini nəzərə alınmalıdır.

Üç gün Bakıda davam edən İslam sivilizasiyası haqqında müzakirə aparılmışdır. Azərbaycan həm əhalisinin sayına görə, həm ərazisinə görə, həm də islam dinini qəbul edilməsi tarixinə görə Qafqazda ən böyük ölkə hesab olunur.

İslam dini Azərbaycandan Şimala yayılıb. Bununla əlaqədar olaraq Ulu Öndər Heydər Əliyev sözünə əlavə edərək demişdir: “**Mən istərdim ki, Azərbaycanı Qafqazda İslam sivilizasiyanın tarixi, keçmişi və bu günü ilə əlaqədar bir tədqiqat araşdırma mərkəzi etmək olar və lazımdır.**”

Ulu öndər sözünə əlavə dərk edərək demişdir ki, **“Türkiyədə - İstanbulda görülmə işlər global xarakter daşıyır. Azərbaycan isə Qafqazda bunun mühüm tərkib hissəsidir. Azərbaycan ta qədimdən islamı qəbul edərək həm İranla, həm Türkiyə ilə çox sıx əlaqədar olubdur. Şübhəsiz ki, İslam dinin mərkəzi ilə - müqəddəs Məkkə və Mədinə ilə, Bağdadla, Kərbəla ilə, İslam dininin başqa mərkəzləri ilə də tarixən sıx əlaqədar olubdur.”**

Lakin həm coğrafi baxımından, həm də yuxarıda qeyd olunan amilləri nəzərə alaraq hesab etmək olar ki, Azərbaycan burada mühüm rol oynaya bilər. Simpoziumun iştirakçıları çıxışlarında da eyni fikir söyləmişlər. Ulu öndər onların da rəylərini dəstəkləmişdir. O, sözünə əlavə edərək bildirmişdir:

- Güman edirəm ki, müəyyən müddətdən sonra Bakıda növbəti dəfə, yəni, ikinci dəfə **“İslam sivilizasiyası Qafqazda”** mövzusunda beynəlxalq simpozium keçiriləcəkdir.

- Güman etmək olar ki, növbəti keçiriləcək beynəlxalq simpoziumda Dağıstan, Çeçenistan fəal iştirak edəcəklər. Bunların hamısı Qafqaza məxsusdur. Adları çəkilən ölkələrdə İslam dini çox yayılıbdir.

Cənubi Qafqazda 3 müstəqil dövlət var. Bir Azərbaycan, ikincisi Gürcüstan və üçüncüsü Ermənistandır. Azərbaycan demək olarki, İslam dininə etiqad edir. Gürcüstanda 500 000-dən artıq azərbaycanlı - müsəlman yaşayır. Məlum olduğu kimi, Gürcüstanın bir hissəsində olan, Azərbaycan, Ermənistanda, Azərbaycanda İslama etiqad edən insanlar yaşayırlar. Hazırda Ermənistan ərazisindən müsəlmanlar zorla qovulublar. Bütün azərbaycanlılar İrəvan, Göyçə, Zəngibasar, Zəngəzur mahallarından zorla qovulublar. Bütün azərbaycanlılar onlar gələcəkdə mütləq o yerlərə qayıdacaqlar. Beləliklə, Ermənistan millətçiliyi, erməni ekstermizmləri, erməni şovinizmi iflasa uğrayacaqdır. Ona görə də o yerləri İslamın xəritəsindən heç zaman silmək olmaz. Konkret olaraq Azərbaycana gəldikdə isə demək olar ki, ölkəmiz Azərbaycan Qafqazda bir-biri ilə sıx mehriban qonşuluq əlaqələrində yaşadığı bir məmləkətdir. Xaqımız bununla fəxr edir. Məsələn, Qafqazda olan faşist, şovinst Ermənistandan əgər bütün millətlər, dinlər qovulub - çıxarılbılsa təkə müsəlmanlar deyil, artıq orada yəhudilər də yoxdur. Erməni millətindən savayı və xristianlığın ermənilərə mənsub olan qolundan başqa digər millətdən də yoxdur. Erməni şovinizmzi, erməni ekstremizmi buna illər, əsrlər boyu çalışıbdir. Onlar öz monomilli ölkə etməklə fəxr edirlər. Azərbaycan belə bir məkirli, xəbisli siyasətin tam mənasında əleyhinədir. Xalqımız nəinki belə siyasəti qəbul edə bilməz, buna tərəfdar çıxma bilməz, buna tam mənasında ziddir. Bunun əleyhinədir. Allah insanları harda yaradıbsa, onlar orada da yaşamağıdırlar. İnsanlar öz iradələri ilə hansı dini qəbul edirlərsə, insanlar o dinə də itaət etməlidirlər. Onlar məskunlaşdırıldıqları yerdə yaşamağı və öz dinlərini də qoruyub saxlamağıdırlar. Azərbaycanda yəhudilər 2500 ildir yaşayırlar, indi də yaşayırlar. Xristianlıq dini Azərbaycanda min illər boyu mövcud olubdur, indi də vardır. Azərbaycanda müsəlman məscidləri ilə yanaşı, xristian kilsələri, yəhudi sinagogları ilə yanaşı, hətta Erməni Qriqoryan kilsəsi də mövcuddur. Lap Bakının mərkəzində, orda Ermənistanı aid kitabxana da qorunub saxlanılır. Özü də mərkəzi şəhər kitabxanasının lap yanında insanlar hərəsi öz iradəsi ilə öz mənəviyyatını istədiyi kimi idarə edir. Hesab edirəm ki, Azərbaycanın Qafqazda və xüsusən Cənubi Qafqazda üstünlüyüdür. Biz belə hesab edirik ki, bütün bunlara görə Azərbaycan Qafqazda islamşünaslığın, Qafqaz sivilizasiyasının mərkəzi hesab oluna bilər. Bu fikri ilk dəfə Ulu Öndər Heydər Əliyev 1998-ci il 9-10 dekabr Bakıda keçirilən **“İslam Sivilizasiyası Qafqazda”** mövzusunda beynəlxalq simpoziumda demişdir: **“Azərbaycan İslam mədəniyyətinin İslam milli-mənəvi ənənələrinin, ümumbəşəri mənəvi dəyərlərlərə dialektik vəhdətindən doğulan bu günki müasir Azərbaycandır”**. Ulu Öndər Heydər Əliyevin dediyi kimi, Azərbaycan hüquqi, dünyəvi, demokratik dövlətdir. Bu tam mənasında əsas verir ki, müstəqillik Azərbaycan İslam mədəniyyətinin, İslam sivilizasiyasının və islamşünaslığın mərkəzinə çevrilsin. Azərbaycanda tarixi keçmiş

çox böyük hörmət qoyur. Bunun mühüm əlamətlərindən biri də Azərbaycanda onun mərkəzi İslam mədəniyyəti paytaxtı Bakıdır. Tarixi şəxsiyyətlərə qoyulan onlarca əbədləşdirilən heykəllər, abidələrdir. Azərbaycan daim İslam mədəniyyətinə, islam sivilizasiyasına xidmətlər göstərirdir”.

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri və şairi Nizami Gəncəvini poeziyamızın, Füzulinin ölməz və əbədiyaşar, İmadəddin Nəsimi və başqaları bizim iftixarlarımızdır. Onlar islam ilə dünyanın, Azərbaycan mədəniyyətinin dahiləri xalqımızın qəlbindədirlər. Onlar Azərbaycan çərçivəsinə yaşadıkları zamanlar çıxıblar, sonrakı zamanlar onların əsərləri o qədər geniş yayılıb ki, onlar ümumbəşəri olublar. Və xüsusən bütün İslam aləminə mənsub şəxsiyyətlərdir. Onların xidmətlərinə verilən böyük zülmət XX əsrin ikinci yarısında onların adlarının əbədləşdirilməsi, əsərlərinin təkrar-təkrar nəşr edilməsi, geniş yayılması və təbliğ edilməsi islam mədəniyyətinin paytaxtı 2009-cu ildə Bakıda ən gözəl meydanlarında onların heykəllərinin, abidələrinin ucaldılması xalqımızın həm tarixinə, həm poeziyamıza, həm mədəniyyətimizə hədsiz sədaqəti, parlaq əlamətidir. Xüsusilə qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan kimi belə bir ölkə bəlkə də dünyada tapmaq çox çətindir. Əlbəttə, təkcə Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, İmadəddin Nəsimi və başqa böyük dahi şəxsiyyətlərə də islam sivilizasiyasını inkişaf etdirməkdə xidmətlər göstərmişlər. Bunların hamısı ərəzi baxımından kiçik bir məkanda olan Azərbaycana məxsusdur. Azərbaycan özündə də bu qədər böyük sərvətlər qoruyub saxlamışdır. Ulu Öndər Heydər Əliyev 9-11 dekabr 1998-ci ildə Bakıda keçirilən simpoziumda məruzəsinin bir yerində demişdir:

“... Azərbaycanda islamşünaslıq sahəsində XX əsr demək olar ki, tamamilən itirilib. Bu işləri görmək üçün Azərbaycanda islamşünaslıq elmini inkişaf etdirmək lazımdır. Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Bakı Dövlət Universiteti və Elmi Tədqiqat İnstitutları bu sahə üçün xüsusi təşkilatlar, orqanlar, elmi mərkəzləri yaratmalıdırlar. Belə təşəbbüslər olsa mən onları dəstəkləyəcəm. Bunlar üçün şərait də yaradacağam buna əmin olun” [2].

Göründüyü kimi, Ulu Öndər Heydər Əliyev burada müstəqil Azərbaycandan sözügedən sahədə fəaliyyət göstərən dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları, habelə orada çalışan mütəxəssislər qarşısında çox mühüm və təxirəsalınmaz vəzifələr qoyulmuşdur. Doğrudan da sözügedən sahədə qarşıya qoyulan vəzifələri yerinə yetirilməsi baxımından son illərdə respublikamızda bir sıra uğurlu işlər görülmüşdür. Belə ki, 1998-ci ildə BDU-da islamşünaslıq Elmi Tədqiqat Mərkəzi yaradılmış və Dini Qurumlarla İş üzrə Komitəsinin tabeliyində Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu açılmışdır. Əlbəttə, bu qəbildən olan misalları da qeyd etmək olardı.

...Lakin...

Burada qarşıya çox haqlı və təbii sual çıxır. Görəsən müəllif yuxarıdakı abzasdakı hər iki tərəfinə üç nöqtə qoyduğu “Lakin”-lə nə demək istəyir? Cavab olaraq demək istərdim ki, dövlət təhsil sistemindəki ali məktəblərdə **islamşünaslıq** fənninin tədris olunmaması çox təəccüb doğurur. Halbuki yuxarıda adı çəkilən fənn sovet dövründə, müstəqillik illərinin əvvəllərində tədris olunduğu halda, indi keçirilmir. Qarşıya çox haqlı və təbii sual çıxır. Görəsən, islamşünaslıq elmdirmi, bu fənn nəyi öyrədir, onun nə kimi əhəmiyyəti vardır? – Cavab: islamşünaslıq ümumbəşər, o cümlədən Şərq, eləcə də azərbaycan ictimai fəlsəfi fikrinin tərkib hissəsidir. Onun tərkib hissələrindən, onun aparıcı istiqamətlərindən biri, bəlkə də birincisidir. İslamşünaslıq fənni islam dininin və onun əsasını təşkil edən müqəddəs Quranın fəlsəfəsini, sosiologiyasını, psixologiyasını, fenomenologiyasını elmlilik, obyektivlik, məntiqilik və dünyəvilik baxımından şərh edir. İslamşünaslıq fənni ümumiyyətlə dində, o cümlədən islamda olan köhnəlik qalıqlarının və zərərli meyillərin elmlilik, obyektivlik, məntiqilik və dünyəvilik baxımından aradan qaldırılmasının forma, üsul metodlar və yollarını müəyyən edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1999;
2. Heydər Əliyev, Dinimiz xalqımızın milli-mənəvi sərvətidir. «İrşad» İslam Araşdırmaları Mərkəzi. Bakı, 1999, səh. 47;
3. İlham Əliyev, Milli-mənəvi sərvətimizlə bağlı fikirləri, Bakı, 2016;
4. Mehriban Əliyeva, Milli-mənəvi sərvətimizlə bağlı fikirləri, Bakı, 2017;
5. Əsədulla Qurbanov, Nizami Gəncəvinin poeziyasında islamın bədii-fəlsəfi tərənnümü və müasirlik, Dövlət və Din jurnalı (ictimai fikir toplusu) №04 (71) 2021.

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANDA İSLAMŞÜNASLIQ ELMİNİN BANİSİDİR (HEYDƏR ƏLİYEV – 100)

Qurbanov Əsədulla

XÜLASƏ

Dünya şöhrətli ictimai-siyasi xadim və dövlət adamı olan Heydər Əliyev həqiqətən də müstəqil Azərbaycanda eyni zamanda İslamşünaslıq elminin banisidir. Ulu Öndər Heydər Əliyev 1998-ci il 9-10 dekabr Bakıda keçirilən “İslam Siviliziyası Qafqazda” mövzusunda beynəlxalq simpoziumda demişdir: “Azərbaycan İslam mədəniyyətinin İslam milli-mənəvi ənənələrinin, ümumbəşəri mənəvi dəyərlərə dialektik vəhdətindən doğulan bu günkü müasir Azərbaycandır”.

ВЕЛИКИЙ ЛИДЕР ГАЙДЕР АЛИЕВ В НЕЗАВИСИМОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ ОСНОВАТЕЛЬ НАУКИ ИСЛАМОВЕДЕНИЯ (ГЕЙДАР АЛИЕВ – 100)

Гурбанов Асадулла

АННОТАЦИЯ

В независимом Азербайджане всемирно известный общественно-политический и государственный деятель Гейдар Алиев является основоположником исламоведения. Общенациональный лидер Гейдар Алиев выступил с речью на международном симпозиуме «Исламская цивилизация на Кавказе» 9-10 декабря 1998 года, состоявшемся в Баку: «Азербайджан – это сегодняшний Азербайджан, рожденный диалектическим единством исламской культуры, исламских национально-духовных традиций и общечеловеческих духовных ценностей».

GREAT LEADER HAYDER ALIYEV IN INDEPENDENT AZERBAIJAN IS THE FOUNDER OF THE SCIENCE OF ISLAMIC STUDIES (HEIDAR ALIYEV – 100)

Gurbanov Asadulla Cuijoglu

SUMMARY

In independent Azerbaijan, the world-famous public-political and state figure Heydar Aliyev is the founder of Islam. National leader Heydar Aliyev made a speech at the international symposium "Islamic Civilization in the Caucasus" on December 9-10, 1998, held in Baku: "Azerbaijan is today's Azerbaijan, born from the dialectic unity of Islamic culture, Islamic national-spiritual traditions and universal spiritual values."

ЛИДЕР ГЛОБАЛЬНОГО УРОВНЯ ПРЕЗИДЕНТ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ИЛЬХАМ АЛИЕВ

Санани Гюляр Мовсум ғ.

Açar sözlər: ixtiyar, müdriklik, qətiyyət, iradə, dövlət xadimi, uzaqgörənlik.

Ключевые слова: авторитет, мудрость, решительность, воля, государственный деятель, дальновидность.

Keywords: authority, wisdom, determination, will, statesman, foresight.

15 октября исполнился 20 лет со дня первого вступления Ильхама Алиева в должность президента Азербайджана.

1 октября 2003 года Гейдар Алиев призвал азербайджанский народ поддержать на выборах занимавшего тогда пост первого заместителя председателя партии «Ени Азербайджан» Ильхама Алиева. Он назвал Ильхама высокоинтеллектуальным, энергичным человеком с прагматическим мышлением, который прекрасно разбирается в мировой политике и экономике.

«При вашей поддержке он сможет завершить судьбоносные вопросы, планы, которые мне не удалось довести до конца. Я верю ему, как самому себе и возлагаю большие надежды на его будущее», - сказал Гейдар Алиев.

На состоявшихся выборах в 2003 году более 76% азербайджанских избирателей отдали свои голоса в пользу Ильхама Алиева.

Он стал одним из самых молодых президентов в мире – на момент избрания ему было 42 года.

С того момента начался новый этап в развитии республики. За период его правления были расширены политические, экономические возможности Азербайджана, создана современная армия, укреплены позиции Баку на международной арене.

Ильхам Алиев пришёл к власти, взяв курс на расширение и углубление внутривнутриполитических и дипломатических успехов своего отца Гейдара Алиева.

Независимо от политической системы феномен лидерства играет решающую роль в становлении и развитии любого национального государства. Лидером является тот, кто мобилизует и ведёт людей к общей цели своими умом, волей, умением принимать и показывать всем правильный путь.

В новейшей истории современного Азербайджана эту функцию лидера осуществил президент Азербайджана Ильхам Алиев, его 20 – летнее руководство страной является беспрецедентным не только в нашем регионе, но и во всём мире.

Известна, что успех внутренней политики связан с внешним вектором государственной политики, а главным стержнем стратегии Президента Ильхама Алиева является абсолютно независимая внешняя политика. В одном из интервью он заявил: «Азербайджан проводит независимую политику, исходя из своих национальных интересов. В отличие от некоторых стран, Азербайджан не ввязывается ни в какие авантюры. Другими словами, мы ведём себя независимо».

Глава государства обеспечил продовольственную безопасность, приняв и реализуя в стране специальные целенаправленные государственные программы.

Реализуя крупные инвестиционные проекты в нашей стране и за рубежом, глава государства положил конец зависимости местной экономики от нефти, превратив Азербайджан в страну развитой космической промышленности.

Президент Ильхам Алиев обеспечил будущее развитие Азербайджана, определив вопрос воспитания прогрессивной творческой молодёжи, в качестве стратегической задачи под девизом превращения нефтяного капитала в интеллектуальный капитал.

В целях обеспечения устойчивого роста национальной экономики и ее глубокой диверсификации, в том числе для более полной реализации экспортного потенциала товаров и услуг необходимо изыскать новые «движущие силы». Безусловно, традиционная опора на нефтегазовый сектор всё ещё крайне необходима, однако, поскольку вся Европа сокращает спрос на «ископаемую» энергетику, Президенту Ильхаму Алиеву удалось благодаря долгосрочным меморандумам, подписанным 18 июля и 17 декабря 2022 года с участием главы Еврокомиссии Урсулой фон дер Ляйен, сделать основной упор на ускорение диверсификации, - страна огней в течение нескольких лет превратится в поставщика «зелёной» энергии в глубь континента.

В контексте экономической мощи и устойчивого развития также стоит отметить реализуемые грандиозные транснациональные энергетические и транспортные проекты, способствующие развитию не только азербайджанской экономики, но и ряда стран – участниц этих долгосрочных проектов, в том числе основного экспортного нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан, газопровода Баку-Тбилиси-Эрзурум, «Южный газовый коридор», TANAP, TAP и др.

Именно по инициативе Президента Ильхама Алиева проделана колоссальная работа, направленная на создание международных транспортных коридоров Восток-Запад, Север-Юг, которые соединяют Европу с Азией и охватывают строительство магистральных автодорог как внутри страны, так и от границы до границы.

По инициативе Ильхама Алиева Азербайджан стал одной из космических стран мира. Проведённый 74-ый Международный конгресс астронавтики ещё раз подтвердил это.

Президент Ильхам Алиев превратил Азербайджан в страну мира, непосредственного инициатора глобальных энергетических и транспортных проектов и надёжного партнёра, своим неповторимым дипломатическим искусством день ото дня повышает международный авторитет и имидж нашей республики.

За минувший период под руководством главы государства проводились прогрессивные, в духе современных реалий реформы по устойчивому развитию азербайджанской юстиции.

В Азербайджане обеспечено верховенство закона, защита прав и свобод человека превратилась в высшую цель государства, созданы благоприятные условия для развития гражданского общества. Благодаря реализации продуманных мер наша страна признана одним из центров мультикультурализма в мире.

Баку является местом проведения престижных международных встреч, гуманитарных форумов, мероприятий по межкультурному диалогу, крупных спортивных соревнований.

Деятельность нашего государства в качестве непостоянного члена Совета Безопасности ООН в 2012-2013 годах стала одним из самых больших достижений в истории азербайджанской дипломатии.

Другими важными событиями, которые продемонстрировали международный авторитет Азербайджана, стали избрание нашего государства по единогласному решению Движения Неприсоединения, второй по величине международной организации в мире после ООН, председателем этой организации в 2019-2022 годах и продление срока его председательства ещё на один год.

Глава государства впервые в истории нашей страны создал инновационный военно-промышленный комплекс, который в значительной степени избавил от зависимости от импорта оружия стране, находящейся в состоянии войны.

Если подойти с политической точки зрения, то Азербайджан укрепил все имеющиеся в его арсенале позиции в мировых политико - институциональных объединениях. Практика показала, что в то время, когда не работает система международного

права и существует политика двойных стандартов, мира и справедливости добиваться иногда приходится с помощью силы.

Поэтому укрепление экономики страны и политика военного строительства, постоянно находящиеся в центре внимания главы государства, сделали Азербайджанскую Армию одной из 50-ти сильнейших армий мира. Основной целью построения современной и мощной армии было восстановление территориальной целостности страны, нарушенной 30 лет назад. Под руководством Верховного Главнокомандующего, президента Ильхама Алиева доблестная Азербайджанская армия выполнила эту священную задачу, осенью 2020 года всего за 44 дня. Отечественная война завершилась Великой Победой благодаря решимости победоносного Верховного Главнокомандующего Ильхама Алиева.

В сентябре 2023 года в результате антитеррористических мероприятий менее чем за сутки был полностью восстановлен суверенитет Азербайджанской Республики.

Весь запад ополчился против Азербайджана, распространяя армянские бойки о «сирийских наёмниках, турецких самолётах, пакистанских смертниках» и. т.д. с целью принизить значимость наших солдат, ведущие СМИ многих стран в ежедневных интервью с Ильхам Алиевым пытались зацепиться хоть за что-нибудь, лишь бы очернить позицию официального Баку. Успокоились они после исторического самоотверженного штурма города Шуша, когда она была взята штурмом.

Самое главное – историческая Победа Национальной Армии, в том числе легендарное эпохальное освобождение города Шуша золотыми буквами вписали имя Президента, Верховного Главнокомандующего Ильхама Алиева в историю нашего народа.

Причин несколько. Во-первых, не кто иной, как глава государства является лично, в течение всех этапов длительного процесса подготовившей политико-дипломатические, социально-экономические, военно-технические, информационно-пропагандистские. Основы славных 44 дней, блистательно положивших конец 30-летней армянской оккупации территорий нашей страны.

Во-вторых, именно под руководством президента Ильхама Алиева на протяжении многих лет осуществлялись развитие армейского строительства в соответствии со стандартами НАТО, в лице братской, а теперь ещё и официально союзнической Турции, обеспечение армии современным и эффективным вооружением, плюс усиленная работа по соответствующей подготовке офицеров и армейского кадрового потенциала.

И самый главный военно-политический аспект – своей легендарной Победой Азербайджан фактически переписал новейшую историю человечества впервые за всё время существования системы международного права, принудив силой оружия страну-агрессора к исполнению резолюций Совбеза ООН по освобождению оккупированных территорий. Тем самым президент Ильхам Алиев породил ценный прецедент, утвердив силу права выше права силы.

Модернизированная не только в техническом, но и в морально-боевом плане Азербайджанская армия нового поколения во главе с лидером глобального уровня президентом Ильхамом Алиевым в комплексе сумела доказать миру на уровне личного состава высочайший уровень дисциплины и профессионализма, полное военно-техническое превосходство над противником и высочайший уровень морально-психологической мотивации.

Сегодня Азербайджанское Государство под руководством президента Ильхама Алиева занимается восстановлением Карабаха и Восточного Зангезура. Наши территории, освобождённые от оккупации, восстанавливаются по самым современным стандартам, и наши соотечественники спустя 30 лет возвращаются в свои дома.

Президент Ильхам Алиев своими исключительными заслугами перед Родиной и народом поднялся до уровня национального лидера новой эпохи. Он является единственным гарантом сегодняшнего и завтрашнего дня нашей страны, мира и стабильности не только в регионе, но и в мире. Мы уверены в том, что наш победоносный народ под руководством президента Ильхама Алиева и впредь не раз испытает радость многих и многих успехов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Газета «Бакинский рабочий». №186, окт.2023г.
2. Газета «Бакинский рабочий». №187, окт.2023г.
3. Газета «Бакинский рабочий». №188, окт.2023г.
4. Газета «Бакинский рабочий». №189, окт.2023г.
5. Газета «Бакинский рабочий». №190, окт.2023г.
6. Выступления депутатов Милли меджлис, окт.2023г.

ЛИДЕР ГЛОБАЛЬНОГО УРОВНЯ ПРЕЗИДЕНТ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ИЛЬХАМ АЛИЕВ

Санани Гюляр

АННОТАЦИЯ

В 2023 году Ильхам Алиев стал президентом Азербайджана. С этого момента начался новый этап в развитии республики.

За период его правления были расширены политические, дипломатические, экономические возможности Азербайджана, была создана мощная современная армия, укреплены позиции на международной арене.

А самое главное – это триумфальная Победа под руководством Верховного Главнокомандующего Ильхама Алиева над армянскими захватчиками, которые оккупировали наши территории в течение 30-ти лет.

Ильхам Алиев – это личность глобального масштаба, талантливый государственный деятель, поражающий своей мудростью, отвагой, решимостью, дальновидностью.

QLOBAL SƏVİYYƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ İLHAM ƏLİYEV

Sənani Gülər

XÜLASƏ

2023-cü ildə İlham Əliyev Azərbaycan prezidenti oldu. Həmin andan etibarən respublikanın inkişafında yeni mərhələ başlandı. Onun hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın siyasi, diplomatik, iqtisadi, imkanları genişləndi, qüdrətli müasir ordu yaradıldı, beynəlxalq aləmdə mövqeləri möhkəmləndi.

Ən əsası isə Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 30 ildir ərazilərimizi işğal altında saxlayan erməni qəsbkarları üzərində qazanılan zəfərli Qələbədir.

İlham Əliyev dünya miqyaslı şəxsiyyət, müdrikliyi, cəsarəti, qətiyyəti, uzaqgörənliyi ilə seçilən istedadlı dövlət xadimidir.

LEADER OF THE GLOBAL LEVEL PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN ILHAM ALIYEV

Sanani Gulyar

SUMMARY

In 2023, Ilham Aliyev became the Prezident of Azerbaijan. Prom that moment on, a new stage in the development of the republic began. During his reign, Azerbaijan's political, diplomatic, and economic opportunities were expanded, a powerful modern army was created, and its position in the international arena was strengthened. And the most important thing is the triumphant victory under the leadership of Supreme Commander – in Chief Ilham Aliyev over the Armenian invaders who occupied our territories for 30 years.

Ilham Aliyev is a personality of global scale, a talented statesman, striking with his wisdom, courage, determination, and foresight.

SOSİOLOGİYA, SOSIAL İŞ

YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYAN ŞƏXSLƏR VƏ GƏNCLƏR CİNAYƏTKAR TƏSİR SFERASINDA

*İsmaylova Günel Vüqar qızı,
BDU-nun II kurs magistrantı
gunka.ismaylova098@gmail.com*

Açar sözlər: Yetkinlik yaşına çatmayanlar, cinayətkar şəxs, kriminogen, bioloji və sosial amillər, mühit.

Ключевые слова: Несовершеннолетние, преступник, криминогенный, биологические и социальные факторы, среда.

Key words: Minors, criminal person, criminogenic, biological and social factors, environment.

Kriminologiya latınca “crimen” – cinayət və yunanca “logos” – elm sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır, cinayət, onun səbəb və nəticəsini tədqiq edən, öyrənən elm sahəsidir. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər dedikdə, əsasən, 14-17 yaş arası insanlar, yəni 18 yaşına çatmamış şəxslər nəzərdə tutulur. Bu, Cinayət Məcəlləsinin 84.1-ci maddəsində də öz əksini tapmışdır [1].

Sağlam cəmiyyətin yaranması və inkişafı üçün yeniyetməlik dövrü xüsusi ilə diqqətdə saxlanılmalıdır. Bu dövr özünün bir çox xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Yeniyetmələrdə fizioloji dəyişiklik və inkişaf onların emosiyalarına və davranışlarına da öz təsirini göstərir. Onlar artıq bu dövrdə müstəqil olmağa can atırlar [5]. Yeniyetməlik dövründə olan insanların maraq dairəsi, çevrəsi, həyata baxışı dəyişdiyi üçün bu dəyişim onların psixoloji vəziyyətinə də təsir edir. Bu dövrdə bir çox yeniyetmə ünsiyyətdən qaçır və özünə qapanır, tez-tez tək qalmaq ehtiyacı hiss edir. Eyni zamanda təhsildən yayınmaq, dərslərə marağın azalması kimi hallar da özünü göstərir. 14-16 yaşı “böhran dövrü” də adlandırırlar. Çünki bu dövr insan həyatında ən təhlükəli dövrlərdən biridir, belə ki, törədilən bir çox cinayətlər, edilən intiharların əksəriyyəti məhz bu yaş dövründə baş verir. Ona görə də valideynlər bu mövzuda məlumatlı olmalı, təlimlərə cəlb olunmalı və övladlarının aqressiv davranışlarına, dəyişən düşüncə və hərəkətlərinə anlayış göstərməyi bacarmalı, onlara səbrlə yanaşmalıdırlar [6].

Kriminologiyanın araşdırdığı məsələlər arasında bu yaş qrupuna aid olan cinayətkarların şəxsiyyəti əhəmiyyətli yer tutmaqla yanaşı, həm də çox mürəkkəb hesab edilən məsələdir. Cinayətin törədilmə səbəbləri məhz cinayətkarın şəxsiyyətinin öyrənilməsi prosesində üzə çıxır. Bu da gələcəkdə törədilmə ehtimalı olan cinayətlərin qarşısını almağa kömək edir. Cinayətin qarşısının alınmasına zəmin yaradan digər bir amil isə onun törədilməsinə təsir edən amillərin araşdırılmasıdır. Bu prosesə təsir edən amillər arasında bioloji, sosial, psixoloji amillərin rolu böyükdür [2].

XIX əsrdən etibarən cinayətin baş verməsində bioloji amillərin rolu tədqiq edilməyə başlamışdır. Cinayətkarların fiziki xüsusiyyətləri ilə maraqlananlardan biri də kriminologiyada antropoloji istiqamətin banilərindən hesab olunan italyan ordu həkimi Çezare Lambrozo olmuşdur. Lambrozo iddia edirdi ki, doğulan cinayətkarları digər insanlardan fərqləndirən ümumi fiziki xüsusiyyətlər var. [3] O, insanları ali və aşağı səviyyəli irqlərə ayırırdı. Lambrozonun fikrincə, cinayətkar öz fiziki xüsusiyyətlərinə və psixi inkişaf səviyyəsinə görə müasir insandan fərqlidir, belə ki, o, ibtidai insanla müasir insan arasındakı fərddir. Antropoloji istiqamətin digər bir nümayəndəsi Rafael Qarofalo düşünürdü ki, cinayət törədən şəxsi digər insanlardan mərhəmət və vicdan duyğusunun

olmaması fərqləndirir. Ümumi olaraq götürsək, deyə bilərik ki, cinayətkar sosial mühitə uyğunlaşmayan, hərəkət və düşüncələrində anormalıq olan şəxsdir [2].

Bu sahədə maraqlı tədqiqatlardan biri Moskva şəhərində aparılmışdır. 10 il ərzində (1988-1998) hüquq pozuntusu törədərək qeydiyyatda olmuş 754 yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin psixoloji sağlamlıq vəziyyəti öyrənilmişdir. Tədqiqatların nəticələrinə görə, yetkinlik yaşına çatmayanların 15%-də psixologiya, 2%-də nevroz, 5%-də toksikomanlıq, 3%-də narkomanlıq, 1%-də xroniki alkoqolizm, 4%-də debillik, 2%-də şizofreniya, 3%-də kəllə-beyin travmaları, 60%-də digər psixi pozuntu halları müşahidə edilmişdir. Tədqiq olunanlardan yalnız 5%-i sağlam olmuşdur [2, səh.66].

Bu məsələni daha ətraflı tədqiq edən Vüqar Mansurovun fikrincə, cinayətin törədilməsinə insan davranışında mühüm rol oynayan bioloji amillər təsir edə bilər, lakin onlar kriminal davranışın əsas səbəbi kimi göstərilə bilməz, çünki sosial mühit bioloji faktorları formalaşdırır. Cinayətin törədilməsinə səbəb olan hallar bəzən insanın uşaqlıq dövründə, hətta daha əvvələ getsək, ana bətnində olduğu vaxtlarda formalaşır. Bir sıra insanlarda kriminogen keyfiyyətlər özünü göstərsə də, onlar heç bir cinayət törətməyiblər. Bəs “kriminogen şəxs” ilə “cinayət törədən şəxs” eynidirmi, yoxsa fərqli? Belə ki, cinayət törədilənə qədər insanın şəxsiyyəti kriminogen, törətdikdən sonra isə cinayətkar hesab edilir. Ona görə də bu iki qrupa aid olan insanların şəxsiyyətinin ayrı-ayrılıqda tədqiq edilməsi məqsəduyğundur [9].

Cinayətkarın şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir edən sosial amil dedikdə cinayət törədənin cinsi, hansı yaş qrupuna aid olması, yaşadığı sosial mühit, ailə vəziyyəti, peşəsi və sair başa düşülür. Bilirik ki, yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin xarakterinin formalaşmasına birbaşa təsir edən ən vacib amillərdən biri sosial mühit, digəri ailədir [2]. Uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasında bunların təsiri danılmazdır. Əksər cinayət əməlləri adətən disfunkcional ailələrdən çıxan uşaqlarda özünü göstərir. Disfunkcional ailə dedikdə, daxili və xarici münasibətlərlə dolu olan ailə tipi nəzərdə tutulur, məsələn: ailə üzvlərindən ən azı birinin alkoqol və ya narkotik aludəçisi olması, məişət zorakılığı, övladlar arasında sağlam olmayan rəqabət, müqayisə, ailə üzvləri arasında ünsiyyətin zəif olması, valideynlərdən birinin olmaması – tək valideynlilik, emosional olaraq ayrılmış valideynlər, nikahdankənar ailələr və sair [4]. Bu cür ailələrdə baş verən konfliktlər gərgin psixoloji mühitin yaranmasına səbəb olur və həmin ailələrdə böyüyən uşaqlarda kriminogen davranışlara təkan verən ən geniş yayılmış hisslər - aqressiya, qəddarlıq, nifrət formalaşır. Araşdırmalar təsdiq edir ki, yetkinlik yaşına çatmayan cinayətkarların əksəriyyəti asudə vaxtlarını səmərəsiz keçirir və daha çox əvvəlki məhkumlarla bir mühitdə olurlar. Buradan da aydın olur ki, cinayətkarlıq insanın neqativ mikromühitə, yəni ailə, məhəllə, məktəb, dost mühiti ilə əlaqəsi nəticəsində formalaşır [2].

Vaxtlarının çox hissəsini təhsil müəssisələrində keçirən yeniyetmələr üçün sağlam mənəvi-psixoloji mühitin yaradılması böyük əhəmiyyət daşıyır. Təəssüf ki, məktəblərdə hələ də bullinq və digər psixoloji şiddət növlərinə rast gəlinir. Bullinq bir və ya bir neçə uşağın başqa bir uşağa qəsdən dəfələrlə nümayiş etdirdiyi aqressiv və qərəzli davranışdır. Onun əsas əlamətləri tərəflər arasında güc bərabərsizliyi, təkrar-təkrar eyni aqressiv davranışların göstərilməsi, qurbanın kəskin emosional reaksiya verməsi və sairidir. Çox zaman qurban tərəf qorxudan bu haqda heç kəsə məlumat vermir. Ona görə də valideynlər və müəllimlər bu mövzuda daha diqqətli olmalıdırlar. Əgər uşaq məktəbə getməkdən qorxursa, dərslərində getdikcə zəif nəticələr göstərsə, lövhə qarşısında dərəcə cavab verməkdən çəkinirsə, tənəffüs zamanı öz dostları ilə vaxt keçirmək əvəzinə böyüklərin yanında dayanırsa, burada onun bullinqə məruz qaldığından şübhələnmək olar. Bu mövzuda məktəb psixoloqları da pedaqoqlar və valideynlər ilə birgə işləməli və şagirdlər üçün təlim-tərbiyə prosesinin düzgün qurulmasına çalışmalıdırlar. Çünki bullinqi törədən uşağın da onu bu hərəkətə təhrik edən müəyyən psixoloji travmaları, ailəsində problemləri

ola bilər. Bullinqin qarşısını almaq üçün tədbirlər görülmədiyi halda məktəb şagird üçün təhsil və təlim ocağından daha çox qorxunc, maraqsız bir yerə çevrilir və buna görə də şagirdlər təhsildən yayınaraq kriminogen küçə qruplarına meyil edirlər [7].

Yetkinlik yaşına çatmayanların şəxsiyyətinin formalaşmasına ailə və sosial mühit effektiv təsir göstərdiyinə görə bu yaş qrupuna aid olanların cinayətinin qarşısını almaq üçün ilk növbədə sağlam ailə və sağlam sosial mühit yaradılmasına çalışmalıyıq. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 iyul 2020-ci il tarixli 2173 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında insan alverinə qarşı mübarizəyə dair 2020-2024-cü illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nın icrası olaraq son zamanlarda məktəblərdə şagirdləri onlara zərər verən vərdislərdən, davranışlardan çəkəndirmək üçün mütəmadi görüşlərin keçirilməsi təqdirəlayiq haldır. Statistik göstəricilərə əsasən, 2022-ci il ərzində yetkinlik yaşına çatmayanlardan 379-u məhkəmə məsuliyyətinə cəlb edilmişdir və onların 70-i ağır və xüsusilə ağır cinayətdə təqsirləndirilmişdir. Əksər hallarda oğurluq bu cinayətlər arasında çoxluq təşkil edir. Yeniyetmələr narkotik tələbatlarını qarşılamaq məqsədilə oğurluğa, quldurluğa əl atırlar. Bir çox hallarda yeniyetmələrin törətdiyi digər bir cinayət əməli zorakı və xüsusilə zorakı cinayətlərdir. Bunun əsas səbəbi yeniyetmələrin sosial şəbəkələrdən və müasir texnologiyadan neqativ istiqamətdə yararlanmalarıdır. Məsələn, internetdə izlədikləri kriminal videolar, asan yol ilə pul qazanmağı təbliğ edən oyunlar və sair. Belə halların yaşanmaması üçün zərərli məlumatlara əlçatanlığı məhdudlaşdırmaq və yeniyetmələrin internet istifadəsində valideyn nəzarətini gücləndirən proqramlar təşkil etmək zəruridir.

Yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayət əməllərinin qarşısını almaq üçün uğurlu təcrübəyə malik dövlətlərin təcrübəsini öyrənmək də vacibdir. Məsələn, Almaniyada bu yaş dövrünə mənsub olanların cəzalandırılmasından çox, onlara tərbiyəvi münasibət göstərilməsinə üstünlük verilir. Burada yeniyetmələrin davranışını düzəltmək üçün cəza siyasəti yardımçı xarakter daşıyır və əsas məsuliyyət hüquq mühafizə orqanlarından daha çox pedaqoqların üzərinə düşür. Amerika Birləşmiş Ştatlarında da maraqlı yanaşma mövcuddur. Belə ki, burada yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin cinayət törətməsi zamanı tətbiq olunan konkret bir qayda yoxdur. Orada cinayətin təhlükəliliyi, törədən şəxsin yaşı və sair şatlara görə dəyişir. Məktəblərdə ABŞ vətəndaşlarının hüquqları və vəzifələri, cinayət sayılan əməllər, polisin və məhkəmənin vəzifələri və digər məsələlərlə bağlı şagirdləri maarifləndirmək üçün maraqlı rəngli materiallar hazırlayır, oyunlar keçirirlər, polis uniforması geyinmiş şəxslərin rol aldığı qısametrajlı filmlər nümayiş etdirirlər. Bütün bunlar şagirdlərinin davranışlarında müsbət təsir göstərir [8].

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin cinayət məsuliyyəti ilə bağlı təyin edilən cəza növləri Cinayət Məcəlləsinin 85-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Belə ki, bu yaş qrupuna təyin edilən cəza növlərinə cərimə, ictimai işlər, islah işləri və müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə aiddir. Cərimənin miqdarı maksimum 600 manatdır və müstəqil əmək haqqı alan şəxslərə təyin edilə bilər. İctimai işlər 80-320 saat aralığındadır və məhkumun bacardığı, asudə vaxtlarda yerinə yetirdiyi işlərdən ibarət olur ki, onun təhsil və ya əsas iş həyatına maneə törədir. İslah işləri 2 aydan bir il müddətinə qədər ola bilər. Bu zaman məhkumun aldığı qazancın 5-20% aralığında hissəsi dövlətin xeyrinə tutulur. Azadlıqdan məhrum edilmə isə 2 aydan bir ilədək təyin edilir [1].

Cinayətin səbəbləri və cinayət törədən şəxsin xarakterinin formalaşmasına təsir edən amillərə nəzər saldıqda aydın olur ki, bu halların qarşısını almaq üçün ilk növbədə yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün sağlam ailə, sağlam təhsil mühiti yaradılmalıdır. Çünki onlar həm ailənin davamçısı, həm də cəmiyyətin gələcəyidirlər. Onların sağlam böyüməsi, sağlam düşüncə tərzinə malik olması və layiqli vətəndaş kimi yetişməsi üçün hər kəs üzərinə düşən vəzifəni məsuliyyətlə icra etməlidir.

Ümumiyyətlə, yuxarıda qeyd olunanlar yalnız yetkinlik yaşına çatmayanlara deyil, eyni zamanda gənclik dövründə olan şəxslərə də şamil edilir. Bəzi gənclərin antisosial davranışının müxtəlif səbəbləri var. Bu gün əksər alimlər belə fikirdədirlər ki, gənclərin antisosial davranışına cəmiyyətdə baş verən dağıdıcı ictimai-siyasi proseslər (sosial-iqtisadi islahatların həyata keçirilməsində səhvlər, vətəndaşların həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi, sosial-iqtisadi vəziyyətin böhranı, ənənəvi dəyərlər sistemi) səbəb olur. Əsasən gənclərdə antisosial davranışa səbəb olan amillərə bunlar daxildir: gənc subkulturanın təsiri, düzgün olmayan tərbiyə nəticəsində degradasiya, xəstəlik səbəbindən fiziki anormallıqlar, özünü təsdiq etmək istəyi, şəxsdə mövcud olan psixi xəstəliyin inkişafı və sair [10].

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi https://e-qanun.az/framework/46947#_Toc89058499
2. Hacıyeva Məlahət Arif qızı. Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyasının “Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərin cinayət-hüquqi, cinayət prosessual və kriminalistik problemləri” adlı beynəlxalq elmi-praktik konfransında “Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin cinayət törətməsinə təsir edən bioloji və sosial amillər” Bakı 2023
3. <https://www.futurelearn.com/info/courses/australian-crime/0/steps/145050#:~:text=Woman%20in%201893,-,Lombroso%20argued%20that%20criminals%20could%20be%20identified%20through%20general%20characteristics,were%20inferior%20to%20non%20criminals.>
4. <https://az.pacificrimstreetfest.com/disfunksiyal%C4%B1-ail%C9%99-n%C9%99dir-117072>
5. Hicran Hüseynova. Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyasının “Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərin cinayət-hüquqi, cinayət prosessual və kriminalistik problemləri” adlı beynəlxalq elmi-praktik konfransında “Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin cinayət törətməsinə təsir edən sosial-psixoloji amillər” adlı məqaləsi. Bakı 2023.
6. <https://narinc.az/2023/03/25/yeniyetmelik-yas-dovrunun-xususiyyetleri/>
7. <https://muallim.edu.az/news.php?id=5140>
8. Elnur Novruzov. Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyasının “Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərin cinayət-hüquqi, cinayət prosessual və kriminalistik problemləri” adlı beynəlxalq elmi-praktik konfransında “Yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin xüsusiyyətləri, qarşısının alınması yolları və xarici təcrübə” adlı məqalə. Bakı 2023.
9. Vüqar Mansurov. Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyasının “Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərin cinayət-hüquqi, cinayət prosessual və kriminalistik problemləri” adlı beynəlxalq elmi-praktik konfransında “Tamah motivi ilə cinayət törədənlərin şəxsiyyətlərinin və tipologiyasının kriminoloji tədqiqi” adlı məqalə. Bakı 2023.
10. N.İmamverdiyeva, N. Mirzəliyeva. Yeniyetməlik və yetkinlik yaşına çatmış uşaqların sosiallaşmasına ailədaxili münasibətlərin təsiri. Bakı 2022

YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYAN ŞƏXSLƏR VƏ GƏNCLƏR CİNAYƏTKAR TƏSİR SFERASINDA

İsmaylova Günel

XÜLASƏ

Məqalə cinayət törətmiş yetkinlik yaşına çatmayanların və gənclərin cinayət törətməsinin əsas səbəblərinin araşdırılmasına və onların yaşadığı və ünsiyyətdə olduğu sosial mühitin təhlil olunmasına, həmçinin onlar tərəfindən törədilən cinayətlərin yaş dövrlərinə, ailə, məşğulluq əlamətlərinə və cinayət növlərinə görə rəsmi statistik məlumatlar əsasında dinamikasının təhlilinə həsr olunub. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər və gənclərin cinayət törətməsinin qarşısının alınması istiqamətində sosial işin əhəmiyyəti vurğulanıb.

НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИЕ И МОЛОДЫЕ ЛЮДИ В КРИМИНАЛЬНОЙ СФЕРЕ ВЛИЯНИЯ

Исмаилова Гюнель

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена исследованию основных причин преступности несовершеннолетних и молодых людей, совершивших преступления, и анализу социальной среды, в которой они живут и общаются, а также анализу динамики преступлений, совершенных ими на основании официальных статистических данных с учетом возрастных периодов, семейных, служебных особенностей и видов преступлений. Подчеркнута важность социальной работы в целях предотвращения совершения преступлений несовершеннолетними и молодежью.

MINORS AND YOUNG PEOPLE IN THE CRIMINAL SPHERE OF INFLUENCE

Ismailova Gunel

SUMMARY

The article is devoted to the investigation of the main reasons for the crime of minors and young people who have committed crimes and to the analysis of the social environment in which they live and communicate, as well as to the analysis of the dynamics of crimes committed by them based on official statistical data based on age periods, family, employment characteristics and types of crime. The importance of social work in order to prevent juveniles and young people from committing crimes was emphasized.

XARİCDƏ TƏHSİL ALAN TƏLƏBƏLƏRİN İSTİQAMƏTLƏNDİKLƏRİ İXTİSASLAR

Zamanova Aytac Rza qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aitadzhz@gmail.com

Açar sözlər: əmək bazarı, xaricdə təhsil, ali təhsil, universitet, ixtisas.

Ключевые слова: рынок труда, обучение за рубежом, высшее образование, вуз, специальность.

Keywords: labor market, study abroad, higher education, university, majority.

Müasir dövrün tələbləri ilə ayaqlaşmaq, əmək bazarında daha dərin biliklərə malik ola bilmək üçün gənclər ziyələnmək arzusunda olduqları ixtisası yüksək səviyyəli təhsil müəssisələrində almaq arzusundaırlar. Bu arzunu həyata keçirmək üçün onlar müxtəlif təqaüd proqramlarına müraciət edir, öz dil biliklərini artırmağa və inkişaf etdirməyə çalışırlar. Müasir dövrün ən böyük problemlərindən biri sayılan gənclərin beyin axını da məhz bu cür başlamış olur.

İxtisaslaşmış kadr olaraq formalaşmaq arzusunda olan gənclər öz gələcəklərini zəmanət altına almaq məqsədilə ya hələ orta təhsil müəssisəsində oxuyarkən, ya bitirdikdən dərhal sonra xaricdə təhsil almaq üçün müxtəlif proqramlara müraciət edirlər. Təcrübədə ali təhsil müəssisələrində təhsil alarkən xarici ölkələrdə yerləşən, reytingi yüksək olan universitetlərə qəbul cavabı aldıqdan sonra təhsilini yarımçıq qoyan tələbələrə də rast gəlinir. Bəs onlar xarici ölkələrdə hansı ixtisaslara istiqamətlənilirlər?

Ümumiyyətlə, müasirləşən dünyada təhsil istiqamətləri daim dəyişir və yeni ixtisaslar meydana gəlir. Bu gün ali təhsil müəssisələrində tədris olunan ixtisasların bir çoxunun gələcək illərdə sıradan çıxması gözlənilir. Bunu “Azərbaycan Gənc Alim, Doktorant və Magistrlər Cəmiyyəti”nin sədri, fəlsəfə doktoru İlqar Orucov deyib. Onun fikrincə, gələcəyin ixtisasları, əsasən, rəqəmsallaşma, süni intellekt və ekologiya ilə bağlı ola bilər. Dövlətlərarası münasibətlərə əsasən yeni hərbi ixtisaslar, kiber təhlükəsizliklə bağlı ixtisaslaşmaların meydana gələcəyi, proqramçılara ciddi ehtiyac yaranacağı, sosial medianın sürətlə inkişaf etməsi nəticəsində media ilə bağlı yeni ixtisaslar da yarana bilər [1]. İlqar Orucov “Universitetlərimiz də bu istiqamətdə düşünməlidir. Onlar gələcəklə bağlı çağırışlara meyilli ola bilərlər, lakin strategiyalarının olması çox vacibdir. Yəni, universitetlər öz personalının yenilənməsi ilə bağlı strategiya müəyyən etməlidir. Müəllimlər beş ildən sonra gözlənilən istiqamət üzrə işləməyi bacarmalıdır. Universitet də bu məsələdə maraqlı olmalı və öz kadr personalının çağırışlara hazır olması istiqamətində çalışmalıdır. Lakin bu gün universitetləri monitorinq etsək, yenilənmə ilə bağlı demək olar ki, vəsait ayrılmadığının şahidi olarıq” deyərək öz fikrində bildirib [1].

Bu gün gənclərin ixtisas seçimi zamanı nəzərə aldıqları məqam da məhz gələcəkdə ehtiyac duyulacaq ixtisaslara ziyələnməkdir. Bununla bağlı onlar xarici ölkələrin təhsil təcrübələrinə daha çox güvənirlər və beləliklə, ən yaxşı universitetləri araşdırmağa başlayırlar. “QS World University Rankings 2024”-ə əsasən, dünyanın ən yaxşı 15 universiteti aşağıdakılardır [2]:

1.	Massachusetts Institute of Technology (MIT)	ABŞ
2.	University of Cambridge	Birləşmiş Krallıq

3.	University of Oxford	Birləşmiş Krallıq
4.	Harvard University	ABŞ
5.	Stanford University	ABŞ
6.	Imperial College London	Birləşmiş Krallıq
7.	ETH Zurich (Swiss Federal Institute of Technology)	İsveçrə
8.	National University of Singapore (NUS)	Sinqapur
9.	UCL (University College London)	Birləşmiş Krallıq
10.	University of California, Berkeley (UCB)	ABŞ
11.	University of Chicago	ABŞ
12.	University of Pennsylvania	ABŞ
13.	Cornell University	ABŞ
14.	University of Melbourne	Avstraliya
15.	California Institute of Technology (Caltech)	ABŞ

Sıralamanın digər pillələrində Çin, Cənubi Koreya, Belçika, Malayziya, Yeni Zelandiya, Honq Konq, Tayvan, Fransa, İsveç, Yaponiya, İrlandiya kimi ölkələrin də seçilmiş universitetləri yer alır.

Günbəgün xaricdə təhsilə marağı artan Azərbaycan gəncləri 5-10 il bundan əvvəl daha çox Gürcüstan, Ukrayna kimi ölkələrə müraciət etsə də, son illərdə gənclər Türkiyəyə və Avropa ölkələrinə daha çox üstünlük verirlər. Almaniya, İngiltərə, ABŞ, Polşa, Macarıstana müraciət edən tələbələr bu ölkələrdə təhsil alarkən fərqli və müasir dünyagörüşünə sahib olmağı, yeni təcrübələr yaşamağı arzu edirlər [3].

Dövlət Statistika Komitəsinin göstəricilərinə əsasən, 2021-2022-ci illərdə yalnız dövlət xətti ilə xaricdə təhsil alan tələbələrin sayı 717 nəfərə bərabərdir. MDB ölkələrində ümumilikdə 213 tələbə, digər ölkələrdə isə 504 tələbə təhsil almaq şansı əldə etmişdir. Bu ölkələr arasında ABŞ (4 nəfər), Almaniya (3 nəfər), Böyük Britaniya (12 nəfər), Çin Xalq Respublikası (20 nəfər), Kanada (4 nəfər), Koreya Respublikası (3 nəfər), Latviya (8 nəfər), Macarıstan (145 nəfər), Türkiyə (300 nəfər) kimi ölkələr yer alır [4].

Azərbaycanlı tələbələrin daha çox müraciət etdikləri ölkələri müəyyənləşdirərkən burada onların istiqamətləndikləri ixtisasları da öyrənmək yerinə düşərdi. “Gənclərin xarici ölkələrin nüfuzlu ali təhsil müəssisələrində təhsil almalarına dair 2022–2026-cı illər üçün Dövlət Proqramı”nın 6.1-ci yarımbəndində sosial-iqtisadi inkişafın prioritet istiqamətləri üzrə ixtisas sahələrinin siyahısı qeyd edilmişdir. Bu siyahıya əsasən, gənclərin seçim etdikləri ixtisaslar informasiya texnologiyaları, mühəndislik, statistika və verilənlərin təhlili, fundamental və tətbiqi elmlər, ictimai səhiyyə, təhsil, ətraf mühit, aviasiya və kosmos, dövlət idarəetməsi, nəqliyyat və logistika, energetika, iqtisadiyyat, maliyyə, arxitektura və dizayn, kənd təsərrüfatı kimi gələcəyin prioritet ixtisasları yer tutur [5].

Sevindirici haldır ki, hər il Dövlət proqramına müraciət edərək xaricdə təhsil almaq istəyən azərbaycanlı gənclərin sayı artmaqda davam edir. Onlar xarici ölkələrin təhsil təcrübəsini mənimsəməklə yanaşı, dünyagörüşlərini artırır, yeni əlaqələr quraraq öz bilik və bacarıqlarını artırmağa çalışırlar. Bu gənclərin təhsilini başa vurub Vətənə qayıdarkən tələb olunan səviyyədə kadr olacağı şübhəsizdir və onların ölkəmizə verəcəyi töhfələr Azərbaycanın gələcək inkişafı baxımından çox mühümdür.

Ədəbiyyat:

1. <https://www.bakupost.az/geleceyin-ixtisaslari-gencler-hansi-saheni-secmelidir-aciqlama>
2. <https://www.topuniversities.com/student-info/choosing-university/worlds-top-100-universities>
3. <https://modern.az/azerbaycanli-telebler-en-cox-hansi-lkelerde-tehsil-alir-aiqlama/277826>
4. <https://www.stat.gov.az/source/education/>
5. <https://dp.edu.az/az/content/67>

XARİCDƏ TƏHSİL ALAN TƏLƏBƏLƏRİN İSTİQAMƏTLƏNDİKLƏRİ İXTİSASLAR

Aytac Zamanova Rza qızı

XÜLASƏ

Məqalə gənclərin müasir dövrün tələbi ilə ayaqlaşmaq, eyni zamanda gələcək dövrün tələbi olacaq ixtisaslara yiyələnmək hədəfi və məqsədindən bəhs edir. Bu məqsəd nəminə onların daha çox xarici təhsil müəssisələrinə müraciət etmələri, universitet seçimi zamanı daha çox diqqət yetirdikləri məqamlar və ixtisaslar bu məqalədə öz əksini tapmışdır. Onlar əmək bazarında əvəzedilməz olmaq, bunun nəminə müasir ixtisaslara müasir metodlarla yiyələnmək və bunun üçün xarici ölkə universitetlərinin təhsil təcrübələrindən faydalanmaq məqsədilə xaricdə təhsil almağa üstünlük verirlər.

БОЛЬШИНСТВО ДЛЯ СТУДЕНТОВ, ОБУЧАЮЩИХСЯ ЗА РУБЕЖОМ

Айтадж Заманова Рзы кызы

АННОТАЦИЯ

В статье говорится о цели и задачи молодежи идти в ногу с требованиями современной эпохи и при этом приобретать ту квалификацию которая будет востребована в будущем. В данной статье отражена цель выбора вуза по направлениям и специализации в зарубежных учебных заведениях. Они предпочитают учиться за границей, чтобы быть незаменимыми на рынке труда, приобретать современную квалификацию с использованием современных методов и воспользоваться образовательным опытом зарубежных университетов.

MAJORITIES FOR STUDENTS STUDYING ABROAD

Zamanova Aytac Rza

SUMMARY

The article talks about the goal and purpose of young people to keep up with the demand of the modern era, and at the same time to acquire the qualifications that will be the demand of the future era. For this purpose, they apply more to foreign educational institutions, the points and specialties they pay more attention to when choosing a university are reflected in this article. They prefer to study abroad in order to be irreplaceable in the labor market, to acquire modern qualifications with modern methods and to benefit from the educational experiences of foreign universities.

ƏLİLLİYİ OLAN GƏNCLƏRİN QARŞILAŞDIĞI PROBLEMLƏR

Məmmədova Zeynəb Rafail qızı
ADMIU-nun II kurs magistrantı
zeynebmammedova@gmail.com

Açar sözlər: əlillik anlayışı, tibbi yanaşma, sosial yanaşma, təhsil problemi, məşğulluq problemi

Ключевые слова: концепция инвалидности, медицинский подход, социальный подход, образовательная проблема, проблема с трудоустройством

Keywords: concept of disability, medical approach, social approach, educational problem, employment problem

Cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi olan gənclər millətin, ölkənin gələcəyinin, inkişafının etibarlı təminatıdır. Dünya gənclər hesabına əsasən dünyada 15-24 yaş arasında 1,2 milyard gənc vardır, bu da dünya əhalisinin 16 faizini təşkil edir[4]. Dünya əhalisinin təqribən 16%-ni əlilliyi olan şəxslər təşkil edir[5]. Cəmiyyətin bərabərhüquqlu üzvü olan əlilliyi olan gənclər də bu sıraya daxildir. İnkişafın müxtəlif dövrlərində “əlillik” anlayışına müxtəlif yanaşmaların, təriflərin olmasına baxmayaraq beynəlxalq müqayisələrin çətinliyi səbəbilə mütəxəssislər tərəfindən ümumi qəbul edilən tərif yoxdur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Əlillərin Hüquqları haqqında Konvensiyasına əsasən əlilliyi olan şəxslər uzunmüddətli fiziki, əqli, intellektual və ya toxunma məhdudiyyətləri olan, ətraf mühit maneələri və mənfi münasibətlərin birləşməsi ilə cəmiyyətdə digər insanlarla eyni əsasda tam və effektiv iştiraka malik olmayan insanlar nəzərdə tutulur [1].

Müasir dövrdə yaşadığımız dünyada insanlar müxtəlif problemlərlə üzləşirlər. Əlilliyi olan gənclərin üzləşdiyi problemlər sosial elmlərin diqqətini cəlb edən, tədqiqat mərkəzində olan aktual və mühüm problemlərdir.

Müxtəlif tarixi dövrlərdə əlilliyi olan gənclərə müxtəlif yanaşmaların olduğunu görmək mümkündür. Yaxın keçmişə nəzər salsaq, əlillik sağlamlıq problemi olaraq görülürdü. Bu anlayışa əsasən əlillik zamanı mövcud problemlərin aradan qaldırılmasına tibbi model aspektindən yanaşılır. Tibbi modelə əsasən əlilliyi olan şəxslər cəmiyyətin tipik üzvlərindən ayrı bir qrupu təşkil edir. Tibbi model əlilliyi orqanizmin patologiyası olaraq qiymətləndirir. Əlilliyi olan gənclərə tibbi model baxımından yanaşılması sözü gedən şəxslərin problemlərinin artmasına səbəb oldu. Müasir dövrdə əlilliyi olan şəxslərə yanaşmada sosial modeldən istifadə olunur. Sosial modelə qədər əlilliyə fərdi tibbi problem və şəxsi faciə kimi yanaşılırdı. Sosial modelə əsasən əlillik yalnız əqli və fiziki funksiyanın pozulmasında və onun fərdi olaraq bizə təsirində deyil, cəmiyyətdə olan baryerlərlə bağlıdır.

Əlilliyi olan gənclər müxtəlif problemlərlə üzləşirlər. Onların qarşılaşdığı problemlər dünyanın müxtəlif ölkələrində eyni xarakterli və fərqli ola bilər. Bu problemlər bir sıra faktorların təsiri ilə, əlilliyi olan gəncin əlillik dərəcəsi ilə asılı olaraq fərqli formalarda özünü göstərir. Əlilliyi olan gənclər cəmiyyətdə sosial izolyasiya riski daşıyan, müxtəlif sosial problemlərlə üzləşən qrupu təşkil edir. Əlilliyin yaranma vaxtı gəncin üzləşdiyi problemlərə öz təsirini göstərir. Araşdırmalar onu göstərir ki, anadangəlmə fiziki məhdudiyyətlərlə bağlı problemlər gəncin həyatında erkən başlayır, bu problemlərdə əlilliyi olan gənclərdə özünəinam səviyyəsinin aşağı olması, daha çox özünü alçaltma və şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə çətinliklərin yaranmasına gətirib çıxarır.

Cəmiyyətdə əlilliyi olan gənclərin mövcudluğu, onların cəmiyyətin digər üzvləri ilə bərabər hüquqa sahib olması beynəlxalq və yerli qanunlarda əks olunan danılmaz faktır. Əlilliyi olan gənclərin cəmiyyətdə digərləri ilə bərabər əsasda iştirakında çətinliklərin

olması, onların cəmiyyətdə effektiv iştirakı üçün lazımi şəraitin olmaması, müxtəlif maneələrlə üzləşmələrindən qaynaqlanır.

Maneələrin təməlinə əlilliyi olan gənclərlə yaşadığı məkan arasındakı qeyri-mütənəşir münasibətlər durur. Məkan burada həyatlarını davam etdirən insanlar tərəfindən yaradılır və funksional xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. Məkanda mövcud olan mexanizmlər də insanların həyatına təsir edir, onları formalaşdırır. Lefebvrenin "Məkanın istehsalı"(1984) adlı əsərində qeyd etdiyi kimi məkanın fərqliləşən istehsalları, müxtəlif sosial və yaradıcı tənzimləmələri özündə birləşdirir və cəmiyyətdə müxtəlif sosial qrupların kimliyini formalaşdırır[3, s.9]. Əlilliyi olan gənclər yaşadıkları məkanda təhsil, məşğulluq, nəqliyyata əlçatanlıqda problemlərlə üzləşirlər. Gənclərin ictimai nəqliyyatdan istifadədə maneələrlə üzləşməsi paralel olaraq təhsil və məşğulluq problemlərinin yaranmasına şərait yaradır. Əlçatanlıq anlayışının əsasını gəncin başqa şəxslərdən kömək almadan, müstəqil olaraq mövcud xidmətlərdən yararlanması və həyat fəaliyyətini davam etdirməsi təşkil edir. Şəhər siyasəti və planlaşdırma üzrə professor B.Gleesona görə, məkanın əlçatanlığından danışmaq üçün müxtəlif meyarlar nəzərə alınmalıdır. Memarlıq strukturları əlilliyi olan gənclərin binaya rahat giriş və çıxışını, istifadəsini təmin edəcək şəkildə qurulmalı, ictimai nəqliyyat hərəkəsinin istifadə edəcəyi standartda olmalı, fiziki maneələrin aradan qaldırılmasına xüsusi diqqət ayrılmalı, ictimai məlumatların məlumat lövhəsi və işarələr vasitəsilə hərəkəsin məlumat əldə edə biləcəyi şəkildə verilməlidir [3, s.18].

Nəqliyyata əlçatanlıqda maneələrlə üzləşən gənclərin böyük qismini hərəkət məhdudiyyətli gənclər təşkil edir. Şəkilərdə əlil arabasının rahat hərəkəti üçün pandusların yetəri qədər olmaması, avtobusların yüksək hündürlükdə olması, hərəkət məhdudiyyətli gənclərin istifadə edə biləcəyi avtobusların şəhərin tamamını əhatə etməməsi və avtobusu idarə edən sürücülərin bu gənclərin təhlükəsiz səfəri üçün əsaslı məlumatlara sahib olmamaları, metro stansiyalarına girişin və çıxışın hərəkəsin istifadə edəcəyi standartda olmaması əlçatanlıqda maneələrin olmasının bariz nümunəsidir. Nəqliyyat vasitəsi mövcud olduqda belə, dayanacağın yerləşdiyi platformla nəqliyyat vasitələri arasındakı yüksək hündürlük, boşluq hərəkət məhdudiyyətli gənclərin bu xidmətlərdən yararlanmasına mane olur. Şəkilərin inşasında istifadə olunan məhsulların yağışlı, qarlı, şaxtalı hava şəraitində hərəkət məhdudiyyətli, görmə məhdudiyyətli gənclər üçün müxtəlif təhlükələr yaratması ehtimalı da gənclərin qarşılaşdığı problemlər sırasına daxildir. Dayanacaqda, metro stansiyalarında yol xəritələrinin və işarələrinin görmə məhdudiyyətli gənclərin istifadəsinə uyğun olmaması onların fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. Məlumat lövhələrinin dayanacaqlarda az olması, bir qisminin fəaliyyət göstərməməsi, metro stansiyalarında məlumatların əsasən səsli olaraq verilməsi eşitmə məhdudiyyətli gənclərin nəqliyyatda üzləşdiyi problemlərdir. Əlilliyi olan gənclərin nəqliyyat probleminin aradan qaldırılması istiqamətində dövlət müəyyən addımlar atıb, lakin bu addımlar onların problemlərini tamamilə aradan qaldırmağa imkan vermir.

Təhsilin orta məktəb mərhələsində əlilliyi olan gənclər komissiyanın rəyinə əsasən inklüziv, xüsusi məktəb və evdə təhsilə cəlb olunurlar. Yaşadıqları ərazidə inklüziv siniflərin olmaması, xüsusi məktəblərin yaşadıqları ərazidən uzaq məsafədə yerləşməsi səbəbilə əlilliyi olan gənclər təhsillərini davam etdirməkdə çətinliklərlə üzləşirlər. Gənclərin qarşılaşdığı bu maneələr əlilliyi olan bir çox gəncin öz yaşadıklarından əvvəl məktəbi tərk etməsinə səbəb olur [7]. Ölkəmizdə əlilliyi olan gənclərin əlilliyin meyarından asılı olmayaraq, həmyaşıdları ilə bərabər əsasda təhsilə cəlb olunması istiqamətində müxtəlif proqram və qanunların təsdiq olunmasına baxmayaraq bu qanunlar onların həmyaşıdları ilə eyni formada təhsil almaları üçün hələ yetərinə deyil. Gənclər universitetdə təhsilini davam etdirmək üçün qəbul imtahanında iştirak edir və imtahan göstəricilərinə əsasən müxtəlif universitetlərə daxil olurlar. Ali təhsil müəssisələrinin yaşayış yerindən uzaqda yerləşməsi və nəqliyyatın əlçatanlığında maneələrin olması

gənclərin üzləşdiyi ilk maneədir. Təhsil aldıkları universitetlərdə brayl əlifbalı kitabların az olması, tələbələrin lazımı resursları əldə edə biləcəyi brayl əlifbalı kitabların mövcud olduğu kitabxananın uzaq məsafədə yerləşməsi görmə məhdudiyyətli gənclərin ali təhsil aldıkları zaman qarşılaşdığı problemlərdir. Eşitmə məhdudiyyətli gənclər tədris olunan müəhazirələrin əsasən şifahi(səsli) olaraq aparılması səbəbilə təhsillərini davam etdirə bilmirlər.

Məhdud məktəb təhsili, ali təhsil müəssisələrinin əlçatan olmaması bununla yanaşı əlilliyi olan gənclərin peşə hazırlıq kurslarında iştirak edə bilməməsi gənclərin iş imkanlarını məhdudlaşdırır. Məşğulluğun təmin olunmasında ali təhsil olduqca vacibdir. Əmək bazarının artan rəqabətində əlilliyi olan gənclərin məşğulluğunun təmin olunmasında qarşılaşdıqları maneələrdən biri aşağı təhsil səviyyəsinə malik olmaları, ali təhsilin olmamasıdır. Ölkəmizdə Peşə-əmək Reabilitasiya Mərkəzinin fəaliyyət göstərməsi əlilliyi olan gənclərin müxtəlif peşələrə yiyələnməsinə şərait yaradır. Əlilliyi olan gənclərin bir qismi bu mərkəz və onun göstərdiyi xidmətlərlə bağlı məlumata sahib deyil. İşəgötürənlər tərəfindən əlilliyi olan gənclərlə bağlı yanlış düşüncələrin olması, onların digər həmyaşıdları ilə müqayisədə daha az məhsuldar olduqlarını düşünmələri işə qəbul zamanı bu gənclər üçün maneə yaradır. Məşğulluğun təmin olunmasında vəziyyət əlilliyi olan gənc qadınlar üçün daha da pisdır. Yaxşı təhsili, əmək bazarının tələblərinə uyğun bilik və bacarıqlara sahib olmalarına baxmayaraq əlilliyi olan gənc qadınların iş tapması üçün daha çox vaxt tələb olunur[7]. İşəgötürənlərin işə müraciət zamanı ünvanladıkları suallardan biri də şəxsin etibarlı nəqliyyat təminatının olub-olmamasıdır. Nəqliyyatda mövcud olan imkan və şəraitin hərəkəsin istifadə edəcəyi standartda olmaması işə qəbul zamanı əlilliyi olan və olmayanların işə qəbul nisbətində olan göstəricilərin əlilliyi olan gənclərin əleyhinə olmasını görmək mümkündür.

Beləliklə, biz bu məqalə ilə əlilliyi olan gənclərin nəqliyyat, təhsil və məşğulluq problemlərini tədqiqat obyektinə çevirdik və yaşadıkları məkanda onların qarşılaşdıqları problemlərin həlli istiqamətində addımların atılmasının zəruriliyini önə çəkdik.

ƏDƏBİYYAT

1. ASSEMBLY, UG (2006). “Əlilliyi olan şəxslərin Hüquqları haqqında Konvensiya: Baş Assambleyanın 13 dekabr 2006-cı il tarixində qəbul edilmiş və imza, ratifikasiya və qoşulmaq üçün açılmışdır”. Birləşmiş Millətlər təşkilatının İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığının internet saytından götürülüb:<https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-persons-disabilities> .
2. Sonali Shah “Young disabled people aspirations, choices and constraints”. Burlington, 2008, p. 124.
3. Makbule Şiriner “ Sakatlık və Kentsel Mekan”. London, 2018, s. 164.
4. <https://www.unesco.org/en/youth>
5. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/disability-and-health>
6. Youth with disabilities <https://www.un.org/esa/socdev/documents/youth/fact-sheets/youth-with-disabilities.pdf>
7. Fact sheet: Youth with Disabilities <https://social.un.org/youthyear/docs/Fact%20sheet%20youth%20with%20disabilities.pdf>

ƏLİLLİYİ OLAN GƏNCLƏRİN QARŞILAŞDIĞI PROBLEMLƏR

Məmmədova Zeynab

XÜLASƏ

Məqalədə əlilliyi olan gənclərin yaşadıkları məkanda qarşılaşdığı nəqliyyat, təhsil və məşğulluq problemlərini araşdırdıq, onların həlli istiqamətində müəyyən addımların atılmasının zəruriliyini önə çəkdik. Məqalənin əsasını əlilliyi olan gənclərin nəqliyyat, təhsil və məşğulluq sahəsində üzləşdiyi maneələr təşkil edir.

ПРОБЛЕМЫ, С КОТОРЫМИ СТАЛКИВАЮТСЯ МОЛОДЫЕ ЛЮДИ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ

Мамедова Зейнаб

АННОТАЦИЯ

В статье мы рассмотрели проблемы транспорта, образования и трудоустройства, с которыми сталкиваются молодые люди с ограниченными возможностями в том месте, где они проживают, и подчеркнули необходимость принятия определенных шагов для их решения. В основу статьи положены препятствия, с которыми сталкиваются молодые люди с ограниченными возможностями в сфере транспорта, образования и трудоустройства.

PROBLEMS FACED BY YOUNG PEOPLE WITH DISABILITIES

Mammadova Zeynab

SUMMARY

In the article, we examined the problems of transportation, education and employment faced by young people with disabilities in the place where they live, and highlighted the need to take certain steps to solve them. The article is based on the obstacles faced by young people with disabilities in the field of transportation, education and employment.

DÜNYADA COVID-19 PANDEMİYASININ SOSIAL MÜNASİBƏTLƏRƏ TƏSİRİ

Rzayeva Xədicə Nadir qızı
ADMİU-nun II kurs magistrantı
xadica.rza2001@gmail.com

Açar sözlər: COVID-19, Sosial münasibətlər, Karantin rejimi, Sosial məsafə

Ключевые слова: COVID-19, Социальные отношения, Карантинный режим, Социальная дистанция

Keywords: COVID-19, Social relationships, Quarantine regime, Social distance

İnsanlar sosial obyektidir və güclü tərəflərimizdən biri sosial əlaqədir. Bütün insanlara qarşı formalaşan müsbət yanaşma birgə əməkdaşlığı və zəif qruplardan olan nümayəndələrə qayğı göstərməyi asanlaşdırmışdır. Bunlar sosial qarşılıqlı əlaqənin inkişafına təsir etmiş və cəmiyyəti daha güclü hala salmışdır. COVID-19 pandemiyasının qlobal miqyasda yayılması nəticəsində təsirlənən dünya ölkələrinin əksəri bənzər şəkildə siyasət yürüdərək (sərhədləri bağlamaq, sosial məsafənin qorunması, karantin rejimi və s.) xəstəliyin qarşısını almağa çalışdı.

Qarşılıqlı sosial münasibətlər, sosial kapital maddi və ya qeyri-maddi resursları əldə etmək üçün imkanları artırır, fərdi və kollektiv fəaliyyəti zənginləşdirir. Sosial münasibətlərin qurulması və inkişafı sosiallaşma, sağlamlıq, iqtisadi rifah, xoşbəxtlik kimi nəticələrə gətirir.

Ümumilikdə iki növ sosial münasibət mövcuddur: bağlama və körpü. Bağlama oxşar cəhətlərə malik bir neçə şəxsi və ya qrupu birləşdirərək sosial kimlik formalaşdırır. Körpü isə sosial cəhətdən tamamilə fərqli xüsusiyyətlərə malik fərd və qrupları əlaqələndirir.

Sosial münasibətlər yoluxucu xəstəliklərin yayılması və pandemiya çevrilməsinə də səbəb ola bilər – QİÇS, qrip, Ebola, COVID-19 və s. Bu tərəfdən baxıldıqda sosial sistemin zəif tərəfi aşkarlanır. [1, s. 1-2].

Koronavirus epidemiyası 2019-cu il dekabrın ortalarında Çinin Hubei əyalətinin Wuhan şəhərində başlayıb dünya ölkələrinə yayılaraq qlobal pandemiya çevrilmişdir. 2020-ci il yanvarın 30-u Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı milli fəvqaladə vəziyyət elan etdi və karantin rejimi başladı. Karantin rejimində insanların evdən çıxması qadağan idi və evdə qalmaq məcburi idi. Zəruri ehtiyacların qarşılanması üçün evdən çıxdıqda isə sosial məsafə gözlənilir və insanlar hər hansı sosial münasibət qurmaqdan çəkinirdilər. Sərt karantin rejimi bir çox dünya ölkələrində tətbiq edildi: İtaliya, ABŞ, Hollandiya, Almaniya, Fransa, İspaniya, Hindistan, Böyük Britaniya, Polşa, Avstriya və s. [2, s. 17].

Pandemiyanın başladığı ilk dövrdən artıq sosial münasibətlər öz yerini fiziki platformadan virtual platformaya dəyişdi. İnsanların sosial əlaqədə olduğu cəmiyyət üzvlərinə ailə, dost və tanışlar, qonşular, həmkarlar aiddir.

Fiziki təcrid kimi virusun yayılmaması üçün görülən səhiyyə tədbirləri nəticəsində insanlar dostlar və ailə üçün qrup əsaslı söhbət vasitələrindən (WhatsApp) daha geniş şəbəkələr (NextDoor, Instagram, Facebook) və korporativ platformalar (Zoom, Microsoft Teams) istifadə edirdilər. Bu dövrdə sosial münasibətlər virtual şəkildə davam etdirilirdi. Bilgi və ideyaların mübadiləsi üçün qlobal əməkdaşlıq inkişaf etdirildi. Əlavə olaraq, sosial kommunikasiya xəstəliyin qarşısının alınmasında və yoluxmuş şəxslərin sağlamlığında dəstək və qayğı vasitələrini daha əlçatan etmişdi.

Koronavirus pandemiyası və karantin rejimi sosial münasibətlər sistemində köklü dəyişikliklərə gətirib çıxardı. Bundan öncə ailə üzvləri və dost əhatəsi ilə münasibətlər həftəlik və aralıq üstünlük təşkil etdiyi halda artdı və münasibətlər gücləndi. Ən az təsirə

məruz qalan yaxın qohumlarla əlaqədir(cəmi 4 faiz azalıb), qarşılıqlı əlaqədə isə ən çox itki tanışlardır (13 faiz) [1, s. 4].

Yeni müəyyən edilən karantin rejimi nəticəsində ailələrdə sosial münasibətlər inkişaf etdi. Belə ki, karantin rejimi - evdə qalmaqla ailə üzvləri ilə qarşılıqlı münasibətlərin, birlikdə keçirilən vaxtın artmasına səbəb oldu. Bunun nəticəsində ailə münasibətləri yenidən nəzərdən keçirilmişdir. Xüsusən də artıq evdə daha çox vaxt keçirən kişilərdə ev işləri və uşaq baxımını bölüşmək kimi öhdəliklər artmışdır. Həmçinin ailədaxili münasibətlərdə güclənmə və ailə üzvləri arasında asudə vaxtın dəyərləndirilməsi üçün yeni üsulların tapılması müşahidə edilir. Karantin rejimi ailə üzvlərinin birgə daha çox vaxt keçirməsi və ünsiyyətdə olmasına səbəb olmuşdur.

Bununla yanaşı məişət zorakılığının, boşanma hallarının artdığı da müşahidə edilir. Belə ki, sağlam ailə anlayışı ilə bağlı məlumatlılığın azaldığı mühitdə bunun üçün daha az cəba göstərilirdi. Dünya ölkələrinin karantin rejimi elan etdiyi dövrdə BMT məruzəçisi Dubravka Simonović özünü təcrid etmə ilə əlaqədar zorakılıq hallarının artma təhlükəsini qeyd edib.

COVID-19-un yayılmasının qarşısının alınması üçün görülən tədbirlər sosial münasibətlərin qurulması və davam etdirilməsi üsullarında əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. COVID-19 dövründə karantin rejimi insanların təklik hissi ilə təcrübələrini artırmışdır. Həmin təsirləri azaltmaq məqsədilə virtual, maddi dəstəklər çarə olmuşdur.

COVID-19 pandemiyası dünya ölkələrinin psixoloji rifahına dağıdıcı zərbələr vurmuşdur. Pandemiya dövründə Amerika Birləşmiş Ştatlarında depressiv pozğunluqların yaranmasının 29,2%-dən 35,0%-ə qədər, təşviş pozğunluqlarının isə 25,6%-dən 28,8%-ə qədər artdığı görülür. Koronavirusun göstərdiyi psixoloji təsirlərə işsizlik təhlükəsi, məktəb və universitetlərin bağlanması nəticəsində uşaq və gənclərdə yaşam rejiminin dəyişməsi, insanlararası zorakılıq hallarının artma ehtimalı, gündəlik işlərin pozuntusu və s. daxildir. COVID-19-un təsir etdiyi əsas qruplara ailələr, uşaq və gənclər, azsaylı icmalar, yaşlı böyüklər, narkotik istifadə edən insanlar, əlillər, səhiyyə işçiləri, LGBTQIA+ fərdləri aid edilir [4, s. 1-2].

Koronavirus pandemiyası dövründə sosial bərabərsizlik özünü səhiyyə sahəsində büruzə verirdi. Dünya ölkələrində səhiyyə sistemində olan sosial bərabərsizliklərin əsas göstəriciləri bunlardır: uşaq-ana ölümləri səviyyəsi, gözlənilən ömür müddəti, yoluxucu xəstəliklərin yayılması və pandemiya çevrilməsi, əhəlinin immunizasiya sisteminin nəzarəti, səhiyyə xidmətlərinin əlçatanlığı. Gəlir və iqtisadi inkişaf səviyyəsi müxtəlif olan ölkələrdə səhiyyədə əhəlinin sağlamlıq səviyyəsində sosial bərabərsizlik nəzərə çarpır. Sağlamlıq sosial bərabərsizlikləri müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunan bir fenomendir.

Pandemiyanın sosial münasibətlərə ən böyük təsirlərindən biri tələbə və şagirdlərə olmuşdur. Dünya ölkələrində aparılan səhiyyə tədbirləri ilə əlaqədar ənənəvi əyani təhsilin yerini distant təhsil almışdır.

Məktəb və universitetlərin bağlanması ailələr üçün evlərin sinif otaqları və auditoriyaya çevrilməsi demək idi. Məktəb və universitetlər qısa müddət ərzində distant təhsilə başladı. Lakin bu görülən tədbirin özünəməxsus məhdudiyyət və çətinlikləri var idi. İlk olaraq müəllim, professor, şagird və tələbələr internet və distant təhsil üçün lazımı qacətlərə sabit çıxışa malik deyildilər. Bundan əlavə, müəllim və mühazirəçilərin bəzilərinin distant təhsil üçün təcrübələri yox idi və vahid platformanın olmaması təlim üçün çətinliklər yaradırdı. Digər bir mənfi nüans odur ki, praktiki tapşırıqlar və laboratoriya işlərinin (tibb universiteti və s.) vacib olduğu sahələrdə distant təhsil kifayət etmirdi. Distant təhsilin mənfi təsirlərinə aiddir: təhsil keyfiyyətinin azalması, texniki imkanların məhdudiyyəti, zəif kibertəhlükəsizliyin olması və sosial münasibətlərin zəifləməsi.

Koronavirus pandemiyası daha əvvəl baş vermiş böhranlardan bir çox cəhəti ilə fərqlənirdi. Bu özünü karantin qaydalarına uyğun olaraq evdən işləmə və bir çox iş

yerlərinin bağlanması nəticəsində sosial münasibətlərin minimuma endirilməsi, insanların psixoloji vəziyyətinin zərər görməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, iş yerlərinin bağlanması və onlayn iş rejiminə keçid yalnız insanlar təklik halları ilə sıxmamış, həmçinin işsizlik, gəlir itkisi kimi hallar da psixi gərginliyə səbəb olmuşdur.

Nəticə olaraq, görünür ki, kütləvi yoluxma və ölüm halları ilə yanaşı dünya əhalisi sosial problemlərlə üzləşmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. José Antonio Rodríguez Díaz University of Barcelona Sosial Münasibətlər və COVID-19
2. Санкт-Петербургский государственный университет ХАЛИПОВСКАЯ Елена Олеговна «Динамика партнерских отношений в период пандемии» Санкт-Петербург 2021
3. Int J Environ Res Public Health. 2022 avqust; 19(16): 10264.
4. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC9407900/#B19-ijerph-19-10264>
5. МОСКОВСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени М. В. ЛОМОНОСОВА Международная научная конференция COVID-19 КАК ФАКТОР ОТРАЖЕНИЯ СОЦИАЛЬНОГО НЕРАВЕНСТВА СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
6. <https://bmcpublichealth.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12889-023-16303-5>
7. <https://www.mdpi.com/1660-4601/18/21/11710>

DÜNYADA COVID-19 PANDEMİYASININ SOSIAL MÜNASİBƏTLƏRƏ TƏSİRİ

Xədicə Rzayeva

XÜLASƏ

Koronavirus pandemiyası dövründə sosial təcridin sosial münasibətlərə məhdudlaşdırıcı təsiri müşahidə olunur. Sosial münasibətlərin COVID-19 pandemiyasının dinamikasına uyğun xüsusiyyətlərini dəyişdiyi görünür. Bu məqalədə sosial münasibətlərin və pandemiya dövründə malik olduğu xüsusiyyətlərin təsvir edilməsi əsas məqsəddir.

ВЛИЯНИЕ ВСЕМИРНОЙ ПАНДЕМИИ COVID-19 НА СОЦИАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Хадиджа Рзаева

АННОТАЦИЯ

В период пандемии коронавируса социальная изоляция оказывает ограничивающее влияние на социальные отношения. Похоже, что социальные отношения изменили свои характеристики в соответствии с динамикой пандемии COVID-19. Основная цель данной статьи - описать социальные отношения и их характеристики в период пандемии. пандемия.

THE IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON SOCIAL RELATIONS IN THE WORLD

Khadija Rzayeva

SUMMARY

During the coronavirus pandemic, social isolation has a limiting effect on social relations. It seems that social relations have changed their characteristics according to the dynamics of the COVID-19 pandemic. The main goal of this article is to describe social relations and their characteristics during the pandemic.

IMPACT OF SOCIAL MEDIA MARKETING ON AZERBAIJAN COMPANIES

Mammadova Gulnar Eldar
Azerbaijan University Graduate student
mgulnar137@gmail.com

Keywords: Social Media Marketing, Azerbaijan companies, influence, social media platforms, brand visibility, customer relations, advertising campaigns, marketing strategies, benefits.

Açar sözlər: sosial media marketingi, sosial media platformaları, reklam, müştəri əlaqələri.

Ключевые слова: маркетинг в социальных сетях, платформы социальных сетей, реклама, отношения с клиентами.

Introduction

Over the past few years, social networks have become increasingly popular in Azerbaijan. And it has become an important marketing tool for businesses. Social media platforms serve as public spaces for people to interact with each other. Share information and participate in various activities and this article discusses the impact of social media on business in Azerbaijan and its impact on marketing strategies.

This article provides an in-depth analysis of social media marketing companies in Azerbaijan. How to use social media platforms in Azerbaijan These platform companies are in this social media marketing and marketing centre.

First, we emphasize that social media platforms in Azerbaijan have a large user base. Facebook, Instagram, Twitter, LinkedIn and other social networks shine in Azerbaijan. These platforms require enterprise audiences, build centres, and appropriate authoring tools.

Social media marketing is a marketing strategy used by businesses. Promote your brand using social media platforms. Connect with your customers Reach and engage potential customers by sharing information about your customers who sell products and services.

Social marketing companies offer many opportunities. First, social media platforms allow companies to expose their brands to a wider audience. Businesses can sell products and services and generate leads through social media.

Second, social media marketing is a powerful tool for connecting with customers. The company can answer customer queries, resolve complaints and get updates on social media. It helps in building rapport with the customers and strengthening their relationship.

Third, social media is a great platform for creating and sharing marketing content. Businesses can promote their brand by posting relevant and compelling content on social media. It influences the perception of the customers and informs them about the products and services.

One of the great benefits of social media marketing is the ability to determine ROI (Return on Investment). The company also analyzes user numbers and media platform content to build customer loyalty and revenue [1]. By easily promoting your business on social media, you can attract customers and expose your brand to a wider audience. The biggest benefits of social media marketing for businesses are;

Lots of people and customers. With millions of users, social media allows businesses to reach a large audience. Customers can learn more about your company, search for your products and services, and find you as a customer on social media.

Define and expand brand awareness. Social media is great for business communication, updates, information and promotion. Customers can play a vital role in promoting your brand by following and reacting to your posts relationship with customers. Social media allows you to communicate directly with customers. Queries, complaints and feedback are

answered promptly and customers can respond via social media. Hence, the customers are engaged and motivated with the company [6].

Create and share important content. Social media is a great place to create and share content. A customer relationship is a type of relationship that connects a company's products to its customers. This relationship includes communication and interaction with the customer before, during and after the sale of the product. Social media marketing plays an important role in strengthening and improving the relationship between users and customers.

For companies in Azerbaijan, social networks are the best platform for fast and effective communication with customers. Companies that promote their business on social media use a variety of tools to create interactive relationships with customers, answer their questions, and solve problems [6].

Promoting and promoting products on social media is one way to meet customer needs. Company shares product information. Introducing new products and innovations targeting customers and sponsors. It helps bring customers closer to the brand and increases the profitability of the product.

Social media allows businesses to communicate and interact with their customers. Customers can contact the company, ask questions, share ideas on social networks. And companies respond easily. This communication strengthens customer relationships and promotes effective communication [4].

Visibility refers to the degree to which an organization is seen by influential and popular people on the Internet. Social media marketing on various social media sites and elsewhere is one of the best ways to increase business in Azerbaijan. With many user applications and daily activities. Therefore, social media is a great way for brands to reach their audience.

Businesses in Azerbaijan can attract customers by effectively displaying their products, services and brands on social media platforms. Business impact of social media advertising on Azerbaijani brands. Use different types of images. To gain and retain public attention, companies increase public awareness and awareness through activities such as shared content, advertising campaigns, influencer marketing, and social networking. Asceticism and boon [2].

Interactive social media features allow users to interact with brands. Sharing thoughts and ideas helps brands build closer relationships with consumers and better understand their needs. Sharing posts on social platforms increases visibility. The more users save and share their posts, the better. People want to learn more about your brand and share their interests. Many well-known companies in Azerbaijan are active users of social media. They see social media platforms as useful tools for building relationships.

Azercell: Azercell, one of the largest mobile operators in Azerbaijan, has one of the most profitable social media platforms. Valid verifrlap editorial news, solutions and advertising platform "Editirlanifranifada edifrlap platformkalirğla" Valid has news Facebook, Instagram, Twitter and YouTube solutions and ads.

Bexel: Bexel is another internet marketing company. Great deals, discounts, promotions and more. Join Facebook, Instagram, Twitter and YouTube on a single platform.

Sokar: Azerbaijan State Oil Company Sokar is a company that uses social media for marketing purposes. SOCAR is a social media platform that provides news and information about the company's products, projects and events.

Pasha Bank: Pasha Bank in Azerbaijan uses social media to promote its brand and customer service. Pasha Bank works on LinkedIn, Facebook and Instagram platforms to provide customers with relevant services and stories.

The advertising industry in Azerbaijan has developed in recent years. Recognizing the power and potential of social media platforms, companies are investing in the space to increase awareness, engage customers and increase sales. Currently, Azerbaijani companies follow commercial announcements [1].

Diversity of platforms: Azerbaijan companies operate on various social media platforms and take advantage of the unique advantages of each platform. The most used companies are Facebook, Instagram, Twitter, LinkedIn and YouTube. Each platform has different audiences and features, so businesses can reach different audiences.

Targeted advertising campaigns: Azerbaijani companies advertise their products and services to a wide audience using targeted advertising campaigns on social media platforms. Ads are based on user demographics, interests and user behavior to improve advertising [3].

Good marketing: Azerbaijani companies try to make their name known by cooperating with influential people in society. Influencers are a great way to reach potential customers because they have many sources.

Build customer relationships: Businesses use social media platforms to build relationships with customers. Social media platforms are a great way to respond to complaints, answer questions, share feedback and provide customer support.

In Azerbaijan, influencer marketing has become an important part of social media marketing and has had a huge impact on business. Influencer marketing means working with influencers to send a message to a large audience. These results in the following for the company: **Reach a large audience:** Influencers, because they have a large number of followers, allow companies to introduce their products and services to more people. This increases the recognition of the company and attracts the attention of potential customers. **Targeted advertising:** Influencers play a very important role in targeting ads because they know their audience and respond to their interests. Influencers allow companies to reach their target audience more effectively [5].

Credibility and trust: Influential followers trust them and value their advice. When an influencer recommends a company's product, it increases the credibility and credibility of the product.

Strengthen customer relationships: Influencers provide companies with a window for closer contact with their customers, because they are people who have a close relationship with their followers. Thanks to influencers, companies have the opportunity to communicate more actively with customers, answer their questions and support them. This is a good way to promote the brand of Azerbaijan to the common people. I'm tired of being interested in social media. Television companies can create a strong image in the media and show their brand to a large audience.

The groups you want to reach are easy to get by buying a lot of people. Businesses that increase online traffic by tracking people's likes, likes, likes and more. Social networks help businesses connect with customers and make it easier to contact them. Your audience can easily engage with your business through TV, answer questions and respond to what your business has to offer. Social media gives companies the opportunity to communicate directly with customers, products and services and increase sales. Online businesses can easily share the thoughts and feelings of their customers.

Conclusion

In conclusion, social media marketing has a great impact on business in Azerbaijan. This effective marketing strategy provides companies with traditional ways to define their brand, build strong customer relationships, increase sales, and gain a competitive advantage.

Social media platforms are a great tool to promote the brands of Azerbaijani companies to a wider audience. These platforms showcase brands to build awareness and grab the attention of consumers. By advertising on social media, businesses can better define their target audience and increase the likelihood that their ads will reach the right audience.

Social media marketing offers unique opportunities for businesses to strengthen their relationship with customers. Followers can interact with businesses on social media, answer questions, and provide feedback. It provides a great platform to closely connect with customers and understand their needs.

Social media marketing offers great potential for businesses to increase sales. Social media platforms allow businesses to increase sales by offering promotions, discounts, and deals to a larger audience.

Finally, social media marketing allows companies in Azerbaijan to reach the attitudes and opinions of consumers. Viewers are also useful for providing feedback to businesses on social media platforms, sharing complaints, and providing ideas and recommendations so businesses can provide proper customer service and better respond to your inquiries.

REFERENCES

1. Abasov, N., & Gasimov, R. (2020). Application of social media marketing in advertising strategies of Azerbaijani companies. Institute of Information Technologies Collection of Scientific Works, 14(1), 20-29.
2. Aliyeva, K., & Akhundova, S. (2021). Use of social media marketing by Azerbaijani companies: Main issues and appropriate measures. Journal of Economics and Management, 4(2), 106-118.
3. Azimova, A., & Ibrahimov, S. (2019). The impact of social media marketing on the branding process of Azerbaijani companies. Journal of Modern Management and Economics, 2(2), 38-46.
4. Azizov, Sh., & Nabiyeva, S. (2022). The impact of social media marketing on customer relations in Azerbaijan. Information Center Institute of Management Sciences Proceedings, 16(2), 78-87.
5. Mustafayev, R., & Abbasov, N. (2020). Use of social media platforms and brand visibility of Azerbaijani companies. Journal of Research, 2(1), 15-25.
6. Khanlarova, R., & Huseynova, F. (2018). Impact of social media marketing on increasing investments of Azerbaijani companies. Journal of Business Economics and Management, 2(1), 23-32.

IMPACT OF SOCIAL MEDIA MARKETING ON AZERBAIJAN COMPANIES

Gulnar Eldar Mammadova

SUMMARY

This means that social media has become essential for businesses to reach their audience, increase brand awareness and expand their customer base. This article highlights the benefits of social media in terms of brand awareness, customer engagement and website usage. He also learned how Azerbaijani entrepreneurs use social media to promote their products and services, communicate with customers and increase sales. In summary, this article proves the positive value of relations between Azerbaijani companies and the important role they play in their development and prosperity.

SOSIAL MEDIA MARKETİNGİNİN AZƏRBAYCAN ŞİRKƏTLƏRİNƏ TƏSİRİ

Gülzar Məmmədova

XÜLASƏ

Sosial media müəssisələrin auditoriyasına çatması, brend şüurunu artırmaq və müştəri bazasını genişləndirmək üçün vacib hala gəldi. Bu məqalə sosial medianın brend məlumatlılığı, müştəri cəlb edilməsi və veb saytdan istifadə baxımından üstünlüklərini vurğulayır. O, həmçinin Azərbaycan sahibkarlarının məhsul və xidmətlərini tanımaq, müştərilərlə ünsiyyət qurmaq və satışları artırmaq üçün sosial mediadan necə istifadə etdiyini öyrənib. Xülasə, bu məqalə Azərbaycan şirkətləri arasında əlaqələrin müsbət dəyərini, onların inkişafında və çiçəklənməsində mühüm rol oynadığını sübut edir.

ВЛИЯНИЕ МАРКЕТИНГА В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ КОМПАНИИ

Гюльнар Мамедова

АННОТАЦИЯ

В статье обсуждается влияние маркетинга в социальных сетях на азербайджанский бизнес. В нем подчеркивается, как маркетинг в социальных сетях стал для компаний важным инструментом для охвата своей целевой аудитории, повышения узнаваемости бренда и увеличения клиентской базы. В статье подчеркиваются преимущества маркетинга в социальных сетях, в том числе повышение узнаваемости бренда, повышение вовлеченности клиентов и увеличение посещаемости веб-сайта. В нем также исследуется, как азербайджанские предприятия используют платформы социальных сетей для продвижения своих продуктов и услуг, взаимодействия с клиентами и увеличения продаж. В целом, статья подчеркивает положительное влияние маркетинга в социальных сетях на азербайджанские компании и важную роль, которую он играет в их росте и успехе.

РОЖДЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ В КИТАЕ

Гу Ханг,
магистрант 2-го курса БГУ

Ключевые слова: социальная работа, Китайская Народная Республика, неправительственные организации, история социальной работы.

Açar sözlər: sosial iş, Çin Xalq Respublikası, qeyri-hökumət təşkilatları, sosial iş tarixi.

Keywords: social work, People's Republic of China, non-governmental organizations, history of social work.

1 Христианская молодежная конференция и агентство социального обслуживания

(1) Христианская молодежная конференция

Христианская молодежная конференция входит в Китай, а профессиональная социальная работа также вошла в Китай. Христианская молодежная конференция была основана в Лондоне, Англия, 6 июня 1844 года британским бизнесменом Джорджем Уильямом (кит. 乔治·威廉). Он надеется улучшить духовную жизнь, социальную и культурную среду молодых людей посредством твердых убеждений и продвижения социальных служб. Христианская молодежная конференция - это глобальная религиозная социальная группа с долгой историей и обширным влиянием. Западные церкви не только энергично распространяют христианские учения, но и из-за продвижения религиозных причин к развитию «благотворительности» и культурных начинаний и открыли церковные школы. Он был введен из Соединенных Штатов в 1885 году в Китай. 22 декабря 1895 года «Христианская ассоциация молодежи Тяньцзиня» (кит. 天津基督教青年会) была создана на Хайдао в Тяньцзине. В то время китайское имя молодежной лиги было «Ассоциация школьников Тяньцзиня» (кит. 天津学塾幼徒会). Большинство участников - студенты. Ассоциация является первой христианской молодежной ассоциацией, созданной Североамериканской ассоциацией в Китае.

В то время, как христианская молодежь будет распространять научные и культурные знания о Западе, пропагандируя христианские учения, она удовлетворяла в то же время и потребности китайского общества. Активное участие в благотворительной и образовательной деятельности оказало важное влияние на благотворительность, культурное образование и внешние обмены в Китае. В процессе современной китайской демократической революции китайская революция была сочувствующей и поддерживалась большим количеством христианских молодежных ассоциаций. Во время войны за сопротивление против Японии китайское христианское молодежное общество активно проводило такие виды деятельности, как антияпонская пропаганда, социальная помощь и военные службы для участия в антияпонском спасательном движении. В 1950-х годах христианское молодежное общество участвовало и активно продвигало патриотическое движение «Три -сами» (кит. “三自”) в китайском христианстве и сыграло ключевую роль в призвании и лидере.

С момента реформы и открытия китайская христианская молодежь будет активно адаптироваться к социалистическому обществу, оказывать свои собственные преимущества, выполнять социальные услуги и обмены и вносить позитивный вклад в развитие страны. В новой ситуации китайская христианская молодежь сознательно посвящает себя великой практике соблюдения руководства христианства, служить обществу, принести пользу людям и усердно работать над созданием социализма с китайскими характеристиками, способствовать развитию человеческого роста и мира

во всем мире.

(2) Ранние профессиональные институты социального обслуживания в Китае

В дополнение к христианской молодежной конференции, многие агентства по социальному обслуживанию появились в первые дни агентства социальных служб: в 1912 году Джон Бергис (кит.约翰·伯吉斯) основал Ассоциацию социального развития студентов Пекинской группы (кит.北京学生团社会实进会) и организовал учащихся для участия в работе социального обслуживания; В 1913 году американцы Юм (кит.休姆), который занимался службами социальной работы в Великой Йельской больнице Чанши (кит.长沙大耶鲁医院) и основал Альянс социального обслуживания Чанши (кит.长沙社会服务联盟). В 1914 году Ассоциация социального развития студенческой группы Пекина была официально переименована в «Пекинскую социальную прогрессивную ассоциацию» и стала официальной социальной организацией. В 1919 году Пекинская социальная прогрессивная ассоциация (кит.北京社会实进会) и журнал «Новое общество» (кит.《新社会》) совместно предложили изучать социальные проблемы с социальными исследованиями и решать социальные проблемы с социальными службами; В 1920 году Xiong Xiling (кит.熊希龄) поощрял официальное создание школы Пекин Сяншан Си Куан (кит.北京香山慈幼院), став первым гражданским агентством социального обслуживания, основанным первыми китайцами в наше время. В 1921 году американцы возглавляли американцы и установили «中国华洋义赈救灾总会» в Шанхае.

Это самая ранняя организация по оказанию помощи гражданским бедствиям в Китае. В том же году американский общественный активист Аида Пуэд (кит.艾达·蒲爱德) (родился в Китае), нанятый Фондом Рокфеллера (кит.洛克菲勒基金会), основал Департамент социальных служб в больнице Мира Конкорд (кит.北平协和医院) и преподавал в Университете Яндзин (кит.燕京大学), чтобы внести большой вклад в локализацию китайской социальной работы.

2 Ранние представители исследования по профессиональной социальной работе

Самым ранним исследованием социальной работы в Китае было Чжу Юю (кит.朱友渔). Он получил докторскую степень по философии на факультете социологии Колумбийского университета (кит.哥伦比亚大学) в 1911 году. Его докторская диссертация - «Китайская благотворительная организация» (кит.《中国慈善事业》). Вернувшись в Китай, он был профессором социологии в Университете Святого Иоанна в Шанхае (кит.上海圣约翰大学).

Чжу Йисонг (кит.朱亦松): В 1921 году его преподавали в школе Цзинана (кит.暨南学校), Инженерной школе Хохай (кит.河海工程学校), политической науке и юридической школе Цзянсу (кит.江苏政法学校), Университете Датонг (кит.大同大学), Юго -Восточном университете (кит.东南大学), Центральном университете (кит.中央大学), Пекинском нормальном университете (кит.北京师范大学), Пекинском университете (кит.北京大学), Университете Северо -Востока (кит.东北大学), Университет Хэнана (кит.河南大学), Сан Ят - Университет Сена (кит.中山大学), Нормальный университет женщин (кит.女子师范学院), социальное образование (кит.社会教育学院), социальное образование, колледж социального образования. Он опубликовал «Принципы социологии» (кит.《社会学原理》), «основные вопросы в современном обще-

стве» (кит. 《现代社会主要问题》), и академическая социальная работа «социальная политика» (кит. 《社会政策》) и активно устанавливает стажировку преподавания, проводил социальные исследования и социальные услуги.

3 Образование и представители ранней профессиональной социальной работы

Образование социальной работы начало появляться в нашей стране, начиная с Церковного университета: Шанхайский университет Святого Иоанна (кит. 上海圣约翰大学) открыл курс социологии в 1908 году, а в 1913 году в Шанхане частный Шанхайский университет (кит. 上海私立沪江大学) был основан американским профессором Даниэлем Харрисом Кульпом и Галстук (кит. D.H.葛尔溥). В 1917 году Чжу Юю председательствовал в «Худонской коммуне» (кит. 沪东公社) и занялся социальным обслуживанием, руководством по карьере, внедрению карьеры, движению здравоохранения, личным улучшениям семьи, религиозным мероприятиям и т. д.

4 Развитие частной благотворительной организации во время Китайской Республики

В раннем периоде Китайской Республики основное наследство и сохранившиеся институты и учреждения социальной помощи в династии Цин были сохранены; в течение периода правительства Бейяна система социальной спасения в основном поддерживала уровень династии Цин. Тем не менее, спасательная причина гражданского общества значительно развилась, и есть много частных учреждений. В основном женщины и дети выполняют спасательную работу.

5 Политика социального обеспечения периода национального правительства

В 1928 году национальное правительство Нанкин обнародовало «Правила местных институтов помощи» (кит. 《各地方救济院规则》), и правила реконструкции предусматривали, что местные органы власти должны создавать институты помощи в соответствии с законом, чтобы заботиться о сиротах, сиротах и инвалидах. Это первые правила социальной помощи, обнародованные национальным правительством Нанкина. Чтобы лучше продвигать разработку работы по оказанию помощи, национальное правительство обнародовало «соглашение на медаль» (кит. 《赈款给奖章程》), в 1928 году для внедрения эффективных вознаграждений для доноров. В то же время были обнародованы «правила на наказание персонала» (кит. 《办赈人员惩罚条例》). Для тех, кто переехал и поглотил свои государственные средства, они усугубили наказание в соответствии с уголовным законодательством. Создание складов и хранение материалов, чтобы справиться с бедствиями, является основной социальной облегчением традиционного общества. Национальное правительство Нанкина выпустило «План управления местным складом» (кит. 《各地方仓储管理规划》) для предоставления подробных положений о создании и управлении складами материалов для хранения, что увеличило управление государством местными складами материалов. В то же время было обнародовано, «правила управления частной благотворительной организацией во всех местных и местных» (кит. 《管理各地方私立慈善机构规则》). В декабре 1928 года были сформулированы «Правила по регистрации деловой группы благотворительной группы» (кит. 《慈善团体立案注册条例》).

«Правила управления храмом» (кит. 《寺庙管理条例》), объявленные Министерством внутренних дел в январе 1929 года, предусматривали, что храмы должны справиться с одним или несколькими государственными мероприятиями по социальному обеспечению в соответствии с их финансовыми ресурсами, такими как начальные школы на всех уровнях, школы обучения людей, ночные школы, лекции, госу-

дарственные стадионы и государственные стадионы, Институт помощи или инвалиды, приют, пенсионные дома, детские залы, бедные больницы и т. д.

В мае 1929 года весь случай «Закона о благотворительной группе» (кит. 《监督慈善团体法》) был официально объявлен национальным правительством Нанкина 12 июня 1929 года. Этот закон сначала определяет объем своей юридической корректировки, то есть смысл благотворительных групп, является группой: облегчения бедности, помощи в стихийных бедствиях, ухода за пожилыми людьми, сострадания и других спасательных мероприятий. В 1930 году национальное правительство обнародовало «правила реализации для контроля за законом о благотворительной группе» (кит. 《监督慈善团体法实施细则》), чтобы внести подробные положения создания благотворительных групп, использования средств и благотворительного содержания.^[16] В 1932 году Министерство внутренних дел также обнародовало «Правила благотворительного общественного благополучия буддийских храмов для исправления благотворительности» (кит. 《佛教寺庙兴办慈善公益事业规则》), которые предусматривали храм для участия в спасательных работах. Например, храмы должны создать благотворительные мероприятия по общественному благосостоянию в соответствии с местными потребностями. Когда храм проводится в различных общественных благосостояниях или благотворительной организации, ожидается, что экономическая ситуация будет организована независимо храмом, или совместным экспертизой храмов, или местный буддист прибудет всех храмов сдерживать его вместе;

Благотворительное общественное благосостояние в Храме под наблюдением официального офиса и находится под руководством местной буддийской церкви.

6 Практика развития сельской строительной кампании и общественной организации

В 1920 -х и 1930 -х годах росло «сельское строительное движение», и в 1930 -х годах более 20 университетов открыли специализированные по социальной работе специальности или курсы. Общественная школа, представленная У Вензао (кит. 吴文藻), Фей Сятонгом (кит. 费孝通) и Ке Яохуа (кит. 柯耀华), внесла значительный вклад в локализацию социальной работы посредством большого количества практической работы. Представители ремонта сельских общин, проведения гражданского образования и продвижения экспериментов по сельскому строительству: Ян Янчу (кит. 晏阳初), Тао Синьжи (кит. 陶行知), Лян Шуминг (кит. 梁漱溟) и т. д. Они являются пионерами современной общественной работы Китая. Самым известным из которых было «сельское строительное движение», проведенное в 1920 -х и 1930 -х годах, с более чем 600 группами до и после. Например, Ян Янчу «Образование гражданского округа округа Дингкси» (кит. 定县平民教育), Лян Шуминг «Хэнановый сельский строительный колледж» (кит. 河南乡建学院), «Зоупин-сельское строительство» (кит. 邹平乡村建设), Тао Синьжа «сельская школа в Нанкине» (кит. 南京乡村师范学校) и т. д. Считается как начало современной китайской социальной работы.

(1) Ян Янчу (кит. 晏阳初) (1890-1990) из Сычуаня (кит. 四川), китайского гражданского педагога и сельских строителей. Окончил Йельский университет и академию Святого Пола в Гонконге. В первые дни Ян Ян, когда в первые дни была начата кампания по гражданскому образованию, он полагал, что большинство страданий китайцев были «четырьмя основными заболеваниями» бедности, невежества, слабости и эгоизма народа. Он выступает за то, чтобы через гражданскую школу для общественности, прежде всего, фермеров, научил их грамотности, а затем внедряет

«четыре основного образования» средств к существованию, литературы и искусству, здоровья и граждан. Чтобы построить »новых людей. «И защищать в сельских районах,« шесть общих строительства »политического, образования, экономики, экономики, самозащиты, здоровья и этикета, тем самым достигая цели спасения страны для спасения страны. Он является автором «Образования гражданского образования» (кит. 《平民教育的真义》) и «Миссия сельского движения» (кит. 《农村运动的使命》). Он считает, что ключ к китайскому гражданскому образованию лежит в сельской местности. С 1920 года он был привержен более 70 - летнему гражданскому образованию и был известен как «Отец мирового движения по гражданскому образованию».

(2) Тао Синьжи (кит.陶行知), уроженец округа Йиксиан (кит.安徽省歙县人), провинция Анхуи, китайского народного педагога, мыслителя, великого демократического воина и патриота. Он является одним из главных лидеров «Спасения Конгресса» (кит.中国人民救国会) и «Китайского демократического альянса» (кит.中国民主同盟). Он последовательно основал Школу Сяоожан, Общество по жизни, инженерная группа Шанхай, школа Юкай и Социальный университет. В 1926 году три претензии «Жизнь - это образование», «Общество - это школа», «Образование, обучение и практику целостности вместе».

(3) Лян Шумминг (кит.梁漱溟) (1893-1988) известные мыслители, философы, педагоги, социальные активисты, патриотические демократы, известные ученые, мастера китайских исследований, в основном изучая жизненные проблемы и социальные проблемы, один из ранних представителей современного конфуцианства, он известен как «последний конфуциан в Китае». Лян Шуминг находилась под влиянием школы Тайчжоу, запустив сельскую строительную кампанию в Китае и получив опыт, который можно использовать для справки. Он является автором «Теории сельского строительства» (кит. 《乡村建设理论》) и «Сердца и жизни» (кит. 《人心与人生》). Лян Шуминг считает, что китайское общество «основано на сельской местности и основном объеме сельской местности».

6 Современное значение китайской социальной работы

В Китае в 1920 -х и 1930 -х годах начала зарождаться социальная работа, были последовательно созданы профессиональные группы, связанные с социальной работой. В ноябре 1913 года была создана «Пекинская социальная постепенная ассоциация», которая была инициирована активистами Пекинской молодежной конференции. Он принял социальные услуги как цель; в ноябре 1919 года организация основала новое общество «Новое общество». «Новое общество» организации было основано Чжэн Чжэньдоу (кит.郑振铎), Цюй Цюбай (кит.瞿秋白), Гэн Куан (кит.耿匡), Цюй Шиин (кит.瞿世英), Сюй Дишань (кит.许地山) и другими ответственными редакторами и письменным писанием. Опубликовал ряд статей о трансформации социальных услуг, пропаганде социальных услуг, обсуждении социальных проблем, внедрении социологии, изучении образования бедных и написании о социальных ситуациях и других аспектах.^[22] Кроме того, такие группы, как Социальное общество Пекинского социального общества и Совет директоров Фонда образования и культуры Китая, вмешались в содействие социальной работе. В 1922 году, когда был основан кафедра социологии Пекинского университета Янджин (кит.燕京大学), он был разделен на две дисциплины теоретической социологии и прикладной социологии. В 1925 году департамент был переименован в «Департамент социологии и социальной службы», сосредоточившись на практических приложениях, и открыл 14 курсов, включая «работа по делам», «работа психиатрического общества», «групповая работа» и «социальное управление». Развивать работников социального обеспечения для

органов и групп социального обслуживания. Университет Нанкин Цзиньлинг (кит.南京金陵大学) создал социальную рабочую группу до 1948 года и принадлежит кафедре социологии. В 1946 году социальная рабочая группа общего управления хорошей помощью Организации Объединенных Наций предоставила много поддержки и помощи, предоставила многим учителям и обучила более десяти аспирантов. Университет Нанкин Цзиньлинг (кит.南京金陵大学) создал факультет социального обеспечения в 1948 году, набирая студентов социальной работы и став единственным независимым отделом социальной работы в Китае. Теперь, например, Университет Сучжоу Суоч (кит.苏州东吴大学), Женский колледж искусств и наук (кит.金陵女子文理学院), Университет Фудана (кит.复旦大学), Университет Шандунга Цилу (кит.山东齐鲁大学), Университет Пекин Цингхуа (кит.北京清华大学), Университет Фу Джен (кит.辅仁大学) и многие другие университеты, все проводят курсы, такие как «социальная работа» и «Управление социальным обеспечением».

ЛИТЕРАТУРА

1. Цзянанг Ц. Введение в социальную работу // Шицзячжуан: Хэбэйское образовательное издательство. 2012.
2. Шунли Л. История, на которую следует обратить внимание: социальная работа в период Китайской Республики // Социальная работа. 2012, №10.
3. Шунли Л. Краткое описание интеграции истории социальной работы в стране // Журнал социальной работы. 2012. №10.
4. Мухуа Л. Теория и практика социальной работы // Пекин: Китайская социальная пресса. 2007.
5. Янань М. Анализ концепции «социальной работы» в период Китайской Республики // Журнал Университета Хэбэй: издание философии и социальных наук. 2013. №3.
6. Сюлян П. Прототип работы в городских общинах (2): Бэйпинская первая медицинская фирма // Социальная работа в Китае. 2010. №10.
7. Сюлян П. Наблюдение и открытие нового: социальная работа в современном Китае // Шицзячжуан: Хэбэйское образовательное издательство. 2010.
8. Чжили С. Исследование развития профессиональной социальной работы в период Китайской Республики // Шанхай: докторская диссертация Восточно - Китайского технологического университета. 2011.
9. Сибинь В. Введение в социальную работу // Пекин: Издательство Пекинского университета. 2011
10. Сибинь В. Испытание локализации социальной работы в Китае // Первоначальное исследование природы китайской социальной работы. 2000
11. Сибинь В. Войти в историю, на которую нужно обратить внимание // Китайская социальная работа. 2012. №13
12. Синзхе Я. Современные социальные начинания // Шицзячжуан: Хэбэйское образовательное издательство. 2012
13. Мин Я. Одна дисциплина с одной эпохой - социология в Китае // Пекин: Издательство Университета Цинхуа. 2004

РОЖДЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ В КИТАЕ

Гу Ханг

АННОТАЦИЯ

В Китае в 1920 -х и 1930 -х годах начала зарождаться социальная работа, были последовательно созданы профессиональные группы, связанные с социальной работой. В ноябре 1913 года была создана «Пекинская социальная постепенная ассоциация», которая была инициирована активистами Пекинской молодежной конференции. Он принял социальные услуги как цель; в ноябре 1919 года организация основала новое общество «Новое общество».

ÇİNDƏ PEŞƏKAR SOSIAL İŞİN YARANMASI

Qu Hang

XÜLASƏ

Çində sosial iş 1920-1930-cu illərdə yaranmağa başladı və ardıcıl olaraq sosial işlə bağlı peşəkar qruplar yaradıldı. 1913-cü ilin noyabrında Pekin Gənclər Konfransının fəallarının təşəbbüsü ilə Pekin Sosial Tədrisən Assosiasiyası yaradıldı. Sosial xidmətləri məqsəd kimi qəbul etdi; 1919-cu ilin noyabrında təşkilat Yeni Cəmiyyəti təsis etdi.

THE EMERGENCE OF PROFESSIONAL SOCIAL WORK IN CHINA

Qu Hang

SUMMARY

Social work in China began to emerge in the 1920s and 1930s, and professional groups related to social work were successively established. In November 1913, the Peking Social Progressive Association was established on the initiative of the activists of the Peking Youth Conference. Adopted social services as a goal; In November 1919, the organization established the New Society.

AZƏRBAYCANDA SOSIAL MÜDAFİƏ SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ İNNOVATİV YANAŞMALAR

İmanova Gözəl Rəqif qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
gzl.imanova@gmail.com

Açar sözlər: sosial müdafiə, sosial sığorta, sosial təminat, məşğulluq, DOST Agentliyi

Ключевые слова: социальная защита, социальное страхование, социальное обеспечение, трудоустройство, Агентство ДОСТ

Keywords: social protection, social insurance, social security, employment, DOST Agency

Sosial müdafiə sistemi səmərəli əmək bazarlarının təşviqi, vətəndaşların məruz qaldığı risklərin yüngülləşdirilməsi və əmək haqqı itkisinə qarşı müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi vasitəsilə yoxsulluğu və əhalinin iqtisadi həssaslığını azaltmağa istiqamətlənmiş proqramlardan ibarətdir.

Sosial müdafiə proqramlarının nə dərəcədə effektiv olması onların intensivliyi və əhatəliliyindən asılıdır. İntensivlik dedikdə, faktiki benefisiarlara təqdim edilən müavinətlərin orta məbləği, əhatəlilik dedikdə isə, faktiki olaraq müavinət alan benefisiarların hədəfə alınan (bu cür təminata ehtiyacı olan) benefisiarların hansı hissəsini təşkil etməsi nəzərdə tutulur.

Azərbaycanda dövlət sosial müdafiə sistemi iki əsas hissədən ibarətdir:

- 1) sosial sığorta
- 2) sosial təminat

Sosial sığorta qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda fiziki şəxslərin itirilmiş əmək haqlarının, gəlirlərinin və ya əlavə xərclərinin kompensasiya edilməsinə, habelə itirilməsinin qarşısının alınmasına yönəldilmiş təminat forması olub, pensiya, işsizlik müavinətləri, tibbi sığorta, və digər sosial müavinətləri nəzərdə tutur.

Sosial təminat qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda əmək qabiliyyətini tam və ya qismən itirmiş vətəndaşların maddi tələbatının ödənilməsi üçün onlara dövlət tərəfindən müvafiq müavinətlərin ödənilməsindən və təşkilati-hüquqi digər tədbirlərin həyata keçirilməsindən ibarətdir [3].

Əhalinin sosial təminat sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə 25 fevral 2015-ci il tarixində “Ünvanlı dövlət sosial yardımı sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən Fərman imzalanıb. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi VEMTAS-ın (Vahid Elektron Müraciət və Təyinat Alt Sistemi) yaradıb.

Dövlət Sosial Müdafiə Fondu sosial təminat, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi isə sosial müdafiə proqramlarını həyata keçirir. Ötən illərdə əhalinin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi və bu məqsədlə sığorta pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir sıra tədbirlər görülmüş və hüquqi baza formalaşdırılmışdır.

Ümumiyyətlə, əhalinin rifahının yaxşılaşması istiqamətində görülmüş işlər yalnız maaşların, pensiya və müavinətlərin artması ilə yekunlaşmır. Respublikamızda aparılan sosial siyasətin məzmunu vətəndaşların sosial vəziyyətinin yaxşılaşması ilə bərabər, onların məşğulluğunun artırılması, daha yaxşı yaşamları üçün əlavə pul gəlirləri əldə etməsindən ibarətdir. Ötən dövrdə bu istiqamətdə atılan bütün addımlar konkret olaraq cəmiyyətin sosial qayğılarının təmin olunmasına əhəmiyyətli baza formalaşdırıb. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət proqramları davamlı iqtisadi inkişafı təmin etməklə, sosial sahədə qarşıda duran problemlərin həlli üçün etibarlı

zəmin yaradıb. Son 15 ildə 2 milyona yaxın iş yerinin açılması da ölkə Prezidentinin bu sahədə uğurlu siyasətinin əyani göstəricisidir.

Son dövrlər əhalinin məşğulluğunun təmin olunması yönündə işlər daha da dinamik xarakter alıb. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən “2019-2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası”nın təsdiq olunması haqqında Sərəncamın imzalanması bu baxımdan mühüm addımdır. Artıq Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi (ƏƏSMN) və digər aidiyyəti qurumlar bu Sərəncamdan irəli gələrək 2019-2025-ci illər üçün Tədbirlər Planının layihəsini hazırlayırlar. Tədbirlər Planı layihəsində Strategiyada nəzərdə tutulan əsas istiqamətlərə uyğun tədbirlər əksini tapacaq.

İşsizlikdən Sığorta Fondunun 2019-cu il üçün nəzərdə tutulan 83 milyon 450 min manat məbləğindəki büdcəsinin 42 milyon manatı məhz özünüməşğulluq tədbirlərinə həsr olunub. Cari ildə hədəf olaraq 7 minədək Azərbaycan ailəsində kiçik müəssisələrin, kiçik ailə təsərrüfatlarının yaradılması qarşıya məqsəd qoyulub. Növbəti ildə bu həcm daha da artırılacaq. Bu fakt isə özlüyündə özünüməşğulluq tədbirləri vətəndaşlarımızın passiv sosial dəstək mexanizmindən aktiv sosial dəstək mexanizminə keçirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Sosial sahədə reallaşdırılan islahatlardan danışarkən avqustun 9-da Prezident İlham Əliyevin imzaladığı “Əhalinin məşğulluğu, əmək, sosial müdafiə və təminat sahələrində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Fərmanı xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Fərmana əsasən, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində “Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyi” publik hüquqi şəxs (DOST Agentliyi) yaradılması qərara alınıb. Bu Fərman əhalinin sosial müdafiəsinin daha da gücləndirilməsi istiqamətdə mühüm innovativ yeniliyə yol açır. Fərman DOST (Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat) Mərkəzlərinin yaradılması vasitəsilə dövlət xidmətlərinin geniş bir spektrinin - əmək, məşğulluq, sosial təminat, ünvanlı dövlət sosial yardımı, əlillik, pensiya, sosial sığorta və digər müvafiq sahələr üzrə xidmətlər sisteminin “bir pəncərə”dən operativ, sadələşdirilmiş prosedurlarla, şəffaf və nəzakətli, vətəndaş rahatlığı prinsipi əsasında təqdim olunmasına, xidmətlərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsinə imkan verir. ƏƏSMN-in bu haqda yaydığı məlumatda qeyd olunur ki, DOST (Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat) Mərkəzlərinin yaradılması Birinci vitse-prezident, Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti Mehriban Əliyevanın sosial sahə ilə bağlı həyata keçirdiyi mühüm fəaliyyətin növbəti uğurlu davamıdır. Oktyabrın 9-da Nazirlər Kabinetinin 2018-ci ilin 9 ayının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında Prezident İlham Əliyev bu haqda bildirib: “Sosial sahədə biz “ASAN xidmət”in analoquunu yaradıırıq - Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat mərkəzləri, bunun adı da yaxşıdır - DOST mərkəzləri, mənası da yaxşıdır. Hesab edirəm ki, bu sahədə vətəndaşlar yaxın gələcəkdə müsbət dəyişiklikləri görəcəklər, artıq görürlər. İndi yerlərdən məlumat gəlir, ancaq biz hələ islahatların birinci mərhələsindəyik”.

Onu da qeyd edək ki, dövlət başçısı “Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında” Fərman imzalayıb. Fərmana əsasən, Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyinin Nizamnaməsi, strukturu, “DOST” mərkəzlərində göstərilən xidmətlərin siyahısı, xidmət göstərilməsi qaydası təsdiq edilib.

Bütün bunlarla yanaşı, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi nazirinin müvafiq əmri ilə Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında Dövlət Tibbi-Sosial Ekspertiza və Reabilitasiya Xidmətinin yeni strukturunun formalaşdırılması da bu sahədə aparılan islahatların vacib tərkib hissəsidir. Aparılan struktur islahatları tibbi-sosial ekspertiza və reabilitasiya sahəsində idarəetmənin optimallaşdırılmasına və işin səmərəliliyinin, bu sahələrdə vətəndaşlara xidmətlərin “DOST” mərkəzləri müstəvisində tam şəffaf və

vətəndaş məmnunluğuna nail olunması prinsipi əsasında keyfiyyətinin artırılmasına xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının Sosial Müdafiə Sistemi. Bakı. "MBM" 2012. 408 s.
2. CESD Tədqiqat qrupu. Azərbaycanda Sosial Müdafiə Sistemi: Qiymətləndirmə və Təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. Bakı. 2016. 22 s. https://cesd.az/new/wp-content/uploads/2016/11/CESD_UNDP_EU_Social_Protection_Paper.pdf
3. Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, Vəqif Bayramov, 12.09.2013
<http://www.sspf.gov.az/view.php?lang=az&menu=358&id=1289>
4. 5 Səs İnformasiya Agentliyi, "Bu gündən "Pensiya+" xidməti istifadəyə verildi"
<http://sia.az/az/news/social/390102-bu-gunden-pensiya-xidmeti-istifadeye-verildi>
5. Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, "Dövlət Sosial Müdafiə Fondunda 2015-ci ilin yekunları və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş kollegiya iclası keçirilib", 19.02.2016
<http://www.sspf.gov.az/view.php?lang=az&menu=400&id=2210>
6. Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, "Dövlət Sosial Müdafiə Fondunda 2015-ci ilin yekunları və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş kollegiya iclası keçirilib", 19.02.2016
<http://www.sspf.gov.az/view.php?lang=az&menu=400&id=2210>

AZƏRBAYCANDA SOSIAL MÜDAFİƏ SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ İNNOVATİV YANAŞMALAR

İmanova Gözəl

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanın Sosial Müdafiə Sistemi, onun inkişafı, inkişafı baxımından atılan addımlar araşdırılır. Vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək üçün dövlətin reallaşdırdığı bir sıra tədbirlər məqalədə təhlil olunur. Sosial sığorta, ünvanlı sosial yardım, sosial təminat, məşğulluq, DOST Agentliyi və s. sahələrdə görülmüş tədbirlər əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. İnsanların sosial rifah halının yaxşılaşdırılması yönündə qəbul edilmiş qanunlar, fərman və sərəncamlar, əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində əsaslı islahatlar uğurla həyata keçirilir. Sosial müdafiə sistemi bu sahədə mühüm yer tutur və insanların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Hal-hazırda aparılan sosial siyasət cəmiyyətin hər bir fərdini əhatə edir. Bundan başqa, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi, uğurlu gənclər siyasəti də ön plandadır. Həmçinin yoxsulluğun aradan qaldırılması üçün mühüm işlər görülür. Bu da minlərlə ailənin sosial vəziyyətinin yaxşılaşması yolunda bir təkandır.

ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ СИСТЕМЫ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Иманова Гёзал

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются шаги, предпринятые в плане Системы социальной защиты Азербайджана, ее развитие и развитие. В статье анализируется ряд мер, реализуемых государством для обеспечения достойного уровня жизни граждан. Социальная защита, социальное страхование, социальное обеспечение, трудоустройство, агентство ДОСТ и др. меры, принимаемые на местах, служат улучшению социального положения населения. Успешно реализуются законы, указы и распоряжения, принятые в направлении улучшения социального самочувствия людей, коренные реформы в области социальной защиты населения. Система социальной защиты занимает важное место в этой сфере и служит улучшению условий жизни людей. Нынешняя социальная политика охватывает каждого человека в обществе. Кроме того, на первый план также выходит обеспечение занятости населения и успешная молодежная политика. Также проводится важная работа по ликвидации бедности. Это толчок к улучшению социального положения тысяч семей.

INNOVATIVE APPROACHES IN IMPROVING THE SOCIAL PROTECTION SYSTEM IN AZERBAIJAN

Imanova Gozel

SUMMARY

The article examines the steps taken in terms of the Social Protection System of Azerbaijan, its development and development. The article analyses a number of measures implemented by the state to ensure a decent standard of living for citizens. Social insurance, targeted social assistance, social security, employment, DOST Agency, etc. measures taken in the fields serve to improve the social condition of the population. Laws, decrees and orders adopted in the direction of improving people's social well-being, fundamental reforms in the field of social protection of the population are being successfully implemented. The social protection system occupies an important place in this field and serves to improve people's living conditions. The current social policy covers every individual of the society. In addition, ensuring the employment of the population and a successful youth policy are also in the foreground. Also, important work is being done to eliminate poverty. This is an impetus to the improvement of the social situation of thousands of families.

AVROPA VƏ QƏRB ÖLKƏLƏRİNDƏ KEYS MENECMENT

Məmmədova Mədinə Əjdər qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
madinamamed31@gmail.com

Açar sözlər: metodologiya, keyslər, proqram, integrasiya, rifah

Ключевые слова: методология, кейсы, программа, интеграция, благосостояние.

Keywords: methodology, cases, program, integration, welfare

Keys menecment sosial iş, səhiyyə xidmətləri, əqli çatışmazlıqların müalicəsi, ahıl yaşlılara qayğı, uşaqların rifahının yaxşılaşdırılması, əlillərə sosial xidmətlər, məşğulluq xidmətləri, eləcə də, alkoqol içkilərə və narkotik maddələrə aludə olan vətəndaşların reabilitasiyası kimi sahələrdə tətbiq edilir. Keys menecment prosesinin konkret mahiyyəti, həmçinin, sosial xidmətlərin məntiqi ardıcılıq və eyni vaxtda göstərilməsi səviyyəsindən də asılıdır. Keys menecment yanaşmasının əsas məqsədi göstərilən xidmətlər arasında kordinasiyanın yaradılması və təqdim olunan xidmətlərə görə məsuliyyətlərin müəyyənəlməsidir. Aparılan müzakirələrdə belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi sosial xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı çətinliklərdən yaranan problemlər orta gəlirli ölkələr sırasında yer alan və yardıma ehtiyacı olan əhaliyə məhdud sosial xidmətlər təqdim edilən Azərbaycana o qədər də xas deyildir. Bu cür yüksək gəlirli ölkələr sayılan ABŞ və Böyük Britaniyadan fərqli, “B” kateqoriyasına aid edilən vəziyyətlərə isə əksinə Azərbaycanda nisbətən nadir hallarda olsa belə, rast gəlmək mümkündür. Digər üç kateqoriyalı vəziyyətlər Azərbaycan üçün daha münasib sayıla bilər. Milli mədəniyyətin əhəmiyyətli təsiri həm sosial işin idarə edilməsinin məqbulluğunda, həm də onun tədqiqinə yanaşmalarda özünü göstərir. Keyslərin idarə edilməsi İtaliyada, Birləşmiş Krallıqda, İsveçdə, İtaliya və Almaniya fərqli təsviri metodologiyalar ilə yerinə yetirilə bilirdi. Avropada sosial qayğının əhatə dairəsində nəzərəcarpacaq fərqlər qeyd edilmişdir. ABŞ və Avropa kontekstləri arasında bir sıra ortaya çıxan fərq, xidmətlər və proqramlar mövcuddur. ABŞ tədqiqatlarının çoxu, adətən klinik və büdcə müstəqilliyi olan xüsusi xəstə qrupları üçün müstəqil, məqsədyönlü proqramlardan irəli gəlir. Avropa tədqiqatları, Britaniya və İsveçdə vergidən maliyyələşdirilən inhisarçı Milli Səhiyyə Xidməti də daxil olmaqla, geniş maliyyələşdirmə tədbirləri çərçivəsində fəaliyyət göstərir. İtaliyada səhiyyə və sosial dəstək göstərən dövlət, həmkarlar ittifaqı və kilsə qeyri-peşəkar təşkilatları ilə yanaşı oxşar milli sistemdir. Almaniya isə sığortaya əsaslanan planlar vardır.

Burada bildirilən işin idarə edilməsi xidmətlərinin heç birinin müstəqil, sabit, müstəqil büdcəsi yoxdur. Onlar ABŞ-in bir çox proqramlarından fərqli olaraq coğrafi olaraq müəyyən edilmiş psixi sağlamlıq xidməti üçün vahid kompleks xidmətin komponentləridir. Hamısı maliyyə baxımından uçota alınmayan birgə klinik fəaliyyətlərdən (məsələn, gecə növbətçiliyi, təcili xidmətlər və stasionar cərpaz əhatə) ibarətdir.

Avropalı tədqiqatçılar, bu kontekstdə, ABŞ və Avstraliyada işin idarə edilməsinin lehinə böyük üstünlüklər tapmış əvvəlki tədqiqatları təkrarlamaqdan imtina etdilər. Onlar diqqətlərini nəyin işlədiyini, kimin üçün işlədiyini və necə işləyə biləcəyini müəyyən etməyə çalışdılar.

Mərkəzi Avropanın almandilli ölkələrində vəziyyət tamamilə fərqlidir. Ambulator müalicədə klinik məsuliyyətin böyük hissəsi sosial işçilərə həvalə edilmişdir. Bu ölkələrdə psixiatriya icmasının demək olar ki, heç bir tibb bacısı olmadığı üçün psixi sağlamlıq icmasının ümumi dili yoxdur; daha da əhəmiyyətli, onun vahid xəstəlik konsepsiyası yoxdur. Alman dilli ölkələrin sosial işçiləri hesab edirlər ki, işin idarə edilməsi konsepsiyası

həmişə onların işinin əsas elementi olmasına baxmayaraq, psixiatrlar tərəfindən yenidən idxal edilib. Bu gün bu mübahisə azaldı, çünki xərclərin məhdudlaşdırılması icma psixiatrlarını və sosial işçiləri ittifaqa məcbur etdi. Rollarda və gözləntilərdəki bu cür fərqlər iş təcrübələrinin və xidmət nəticələrində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Davranış ailə idarəçiliyi və şizofreniya üçün psixotəhsil kimi müdaxilələr İtaliyada nə müntəzəm olaraq mövcud deyildi, nə də yüksək qiymətləndirildi. Birləşmiş Krallıqda onlar yüksək qiymətləndirilir, lakin əlçatmazdır, halbuki İsveç işlərinin idarə edilməsi xidməti onların təmin edilməsinə əsaslanırdı. İsveçdə keys meneceri hökumətin islahatlarının "səfiri" kimi müəyyən edilmişdir və işin idarə edilməsi hərtərəfli icraçı və nəzarətçi kimi tanınır.

Keys menecerlərinin fəaliyyəti Avropa və Qərb ölkələri üçün ümumi olan qeyri-mərkəzləşdirilmiş ictimai rifah sistemlərinə uyğun gəlir və onların sübuta əsaslanan sağlamlıq və sosial qayğının tətbiqi onlara güclü mərkəzi dəstəyi təmin edirdi. Bu aspekti sadəcə resurs və ya təlim məsələsi kimi rədd etmək çətindir; səhiyyə mədəniyyətlərində ciddi qəbul edilməli olan mühüm və davamlı fərqlər var.

Birləşmiş Krallıqda və Almaniyada, Birləşmiş Ştatlarda olduğu kimi, işin idarə edilməsinə çox vaxt ən ağır ruhi xəstələr, ümumiyyətlə təcrid olunmuş və ailələri ilə əlaqəni itirmiş ailə dəstəyi sistemi kimi baxılır. İtaliyada belə təcrid nadir hallarda olur, burada ailələr hələ də xəstələrlə əlaqə saxlayır və onların sağ qalma ehtiyaclarını təmin edirlər. Buna görə də işin idarə edilməsi xidmətləri cari şəbəkələri dəstəkləmək və həyat keyfiyyətinin artırılmasına daha iddialı yanaşmaq tapşırığı daşıyır.

Sosial xidmətlərin çox vaxt yüksək siyasiləşməsi və Avropada sosial qayğının integrasiyası mürəkkəbdir. Böyük Britaniya və Skandinaviya ölkələrində səhiyyə və sosial qayğının integrasiyası səviyyəsində əsaslı dəyişikliklər baş verir. Tam integrasiya sosial işçilər və səhiyyə işçilərinin eyni təşkilat tərəfindən işlədilməsi və idarə olunması deməkdir. Qismən integrasiya sosial işçilərin sosial xidmətlər tərəfindən işlədilməsi prosesidir. Həç bir integrasiya xidmətlərin paralel olaraq təqdim edildiyini göstərmir, bu ikisi arasında istinad tələb edir.

Avropa xidmətləri nadir hallarda xəstələr üçün daxili 24 saat əhatə dairəsinə çalışır. Bir çoxları ofis saatlarını idarə edir, yalnız isveçli keys menecerləri müstəqil şəkildə işləyirlər. Qalanların hamısı ümumi yerli provayder tərəfindən ya ümumi müqavilə ilə, ya da komandada onların işini nəzərdə tutan xüsusi müqavilə ilə işə götürülüb. Keys menecementin əsas prinsipi sosial xidmətlər göstərilməsinin müxtəlif sahələrində tətbiq edilir. Misal üçün, səhiyyə xidmətləri, xeyli müddət işsiz qalan vətəndaşların əmək bazarına integrasiyası, yoxsulluq və marginallaşdırılmaya qarşı mübarizə, ahıl yaşlı vətəndaşlara və əlillərə qayğı kimi sahələrə tətbiq edilir və eyni zamanda tətbiqat sahəsindən asılı olaraq keys menecement üzrə prosedurlar fərqli ola bilər. Əvvəlki misallardakı əhali qrupu onların həyatlarının qalan hissəsinədək sosial xidmətlərə ehtiyac duyduqları halda, daha sonra misal çəkdiyimiz qrupa göstərilən sosial xidmətlərin dayandırılacağı səviyyədə bu insanların rifahının yaxşılaşdırılması əsas məqsəd kimi götürülür.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://ps.psychiatryonline.org/doi/10.1176/appi.ps.52.5.631>
2. <https://thl.fi/web/migration-and-cultural-diversity/support-material/good-practices/case-management>
3. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/11331797/>
4. Scoppetta, A. Leichsenrig, K. Lelkes, O. (2018). Integral case management of employment and social welfare users in the Western Balkans -guidelines and good practice. Commissioned by the UNDP, Vienna: European Center

5. Prins, R. (2006). Integrated services in rehabilitation – on the coordination of organisation and financing: Discussion Paper. Brussels: European Commissions.

AVROPA VƏ QƏRB ÖLKƏLƏRİNDƏ KEYS MENECMENT

Məmmədova Mədinə

XÜLASƏ

Keyslərin idarə edilməsi Avropa ölkələri xidmətləri tədqiqatında olduqca dəyərli evristik konsepsiyalar hesab olunur. Həyat keyfiyyəti, sosial rifah, coğrafiya və istifadəçi qiymətləndirmələri, ehtimal ki, mövcud akademik və sosial-siyasi mühitdə akademik ölçülər qədər vacibdir. Mürəkkəb keyslərin müdaxilələrini ümumi yox, ayrı-ayrı komponentlərə ayırmaq və qiymətləndirmək zəruridir. Sözü gedən ölkələrdə səhiyyə xidmətlərinin bir neçə sahəsində akademik və klinik öhdəliyi ayırmaqda çətinlikləri aydın görünür. Keys menecerlər daima proqram işlənilib hazırlanması ilə məşğul olmalıdırlar və adekvat heyət əməkdaşlığını inkişaf etdirmək lazımdır. Yekun olaraq, keys menecement təcrübələri mürəkkəbliyi və diqqət yetirilməsi baxımından fərqli vəziyyətlərə və coğrafi mühitlərə uyğun olaraq daha çevik formada tətbiq edilə bilər.

CASE MANAGEMENT IN EUROPEAN AND WESTERN COUNTRIES

Mammadova Madina

SUMMARY

Case management is considered a very valuable heuristic concept in European country services research. Quality of life, social well-being, geography, and user evaluations are probably as important as clinical outcome measures in the current academic and socio-political environment. It is necessary to separate and evaluate the interventions of complex cases into separate components. Difficulties in separating academic and clinical responsibilities are evident in several areas of health care in the countries in question. Case managers must be constantly involved in program development and develop adequate staff collaboration. In conclusion, case management practices can be applied more flexibly to situations varying in complexity and focus.

КЕЙС-МЕНЕДЖМЕНТ В ЕВРОПЕЙСКИХ И ЗАПАДНЫХ СТРАНАХ

Мамедова Мадина

АННОТАЦИИ

Управление делами считается очень ценной эвристической концепцией в исследованиях услуг в европейских странах. Качество жизни, социальное благополучие, география и оценки пользователей, вероятно, так же важны, как и показатели клинических результатов в нынешней академической и социально-политической среде. Необходимо разделить и оценить вмешательства сложных случаев на отдельные компоненты. Трудности в разделении академической и клинической ответственности очевидны в ряде областей здравоохранения в рассматриваемых странах. Менеджеры по работе с клиентами должны постоянно участвовать в разработке программ и развивать адекватное сотрудничество сотрудников. В заключение, методы управления делами могут более гибко применяться к ситуациям различной сложности и направленности.

VALIDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM OLMUŞ UŞAQLARIN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİNDƏKİ PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLL YOLLARI

Ələkbərova Zivər Şahmar qızı
ADMİU -nun II kurs magistrantı
ziverelekberova312@gmail.com

Açar sözlər: uşaq hüquqları, uşaqlar, valideyn himayəsindən məhrum, uşaq hüquqlarının müdafiəsi, sosial təminatlar

Ключевые слова: права ребенка, дети, оставшиеся без попечения родителей, защита прав детей, социальные гарантии

Keywords: children's rights, children, deprived of parental care, protection of children's rights, social security

Müasir dünyada uşaqlar xüsusilə cəmiyyət və dövlət tərəfindən xüsusi qayğıya ehtiyac duyurlar. Bu vəziyyət uşaqların psixoloji, fiziki və yaş xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır ki, bunun nəticəsində uşaqlar müstəqil olaraq tam hüquqlu həyat fəaliyyətini təmin edə bilmir. Ona görə də uşaqların hüquq və azadlıqlarının qorunması demokratik və hüquqi dövlətin əsas vəzifəsidir. Yetkinlik yaşına çatmayanlarla bağlı dövlət siyasətinin prioritet istiqamətləri əsasən həyat və inkişaf üçün təhlükəsiz şəraitin yaradılması, təhsil sisteminin, səhiyyə sisteminin formalaşdırılması, onların yüksək keyfiyyətli və məhsuldar əməyinin təmin edilməsi, uşağın şərəf və ləyaqətinin qorunmasıdır.

Uşaqlıq dövrü hər bir insanın həyat yolunun, fərdi inkişafının başlanğıcı və əsasıdır. Dilimizdə artıq çoxdan aforizmə çevrilmiş “hər şey uşaqlıqdan başlanır” fikri bu yaş dövrü uşaqların həyatı və taleyində həlledici rol oynadığını bir daha təsdiq edir. Uşaqlıq dövrü insanın şəxsiyyət kimi təşəkkülünün, sosial dəyərləri mənimsəməsinin məhsuldar dövrüdür. Dilindən, dinindən, irqindən və milli-etnik xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq bütün uşaqlarda psixika eyni qanunauyğunluqlar əsasında inkişaf edir. Dünyanın müxtəlif coğrafi ərazilərində yaşamasından asılı olmayaraq, bütün uşaqlar öz inkişaflarında çağlıq, körpəlik, məktəbəqədər uşaqlıq, kiçik məktəb yaşı, yeniyetməlik və erkən gənclik kimi mərhələlərdən keçir: onların hamısında inkişaf böhranlı və sabit olmaqla iki əsas cəhətlə xarakterizə olunur [2, s. 13].

Respublikamızda uşaqların sosial və hüquqi müdafiəsi ilə bağlı məsələlər Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və bir sıra qanunverici və normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənir. Bu sahədə əsas normativ sənəd 1998-ci il mayın 19-da qəbul edilmiş “Uşaq hüquqları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunudur. Bu qanun bir sıra beynəlxalq sənədlərə, xüsusilə də “İnsan Hüquqları Haqqında” Ümumdünya Bəyannaməsi, BMT-nin Uşaq hüquqları Konvensiyası, Uşaqların yaşaması, müdafiəsi və inkişafının təmin edilməsi üzrə Ümumdünya Bəyannaməsinə uyğun şəkildə hazırlanmış və uşaqların beynəlxalq səviyyədə təsbit olunmuş əsas hüquq və azadlıqlarını, eləcə də bu hüquqların reallaşdırılması üçün dövlətin vəzifələrini özündə əks etdirir [1, s.4].

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya ictimaiyyəti xüsusilə valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlara görə narahatdır. Bu cür uşaqlar əhalinin ən həssas və zəif müdafiə olunan kateqoriyasını təmsil edir və onlar dövlətin xüsusi qayğısına ehtiyac duyurlar.

Müasir dövrdə hər bir dövlətin uşaq hüquqlarını tənzimləyən öz qanunvericiliyi var. Amma bu gün beynəlxalq səviyyədə uşaq hüquqlarının qorunmasına daha çox diqqət yetirilir. BMT-nin araşdırmalarından göründüyü kimi, müasir dünyada milyonlarla uşaq onların inkişafına və təhsilinə mane olan, həm də onları gələcəkdə dolanışığından məhrum edən işlə məşğul olur. Bir çox uşaqlara fiziki və ya psixoloji zərər vuran, hətta onların

həyatlarını təhlükə altına alan uşaq əməyinin ən pis formalarına cəlb olunurlar. Bütün bunlar uşaq hüquqlarının qlobal şəkildə pozulmasıdır [4, s. 10]. Çətin sosial-iqtisadi vəziyyət dünya əhalisinin əhəmiyyətli bir hissəsini, uşaqların tərbiyə funksiyasının zəifləməsi və sosial müdafiəsi problemlərini kəskinləşdirmişdir. Özünə dəyər, təhlükəsizlik və güvən hissi erkən yaşda basdırılan uşaqlar həyatları boyu həm fiziki, həm də psixoloji cəhətdən risk altında qalırlar. Bu gün uşaq hüquq və azadlıqları problemi beynəlxalq münasibətlərdə mühüm yerlərdən birini tutur.

Qeyd etmək lazımdır ki, uşaq hüquqlarının müdafiəsi sahəsində əsas beynəlxalq sənəd olan “Uşaq hüquqları haqqında” 1989-cu il Konvensiyasında vurğulanır ki, “müvəqqəti və ya daimi olaraq ailə mühitindən məhrum olan uşaqlar öz maraqlarına uyğun olaraq belə bir mühitdə qala bilmədikləri zaman dövlət tərəfindən xüsusi müdafiə və yardım almaq hüququna malikdir” [3, s.1]. Uşaq hüquqlarının müdafiəsi daha çox cəmiyyətin uşaq hüquqları haqqında nə qədər məlumatlı olması və onların inkişafı üçün cəmiyyətdə hansı şəraitin olması ilə müəyyən edilir [4, s.10].

İndiki dövüdə dövlətlərdə qanun yaradıcılığı prosesi güclənmiş, beynəlxalq təşkilatlar yaranmağa, ümumilikdə insanı, xüsusən də uşaqları qorumağa yönəlmiş, onların problemlərin həlli yollarının axtarılmasına başlanılmışdır. Bu gün valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların problemi bir çox ölkələr üçün aktualdır, çünki atılmış uşaqların sayı durmadan artmaqdadır. Dərin böhran və ailə dəyərləri öyrənilən problemin bütün dünyada yayılmasına səbəb olur. Həmçinin, ailə mühitindən məhrum olan uşaqlar kimi kateqoriyanın formalaşmasında xarici amillər böyük rol oynayır: silahlı münaqişələr, dövlətlər arasında beynəlxalq mübahisələr, əlverişsiz iqtisadi vəziyyət, ekoloji vəziyyətin pisləşməsi. Bu problemlərin mənşəyi valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların sayının durmadan artmasıdır.

Geniş miqyaslı normativ-hüquqi baza ilə yanaşı, fəaliyyətdə dövlət orqanları, ailə mühitindən məhrum olmuş uşağın həyatını yaxşılaşdırmaq və asanlaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi təminatlar toplusu mövcuddur. Bunlara əmək, təhsil, səhiyyə, əmlak və mənzil təminatı daxildir.

Sonillərdə uşaqların mənafeyinə və uşaqların qanuni maraqlarına xidmət edən dövlət siyasəti, həyata keçirilən federal, regional və bələdiyyə məqsədli proqramları, ilk növbədə, təhsil, səhiyyə və uşaqların istirahətinin təşkili sahəsində hüquqların müdafiəsinin müsbət dinamika üçün real ilkin şərait yaratmışdır [3].

Ancaq təsvir edilən hüquqların müdafiəsi sisteminin mövcudluğuna baxmayaraq valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, öz hüquqlarının həyata keçirilməsində çətinliklərlə qarşılaşırlar. Bu hər bir valideyn himayəsindən məhrum olmuş yetkinlik yaşına çatmayan uşağın həyatının ayrılmaz bir simvoluna çevrilmişdir.

Yuxarıda göstərilən problemə əlavə olaraq, valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlar çoxlu sayda psixoloji, sosial və maddi çətinliklərlə üzləşirlər: mənzil problemləri, iş tapmaq, gündəlik həyatı təşkil etmək, başqaları ilə ünsiyyət qurmaq, asudə vaxtlarını təşkil etmək; tibbi yardım almaq, öz ailəsini yaratmaq və s. Bütün bu problemlər uşaqların yaşadıkları müəyyən bir internat və təhsil müəssisəsini bitirdikdən sonra yaranır. Bu çətinliklərin səbəbləri əsasən qeyri-kafi əmək təhsili, müstəqil həyat bacarıqlarının olmaması, antisosial mühitə düşmək, hüquqi bacarıqsızlıq, işəgötürənlərin valideyn himayəsindən məhrum olanları işə götürmək istəməməsidir. Bunları aradan qaldırmaq əsasən uşaq evlərinin işçiləri üzərinə düşür. Onların bir neçə əsas vəzifələri var: məzunlar üçün internatdan sonrakı dəstək xidmətinin yaradılması; valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların cəmiyyətdə müsbət münasibətin inkişafı; onların məşğulluğunun təmin edilməsi [3, s.3].

Yuxarıda göstərilən bütün problemləri aradan qaldırmaq üçün ilk növbədə uşaqların valideyn himayəsindən və diqqətindən kənar qaldığı vəziyyətləri minimuma endirməyə

yönləmiş fəaliyyət planı hazırlamaq lazımdır. Təbii ki, müəyyən hallarda bunu etmək olmaz.

Bundan əlavə, kimsəsiz və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların həyatını yaxşılaşdırmaq üçün maliyyələşməni artırmaq, uşaqlarla işləmək üçün ixtisaslı kadrları cəlb etmək, maarifləndirməni gücləndirmək, himayədar ailələrlə işi inkişaf etdirmək lazımdır.

Belə ki, uşaqların hüquqlarının müdafiəsi demokratik ölkələrdə dövlət siyasətinin prioritet istiqamətidir. Dövlətlər əhalinin ən az müdafiə olunan kateqoriyasını təmsil etdikləri üçün valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara qayğıya xüsusi diqqət yetirməlidirlər. Belə uşaqlar öz hüquqlarından istifadə etdikdə tez-tez problemlə vəziyyətlər yaranır. Onların həlli uşaqlarla bağlı məsələləri təfərrüatlandırılan normativ hüquqi aktların müddəalarının aydınlığından və konkretliyindən, habelə dövlət orqanlarının yaxşı əlaqələndirilmiş və vaxtında hərəkətlərindən asılıdır.

Problemlə məsələlərin aradan qaldırılması üçün dövlət bir çox işlər görməli və ölkədə iqtisadi vəziyyətin sabitləşməsinə yönəlməmiş tədbirlər keçirməlidir ki, bu da uşaqların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ilə birbaşa bağlıdır. Uşaqların inkişafı və ailə tərbiyəsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması məsələləri də son dərəcə vacib və aktualdır, çünki ölkənin gələcəyi onlardan asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. K. Səmədzadə Uşaqlar hər bir dövlətin sabahıdır. Bakı – 2018
2. T.Rəsulzadə Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaq və yeniyetmələrin psixoloji problemləri. Bakı-2018
3. Р. Ю. Андреевна Проблемные аспекты защиты прав детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, и пути их решения. 2020
4. С. Сургова История развития защиты детей: европейский опыт xvii-xxi вв
5. <https://www.dissercat.com/content/konstitutsionnyi-status-detei-sirot-i-detei-ostavshikhsya-bez-popecheniya-roditelei-v-rossii>

VALIDEYN HIMAYƏSİNDƏN MƏHRUM OLMUŞ UŞAQLARIN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİNDƏKİ PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLL YOLLARI

Ələkbərova Zivər

XÜLASƏ

Məqalədə valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların hüquqlarının müdafiəsi problemləri və onların həlli yolları haqqında məlumat verilir. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların inkişafı və ailə tərbiyəsi üçün əlverişli şəraitin yaradılmasının son dərəcə vacib məsələlərinə də toxunulub. Həmçinin bildirilib ki, ölkədə iqtisadi vəziyyətin sabitləşdirilməsi üçün tədbirlər görülməsi zəruridir ki, bu da valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ilə birbaşa bağlıdır.

ПРОБЛЕМЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ ДЕТЕЙ, ЛИШЕННЫХ РОДИТЕЛЬСКОЙ ОПЕКИ, И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Зивар Алекберова

АННОТАЦИЯ

В статье представлена информация о проблемах защиты прав детей, лишенных родительской опеки, и их решениях. Были также затронуты чрезвычайно важные вопросы создания благоприятных условий для развития и семейного воспитания детей, лишенных родительской опеки. Также было заявлено, что необходимо принять меры по стабилизации экономической ситуации в стране, что напрямую связано с улучшением положения детей, оставшихся без попечения родителей.

PROBLEMS IN PROTECTING THE RIGHTS OF CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE AND THEIR SOLUTIONS

Zivar Alakbarova

SUMMARY

The article provides information about the problems in protecting the rights of children deprived of parental care and their solutions. Here, the extremely important issues of creating favorable conditions for the development and family upbringing of children deprived of parental care were also mentioned. It was also stated that measures should be taken to stabilize the economic situation in the country, which is directly related to the improvement of the situation of children deprived of parental care.

KİBER ZORAKILIĞIN SƏBƏBLƏRİ VƏ YENİYETMƏLƏRƏ TƏSİRLƏRİ

Rüstəmzadə Nuranə Əbil qızı
ADMİU-nun II kurs magistrantı
nuranarustamzada@gmail.com

Açar sözlər: kiber zorakılıq, yeniyetmələr, təhsil, davranış, İKT-dən istifadə, həmyaşid zorakılığı

Ключевые слова: кибербуллинг, подростки, образование, поведение, использование ИКТ, насилие со стороны сверстников.

Keywords: cyberbullying, adolescents, education, behavior, use of ICT, peer violence

İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyalarının inkişafı yeniyetmələrin texnoloji resurslara əlverişli çıxışını təmin etmişdir. Bu alətlər öyrənməni təşviq edə biləcək məlumatların əldə edilməsini təmin edir. İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları (İKT), əsasən də İnternet, mobil elektron poçt, düzgün istifadə edildikdə, bilik, mədəniyyət və ümumiyyətlə, bütün dünya cəmiyyəti üçün qlobal zənginləşmə yaradan son dövrün nailiyyətləridir. Son illərdə biz informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) inkişafında kəskin dəyişikliklərə səbəb olan, davranışımıza və ünsiyyət tərzimizə təsir edən inqilabın şahidi olduq. Xüsusilə yeni nəsillərə təsir edən bu transformasiya bizə həyatımızı asanlaşdıran və inkişaf potensialı təklif etməklə yanaşı həm özümüzə, həm də başqalarına zərər verə bilən çoxlu sayda resurs təmin etdi

Texnologiyalardan yersiz və zərərli istifadə edən azyaşlı və yeniyetmə qruplarının sayı çoxalmağa başladı. Təhsil sahəsində bir çox tələbə texnoloji vasitələrdən həmyaşıdlarını incitmək və onlara zərər vermək məqsədili istifadəyə üstünlük verir [6, s. 9]. Beləliklə, sosial şəbəkələrdən istifadə zamanı yaranan qarşılıqlı əlaqələrdə kiber zorakılıq kimi neqativ hallarının yarandığı, insanlara mənfi təsir göstərən nəticələr ortaya çıxırdı. Bu baxımdan və texnoloji təkamüllə paralel olaraq, uşaqlar və yeniyetmələr arasında İKT-dən istifadə nəticəsində yaranan şəxsiyyətlərarası zorakılıq yolu kimi başa düşülən kiber zorakılığa dair hallar son dövrlərdə artmışdır.

Kiber zorakılıq “bir qrup və ya şəxs tərəfindən özünü asanlıqla müdafiə edə bilməyən qurbana qarşı dəfələrlə və zamanla həyata keçirilən qəsdən aqressiv hərəkət” forması kimi təsvir edilən haldır. Kiber zorakılıq elektron alətlər vasitəsilə başqaların qarşı qəsdən təkrarlanan zərər aktıdır; lakin onu müəyyən etmək üçün konsensu yoxdur [1, s. 1-3]. Bu növ zorakılığa təhqir, şantaj, təhdidlər daxildir edilir. Ənənəvi zorakılıqda ən çox şifahi və fiziki zorakılıq, o cümlədən psixoloji təzyiq özünü göstərirdisə, bundan fərqli olaraq kiber zorakılıq şəxsi əlaqə tələb etmir. Bütün hərəkətlər e-poçt, SMS, sosial şəbəkələrdə mesajlar vasitəsilə həyata keçirilir. Tez-tez internetdə qurbanın şəxsi məlumatlarını ehtiva edən fotoşəkillər və ya videolar yerləşdirilir, təhdid və hədələr onun bir parçasına çevirilir.

Kiber zorakılıq cəmiyyətin həyatı hissəsinə təsir edən sosial bələdir. Kiberhücum təcavüzkar üçün daha sadə, daha sürətli və daha az güzəştlidir. Bu, bir neçə səbəbə görə cinayətkarlar tərəfindən ən çox istifadə edilən modeldir: Bir tərəfdən, kiberməkan əsas sosiallaşma məkanı hesab olunur və buna görə də bütün yeniyetmələrin cib telefonu və interneti var və ondan tez-tez istifadə edirlər. Digər tərəfdən, texnologiyalar təcavüzkar və qurbanın bir-birini fiziki olaraq görməməsinə imkan verir ki, bu da vurulan zərəri görməyin qarşısını alır. Bundan əlavə, cinayətkarın anonimliyini qorumaq mümkündür, buna görə də təcavüzkar özünü qorunmuş hiss edir, bu da onun təcavüzü törətməsini asanlaşdıran məqamlardandır. Eyni şəkildə, yeni texnologiyalar təcavüzkarların qruplaşdırılmasına və audiovizual məzmunun asan və sürətli yayılmasına əlverişli imkanlar yaradır. Bütün bunlara baxmayaraq, qurbana qarşı vurulan zərər zorakılıqdan daha əhəmiyyətli ola bilər.

Nəzərə alaq ki, kiberbullinqin heç bir zaman və məkan məhdudiyyəti olmadığı üçün bu, sinif otağında, hər hansı digər məktəb yerində, məsələn, tənəffüsdə və ya təhsil mərkəzindən kənarda belə həyata keçirilə bilər. Məzmunun çoxaldılması və yayılması qurbana yaxın mühitlərdən tutmuş milli və ya beynəlxalq səviyyələrə qədər dəyişə bilər və yayılan məlumat uzun müddət ərzində daimi olaraq əlçatan ola bilər. Real mühitdə aqressiv davranışlar nümayiş etdirən məktəblilərin onlayn rejimdə də bu cür halı nümayiş etdirdiyi müşahidə edilir və ənənəvi zorakılığın qurbanı olmuş və ya qurbanı olan insanlar arasında kiber zorakılığa məruz qalma ehtimalı daha yüksəkdir. Realda zorakılıqla üzləşməyən insanlar kiber məkanlarda da bu cür hallardan qorxmurlar. Onlayn kiber zorakılığın qurbanları real həyatda hücumlara məruz qalan insanlardan daha həssas sayılırlar. Bu, qismən zorakılığın və təhdidlərin demək olar ki, gecə-gündüz baş verməsi ilə izah olunur ki, qurbanın həyatına müdaxilə istənilən mövcud mənbələrdən yönələ bilər. Kiberhücumun əsas güclü psixoloji silaha çevirən xarakterik xüsusiyyəti məlumatın yayılma sürətidir. Məlumatlar virtual məkanda bir neçə saniyə ərzində milyonlarla insan üçün əlçatan olur. 10-15 dəqiqə kifayətdir ki, zərərçəkənin qohumları və dostları ittihamedici məlumatlarla tanış olsunlar. İnternetdə yayılmış məlumatları tamamilə silmək demək olar ki, mümkünsüz prosesə çevrilir. Bunun üçün çox vaxt, səy və çox vaxt pul xərcləmə tələb olunur. Təcavüzkar öz kimliyini ortaya qoymur, bu halda ona cavab vermək çətinidir.

Kiber zorakılığa məruz qalan insanlarda, kimin və nə üçün onları təqib etdiyini başa düşmədiklərinə görə, gec-tez paranoyak qorxu yaranır. İnternetdə kiber zorakılıqla üzləşən yeniyetmələrin özləri bu barədə danışmaqdan və kömək istəməkdən çəkinirlər. Onların sosial şəbəkələrdə aqressiya ilə qarşılaşdığını dolayı əlamətlərlə başa düşə bilərsiniz: bu təcrid, yuxu pozğunluğu, pis əhval-ruhiyyə və müxtəlif növ ağrılar və pis sağlamlıq kimi hallarla özünü büruzə verir [2, s. 3]. Kiber zorakılıq yeniyetmələr arasında onların davranışı, psixi sağlamlığı və inkişafı ilə sıx bağlı olan ciddi ictimai sağlamlıq problemi hesab olunur. Dünyada internetin mənimsənilməsinin artması və gənclər arasında sosial media platformalarının populyarlığı bu vəziyyəti daha da pisləşdirib. Coğrafi sərhədləri olmayan kiber zorakılıq gənclərin həyatının bir çox aspektlərinə, o cümlədən şəxsi məxfiliyə müdaxilə və psixoloji pozğunluqlara mənfi təsir göstərir. Kiber zorakılığın təsiri ənənəvi zorakılıqdan daha pis ola bilər, ənənəvi qurbanlarla müqayisədə, onlayn zorakılığa məruz qalanlar daha çox depressiya, narahatlıq və təklükə nümayiş etdirirlər. Özünə hörmət problemləri və məktəbə davamsızlığın da kiber zorakılığın təsirlərinə aşkar edilir. Kiber zorakılıq yeniyetmələrin psixi sağlamlığına mühüm təsir göstərir və bu, travma sonrası stress psixi pozğunluq, depressiya, intihar düşüncəsi və narkotik maddələrdən sui-istifadə kimi psixoloji narahatlıq nəticələrinə səbəb ola bilər.

Təcavüzkarlar realıqda çatışmayan öz güclərini onlayn terrorizm vasitəsi ilə sübut etməyə çalışırlar. Realıqda lider ola bilməmək və ya öz nailiyyətlərini nümayiş etdirə bilməmək, eləcə də özünə hörmətin aşağı olması insanları çox vaxt başqalarını alçaltmağa sövq edir. Belə vəziyyətlərdə təcavüzkarın özündən daha çox uğur qazanmış biri onun qurbanına çevrilir. Belə şəxslər monitorun o biri tərəfində öz aqressiyasına görə intihar edə biləcək canlı bir adamın olduğunu düşünmədən insanların həyatı ilə oynayrlar.

Kiber zorakılıq psixoloji zorakılığa bərabər tutulur və beynəlxalq insan hüquqlarına görə şəxsi toxunulmazlıq hüququnu pozan şəxs cinayət məsuliyyəti daşıyır [5, s. 23]. Təhdid və ya şantaj aşkar edilərsə, internet terrorçusu onu silənədək səhifənin skrinşotunu çəkməlisiniz. Naməlum şəxsədən gələn mənfi hücumun ən optimal həlli mesajı məhəl qoymamaqdır, çünki istənilən reaksiyanı və emosiyaların partlayışını ala bilməyən təcavüzkara qurbanla sonrakı ünsiyyət mənasız və maraqsız olacaq. Bu cür hücumlar zamanı tələblərə əməl etməmək və ünsiyyəti bloklamaq ən düzgün seçimdir. Əgər hücumlar bloklandıqdan sonra da dayanmırsa, məsələn, şəxs başqa hesablardan mesaj göndərməyə davam edirsə və ya mesajlarda birbaşa təhdidlər varsa, o zaman hüquq-mühafizə orqanlarına müraciət etmək

tövsiyə olunur. Belə vəziyyətdə sosial dəstək gənclərin cəlb edə biləcəyi mühüm mübarizə mexanizmi kimi xidmət edərək stresli vəziyyətlərdə tampon rolunu oynayır. Beləliklə, sosial dəstək gənclər zorakılığa məruz qaldıqda zorakılığın erkən mərhələdə dayandırılmasına kömək etmək üçün vacib resurslar rolunu oynaya bilər. Məsələn, daha çox ailə dəstəyinin yeniyetmələri kiber zorakılıqdan və kiber qurbanlardan qoruya biləcək ən effektiv yoldur. Bundan əlavə, yeniyetmənin zorakılıq vəziyyəti haqqında dostuna danışması faydalı mübarizə strategiyası kimi müəyyən edilir. Həmçinin, valideynlər və müəllimlər zorakılığı azaltmaq və ya hətta dayandırmaq üçün daha əvvəl müdaxilə edə bilərlər. Valideynlərin qoruyucu kimi potensial rolunu başqaları tərəfindən də göstərilmişdir ki, valideyn dəstəyi bir il sonra daha az kiberqurbanlarla əlaqəli olmuşdur [4, s. 32].

Kiçik uşaqlar əsas dəstəyi valideynlərdən alırlar, lakin yeniyetməlik dövründə olan şəxslər daha çox dəstək üçün dostla müraciətə üstünlük verirlər. Qızların bu cür vəziyyətlərdə daha çox kömək istəməsi, oğlanların isə problemi özləri həll etməyə üstünlük verməsi aşkar olunmuşdur. Xüsusilə, gənclər valideynlərinin sosial media istifadəsinin az olmasına bağlı olaraq bu problemi anlamayacağını düşünərək bu halı onlardan gizli saxlayırlar. Kiber zorakılıqla mübarizədə valideynlik üslublarının kiber zorakılıqla yüksək dərəcədə əlaqəli olduğu sübut edilmişdir. Uşaqların həyat tərzinə faydalı təsir göstərən aydın qaydalar, düzgün ünsiyyət və sevgi əhatəli ailələrin övladlarının bu cür risklərdən uzaq olması aşkarlanmışdır. Lütəkar ailələrdə uşaqların davranışları ciddi şəkildə məhdudlaşdırılmır və valideynlər uşaqlarını cəmiyyətə uyğunlaşmağa istiqamətləndirir və təşviq edirlər. Valideyn dəstəyi, müsbət ünsiyyət, aşağı təzyiq və isti məhəbbət valideyn-uşaq etibarının artmasına təsir göstərərək gənclərin kiber zorakılığa cəlb olunması hallarını azaldır. Əksinə, həddindən artıq və ya qeyri-kafi nəzarətə malik avtoritar və laqeyd üslubların hər ikisinin kiber zorakılığa sürükləyici faktorlar olduğu müəyyən edilmişdir.

Kiber zorakılığın qarşısının alınması üçün ilk növbədə, uşaqlara tənqiddə adekvat və düzgün reaksiya verməyi öyrətmək və lazım olduqda ünsiyyəti dayandırmağın daha yaxşı olduğu zaman xətti necə tanıyacağını onlara çatdırmaq da vacibdir. Bura virtual məkanda davranış mədəniyyətinin öyrədilməsi daxildir. Uşaqları və yeniyetmələri kiber zorakılıqdan qorumaq azad mühit yaratmaq üçün fərdlər, valideynlər, məktəblər və icmalar arasında birgə səylər tələb olunur. Gənclərin sosial media platformalarından və ani mesajlaşma vasitələrindən istifadədə təkmilləşdirmələri və emosional özünütənzimləmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək əhəmiyyətlidir. Çətinliklərlə üzləşdikdə qayğı və açıq ünsiyyət vasitəsi ilə problemləri həll etmək ən səmərəli yoldur. Valideynlər övladları ilə qərəzsiz şəkildə kompüter və ağıllı telefonlardan istifadə barədə razılığa gəlməlidirlər. Məktəblər üçün təhlükəsiz və müsbət kampus mühiti yaratmaq, tələbələrə öyrənmə imkanları təmin etmək və hər bir tələbəyə bərabər münasibətin təmin edilməsi, riskə qarşı reaksiyalar rolundadır. Gənclər üçün əlverişli mühit sayəsində tələbələr öz akademik performanslarına daha çox diqqət yetirə və məktəbə güclü aidiyyət hissini inkişaf etdirə bilirlər. Bundan əlavə, məktəblər məktəbdənkənar fəaliyyətlər və təlimlər, profilaktik proqramlar hazırlamaqla psixi sağlamlıq agentlikləri və qonşu icmalarla əməkdaşlıq edərək bu kimi neqativ halların qarşısını ala bilərlər. Xüsusilə, tələbələr arasında qarşılıqlı hörməti aşıl原因an profilaktik tədbirlərin, məktəb siyasətlərinin yaradılması tövsiyə ediləndir.

Kiber zorakılığın yüksək yayılması və bir sıra ciddi nəticələri nəzərə alaraq, kiber zorakılığa qarşı müdaxilənin erkən mərhələdən, təxminən 10 yaşından başlaması təklif olunur. Məktəblər müəllimlər və tələbələr arasında ünsiyyəti gücləndirmək üçün seminarlar təşkil edə bilər ki, onlar şagirdlərin ehtiyaclarını daha yaxşı başa düşə bilsinlər. Bundan əlavə, məktəblər kiber zorakılıq qurbanlarını kömək istəməyə təşviq etməli və tələbələrə onlayn anonim zənglər yaratmaq kimi kiber zorakılıq davranışları barədə məlumat vermək imkanları təqdim etməlidir.

İnsanları, xüsusən də məktəbliləri internet savadlılığı ilə bağlı maarifləndirmək, şantaj və ya təhdid halları zamanı kömək istəmələrinin vacibliyini vurğulamaq lazımdır. Kiberhücumla mübarizə zamanı başqa bir tövsiyə, şəxsi məlumatları (planşet, telefon) ehtiva edən qacetlər üçün parolların vacibliyini unutmamaqdır. Bu, qurbanın adından sındırılma və ya təhqirlər göndərmə ehtimalını minimuma endirəcək. İnternet terrorizminin daha da yayılmasının qarşısını almaq üçün veb resursun və ya provayderin administrasiyasını xəbərdar etmək vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Бочавер, А. А., Хломов, К. Д. (2013). Буллинг (травля) как объект исследований и культурный феномен. Психология. Журнал Высшей школы экономики, 10(3), 149-159.
2. Кондрашкин, А.В., Хломов, К. Д. (2012). Девиантное поведение подростков и Интернет: изменение социальной ситуации. Психология. Журнал Высшей школы экономики, 9(3), 102-113.
3. Н. М. Лахмытко. Интернет-травля. Миф или реальность? // Методист. — 2015.С.21-24.
4. Krešić Ćorić M, Kaštelan A. Cyberbullying. Psychiatrist Danub. 2020;32(Suppl. 2): 269–272.
5. 1. Holt J.T., Bossler A., Seigfried-Spellar K. C., Cybercrime and Digital Forensics, Routledge 2017; 23: 754 p.
6. Fanti KA, Demetriou AG, Hawa VV A longitudinal study of cyberbullying: Exploring risk and protective factors. Euro. J. Dev. Psychol. 2012; 9 :168–181.

КИБЕР ЗОРАКИЛИĞИН СƏБƏBLƏRİ VƏ YENİYETMƏLƏRƏ TƏSİRLƏRİ

Nuranə Rüstəmzadə

XÜLASƏ

Sosial şəbəkə saytlarının sürətli inkişafı yeniyetmələr arasında kiber zorakılığın artmasına şərait yaratmışdır. Kiber zorakılığın və onun mənfi təsirlərinin aradan qaldırılmasında sosial dəstəyin əhəmiyyəti çox vacibdir. Ailə, müəllimlər və dostların sosial dəstəyi gənclərin kiber zorakılığın qurbanı olma ehtimalını azaldır. Belə nəticəyə gəlirik ki, bəzi sosial dəstək növləri kiber zorakılıq və psixoloji rifah arasında əlaqəyə vasitəçilik etdiyi üçün qoruyucu faktora çevirilir. Xüsusilə ailə uşaq və yeniyetmələrin həyatında ən mühüm istiqamətləndirici mövqedədir. Bu yazıda biz kiber zorakılıq səbəbləri və qoruyucu faktorlardan danışacağıq.

ПРИЧИНЫ КИБЕР-БУЛЛИНГА И ВОЗДЕЙСТВИЕ НА ПОДРОСТКОВ

Нурана Рустамзаде

АННОТАЦИЯ

Быстрое развитие социальных сетей создало условия для роста кибернасилия среди подростков. Важность социальной поддержки очень важна для устранения кибернасилия и его негативных последствий. Социальная поддержка со стороны семьи, учителей и друзей снижает вероятность того, что молодые люди станут

жертвами. Сделан вывод, что некоторые виды социальной поддержки кибернасилия и психологическое благополучие опосредуют взаимоотношения между ними и становятся защитным фактором. В частности, семья является важнейшей направляющей позицией в жизни детей и подростков. В данной статье , мы поговорим о причинах и защитных факторах кибернасилия .

CAUSES OF CYBER BULLYING AND IMPACTS ON ADOLESCENTS

Nurana Rustamzadeh

SUMMARY

The rapid development of social networking sites has created conditions for the increase of cyberbullying among teenagers. The importance of social support in eliminating cyberbullying and its negative effects is very important. Social support from family, teachers and friends reduces the possibility of young people becoming victims of cyberbullying. We conclude that some social support types of cyberbullying and psychological well-being mediate the relationship between them and become a protective factor. In particular, the family is the most important guiding position in the lives of children and adolescents. In this article, we will talk about the causes and protective factors of cyberbullying.

NATAMAM AİLƏ UŞAQLARININ DEVIANT VƏ DELINKVENT DAVRANIŞLARI

Rüstəmzadə Vüsalə Vaqif qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
vsrustemzade98@gmail.az

Açar sözlər: natamam ailə, deviant davranış, delinkvent davranış, yeniyetmə, cəmiyyət, sosial təsir

Ключевые слова: неполная семья, девиантное поведение, делинквентное поведение, подросток, общество, социальное влияние

Keywords: incomplete family, deviant behavior, delinquent behavior, adolescent, society, social influence.

Hal-hazırda müasir cəmiyyətdə müxtəlif sosial institutlardan ailəyə böyük diqqət göstərilir. Bu diqqətin yaranma səbəbini ölkədə demoqrafik vəziyyətin pisləşməsi, natamam ailələrin sayının artması, bir çox ailələrdə təhsil potensialının azalması, dəyərlər sisteminin dəyişməsi, müasir insanın emosional və mənəvi dünyasının mürəkkəbləşməsi də daxil olmaqla bir sıra tendensiyalarla izah etmək olar. Digər tərəfdən, disfunksional ailələrin (pedaqoji baxımından qeyri-qənaətbəxş, natamam, münafişəli, kriminal, sosial, aztəminatlı) sayı durmadan artır ki, bu da bildiyiniz kimi öz tərbiyəvi funksiyalarını düzgün yerinə yetirmir. Bir qayda olaraq, belə ailələrdə əlverişsiz sosial-psixoloji-pedaqoji şərait (emosional konflikt münasibətləri, uşaqlara qarşı zorakılıq, özünü tərbiyə prosesindən uzaqlaşdırma, pedaqoji səriştəsizlik, asosial həyat tərzini və s.) üstünlük təşkil edir və ümumiyyətlə, ailədaxili konflikt münasibətləri yaradır. Bu, uşağın ailə cəhətdən sosiallaşması prosesini pozur və yeniyetmələrdə formalaşan deviant davranışa yol açır. Hazırda deviant davranış mahiyyət etibarilə fərd və cəmiyyət arasında - fərdi istəklər və ictimai maraqlar arasında ziddiyyət təşkil edir.

Bu hal yeniyetməliyə keçid dövründə baş verir. Əsasən, uşağın mənəvi qayğıya ehtiyacı olması və valideynləri tərəfindən az sevgi ilə böyüdülməsi; ailədə fiziki və ya psixoloji şiddətə şahid olması; kəskin psixotravma hallarının müşahidə edilməsi (xəstəlik, yaxınlarının itkisi, valideynlərin boşanması); valideynlərin kifayət qədər tələbkərliliyi, uşağın istəyi ilə valideynlərinin tələblərinin uyğunsuzluğu zamanı şəxsiyyətin inkişafında dağıdıcı amillərlə müəyyən edilir.

Deviant (kənara çıxan) davranış spesifik sosial hadisədir. Belə davranış cəmiyyətdə rəsmən qərarlaşmış və ya faktik surətdə təşəkkül tapmış normalara (standartlara) uyğun gəlməyən insan fəaliyyəti formalarında ifadə olunur. Deviant davranış anlayışı "normadan yayınan anlayış" kimi qəbul edilir [1].

Deviatio latınca "sapma" mənasına gəlir. Deviant davranış bir şəxsin və ya qrupun cəmiyyətin tələb etdiyi norma və qaydalardan kənara çıxması halıdır. Cəmiyyətdə bu cür davranış növünün yaranmasına bir sıra amillər təsir göstərir. Məsələn, evdə, təhsil ocaqlarından kənarda, küçədə və s. kimi təhlükəli yerlərdə formalaşan xoşagəlməz hallar, bəzən də ailədə uşaqlara verilən tərbiyədəki qüsurlar, nöqsanlar və s.

Müxtəlif davranış nəzəriyyələri vasitəsilə hansı davranışın deviant ola biləcəyi və insanların niyə bu davranışda iştirak etmə səbəbləri aydınlaşdırılmağa çalışılmışdır. Sosioloji yanaşma cəmiyyətin deviant davranış dinamikasına təsirini nəzərdən keçirir. Ən məşhur sosioloji nəzəriyyələr aşağıdakılardır:

1. Deformasiyanın struktur nəzəriyyəsi

Deviant davranışın səbəbi mədəni məqsədlər arasındakı gərginlik və bu məqsədlərə çatmaq üçün mövcud vasitələrin olmamasıdır.

2. Etiketlər nəzəriyyəsi, damğalar

Deviant davranış sosial nəzarətin məhsuludur, çünki sapma hərəkətin özündə deyil, yalnız ona reaksiyada olur.

“Deviant” damğası cəmiyyətin reaksiyasına cavab olaraq daha da təkrarlanmaya və paylanmaya gətirib çıxarır, yəni insan özünü deviant kimi müəyyən etməyə və bu rolun həddlərində hərəkət etməyə başlayır. E.Lemert bu prosesi əks etdirən “ikinci dərəcəli sapma” terminini təqdim etmişdir.

İkinci dərəcəli sapma problemindən qaçmaq üçün A.Şur “qurbansız cinayətlərin” dekriminallaşdırılmasını təklif etdi. Stigmatizasiyanın mənfi təsirinin qarşısını almağın başqa bir yolu sosioloqların tez-tez düşündükdükləri üsullardan biri də azyaşlıların işlərini hökm çıxarılan qədər ictimailəşdirməmək, onlara daha yüngül cəzalar tətbiq etməkdir. Yeniyetmələrin deviant davranışı, ümumiyyətlə davranış normalarından kənara çıxmağa daha çox meyilli olduqlarını nəzərə alaraq, bütün sonrakı həyatlarını keçməməlidir.

3. Fərqli Assosiasiya

Əsas ideya ondan ibarətdir ki, deviant davranışı öyrənmək insanın vaxt keçirdiyi qruplarda baş verir. Əgər insan özünü sosial normaları inkar edən prinsip və metodların rəhbər tutduğu şəxs və ya qrupla əlaqələndirirsə, özü də onları inkar etməyə başlayır. Bu cür səbəblər çox vaxt yeniyetmələrin deviant davranışını formalaşdırır, çünki onlar üçün qrupun rəyinin dəyəri yüksəkdir [3].

Delinkvent davranış isə hər hansı bir şəxsin müəyyən bir cəmiyyətdə və zaman çərçivəsində təyin edilmiş qanunlardan kənara çıxan, digər insanların rifahına və ya sosial quruluşuna təhlükə yaradan və həddindən artıq təzahürləri ilə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunan hərəkətləridir. Bu növ davranışı nümayiş etdirən şəxs delinkvent, hərəkətlərin özü isə delinkant kimi təsnif edilir.

Onlar cəmiyyətdə mövcud olan normaların, əsasların və qaydaların pozulmasını qanunun pozulmasına və hüquqi nəticələrin yaranmasına səbəb olmayan pozuntu adlandırırlar. Məsələn, deviant davranışın bir forması yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin alkoqoldan sistematik istifadəsidir.

Deviant davranışdan fərqli olaraq, cinayətkar davranış təkcə sosial olmayan əməllərin deyil, həm də müvafiq cəzanın (cərimə, azadlıqdan məhrum etmə) nəzərdə tutulduğu cinayətlərin törədilməsində özünü göstərir. Məsələn, yol hərəkəti qaydalarının pozulması.

Başqa sözlə, deviant davranış delinkvent davranışın birinci növü - intizam pozuntularıdır. Ən tez-tez yeniyetmələr dəqiq deviant davranışın təzahürünə meyillidirlər.

Valideynlər, müəllimlər və hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları vaxtında müdaxilə etməsələr, bu, asanlıqla cinayətkar davranışa çevrilə bilər [2].

Bu davranışlar arasındakı fərq dövlət qanunlarının nə qədər pozulmasıdır. Aşağıdakılar bu fərqlərin izahları ola bilər:

Deviant davranış insanın yaşadığı cəmiyyətin əxlaqına, etikasına zidd olan hərəkətlər olduğu halda, delinkvent davranış cəmiyyətə və ya şəxsə fiziki və ya maddi ziyan vuran, qanunla cəzalandırılan hərəkətlərdir.

Yeniyetmələrin hüquq pozuntusu törətməsi sosial problemdir, çünki bir çox cəhətdən qeyri-qanuni və ya əxlaqsız hərəkətlərin olma səbəbi yeniyetmənin ətrafındakı insanlar hesab olunur.

Kütləvi informasiya vasitələri, maddi vəziyyət, yetkinlərin davranışı yeniyetmələrə daha çox təsir edir. Yeniyetmənin valideynlərinin və ya qəyyumlarının ailəsindəki vəziyyətdən çox şey asılıdır. Valideynlər övladlarını başa düşümlər, ona məhəl qoymurlar. Bu halda uşaqlar təbii olaraq ona istədiyini verəcək başqa şəxsləri axtarır. Cinayətkarlar həmişə disfunksiyalı ailələrdə, daha doğrusu, onun daim aşağılandığı, diqqətdən kənarda qaldığı və ya məhdudlaşdırıldığı münasibətlərdə böyüyür.

Hər bir yeniyetmənin xarakter xüsusiyyətləri və mənəvi dəyərləri vardır. Hər bir yeniyetmə təəccübləndirici şeylər edir. Bununla belə, yeniyetmənin özünə icazə verdiyi sərhəd tamamilə onun xarakterindən, xasiyyətindən, baxışlarından və rəhbər tutduğu dəyərlərindən asılıdır. Əgər cəmiyyət uşağa öz istəklərini məqbul yollarla təmin etməsə, o zaman yeniyetmə əxlaqsız hərəkət etməyə hazır olacaq. İstənilən insan üçün arzusun gücü yüksəkdir.

Əgər yeniyetmənin marağı, hobbisi və məşğuliyyəti yoxdursa, o zaman onun asudə vaxtı monoton, darıxdırıcı olur. Səhv davranış onun həyatını bir növ dəyişdirir.

Yeniyetmələrdə qeyri-qanuni davranışın qarşısını almaq mümkündür. Ancaq bu profilaktika körpənin doğulduğu andan həyata keçirilməlidir. Natamam ailədə böyüyən uşaqların sərbəst böyüməsi, valideynlərindən birinin olmaması onların gələcək həyatına mənfi təsir edir. Yuxarıdakı davranış formaları onların hərəkətlərində təzahür edir. Ailədə ananın olmaması qız övladlarının, atanın olmaması oğlan övladlarının həyatında ciddi problemlə izlər qoyur.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://azkurs.org/azerbaycan-respublikasinin-tehsil-nazirliyi-baki-dovlet-univer.html?page=29>
2. <https://mrc-naves.ru/az/kitchen/chem-otlichaetsya-deviantnoe-povedenie-ot-delinkventnogo-deviantnoe-i/>
3. <https://podarilove.ru/az/ponyatie-deviantnogo-povedeniya-prichiny-deviantnogo-povedeniya/>
4. <https://znanio.ru/media/prichiny-deviantnogo-povedeniya-detej-i-podrostkov-v-semyah-sotsialnogo-neblagopoluchiya-2495847>
5. Kevin N. and Karen E. Wright, "Family Life and Delinquency and Crime A Policymakers' Guide to the Literature" Oneonta, New York (1993) p.61
6. Qəhrəmanov E.Ə, Əhmədov Y.P. Sosial işin əsasları, Bakı: B-print, 2014, 487 s.
7. Məmmədova R.O. Sosial işə giriş. Bakı: Ecoprint, 2019, 208s.
8. Mullens, Angela D., "The Relationship Between Juvenile Delinquency and Family Unit Structure" (2004). Theses, Dissertations and Capstones. p.750.
9. Галинский Я. И. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория //Социс, 1991, № 4, 74.

NATAMAM AİLƏ UŞAQLARININ DEVIANT VƏ DELINKVENT DAVRANIŞLARI

Rüstənzadə Vüsalə

XÜLASƏ

Məqalədə valideynlərindən birini və ya hər ikisini itirmiş və ya boşanmış, natamam ailə övladlarında cəmiyyətin təsiri ilə yaranan deviant və delinkvent davranış formalarının yaranma səbəbləri araşdırılır. Müxtəlif davranış nəzəriyyələri vasitəsilə bu cür davranış növlərinin elmi cəhətdən araşdırıldığı da sübuta yetirilmişdir. Gələcəyimiz olan gənclərimizin hər biri yeniyetməlik dövrün yaşayır. Bu günün yeniyetmələrin gələcəyin təmsilçiləridir. Yeniyetməlik dövrü isə ən çətin və daha çox valideyn nəzarəti tələb edən dövrüdür. Valideyn nəzarətinin vacibliyini nəzərə alsaq, ikisindən biri, ata və ya ana tərəfindən böyüdülən uşaqların yeniyetməliyi daha çətin və təhlükəlidir. Onlar cəmiyyətin pis vərdişlərinə digər tam ailələr müqayisədə daha tez sahib olurlar. Bu vərdişlər uşaqlarda deviantlıq və delinkventlik meyillərini artırır və onların gələcək inkişafına mənfi zərər

vurur. Bu hal isə gələcəkdə onlarla sosial və psixoloji kontekst cəhətdən işlərin aparılmasının, onların sosiallaşması və adaptasiyası istiqamətində reabilitasiya tədbirlərinin görülməsinin vacibliyini təsdiq edir. Məqalədə ata və ya ana tərəfindən tənha böyüdülmən uşaqlarda övlad-valideyn münasibətlərinin inkişafında olan çatışmazlıqlar və onların mənfi izləri vurğulanır.

ДЕВИАНТНОЕ И ДЕЛИКВЕНТНОЕ ПОВЕДЕНИЕ ДЕТЕЙ ИЗ НЕПОЛНЫХ СЕМЕЙ

Рустамзада Вусалә

АННОТАЦИЯ

В статье исследуются причины возникновения девиантных и делинквентных форм поведения, вызванных влиянием социума у детей из неполных семей, потерявших или разведенных одного или обоих родителей. Доказано, что эти типы поведения научно исследованы с помощью различных поведенческих теорий. Каждый из наших молодых людей, которые являются нашим будущим, живет в подростковом возрасте. Сегодняшние подростки – представители будущего. Подростковый возраст – самый трудный период, требующий большего родительского контроля. Учитывая важность родительского контроля, подростковый возраст детей, воспитанных отцом или матерью, более труден и опасен. Они быстрее других полных семей перенимают вредные привычки общества. Эти привычки усиливают девиантность и склонность к правонарушениям у детей и негативно отрицательно сказываются на их будущем развитии. Данный случай подтверждает важность проведения с ними в дальнейшем социально-психологического контекста, проведения реабилитационных мероприятий в направлении их социализации и адаптации. В статье выделяются недостатки в развитии детско-родительских отношений и их негативные следы у детей, воспитываемых в одиночку отцом или матерью.

DEVIAN AND DELINQUENT BEHAVIORS OF CHILDREN IN INCOMPLETE FAMILIES

Rustamzada Vusala

SUMMARY

The article examines the causes of deviant and delinquent forms of behavior caused by the influence of society in children of incomplete families who have lost or divorced one or both of their parents. These types of behaviors have been proven to be scientifically researched through various behavioral theories. Each of our young people, who are our future, is living in adolescence. Today's teenagers are the representatives of the future. Adolescence is the most difficult period and requires more parental control. Given the importance of parental control, the adolescence of children raised by either father or mother is more difficult and dangerous. They get the bad habits of society faster than other complete families. These habits increase deviance and delinquency tendencies in children and negatively affect their future development. This case confirms the importance of conducting social and psychological context work with them in the future, carrying out rehabilitation measures in the direction of their socialization and adaptation. The article highlights the deficiencies in the development of child-parent relations and their negative traces in children brought up alone by their father or mother.

УДК 316.7

СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ПОЗИЦИИ КИБЕРКУЛЬТУРЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Метелёва Е.А.

Институт философии и социологии Национальной Академии Наук Азербайджана, отдел социологии, старший научный сотрудник, доктор философии evgeniametel@gmail.com

Ключевые слова: киберкультура, интернет, цифровое общество, поставщики технологий.

Keywords: Cyberculture, Internet, Digital Society, Technology Suppliers.

Açar sözlər: kibermədəniyyət, İnternet, rəqəmsal cəmiyyət, texnologiya təchizatçıları.

Предисловие

Несмотря на сложные исторические условия, в которых оказался Азербайджан: когда милитаристские претензии Армении на протяжении многих лет создавали угрозу для социального развития, наша страна приняла курс на мультикультурный и цивилизованный тренд становления гражданского общества. Киберкультура в Азербайджане характеризует инновационный уровень технологического развития. Этот уровень детерминирован массовым использованием электронных сетей. Киберкультура есть результат многовекторного развития трансдисциплинарных достижений в области виртуальных исследований. Префикс «кибер» отображает фокус научного знания о кибернетической коммуникации и управлении не только человеком, но и искусственным интеллектом в живых системах и машинах.

Понятие киберкультуры вмещает в себя различные области транс дисциплинарных исследований. Вначале понятие киберкультуры было связано с машиностроением, логическим моделированием, с системой электронных сетей, нейронаучными изысканиями и т.д., но сегодня усилился академический интерес к вопросам связи между технологиями и культурными факторами социального развития. Интернет является способом реализации киберкультуры, которая возникла в результате использования транскоммunikационных сетей для общения, развлечений и бизнеса.

Являясь глобально доминантной системой, интернет используется для добывания, хранения, реализации и переработки приобретенной информации. Интернет определяет стратегические направления в развитии глобальной культуры: геймерство, киберспорт, имиджборды (online-форумы), e-mail, IP, свободное ПО, компьютерная графика, демосцены, блоги FaceBook, Youtube и т.д. Прежде всего, преодолевая языковые барьеры он стирает национальные границы потребителей электронных сетей, расширяет возможности научного знания во всех областях и запросах современного общества. Ценность информации определяет различные виды виртуальной деятельности человека, что связано с определенным уровнем образования и поиском путей в совершенствовании добываемого знания.

Коммуникационная деятельность способствовала межкультурному взаимопониманию и сотрудничеству, позволяя людям глубже узнавать и понимать ценности различных культур. Профессиональные знания в различных областях научных исследований образуют многоуровневые потоки ресурсов электронных сетей. и, в конце концов, создают стандарт киберкультурной индустрии. Персональные компьютеры и компьютерные сети транслируют виртуальный ресурс для существования и развития киберкультуры.

Степень разработанности понятия киберкультуры

Понятие киберкультуры широко муссируется в современной пользовательской рутине глобальных виртуальных пространств, однако его наиболее полное развитие представлено в изысканиях США и в англо-саксонской футуристической литературе. Американский социолог Mark Dery (Марк Дерай) особое внимание уделил вопросам истоков масштабной реализации киберкультуры в различных областях знания. Он считает, что потребительский интерес диктует появление спектра многообразных киберпространств в глобальном масштабе (1). Вильям Гибсон (William Ford Gibson) известен как новатор в создании инновационных понятий: «киберпанк», «киберпространство». Особое внимание уделяет футурологии в вопросах борьбы с бедностью, а также с деятельностью хакеров в отношении мегакорпораций (2) и т.д.

В Азербайджане вопросы киберкультуры имеют широкий прикладной характер: от ширпотреба массовой культуры и масштабных архитектурных кибердизайнов, представленных в киберискусстве - до организации Ассоциации кибербезопасности в стране. Киберкультура вошла в сферу быта профессиональной занятости специалистов по различным коммуникационным технологиям и составляет ключевой контекст современного развития страны. Тем не менее, вопросы исследования связи социальных и технологических аспектов, пока еще обещают ждать лучшего.

Киберсреда в Азербайджане фокусирует себя в различных сферах киберпространства. Понятие киберсреды характеризует информационное поле взаимодействия потребителей в глобальной сети виртуальных институций. **Киберпространство** состоит из различных сред, аккумулирующих инновационные формы коммуникации, что всегда несет определенную долю рисков в сторону дрейфа аномальной свободы. Киберкультура проецирует развитие новой социокультурной киберсреды, и как ее еще называют – **киберпанков**, при которой рынки и разные сферы деятельности осуществляются во взаимодействиях субъектов: поставщики товаров создают потребителей, рекламные агентства транслируют предоставление многих видов услуг и т.д. Без киберсреды не может существовать информационное общество. Киберкультура создает платформы, блоки, опции которые, в свою очередь, зависят от компетенции субъектов, т.е. тех, кто развивает рынки и отраслевые сферы деятельности.

Киберсреда есть сама возможность для развития платформ и технологий. Однако, система коммуникации субъектов рынков и отраслей производства невозможна без нормативного регулирования своей информационной структуры, то есть без специализированных кадров и **кибербезопасности**. Киберкультура в Азербайджане начинается с кибербезопасности, потому что испытывает постоянно влияние различных криминальных структур(3). Каждый день могут совершаться киберпреступления: когда кто-то крадет персональную информацию, такую как уникальный идентификационный номер, номер PAN, дебетовую карту и т.д. Кибермошенничества и киберпреступления - глобальная проблема современности. Продвижение технологий в потребительской культуре массового общества порождает напор негативного влияния киберпреступлений, связанных со взломом для попытки манипулирования персональной компьютерной системой, с кражами платежных карт, с установкой вредоносных ПО (вирусов, червей, троянских коней и т.д.), с почтовыми угрозами, спамом и т.д.

В Азербайджане 10 апреля 2022г. принята новая социальная платформа, представляющая членство в международной Ассоциации по вопросам организации стратегии кибербезопасности (АКТА), которую возглавляет Р.Алекберли (4). В программный проспект включены проекты инновационного внедрения научно-технических достижений в области кибербезопасности технологических процессов. Уровень рейтингов в киберкультурном диапазоне программного обеспечения для массового потребителя будет во многом зависеть от степени снижения рисков, которые провоцируют

различные возмущения в электронных сетях. Кибербезопасность как страж порядка, несет службу предотвращения хакерных вылазок и террористических угроз пользователям в виртуальном пространстве. АКТА – киберкультурная обязательная программа в вопросах стратегии безопасности. Одной из ее задач являются программы информационного просвещения в вопросах технологических трендов и выявления агентов дезинформации в деле защиты национальных интересов страны. Таким образом, структурными функциями организации АКТА является и просвещение, и защита от дезинформации в вопросах цифровых технологий информационного общества.

Оценка уязвимостей и тест на проникновение

Фактор кибербезопасности достаточно широк по своему контенту и не является атрибутом слежки за мошенниками. Диапазон кибербезопасности предполагает уровень высокой готовности субъективного фактора ответственно относиться к поставленной задаче в использовании виртуальных коммуникаций. Как известно, программная инженерия и аналитика в вопросах конвергенции будут ускоряться в своем развитии в силу того, что процессы аналитических операций будут шире использоваться на крупных программных платформах. Кибербезопасность связана с аналитикой определения оценки уязвимостей и всевозможных рисков, а также в тестировании их на проникновение. Технические специалисты, аудиторы, контролеры, в контексте корпоративных информационных систем должны надлежащим образом соблюдать правила принимаемых требований для предотвращения неожиданных угроз.

Уровень конвергентности между данными операционными программами очень высок. И это связано с тем, что оценка уязвимости ориентирована на обнаружение предполагаемых экстремальных точек атаки (уязвимостей) в пределах заданного набора данных и исследуемого текста. С другой стороны, в тестировании существует такой фактор как мера неопределенности, которая проявляет себя в сфере обнаружения несоответствия: как в семантике, которую используют для описания технических моментов, таких как «регулирование развертывания», так и в языке, используемом поставщиками технологий для описания этих реализаций. Мера неопределенности часто «зависает» в вопросах появления неуловимых несоответствий в тестируемых терминах, что создает разницу между соблюдением и несоблюдением. Ошибочная интерпретация условий может привести к ложным представлениям или к несоответствующему выбору средств контроля, расплывчатым или неподходящим ответам руководства, и многим другим проблемам. Эти дивергенции могут привести к нежелательным нарушениям, если не соблюдать в достаточной мере правильность тестов на проникновение для четкого выявления уязвимостей.

И здесь именно аналитика помогает контролировать возможности защитников и быстро обнаруживать инциденты и противодействовать им. Речь идет о том, что фактор ответственности субъективного фактора не отменяется в решении множества технологических задач. И хотя многие технологические процессы находятся «под Эгидой» искусственного интеллекта, снимать со счетов аспект нравственной готовности человека управлять треками виртуальной коммуникации невозможно (5). Потому что всякий раз при нарушении ответственности субъективного фактора, возникают риски непредсказуемых деформаций как в отношении отдельного человека, так и общества.

Поставщики технологий

С другой стороны, без поставщика технологий невозможно развитие бизнеса, образования, здравоохранения и т.д. в Азербайджане. Каждой компании приходится тщательно задумываться - какие технологии нужны и где их приобрести для осу-

ществления своего бизнеса. На поиск технологий и поставщика может уходить много драгоценного времени.

Поставщик — это доминантный субъект в цепочке, который маркирует продукт производителя и продает его напрямую пользователям или через канал. Поставщик может создавать свою собственную продукцию, самостоятельно собирать системы из компонентов, произведенных другими. Может также закупать продукты у производителя оригинального оборудования или контрактного производителя технологий известных компаний. Конечно, не все поставщики являются создателями технологий, потому что их главная задача представлять, моделировать, рекламировать востребованную продукцию потребителю и поэтому они, в большинстве своем, являются перепродавцами. В силу чего поставщики могут не только не иметь должного опыта в использовании продукции, но и не всегда имеют в наличии необходимые ресурсы.

Поэтому в сфере предоставления услуг, технического обслуживания специализированной продукции в современных условиях следует всегда выбирать поставщиков, которые являются отраслевыми производителями, и, соответственно, настоящими экспертами в своей области. Технологии имеют смысл настолько, насколько их создатели придерживаются правильного отраслевого опыта, точнее, владеют всеми правами на интеллектуальную собственность, которую они производят в оптовом масштабе.

Выбор поставщика технологий – кардинальный вопрос киберкультурных инвестиций. Принятие решения для специализированной компании осложняется существованием ловушек или подводных камней, внешне прикрытых маркетинговой шумихой и доверием к дешевой, незвездной продукции. В принятии решения, особенно на долгосрочные контракты, руководству компании приходится тщательно продумывать вопрос своей финансовой кибербезопасности. При правильном инвестировании в новые smart-технологии можно добиваться получения высокой прибавочной стоимости, т.е. получать выгоду в прибылях дивидендов. Малейшая неточность в выборе решений - потом оборачивается большой потерей инвестируемого капитала.

Цифровое общество

Киберкультура проявляет себя в пространстве символической или цифровой коммуникации. Трансформация традиционного общества в цифровое заключается в организации нового сетевого общества, которым можно управлять с помощью применения информационно-коммуникационных технологий, локальных и глобальных компьютерных сетей. Сетевая среда направлена на сбор, обработку, генерацию и распределение информации при использовании системы глобальных телекоммуникационных систем. Кардинальный тренд современности связан с потребностью в развитии образования для перехода к цифровой культуре, а также и в сфере управления. Новая цифровая среда в корне меняет всю логику когнитивных процессов. Кроме всего прочего, преодоление цифровой неграмотности и освоение интерактивных технологий является пока что проблемной зоной в вопросах институциональной организации и учебного материала. Цифровые технологии являются интегративным началом как для научных дисциплин, так и в вопросах управления.

В масштабах страны в Азербайджане уже сегодня существует кадровый дефицит цифровых специалистов, что конечно представляет насущную проблему современности. Поэтому возникает задача об усилении матричной образовательной среды. Речь идет о том, что университеты (как государственные, так и корпоративные), функционально должны стать экспериментирующей платформой для многообразных форм обучения и исследования, при условии использования передовых технологий, т.е. с учетом специфики цифровой киберкультуры. Необходимо изучение процессов ис-

пользования различных трендов информационно-коммуникационных технологий для организации программных средств в учебном материале. Однако, без нормативного обеспечения технологическими ресурсами для создания цифрового образовательного пространства, изучение и внедрение позитивного опыта будет пробуксовывать и не даст ощутимых результатов.

Усиление законодательной базы в области обеспечения новыми технологическими ресурсами, особенно учебных заведений, а также в реализации программных средств в системе управления - является насущной задачей сегодняшнего дня. И в этом смысле, как информационные, так и цифровые технологии являются доминантным объединяющим началом во всех сферах познавательной деятельности. Киберкультурные технологии заняли принципиально новые позиции в координации всех научных дисциплин, обслуживая как естественнонаучные, так и гуманитарные интересы современного общества. Интерактивное распространение киберкультуры требует создания в регионах информационной инфраструктуры. Без специализированных учреждений, обеспечивающих организацию информационных ресурсов для их хранения, трансляции и предоставления пользователям, информационное пространство не работает.

Цифровая среда с помощью методов машинного анализа текстов, обрабатывает большие массивы данных, получаемых из целевых исследований по материалам используемых ресурсов, а также при анализе цифрового картографирования и 3D-моделирования. Получившие широкое распространение в Азербайджане современные smart-библиотеки интегрируют потоки научной информации и выступают координационной структурой для исследований в разных областях научного знания. Взаимодействия ученых, политиков, банковских экономистов и т.д. в пространстве online в роли провайдеров коммуникационных потоков, усиливают центры организации и распространения знаний, цифровую грамотность.

Киберкультура изменяет лексический ресурс информационного общества с помощью привнесения новых понятий, а также меняет структуру методов проектирования управленческих решений. Online платформы создают информационно-коммуникативные системы не только для обмена потребительскими услугами, но и расширяют диапазон нравственных проблем нового миропорядка. Тем не менее, модели поведения, базирующиеся на новой иерархии ценностей, не всегда являются приемлемыми и здоровыми для жизни современного поколения. Вкрапленные в различные электронные опции дешевые идеи с «сенсационными» обещаниями, часто являются игрой спекулятивных блогеров, а то и хакеров, которые преследуют свои корыстные цели. Распознать в этих условиях потребителю в киберкультурном пространстве действующее зло не так просто; и первым долгом здесь истощается время на поиск нужной информации. Существование издержек киберкультуры требует повышенного внимания сотрудников кибербезопасности к своевременному реагированию на предотвращение засорения спамом социально здоровой информации.

Киберкультура с помощью методов цифровых технологий формирует в Азербайджане информационное общество в трендах социальных, ментальных и ценностных стереотипов, и тем самым, создает возможность для функционирования новых сфер жизни (6). Современные технологические знания составляют незаменимую часть культуры, встраиваются в ее новые потребительские интересы и нормы. Задача киберкультуры не в голом познании, но в интеграции с инновационными приложениями для образовательных видеопрограмм и видеоигр, в конечном результате способствующих усилению роли искусственного интеллекта и приумножения робототехники. С другой стороны, компьютерное искусство настолько многогранно, как и его ки-

бердизаин, что существенно меняют наш повседневный мир и сокращают время для социальной, деловой и во многом для оздоравливающей коммуникации.

Туризм и электронная оплата услуг, дорожные интернет-карты существенно дополняют аутсорсинговые услуги для функционирования институтов информационного общества. Поставляя разнообразную информацию в соцсетях интернет-сообщества информируют социум об открытии новых треков коммуникативных платформ для получения экономической выгоды и свободы выбора в различных видах материальных ресурсов, как и готовых технологий (7). Реселлеры, веб-маркетологи, веб-проектировщики, веб-дизайнеры создают лицо современной технократии. Фактор востребованность математики и информатики создает информационный фон цифрового общества. И при всем этом наблюдается стратегическое усиление в социально-политической сфере свободы к возрождению религиозного понимания мира, в свою очередь, направленного к неприятию автоматизации человеческого разума и замены последнего обществом киборгов.

С другой стороны, наблюдается фактор существенной дифференциации социального и имущественного ценза в современном информационном обществе Азербайджана. Социальный фактор отражает уровень готовности к работе с компьютерной техникой. Мера готовности является результатом длительного процесса получения образования в различных областях научного знания. Дифференциация социума отражает фактор разграничения квалифицированного использования компьютерной техники также и в пенсионном возрасте. Имущественный ценз требует немалых финансовых затрат как на приобретение персональных компьютеров, так и на обучение в использовании системы электронных сетей. Молодежь и зрелая часть общества, имеющие профессиональную занятость в различных организациях, достаточно быстро приобретают четкие навыки в использовании компьютерной техники. Тогда как социальный слой пожилого населения, не имеет ни широкого доступа, ни личного интереса к использованию электронных сетей. Но даже при использовании ими ручных гаджетов, диапазон коммуникации редко выходит за пределы локального региона.

Каждая организация, приобретая компьютерный ресурс, использует его при специализированном наборе профессионалов, служащих для исполнения заданных электронных операций. Вопрос о культивации достойных заработков в компьютерной индустрии является актуальным финансовым треком и связан с бизнес-интересами малых групп, как и их отношением к потребительским запросам корпорации.

Выводы.

Значительную роль в сохранении и распространении культурного наследия в Азербайджане сегодня исполняют технологии. Цифровое архивирование, виртуальная реальность и 3D-моделирование позволили задокументировать и сохранить информационные опции по вопросам многообразной тематики, сделав их доступными для мировой аудитории. Киберкультура, как результат технологической революции, влияет на жизнь людей и меняет способ их обучения, институционального образования, мышления и общения. Киберсреда активизирует тенденцию к социальной гомогенизации, к встраиванию исторического контента в усредненную потребительскую коммуникационную программу, что довольно нередко, является угрозой обесценения национального культурного наследия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Flame Wars: The Discourse of Cyberculture (ed.). Duke University Press, 1994. ISBN 0-8223-1540-8

-Escape Velocity: Cyberculture at the End of the Century. Grove Press, 1996. ISBN 0-8021-3520-X

2. Dany Cavallaro, Cyberpunk and Cyberculture: Science Fiction and the Work of William Gibson, The Atholone Press London&New Brunswick, New Jersey <https://is.muni.cz/www/yojo/>

3. С.Агджаев Стратегия обеспечения кибербезопасности в Азербайджане – ИКТ/Материалы/ 21.09.22

4. В Азербайджане создана Ассоциация организации в сфере кибербезопасности. INFO.CITY, <https://infocity.tech/2022/04/>

5. Горянов А., Мамбеталиева Т. Укрепление доверия и безопасности при использовании ИКТ (информационно-коммуникационными технологиями) в странах СНГ «Институт развития информационного общества»<http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA>

6. Э.Мамедов Азербайджан на пути превращения в цифровой центр региона Haggin, 16.11.22, <https://haqqin.az/news>

7. Р.Рустамов Цифровизация Азербайджана – многоэтапный и многостадийный процесс. Plus World №1(287),16.11.22///

СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ПОЗИЦИИ КИБЕРКУЛЬТУРЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Метелёва Е.А.

АННОТАЦИЯ

Киберкультура – инновационный способ организации взаимодействия между потребителем и цифровыми технологиями. Роль кибербезопасности нацелена на нормативное регулирование всех информационных структур в Азербайджане. Интернет – транскommunikационная сеть общения; в ней программируются стратегические позиции киберкультуры в Азербайджане. Поставщики технологий представляют сферу технологического обслуживания компаний и от правильного выбора поставщика зависит успешность финансовых инвестиций. Цифровое общество, цифровая среда – интегрируют интерактивные потоки разнообразной информации и встраиваются в глобальные коммуникационные технологии электронных операций. Статья рассматривается в контексте общемировоззренческих инновационных стратегий киберкультуры.

AZƏRBAYCANDA KİBER MƏDƏNİYYƏTİN STRATEJİ MÖVQƏLƏRİ

Metelyova E.A.

XÜLASƏ

Kibermədəniyyət istehlakçılar və rəqəmsal texnologiyalar arasında qarşılıqlı əlaqənin təşkilinin innovativ üsuludur. Kibertəhlükəsizliyin rolu Azərbaycanda bütün informasiya strukturlarının normativ hüquqi tənzimlənməsinə yönəlib. İnternet transkommunikasiya rabitə şəbəkəsidir; Azərbaycanda kibermədəniyyətin strateji mövqelərini proqramlaşdırır. Texnologiya təchizatçıları şirkətlərin texnoloji xidmət sektorunu təmsil edirlər və maliyyə investisiyalarının müvəffəqiyyəti təchizatçının düzgün seçimindən asılıdır. Rəqəmsal cəmiyyət, rəqəmsal mühit - müxtəlif məlumatların interaktiv axınlarını birləşdirir və elektron əməliyyatların qlobal kommunikasiya texnologiyalarına inteqrasiya olunur. Məqalə kibermədəniyyətin qlobal innovativ strategiyaları kontekstində nəzərdən keçirilir.

STRATEGIC POSITIONS OF CYBER CULTURE IN AZERBAIJAN

Eugenia Metelyova

SUMMARY

Cyberculture represents a novel approach in orchestrating interactions between consumers and digital technologies. In Azerbaijan, the role of cybersecurity is pivotal and is aimed at the regulatory management of all information structures. The Internet serves as a transcendent communication network and lays down the strategic foundations of cyberculture in the country. Technology suppliers make up the technological service sector, and the success of financial investments is contingent upon the judicious selection of these suppliers. A digital society and environment integrate varied informational flows and are embedded within the global communication technologies used for electronic transactions. This article is examined within the global context of innovative cyberculture strategies.

GÖRKƏMLİ ALİMLƏRİMİZ

GÖRKƏMLİ ALİM VƏ ELM TƏŞKİLATÇISI

Dos. B.X.Əlizadə
BDU-nun Fəlsəfə kafedrası

“Çalışmaqla filosof ola bilməzsən, anadan filosof doğulmalısən”
Platon

XX əsr Azərbaycanda fəlsəfi fikir əvvəlki dövrlərə nisbətən xeyli dərəcədə inkişaf etmişdir. Bu dövrdə Azərbaycanda fəlsəfi fikrin müxtəlif problemləri dərindən tədqiq olunmuş və bu problemlərin həllini verən xeyli filosof yetişmişdir. Bunlar H.Hüseynov, F.Köçərli, M.Qasimov, F.Qasimzadə, A.Aslanov, C.Əhmədli və başqalarını nümunə kimi təqdim etmək olar. Belə filosoflardan biri də haqqında söhbət açacağımız prof. H.İmanovdur.

H.R.İmanov 1932-ci il yanvarın 28-də Gədəbəy qəsəbəsində (Mədən) Molla Rzanın ailəsində anadan olmuşdur. Kərbəlayi İmani oğlu Rzaya dini təhsil vermişdir, amma o mollalıqla məşğul olmayıb, “Siemens qardaşları”nın mədəninə podratçı işləmişdir. Gədəbəy İnkilab Komitəsinin və Yoxsullar Komitəsinin sədri olmuşdur. S.Şaumyanın Zəyəmdə yerli əhali ilə görüşündə iştirak etmişdir. Molla Rza torpağın milliləşdirilməsinin əleyhinə olmuş, onu bələdiyyə mülkiyyətinə verilməsini təklif etmişdir. Prof. H.İmanov belə bir insanın ailəsində anadan olmuş və 1938-ci ildə təhsilə başlayır. 8-ci sinifdə oxuyarkən onların sinfinə sonralar görkəmli filosof kimi tanınmış prof. C.Əhmədli də qəbul olunur və onların uzun sürən dostluğu başlayır. Hər iki dost 1948-ci ildə ADU-nun Tarix fakültəsinin Fəlsəfə şöbəsinə daxil olur.

H.R.İmanov ali məktəbi bitirdikdən sonra Azərbaycan SSR EA-nın tarix İnstitutunun Fəlsəfə şöbəsinə aspirant qəbul olunur. Prof. M.Qasimov burada da onun elmi rəhbəri olur. 1958-ci ildə fəlsəfə elmləri namizədi elmi dərəcəsi alır. Onun ilk məqaləsi “Sosializmdə sinfi mənafelər” adlanır.

Həmin ildə H.İmanov M.Qasimov tərəfindən ADU-nun Fəlsəfə kafedrasına dosent dəvət olunur. H.İmanov 1971-ci ildə “Kommunizm quruculuğu dövründə Azərbaycanın sosial-sinfi strukturunun dəyişməsi” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edir. 1973-cü ildə “professor” elmi adı almışdır. 1976-cı ildə Fəlsəfə kafedrası iki yerə ayrıldı. H.İmanov Tarixi materializm kafedrasına rəhbərlik etməyə başlayır, amma onun bu vəzifəyə təsdiqi bir az gecikir. Yalnız 1978-ci ildə Azərbaycan KP MK-nın Bürosunda ümummilli Lider H.Ə.Əliyev onu kafedra müdiri kimi vəzifəyə təsdiq etmişdir.

Prof. H.R.İmanov Fəlsəfə üzrə elmi kadrların hazırlanmasında böyük xidmətlər göstərmişdir. 50 nəfərdən artıq elmlər namizədi yetişdirmiş, onlarla doktorluq dissertasiya işlərinin məsləhətçisi olmuşdur. Prof. H.R.İmanovun xidmətləri dövlət tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmiş – Əməkdar elm xadimi fəxri adına layiq görülmüşdür. Prof. H.R.İmanov elm və təhsildə görkəmli xidmətlərinə görə H.Ə.Əliyev tərəfindən “Şəhrət” ordenilə təltif edilmişdir.

Prof. H.R.İmanov Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sahəsində böyük xidmətlər göstərmişdir və 34 il Fəlsəfə kafedrasına fasiləsiz rəhbərlik etmişdir. Onun ali məktəblər üçün dərslərlər hazırlanmasında da xidmətləri vardır. 1969-cu ildə ali məktəblər üçün “Tarixi materializm” dərslisinin müəlliflərindən biri olmuşdur. 2009-cu ildə isə müstəqillik dövründə ali məktəb tələbələri üçün “Fəlsəfənin əsasları” adlı orijinal dərslər yazmışdır. Bu dərslərlər prof. H.R.İmanovun özünün çoxillik təcrübəsi əsasında tələbələrin fəlsəfi biliyə yiyələnmələri üçün böyük kömək olmuşdur.

İndi isə prof. H.R.İmanovun çoxşaxəli elmi fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinə və onun nəticələrinə qısa da olsa bir ekskurs edək.

Prof. H.R.İmanov elmi yaradıcılığında üç əsas istiqamətdə ciddi elmi nəticələr əldə etmişdir: Sosial fəlsəfə, Sosiologiya və Şəqr fəlsəfəsi. Prof. H.R.İmanovun elmi yaradıcılığında həmişə fəlsəfi fikrin diqqət mərkəzində olan cəmiyyətin sosial strukturu müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilmişdir. Onun bu mövzuda qazdığı elmi işləri həm problemin qoyuluşu, həm də bu elmi əsərlərdə irəli sürülən onun cəsarətli fikirləri keçmiş SSRİ-də fəlsəfi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmiş və həmin elmi işlər haqqında “Voprosı filosofii” jurnalında müsbət rəylər dərc olunmuşdur.

H.R.İmanov uzun müddət BDU-nun “Sosioloji tədqiqatlar” elmi-tədqiqat laboratoriyasına rəhbərlik etmişdir. Onun rəhbərliyi altında laboratorianın elmi əməkdaşları bir sıra sosial-fəlsəfi problemləri tədqiq etmiş və sosioloji sorğular aparmışlar.

Təhsil və onun proqnozlaşdırılması, Azərbaycanda sosial strukturun dəyişməsi meylləri və ona təsir edən amillər, sosial gərginliyi törədən obyektiv və subyektiv amillər və onların həlli üçün təklif və proqnozlar vermişlər.

Prof. H.R.İmanovun elmi yaradıcılığını əgər ardıcıl izləsən onun ilk kitabları, əsərləri XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq çap olunmuşdur. “Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan kəndlilərinin mənəvi simasının əsaslı dəyişməsi” adlı əsəri bu illərdə çap olunmuşdur. Prof. H.R.İmanov 1962-ci ildə f.e.d., prof. H.Şirəliyev ilə birlikdə “Dünya sosializm sistemi” adlı kitabı çapdan çıxmışdır. Bu kitabda müəlliflər dünya sosializm sistemi ilə bağlı nəzəri məsələləri tədqiq etmişlər. Prof. H.R.İmanovun 1965-ci ildə “Xalq kütlələrindən və şəxsiyyətin tarixdə rolu” adlı kitabı çapdan çıxmışdır.

Bu kitabda müəllif tarixdə xalq kütlələrinin oynadığı roldan bəhs edir və şəxsiyyətin tarixdə oynadığı rolu qiymətləndirir. Xüsusi olaraq qeyd etmək istəyirəm ki, H.İmanovun sosializm və kommunizm quruculuğunda xalq kütlələrinin həlledici rolundan ətraflı şəkildə bəhs etmişdir. Həm də kommunizm quruculuğu və şəxsiyyətin rolu problemini izah etməyə çalışmışdır. Əlbəttə, ədalət naminə qeyd edək ki, bu məsələləri Marksizm fəlsəfi mövqeyindən çıxış edərək təhlil etməyə çalışmışdır. Maraqlı fakt budur ki, bu kitabda H.R.İmanov N.S.Xruşşovun adını bir dəfə də olsun çəkməmişdir. Bu problem bu gün də öz düzgün həllini gözləyir. Çünki xalq və şəxsiyyətin tarixdə rolu məsələsi çoxlu suallar doğurur. Bunları nəzəri cəhətdən işləməyin zamanı gəlib çatmışdır.

Prof. H.R.İmanovun elmi-fəlsəfi yaradıcılığında onun bütün elmi tədqiqatlarının birinci istiqamətinin yekunu kimi təqdim oluna bilən “İnkişaf etmiş sosializmin sosial-sinfi strukturu” adlı monoqrafiyası xüsusi yer tutur. Bu monoqrafiya H.İmanovun 25 illik axtarırlarının yekunu hesab oluna bilər. Sosializm cəmiyyətinin mühüm nəzəri problemlərinin tədqiqi dövlət tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu əsər inkişaf etmiş sosializmin sosial-sinfi strukturunun inkişafında ümumi və xüsusi dialektikası baxımından nəzərdən keçirilməsini və sinifsiz sosializm cəmiyyətinin formalaşmasının tədqiqinə həsr olunmuşdur.

Monoqrafiya 5 fəsildən ibarətdir. “İctimai maraqların integrasiyası Sovet cəmiyyətinin möhkəmlənməsinin mühüm istiqamətidir” – I fəsil qeyd etdiyimiz problemin təhlilinə həsr olunmuşdur. Monoqrafiyanın II fəslə “İnkişaf etmiş sosializm cəmiyyətinin təkmilləşdirilməsi şəraitində sosial-sinfi fərqlərin aradan qaldırılması” adlanır. Bu fəsildə müəllif belə qənaətə gəlir ki, sosializm cəmiyyəti təkmilləşdikcə sosial fərqlər də aradan qalxmağa başlayır. Monoqrafiyanın III fəslə “İnkişaf etmiş sosializm şəraitində sinifdaxili fərqlərin aradan qaldırılması və yekəins cəmiyyətin formalaşması” adlanır.

1987-1990-cı illərdə mən prof. H.R.İmanovun rəhbərliyi altında bu problemə həsr olunmuş dissertasiya işi yazmışam. Sinifdaxili peşə-ixtisas dərəcəsinin təkmilləşdirilməsi problemini tədqiq etmişəm və o dövrdə bu problemin həlli yüksək qiymətləndirildi. Monoqrafiyanın IV fəslə – “Şəhər və kənd: mühüm fərqlərin aradan qaldırılması” adlanır. V

fəsilə H.İmanov “Əqli və fiziki işçilər arasında fəqrlərin aradan qaldırılması – tam yekcins sosial cəmiyyət yaradılması üçün zəruri şərtir” problemini tədqiq etmişdir. Bu gün də cəmiyyətin sosial strukturu elmi şəkildə tədqiq olunur. İnanırıq ki, gələcək tədqiqatçılar da bu problemi öyrənərkən H.R.İmanovun elmi irsinə müraciət edəcəklər.

H.R.İmanovun ömrünün son illərində yazdığı əsərlərdən biri də “Müasir mərhələdə Sov. İKP-insosial siyasəti” adlı əsərdir. Bu kitab 1987-ci ildə çap olunmuşdur. Prof. H.R.İmanovun yaradıcılığında üçüncü istiqamət XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq Şərq və Azərbaycan fəlsəfəsinin tədqiqi ilə bağlı olmuşdur. Onun N.Əhmədli, A.Əhədovla birlikdə 2003-cü ildə çap etdirdikləri “Etnik dinlər və dünya dinləri” kitabıdır. Bu kitabın yazılmasında məqsəd kimisə dinə və ya dinsizliyə dəvət etmək yox, dünyada mövcud olmuş nüfuzlu dinlər haqqında bilikləri kitab şəklində toplamaq və busahədə olan boşluqları doldurmaq olmuşdur. Hazırda dünyada artan dini fəallıq fonunda dinin müasir dünyadakı rolunu və onun həyatı əhəmiyyət daşımasını nəzərə alaraq bu kitabın əhəmiyyəti məlum olar. Bu kitabda müəlliflər dinin tarixi inkişafından, müxtəlif bölgələrdə yaranmış dinlərdən və dünyanın əsas dinlərinin, buddizm, induizmin, iudaizmin, xristianlıq və islam dinlərinə aid geniş məlumat vermişlər.

Nəhayət, prof. H.R.İmanovun elmi-fəlsəfi yaradıcılığında mühüm yer tutan “Orta əsrlərdə Ərəb-müsəlman fəlsəfi fikri” kitabıdır. Bu kitab 1999-cu ildə “Orta əsr İslam Şərqində fəlsəfi fikir” adı ilə çap olunmuşdur. 2008-ci ildə çap olunmuş variantda əsərin adı kitabın məzmununa daha çox uyğundur. İslam Şərq fəlsəfəsinin problemləri ilə məşğul olan tədqiqatçıların qarşısında duran həlli çətin məsələ həmin fəlsəfənin sərhədlərinin mükəmməl şəkildə müəyyən edilməsidir. Ona görə ki, Şərq İslam fəlsəfəsi nə qədər geniş coğrafiyanı, nə qədər çox müxtəlif xalqların təfəkkür imkanlarını əhatə etsə də qədim Şərq fəlsəfəsindən fərqli olaraq məzmunca bütöv bir hadisədir.

Bu kitabın I fəslə “İslam Şərqində fəlsəfi fikrin ilk təşəkkülünün qısa xülasəsi” adlanır. Bu fəsilə İslam fəlsəfəsinə aid dini təriqətlərin icmalı verilmişdir. II fəslə Batinlik fəlsəfəsinin təhlilinə həsr olunmuşdur. III fəsilə İslam dünyası fəlsəfəsinin əsas istiqamətləri təhlil olunur. Kitabın IV fəslə “İslam dünyası fəlsəfəsində peripatetizm” adlanır. İslam məşşayı filosoflarının elmi irsi tədqiq olunmuşdur. Kitabın V fəslə “İslam dünyasında neoplatonçuluq” adlanır (Əl-Qəzali, İbn Tufeyl). VI fəsil “İşraqilik fəlsəfəsi” adlanır. Bu fəsilə müəlliflər Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin İşraqilik fəlsəfəsinin təhlilini vermişlər. VII fəsil “İslam dünyasının müstəqil filosofları” adlanır. Kitabın VIII fəslə “Ət-Təşəkküf – (sufilik) fəlsəfəsi” adlanır. Bu fəsilə müəlliflər sufiliyin ümumi xülasəsini və səciyyəvi xüsusiyyətlərini təhlil etmişlər. Sufilikdə “Vəhdət-əl Vucud”, “Vəhdət-əl-Suhud”, “Fəna” və “Bəqa” anlayışlarının izahını, mənasını açmışlar. Və bir də görkəmli sufi filosofları və ideoloqları haqqında əlavə bilgiler vermişlər. Bu əsər İslam Şərq fəlsəfəsinin tədrisində biz müəllimlər üçün çox yaxşı, elmi məzmunla malik mənbə rolunu oynayır.

Prof. H.R.İmanov şəxsiyyəti haqqında şəxsi fikirlərim. H.R.İmanov haqqında fikirlərə Platondan gətirdiyim sitatla başladım. Doğurdan da oxumaqla filosof olursan. Görək anadan filosof olasan. Pifaqor deyirdi ki, mən elmləri öyrənməklə müdrik olmaq – yəni filosof olmaq istəyirəm. Həmid müəllim anadan filosof doğulmuşdu və həm də müdrik insan idi. Mənim həm elmi fəaliyyətimdə, həm də şəxsi həyatımda əyani nümunə idi. Onun şəxsi nümunəsi istər fəlsəfəni öyrənməkdə, istərsə də insan kimi formalaşmağımda böyük nümunə olmuşdur.

Ruhun şad olsun, böyük insan!!! Amin!!!

PROFESSOR ZEYNƏDDİN HACIYEVİN ELMİ YARADICILIĞINA BİR BAXIŞ

*Zeynəddin Şabanov,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
zeynaddin.shabanov@gmail.com*

Görkəmli elm xadimi, tanınmış filosof, professor Zeynəddin Hacıyev dərin fəlsəfi mühakimələri, incə təfəkkür tərzini, dəmir məntiqi olan, cəmiyyətdə baş verə biləcək hadisə və proseslərin ardıcılığını duya bilən, intellektə və yaradıcı insana yüksək qiymət verməyi bacaran, “xalis zəka”ya üstünlük verən, həqiqəti sevən və dəstəkləyən, “konkretədən abstrakta yüksəlməyi” bacaran, praktika və nəzəri biliyi vəhdətdə götürən ziyalılarımızdan idi. Işıqlı ziyalımız, onun fəlsəfi görüşləri haqqında artıq keçmiş zamanda yazmağa məcburuq. Ancaq onu da qeyd etmək zəruridir ki, Zeynəddin müəllim cismən aramızda olmasa da, ruhən bizimlədir.

Zeynəddin müəllimin təfəkkürünün məhsulu olan fəlsəfə və məntiqə aid sanballı əsərlərində bir-birindən maraqlı fikir və ideyalar yer alır. Belə ki, təbiətdə və cəmiyyətdə cərəyan edən proseslərin son dərəcə mürəkkəb olduğunu qeyd edən filosof bildirir ki, müasir dövrdə elmlər onların mahiyyətini açmaqda yeni nailiyyətlər əldə etməkdədir. Belə şəraitdə insanların, xüsusilə də gənclərin çevik təfəkkürə malik olması həmişəkindən daha zəruridir. Bununla əlaqədar varlığın - təbiət, sosial həyat və insanın daxili dünyası kimi üç əsas sahəsinin sirlərinin dərinlən mənimsənilməsində fəlsəfi dünyagörüşünün rolu durmadan artır.

Filosofun fikrincə, demokratik cəmiyyət quruculuğunda fəlsəfi təfəkkürün tarixiliyi prinsipinə riayət olunması, fəlsəfənin real həyatla ayrılmaz əlaqəsinin təmin edilməsi xüsusilə vacibdir. Belə ki, mücərrəd, qapalı xarakterli fəlsəfə siyasi-iqtisadi və mədəni həyatda baş verən əsaslı dəyişiklikləri, köhnə stereotiplərin ləğv olunması prosesini, demokratiya və aşkarlığın inkişafını tam əks etdirə bilmir. Cəmiyyətimizin tarixinin indiki dönüş mərhələsində fəlsəfənin gerçəkliyə münasibətini dəyişdirmək, onu mürəkkəb həyat problemlərinin həllinə yönəltmək tələb olunur. Bu mənada fəlsəfənin əsl sosial-tarixi bilik, həyatda daimi əlaqəli dünyagörüşü olması indi həmişəkindən daha vacibdir.

Fəlsəfi problemləri "xalis" şüur problemləri kimi deyil, real gerçəklikdə mövcud olan, zəruri olan problemlər kimi çıxış etdiyini qeyd edən filosof, onların nəzəri həllinin birdəfəlik başa çatmadığını bildirir. Onlar müəyyən qədər açıq xarakter daşıyır. Həyat inkişaf etdikcə bu problemlərə münasibət yeniləşir və zənginləşir. Filosofun qənaətinə görə, fəlsəfi problemlərin həlli onların keçmişinin ümumiləşdirilməsinə, müasir vəziyyətinin təhlil edilməsinə və gələcəyinin proqnozlaşdırılmasına əsaslanır. Nəzəri təfəkkür forması kimi fəlsəfə təkcə keçmiş və müasir dövrü öyrənməklə məhdudlaşmır, həm də gələcəyə müraciət edir. Fəlsəfi təfəkkürün gələcəyin dünyagörüşü modellərini, obraz və ideallarını yaratdığını bildirir.

İnsana fəaliyyətinin uğurlu olması üçün düzgün məqsəd müəyyənləşdirməyin, müvafiq qərar qəbul etməyin son dərəcə vacib olduğunu bildiren filosof, dünya haqqında hərtərəfli və düzgün təsəvvürlərə malik olmağı tövsiyə edir.

Öz elmi axtarışlarını daim dərinləşdirməyə, həqiqətə, dünyanın sirlərinə daha dərinlən yiyələnməyə cəhd göstərən Zeynəddin müəllim bildirir ki, dünyagörüşü insana obyektiv realıq və burada insanın yeri haqqında, insanın onu əhatə edən gerçəkliyə və özünə münasibəti haqqında sistemli biliklər verir. Onun məzmununa, filosof, həm də bu biliklər əsasında formalaşan əqidə və ideallar, idrak və fəaliyyət prinsipləri, dəyər oriyentasiyalarını daxil edir.

Zeynəddin müəllimi dünya binasının quruluşu, maddi ilə mənəvinin münasibəti, dünyada baş verən dəyişikliklərin qanunauyğun və ya təsadüfi olması, xeyir və şər, həqiqət

və yalan, həyatın mənası, ölüm və ölməzlik, insan ləyaqəti, məsuliyyət və başqa fəlsəfi məsələlər maraqlandırır. Onun fikrincə, hər bir insan çox vaxt özü də hiss etmədən filosofluq edir, əsrlər boyu fəlsəfəni düşündürən məsələlər barədə fikirləşir.

Filosof fəlsəfəni bəşər tarixində baş vermiş böyük mədəni çevrilişin ayrılmaz tərkib hissəsi adlandırır. O həm də insanın mahiyyəti, məqsədi və taleyi, həyatın ağıllı təşkili ilə bağlı məsələlərə dair maraqlı fikirlərini bölüşdürür.

Filosof bildirir ki, fəlsəfənin elm, siyasət, sosial praktika və mənəvi mədəniyyətlə qarşılıqlı əlaqəsinin daha qabarıq nəzərə çarpmasına baxmayaraq, fəlsəfə əsrlər boyu mənəvi fəaliyyət forması kimi öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Zeynəddin müəllimin araşdırmalarına görə, fəlsəfə nəzəri elm kimi müxtəlif məsələləri əhatə edir: insan tərəfindən idraki, sosial və təbiət reallığının mənalandırılmasını təmin edir; bu münasibətdə hər bir konkret mərhələdə əldə edilmiş miqyasları və səviyyəni onu daha da genişləndirmək məqsədilə müəyyənləşdirir; insanların əqidəsinin normativ-dəyər əsaslarını işləyib hazırlayır, dünyanın nəzəri mənzərəsini verir; idrakın prinsiplərini və yollarını göstərir; təbii və ictimai bütövlük daxilində insanın yerini, onun həyatının mənasını müəyyən edir; insanların dəyərlərini, prioritetlərini, həyat ustanovkalarını, ideallarını və məqsədlərini işləyib hazırlayır.

Fəlsəfənin mövzularını insanların real həyatı ilə sıx əlaqədə axtaran alim, fəlsəfənin əhəmiyyətini belə ifadə edir: o, praktiki fəaliyyət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən emosional-iradi əhval-ruhiyyə yaradır; subyektin müvafiq yaradıcılıq növünə nə dərəcədə uyğun gəldiyini göstərir; insanların həyat fəaliyyəti tiplərini formalaşdırır; onların sınaqdan keçirilməsini və mümkün olanın reallığa çevrilməsini təmin edir; insana özünü reallaşdırmaq üçün proqram verir; onun həyatının vətəndaşlıq mövqeyini, mənasını və amalını müəyyən edir.

Zeynəddin müəllimin təbirincə, yalnız fəlsəfəni öyrənməklə insanlar özlərinin dünya haqqında kortəbii formalaşan təsəvvürlərindəki səthiliyi və yanlışlıqları aradan qaldıra bilər, dünya haqqında düşünülmüş, sistemli və səhih məlumat əldə edirlər.

Həyatı son dərəcədə mürəkkəb, burada gedən prosesləri isə çox ziddiyyətli və rəngarəng adlandıran filosof onları anlamaq üçün inkişafın meyilləri və perspektivlərini düzgün müəyyənləşdirə bilmək üçün geniş erudisiyaya, həqiqi fəlsəfi biliklərə malik olmaq zəruriliyini irəli sürür. İnsanın praktiki fəaliyyəti və mədəni həyatının əsasında duran dünyagörüşü problemlərinin izahında fəlsəfənin rolunun misilsiz olması qənaətinə gəlir.

Filosof fəlsəfəni insanın malik olduğu biliklər sisteminin, dünyanın elmi mənzərəsinin nəzəri bünövrəsi adlandırır. O, həm də cəmiyyətdə normal mənəvi mühitin, insanın mənəvi dünyasının formalaşmasına kömək etdiyini, mühüm tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olduğunu bildirir. Fəlsəfənin əsaslarına yiyələnmiş adamın istənilən elm sahəsində uğurlu fəaliyyət göstərə biləcəyinə əmindir. Eyni zamanda, fəlsəfə digər elmlərin optimal inkişafına kömək edir, onlarda baş verən metodoloji çətinlikləri aradan qaldırır. Fəlsəfə insanı idrak nəzəriyyəsi ilə silahlandırır, yəni gerçəkliyi mənəvi mənimsəməyin yollarını və vasitələrini müəyyənləşdirir. Fəlsəfəni bilən adamda, filosofun fikrincə, düzgün məntiqi təfəkkür formalaşır, o, həyatı tənqidi və yaradıcı surətdə öyrənir.

Fəlsəfə humanist idealların, ümumbəşəri dəyərlərin qərarlaşmasına kömək edir. Fəlsəfə həm də gerçəkliyi insanların tələbatlarına uyğun şəkildə dəyişdirməyin mühüm alətidir. Ölkəmizin yaşadığı açıq cəmiyyətə keçid, demokratik və hüquqi dövlət quruculuğu vəzifələrinin həllində fəlsəfənin rolunun və əhəmiyyətinin durmadan artdığını bildirir.

İnsanlar malik olduqları biliklərə əsaslanaraq öz həyat və fəaliyyət proqramlarını, davranış istiqamətlərini müəyyən edirlər. İnsanların fəaliyyətində biliklə yanaşı, sərvətlər, dəyərlər də çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sonuncular vasitəsilə insan həyatda baş verən hadisələrə və proseslərə fəal münasibətini bildirir, onları öz məqsədi, tələbatı və

mənafeləri mövqeyindən qiymətləndirir və bu halda insanın ədalət və ədalətsizlik, xeyir və şər, gözəllik və eybəcərlik kimi normativ anlayışlardan istifadə etdiyini söyləyir.

Filosofun qənaətinə görə, insanların sosial vəziyyətini, milli xüsusiyyətlərini, mədəni səviyyəsini, fərdi psixoloji, iradi keyfiyyətlərini səciyyələndirən dünyanı hissetmə, bütövlükdə dünyagörüşünə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Mənəvi-əxlaqi hisslər olan həya, vicdan əzabı, mənəvi borc, mərhəmət, başqasının halına yanmaq - hər bir dövrdə insanların dünyagörüşünün mühüm tərəfini təşkil etdiyini bildirir.

İnsanların dünyagörüşünün strukturunda onlar tərəfindən dərinlən qəbul edilən, öz həyat mənafelərinə uyğun hesab olunan biliklər - əqidə xüsusi yeri tutur. Əqidə və məsləkin rolu o qədər böyükdür ki, onların həyata keçirilməsi yolunda insanlar hətta öz həyatını da qurban verə bilirlər. Biliyin əqidəyə çevrilməsi o vaxt baş verir ki, insanlarda bu biliklərə, onların məzmunu və mənasına inam yaranır və möhkəmlənir.

Demokratik cəmiyyətin qurulmaqda olduğu müasir dövrdə fəlsəfi təfəkkürün tarixiliyi prinsipinə riayət olunması, fəlsəfənin real həyatla ayrılmaz əlaqəsinin təmin edilməsi xüsusilə vacibdir. Belə ki, mücərrəd, qapalı xarakterli fəlsəfə siyasi-iqtisadi və mənəvi həyatda baş verən əsaslı dəyişiklikləri, köhnə stereotiplərin ləğv olunması prosesini, demokratiya və aşkarlığın inkişafını tam əks etdirə bilmir. Cəmiyyətimizin tarixinin indiki dönüş mərhələsində fəlsəfənin gerçəkliyə münasibətini dəyişdirmək, onu mürəkkəb həyat problemlərinin həllinə yönəltmək tələb olunur. Bu mənada, Zeynəddin müəllimin fikrincə, fəlsəfənin əsl sosial-tarixi bilik, həyatda daimi əlaqəli dünyagörüşü olması indi həmişəkindən daha vacibdir! Başqa sözlə deyilsə, yeni şəraitdə qarşıda duran problemləri həll edə bilmək üçün fəlsəfə açıq xarakter daşımalıdır.

Alim qeyd edir ki, cəmiyyətdə obyektiv ilə subyektiv, varlıq ilə şüur, maddi ilə mənəvi bir-birilə sıx əlaqədə və çulğışmış şəkildə çıxış edir. Bu, təbiidir, çünki insanların yaratdığı bütün nemətlər öz təbiətinə görə insanın əməyinin, vərdiş, bilik və yaradıcılığının maddiləşmiş təəcəssümüdür.

Filosof izah edir ki, insan, onun humanist ideali fəlsəfi dünyagörüşünün mərkəzi məsələsidir. Fəlsəfə insanın mənəvi azadlığını təbliğ edir. Çünki hazırda baş verən əsaslı dəyişikliklər, fəaliyyətin bütün sahələrində özünü göstərən ssiyentizm yəni elmiləşmə və texnisizm insanın şəxsiyyət göstəricilərinə güclü mənfi təsir edir. Nəticədə şəxsiyyətin mənəvi kasadlaşması baş verir. Belə şəraitdə texniki və sosial inkişafa insan ölçüləri baxımından yanaşmağın rolu və əhəmiyyəti durmadan artır. Bu zərurət həm də indiki şəraitdə insanların fəaliyyəti və dünyagörüşünün kəskin sürətdə siyasiləşməsi meyli ilə izah olunur. Həmin meyil də şəxsiyyətin humanizmi üçün müəyyən təhlükə yaradır. Beləliklə, fəlsəfənin daha da humanistləşməsi, onun yeniləşməsi və inkişafının əsasını təşkil edir. Cəmiyyətin yaşadığı indiki keçid dövründə, ictimai həyatda özünü göstərən, qeyri-stabillik halları və çətinliklər, köhnə davranış stereotiplərinin və ideallarının əsaslı sürətdə yeniləşməsi humanistləşməni daha da zəruriləşdirir.

Filosofa görə, fəlsəfə müəyyən konkret mədəniyyətin və bütövlükdə insanların ictimai həyatının əsasında duran ən ümumi anlayışları, ideyaları, təsəvvürləri, təcrübə formalarını üzə çıxarır. Belə ümumi kateqoriyalara, universal anlayışlara misal olaraq varlıq, materiya, dəyişilmə, inkişaf, səbəb və nəticə, təsadüf və zərurəti və onlarca başqalarını göstərmək olar. Real gerçəklikdəki hadisə və proseslər arasındakı ən ümumi əlaqələri və münasibəti ifadə edən bu kateqoriyalarsız nə gündəlik həyatda, nə də elmdə və praktiki fəaliyyətin heç bir sahəsində keçinmək mümkün deyildir. Onlar təfəkkür prosesinin zəruri tərəfini təşkil edir.

Zeynəddin müəllim yazır ki, mədəniyyət sistemində fəlsəfə tənqidi süzgəc rolunu həyata keçirir. O, müxtəlif dünyagörüşlərində yaranmış olan müsbət tərəfləri toplayır və onu gələcək nəsillərə ötürür.

Filosoflar gündəlik təcrübəni, praktiki və elmi bilikləri nəzəri cəhətdən ümumiləşdirir, sintez edirlər. Fəlsəfi təfəkkürün praktiki, idraki və qiymətverici tərəflərin vəhdətini təmin etmək sahəsindəki rolu ictimai həyatda çox mühümdür. Belə ki, həmin üç tərəfin ahəngdarlığı və mütənasibliyi ictimai inkişafın zəruri şərtidir. Məsələn, deyək ki, bu və ya digər tarixi dövrdə yeridilən siyasət yalnız elm və əxlaq ilə düzgün əlaqələndirildikdə tam dolğun reallaşa bilər. Xüsusilə də bugünkü şəraitdə bəşəriyyətin ümumi mənafeyinə uyğun gələn dünyagörüşü oriyentasiyası mədəniyyətin bütün vəzifə və sərvətlərinin birləşdirilməsini - **elmi, humanist və əxlaqi tərəflərin** əhatə olunmasını tələb edir. Bu işdə isə fəlsəfi təfəkkür müstəsna yer tutur.

Filosof bildirir ki, fəlsəfə həm də mühüm mədəni-tərbiyəvi funksiya yerinə yetirir. Onu öyrənərkən insanın təfəkkür və ümumi mədəniyyəti yüksəlir. Fəlsəfəni bilən adam dünyada və cəmiyyətdə gedən prosesləri izah edərkən adi şüur səviyyəsinə xas olan dayazlıq, dağınıqlıq və ziddiyyətlilikdən azad olur.

Fəlsəfi kateqoriyalar və anlayışlarda gerçəkliyin bu və ya digər tərəfinə aid çox qiymətli informasiyalar toplanılır, təhlil edilir və nəsil-dən-nəslə ötürülür.

Fəlsəfi metodun digər metodlardan üstünlüyünü bildirən filosofa görə, fəlsəfə elmi biliklərin artmasına, yeni elmi müddəaların yaranmasına kömək edir. Bu, fəlsəfi və formal məntiqi metodun vəhdətdə tətbiqi ilə təmin olunur. Nəticədə fəlsəfə müəyyən nəzəri-dünyagörüşü və ümummetodoloji xarakterli yeniliklər yarada bilər. Digər tərəfdən fəlsəfi metod başqa metodlarla birləşdikdə mürəkkəb nəzəri və fundamental problemlərin həllində xüsusi elmlərə mühüm köməklik göstərir. Fəlsəfə həm də ayrı-ayrı elmlərə hipotez və nəzəriyyələr yaratmaqda kömək edir. Belə ki, yeni nəzəriyyə təkcə empirik şərtlər üzərində qurulmur. Bu işdə nəzəri müddəalar çıxış nöqtəsi rolunu oynayır.

Fəlsəfə ilə digər elmlərin əlaqələrini təhlil edən alim bildirir ki, fəlsəfə və xüsusi elmlər bir-birilə qarşılıqlı təsirdə çıxış edir, qarşılıqlı surətdə bir-birini zənginləşdirirlər. Fəlsəfə ilə digər konkret elmlərin müqayisəsi sübut edir ki, fəlsəfənin idraki imkanları çox böyükdür və o, biliklər sistemində mühüm yer tutur. Fəlsəfə ilə elmin əvvəlcə tarixən eyni kökdən yarandığını, sonralar onların bir-birindən ayrı inkişaf etdiyini bildirir. Lakin onların inkişafı bir-birindən təcrid olunmuş halda deyil, bir-birilə sıx dialektik əlaqədə baş vermədiyini bildirir. O, qeyd edir ki, konkret hadisələri öyrənən xüsusi elmlərdən fərqli olaraq fəlsəfə ən ilkin səbəblər, ilkin prinsiplər, varlığın ən ümumi əsasları haqqında təlimdir. Buna görə də fəlsəfə xüsusi elmlərdən daha güclüdür.

Varlıq mövzusunun fəlsəfədə mərkəzi yer tutduğunu filosof aşağıdakı səbəblərlə izah edir: birincisi, bütöv bir tam kimi dünyanın varlığının və insanın varlığının öyrənilməsi fəlsəfənin əsas predmetidir. *İkinci*, varlıq haqqında təlim (ontologiya) fəlsəfənin ən mühüm tərkib hissəsidir. Nəhayət hər bir fəlsəfi cərəyan öz baxışlarını izah edərkən birinci növbədə varlıq anlayışına əsaslanır. Buradan aydın olur ki, varlıq fəlsəfənin əbədi və dəyişməz məsələsidir.

Varlıq ətrafında gedən fəlsəfi axtarışlar öz mahiyyətinə görə müəyyən bir şəxs və ya sosial qrupun mənafeyi ilə məhdudlaşmır. O, bütünlükdə cəmiyyəti düşündürən və narahat edən məsələdir. İnsanın təkcə maddi fəaliyyəti deyil, həm də mənəvi həyatı (elmlə, bədii yaradıcılıqla və incəsənətlə məşğul olması) onun varlıq haqqındakı təsəvvürləri ilə sıx bağlıdır. Bundan əlavə varlığın anlaşılması insanları xoşbəxtliyə, vicdanlı olmağa, öz borcunu başa düşməyə yönəldən cəhdlərin mənbəyidir. Bir halda ki, varlığı yalnız insan öz təfəkkürü ilə dərk edə bilər, deməli, onu bilmək insanı öz həqiqi mövcudluğunu, əzəli varlığını anlamaq, əldə etdiyi azadlıq səviyyəsini mənalandırmaq üçün son dərəcə zəruridir.

Varlıq anlayışının geniş və dar mənada işləndiyini bildirən alim, qeyd edir ki, birinci halda dünyada mövcud olan hər şey (cansız təbiət, üzvi aləm, cəmiyyət, Yer kürəsi, bütövlükdə Qalaktika) varlığa daxil edilir. Belə yanaşdıqda insanların siyasi fəaliyyəti və mənəvi fəaliyyətinin bütün məhsulları, elmi, şüuru, ideya və baxışları, hiss və təsəvvürləri

də varlığa daxildir. Sözün məhdud (dar) mənasında varlıq dedikdə isə insanların şüurundan kənarda və ondan asılı olmayaraq mövcud olan obyektiv reallıq başa düşülür. Bu halda varlığın iki əsas növünü-obyektiv reallığın və subyektiv reallığın bir-birindən fərqliliyi vurğulanır.

Filosof belə bir həqiqəti də bizə mesaj göndərir: bütöv bir tam kimi götürülən dünya əbədi xarakter daşısa da, buradakı konkret cismlər, təbiət hadisələri və canlılar müvəqqətidir, onlar fasiləsiz surətdə dəyişirlər.

Filosof şüuru bütün dövrlərdə fəlsəfi fikrin diqqət mərkəzində duran problem adlandırmaqla qeyd edir ki, fəlsəfənin əsas predmetini təşkil edən dünyagörüşü məsələləri sırasında şüur öndə durur və insanın dünyada yeri və rolunun izahı şüurun anlaşılmasından başlayır. Şüuru bilmədən insanın ətraf dünya ilə qarşılıqlı münasibətlərini aydın təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Xüsusən də bu münasibətlərin özünəməxsus xarakterini başa düşmək üçün şüurun təbiətini öyrənmək lazımdır. Fəlsəfə, filosofun fikrincə, şüura ümumnəzəri planda yanaşır. O, şüuru insanın və cəmiyyətin fəaliyyəti baxımından təhlil edir. Ona dünyagörüşünün çıxış nöqtəsi kimi yanaşır. Fəlsəfə həm də şüuru insanın gerçəklik ilə münasibətlərinin özünəməxsus forması kimi mənalandırır.

Şüur birdən-birə hazır şəkildə meydana çıxmamışdır. O, uzun davam edən təkamülün nəticəsi kimi yaranmışdır. İnsanın heyvanlar aləmindən ayrılması və əmək fəaliyyəti şüurun yaranmasında mühüm rol oynayır.

Ruhdan danışarkən göstərilməlidir ki, hər bir insanın ruhu sırf fərdi fenomendir. O, özündə həmin şəxsiyyətin təkrarolunmaz xüsusiyyətlərini təşkil və ifadə edir. Qədim təsəvvürlərə görə ruh yaranmır. O, əbədi mövcuddur. Özü də ruh xarici aləmdən və insan bədənindən tam azaddır. Onun müstəqil, öz həyatı vardır. Ruh insanın fikirləri, hissləri və arzularının daşıyıcısı və səbəbidir. Lakin ruhun bu cür izahı kifayət deyildir. Çünki nə qədər sehrli olsa da ruh insanın təbii imkanları, tərbiyəsi, təhsili, cəmiyyətdə yeri və ümumi mədəniyyəti ilə əlaqədə formalaşmış inkişaf edir. Bu mənada hər bir insanın ruhu məhz ona məxsus olan xarakteri, temperamenti, davranış manerasını ifadə edir. Onun məzmununda fikirlər, arzu və istəklər, iradi keyfiyyətlər vardır. Bu unikalılığı ilə yanaşı ruh bütün insanlara xas olan keyfiyyətdir. Odur ki, bütövlükdə insan ruhu haqqında danışmaq mümkündür.

İnsanın şüuru öz daxili məzmununa görə mürəkkəb və çoxsəviyyəli xarakter daşıyır. O, bütöv bir sistemdir. Bu sistemin daxilində bir-birilə qanunauyğun əlaqələrdə olan müxtəlif elementlər və tərəflər vardır.

Şüurun tərkibində mənlilik şüuru çox mühüm yer tutur. Bəzən belə fikir söylənilir ki, mənlilik şüuru şüurdan kənarda, onunla yanaşı mövcuddur. Zeynəddin müəllim yazır ki, mənlilik şüuru şüurun daxilində onun yüksək səviyyəsi kimi çıxış edir. Mənlilik şüuru insanın özünün fikir və hisslərinin, mənafe və məqsədlərinin öyrənilməsinə yönəlir. Başqa sözlə bu halda insanın daxili aləmi şüurun obyektinə kimi çıxış edir. Beləliklə, mənlilik şüuru insanın öz hərəkətlərini, hissləri və fikirlərini, davranış motivlərini, mənafeələrini, cəmiyyətdə öz yerini başa düşməsidir.

İnsanın öz-özünə maraq göstərməsi təzə məsələ deyildir. Vaxtı ilə Sokrat "öz-özünü dərk et!" şüarını elan etmişdi. Bu çağırışı o, öz fəlsəfi dünyagörüşünün çıxış nöqtəsi hesab edirdi.

Özünü dərk etmək və özü haqqında fikirləşmək yalnız insana məxsus keyfiyyətdir. Filosof hər bir insanın "Mən"ində ən azı üç obrazı ayırır: a) insan hazırkı vəziyyətdə özünü necə qavrayır; b) o, öz "Mən"inin idealını necə təsəvvür edir; s) onun "mən"i başqalarının gözündə necə görünür.

İnsanın öz-özünü dərk etməsi onun fəaliyyətinin və inkişafının nəticəsidir. Özünüdərk şüurun inkişafının xeyli dərəcədə sonrakı dövrünün məhsuludur. Mənlilik şüurunun

formalaşması şəxsiyyətin qüvvələrinin və bütövlüyünün artması, müstəqil subyekt kimi qərarlaşması gedişində baş verir.

Mənlik şüurunda insan öz şüurunun, hərəkətlərinin və ünsiyyətinin subyekt kimi özünü başa düşür. Əgər şüur başqa bir obyekt haqqında bilikdirsə, ondan fərqli olaraq mənlik şüuru insanın özü haqqında bilikdir. Vaxtilə Hegelin dediyi kimi o, bir növ həm özünü, həm də başqalarını aşkar edən mənəvi işıqdır.

Mənlik şüuru insanın özünə kənardan baxa bilmək qabiliyyəti ilə bağlıdır. O, insana öz şüur aktlarına tənqidi yanaşmaq imkanı verir. Bu o deməkdir ki, subyekt öz daxili dünyasına aid olan hər şeyi, kənardan daxil olanlarla müqayisə edir, onlardan fərqləndirməklə öz daxilini daha dərinlən öyrənir.

Mənlik şüurunun formalaşması və inkişafı ictimai mahiyyət kəsb edir. Bu o deməkdir ki, hər bir şəxsin mənlik şüuru başqaları ilə ünsiyyətdə, onların verdiyi qiymətləndirici münasibətlərlə ayrılmaz əlaqədə yaranır. Digər tərəfdən hər bir insanın hərəkət və davranışlarına müəyyən tələblər və normalar qoyulur. Mənlik şüuru onları nəzərə almaqla və onlara müvafiq formalaşır.

İnsan, onun varlığı, mənşəyi, həyatının mənası, ölümü və ölməzliyi ilə bağlı məsələlər də filosofu maraqlandırır və bu barədə orijinal fikirlər irəli sürür. Hazırda insan probleminə çoxalmaqla olan diqqəti filosof aşağıdakı səbəblərlə əlaqələndirir. Hər şeydən əvvəl müasir ictimai inkişafda insanın rolu durmadan artır. O, sosial proseslərə və bütövlükdə dünyanın gedişatına güclü təsir göstərir. Digər tərəfdən müasir eimi-texniki tərəqqinin törətdiyi nəticələr baxımından insan ilə texnika arasındakı münasibətlərə yeni tərzdə yanaşmaq tələb olunur. Nəhayət, indi bəşəriyyətin rastlaşdığı qlobal problemlər insanın varlığını təhlükə altına alır. Deməli onların həlli də insan ilə sıx bağlıdır.

Fəlsəfə, filosofun fikrincə, insanı öyrənən konkret elmlərdən (iqtisadi nəzəriyyə, sosiologiya, psixologiya, təbabət, biologiya və s.) fərqli olaraq ona bütöv bir tam kimi yanaşır. Müasir dövrdə insanı öyrənən bu xüsusi elmlər böyük nailiyyətlər əldə etmişlər. Lakin onlar öz predmetlərinə uyğun olaraq insanın bu və ya digər səpkisinə diqqət yetirirlər. Buna görə də həmin məlumatlar əksərən birtərəfli xarakter daşıyır. Odur ki, insanı kompleks və hərtərəfli öyrənməyə tələbat və ehtiyac yaranır. Bu vəzifə isə fəlsəfənin öhdəsinə düşür. O, ümumnəzəri və dünyagörüşü elmi olmaq etibarilə insan haqqındakı konkret elmləri bir növ inteqrasiya edir. Fəlsəfə insanı kompleks və hərtərəfli təhlil edir. Beləliklə də, insanı öyrənən konkret elmlərin dar çərçivəsini, məhdudluqlarını aradan qaldırmağa imkan verir.

İnsan nədir sualına cavab verərkən alim bildirir ki, insan ən mürəkkəb və sirli obyektlərdəndir. Onun mahiyyətinin izahında hələ də bir çox məsələlər aşkar olunmamış qalır. İnsanın mahiyyəti kainat qədər sirlidir. Bu mənada onun öyrənilməsini bitmiş hesab etmək olmaz. Elm onun dərinliklərinə nüfuz etdikcə açılmamış qatların çox olduğu daha aydın görünür. Odur ki, insanı tam öyrənmək üçün bir ömür kifayət deyildir. Amma bu çox şərəfli işdir. İnsanın üçün onun özünü öyrənmək böyük maraq kəsb edir. Zeynəddin müəllim də diqqəti insanın daha dərinlən öyrənilməsinə yönəltmək üçün maraqlı fikir və mülahizələri ilə bizləri səylə çalışmağa dəvət edir.

Kollektivin sevimlisi, tələbələrin dostu Zeynəddin müəllim fəlsəfədə öz dəst-xəttini qoyub getdi. Artıq haqq dünyasına qovuşan böyük filosofun xatirəsi bizim üçün daim əziz olacaq, onu hörmətlə yad edəcək, kitab və dərsliklərə köçürülmüş dərin fəlsəfi mühakimələrinə tədris zamanı istinad edəcəyik.

MÜNDƏRİCAT

PSIXOLOGİYA

MuStafaZade FatiMa. Проблема трансформации культурных ценностей в азербайджане на современном этапе.....	3
Cəfərova Laləzar. Uşaqların psixi inkişafında dizontogenez	8
AmraXly Seidbəyli Fidan. Роль детской травмы в агрессивном поведении больных шизофренией.....	12
Nəzərli Ləman. yeniyetmələrin şəxsiyyətinin formalaşmasına ailədaxili münasibətlərin təsiri	18
MuStafaev Əlvin. Исследование политического лидерства и влияния лидера в рамках социальной психологии	23
Bəşirova Türkan. Yeniyetmələrdə deviant davranışa təsir göstərən amillər.....	27
Əliyeva Fidan. Ünsiyyət sosial-psixoloji problem kimi	33
Mircəlalli Nigar. Milli şüurun formalaşmasının sosial psixoloji xüsusiyyətləri	38
Orucova Ayşən. Çətin tərbiyə olunan yeniyetmələrlə sosial işin təşkili.....	43
Xurşudova Elnarə. Uşaq və yeniyetmələrdə nevroz zamanı şəxsiyyətin və davranışın xüsusiyyətlərinin səciyyəsi	46
Gejdərova Lala. Профессиональное самоопределение старшеклассников	51
Məmmədli İrana, Bağirov Guseyn. Отрицательное и положительное влияние компьютерных игр на детей старшего школьного возраста	55
Babəyeva Sədəf. Yeniyetmələrin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsində məktəbin və sosial elmlərin rolu	58
Suleymanova Arzu Gəsimovna. Исследование эффективности при коррекции синдрома заикания с помощью арт-терапии	62
İbrahimova Ləmiyə. Posttravmatik stressin tədqiqinin əsas istiqamətləri	67

İQTİSADİYYAT, İDARƏETMƏ VƏ POLİTOLOGİYA

Cənnətəliyeva Aynur, Qurban Məmmədov. Kipr probleminin yaranması və mahiyyəti	73
Nəsiyeva Firəngiz. Yeni əsrdə ABŞ-ın Yaxın Şərq dizaynı: böyük Yaxın Şərq lahiyyəsi.....	78
Babəyeva Zeynəb, Qurban Məmmədov. Postsovet məkanının mühüm münaqişə ocaqlarından biri kimi Cənubi Qafqaz münaqişələri və tənzimlənməsi yolları	83
Rüstəmli Muxtar. İkinci Qarabağ müharibəsi və ABŞ.....	88
Həmidova Nəzrin, Qurban Məmmədov. XX əsrin 90-cı illərində Əfqanıstanda hərbi-siyasi vəziyyət və onun regionda sülh və sabitliyə təsiri	92
Cənnətəliyeva Aynur, Qurban Məmmədov. Kipr münaqişəsinin nizamlanmasına dair Kofi Annan planının mahiyyəti və çatışmazlıqları	97

Babayeva Zeynəb, Qurban Məmmədov. Dnestryanı münaqişənin meydana gəlməsi və nizamlanması ətrafında diplomatik-siyasi mübarizə	102
Həmidova Nəzrin, Qurban Məmmədov. ABŞ-ın beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə adı altında Əfqanıstana müdaxiləsi və beynəlxalq nəticələri.	106
Mürsəlova Nigar. Türk dövlətləri təşkilatının formalaşması prosesi	112
Rauflu Elmira. Miqrasiya probleminə tarixi-nəzəri yanaşma	117
Magarremov Aqil. Ağdamda üzümçülük və şərabçılığın yenidən bərpası.....	123

FƏLSƏFƏ, TARİX

Səlimov Vüqar. Qlobal problemlərin və onların həllinin fəlsəfi aspektləri	130
Edilzadə Elnarə. Fridrix Nitsşe fəlsəfəsində fəvqəlinsan ideali.....	137
Бейсова Самура. Основные этические идеи зороастризма.....	142
Ələkbərov İsmayıl. Sosiobiologiya təlimində şəxsiyyətin genetik determinasiyası problemi.....	146
Газиев Гурбан. Идея свободы и назначение государства по философской системе И.Г. Фихте	152
Намазова Айбала. Человек и вселенная.....	156

PEDAQOGİKA, FİLOLOGİYA

Məmmədli Səddam. Recio Emiliya yanaşmasının əsas prinsipləri sosio-emosional zəka və özünəinamın bilavasitə təməli kimi.....	163
Məcid İsmixanov, Nəzakət İmamverdiyeva. Ümummilli lider Heydər Əliyev müəllim və gənc nəslin milli-mənəvi tərbiyəsində onun rolu haqqında	170
Гюльтекин Гарабаглы. Приемы работы над научным текстом по специальности «Физика»	175
Mənəfova Səbirə. Yeniyetmələrdə ünsiyyət çətinliklərinin aradan qaldırılması yolları.....	180
Mobil Aslanlı Huntürk. Dədə Qorqudun öyüd, tövsiyə nəsihətləri	184
Эльвин Бабаев, Мехмиева Сабина. Гейдар Алиев – 100	189
Qurbanov Əsədulla. Ulu öndər Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanda islamşünaslıq elminin banisidir (Heydər Əliyev – 100)	193
Санани Гюляр. Лидер глобального уровня Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев	197

SOSİOLOGİYA, SOSIAL İŞ

İsmayılova Günel. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər və gənclər cinayətkar təsir sferasında	202
Zamanova Aytac. Xaricdə təhsil alan tələbələrin istiqamətləndikləri ixtisaslar.....	207

Məmmədova Zeynəb. Əliliyi olan gənclərin qarşılaşdığı problemlər.....	210
Rzayeva Xədicə. Dünyada COVID-19 pandemiyasının sosial münasibətlərə təsiri	214
Məmmədova Gulnar. Impact of social media marketing on Azerbaijan companies	217
Гу Ханг. Рождение профессиональной социальной работы в Китае.	222
İmanova Gözəl. Azərbaycanda sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsində innovativ yanaşmalar.....	229
Məmmədova Mədinə. Avropa və Qərbi ölkələrində keys menecment	233
Ələkbərova Zivər. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların hüquqlarının müdafiəsindəki problemlər və onların həll yolları	236
Rüstəmzadə Nuranə. Kiber zorakılığın səbəbləri və yeniyetmələrə təsirləri	240
Rüstəmzadə Vüsalə. Natamam ailə uşaqlarının deviant və delinkvent davranışları	245
Метелёва Евгения. Стратегические позиции киберкультуры в Азербайджане.....	249

GÖRKƏMLİ ALİMLƏRİMİZ

Əlizadə Bilal. Görkəmli alim və elm təşkilatçısı.....	257
Zeynəddin Şabanov. Professor Zeynəddin Hacıyevin elmi yaradıcılığına bir baxış.....	260

SOSIAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR
PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 33
(III HİSSƏ)

Təsisçi: fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, prof. **Qızılgül Yasin qızı Abbasova**
Kompüter dizaynı – fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru **Vüsalə Kərəm qızı Musayeva**

Nəşriyyat direktoru: Elnarə Abbasova
Texniki redaktor: Asim Səfərov
Dizayner: İradə Əhmədova
Operator: Həmidə Bağirova

Yığılmağa verilmişdir: 25.04.2023
Çapa imzalanmışdır: 10.05.2023
Format: 60 × 84 1/8
Şərti çap vərəqi – 33,75
Sifariş № 67
Tiraj – 100 nüsxə

“Füyuzat” nəşriyyatında çap edilmişdir.
Ünvan: Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 26
Tel.: 055 850 98 69